בנימין־זאב יעקבזון

אשא דעי למרחוק

פרקי זכרונות

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

הוצאת "נצח" בני-ברק

כל הזכויות שמורות
נדפס בארץ־ישראל, תשכ"ז
©
All Rights Reserved
Printed in Israel, 1967

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

דפוס מ. וא. ערבה, רח' לבנדה 36, תל־אביב

להו"מ
מספרי נושפי גוף
בני־ברק, וולפסון 9

בנימין־זאב יעקבזון / אשא דעי למרחוק

ג ל ע ד

לתשע נפשות זכות ותמימות,
ממשבצות זהב לבושן, תלמידות
ס מ י נ ר „ב א ר י ע ק ב"
שנקפד פתיל חייהן באסון
הטביעה ביום כ"ח ניסן תשכ"ג

✶

תהיינה נשמותיהן צרורות בצרור החיים

בתוכן:

	עמוד
מבוא	יא

שער ראשון: אשא דעי למרחוק

פרק ראשון: קהלת־קודש המבורג	כג
פרק שני: רבני המבורג	כח
פרק שלישי: מורשת פרנקפורט	לג
פרק רביעי: לבי אנסני	לח
פרק חמישי: אחרון הרבנים בפרנקפורט	מג
פרק ששי: פוזן, קלן, פולדה והלברשטט	מו
פרק שביעי: משפחות חסידיות באשכנז	נב
פרק שמיני: מפעולות „קרן התורה" באשכנז	נו
פרק תשיעי: בשליחות „קרן התורה"	סא
פרק עשירי: רבני אשכנז בדורות האחרונים	סה
פרק אחד־עשר: רבני ברלין	סט
פרק שנים־עשר: הזהרו בכבוד חכמים	עד
פרק שלושה־עשר: בתוככי יהדות שווייץ	עח
פרק ארבעה־עשר: היהודים בפולין	פב
פרק חמשה־עשר: פועלי־אגודת־ישראל בפולין	פח
פרק ששה־עשר: ביקורי הראשון במזרח־אירופה	צ
פרק שבעה־עשר: בקראקא המעטירה	צד
פרק שמונה־עשר: „אגודת ישראל" בוינה	צט
פרק תשעה־עשר: מסע במזרח־גאליציה ובבוקובינה	קד
פרק עשרים: אחים לדעה בקאשוי	קח
פרק עשרים־ואחד: גדולי ישראל בסלובקיה המערבית	קיג
פרק עשרים־ושנים: יהדות לטביה	קיז
פרק עשרים־ושלושה: בהיותי משועבד לגיסטאפו	קכב
פרק עשרים־וארבעה: הרבנות ב„מחזיקי הדת" דקופנהגן	קכו
פרק עשרים־וחמשה: חיינו בשבדיה	קלו

עמוד

פרק עשרים־וששה : הפגישה הראשונה עם אודים מוצלים מאש קמא
פרק עשרים־ושבעה : מחיי הפליטים בשבדיה קמה
פרק עשרים־ושמונה : בית הספר „לידינגה" קנ
פרק עשרים־ותשעה : לילות ה„סדר" בלידינגה קנה
פרק שלושים : ביקור חולים בשבדיה קס
פרק שלושים־ואחד : מסעותי לארצות־הברית קסה
פרק שלושים־ושנים : אחינו בהולנד קעא
פרק שלושים־ושלושה : ביקורי באנטוורפן ובלונדון קעו
פרק שלושים־וארבעה : מאורעות קשים בחודש אב קפא
פרק שלושים־וחמשה : על הצדיקים ועל החסידים קפה
פרק שלושים־וששה : חסידי גור קצא
פרק שלושים־ושבעה : הישיבות הקדושות קצו
פרק שלושים־ושמונה : גדולים בענוותנותם רב
פרק שלושים־ותשעה : ...בשובי לירושלים רה
פרק ארבעים : נס בתוך נס רי

שער שני: אשא כנפי שחר

פרק ארבעים־ואחד : מרכזים רוחניים לאודים מוצלים ריז
פרק ארבעים־ושנים : קיבוץ גלויות רכב
פרק ארבעים־ושלושה : בין אדם לחברו רכו
פרק ארבעים־וארבעה : מרכזים רוחניים של תנועת „בית יעקב" רל
פרק ארבעים־וחמשה : על החינוך המקודש של „בית יעקב" רלה
פרק ארבעים־וששה : תכנית הלימודים ב„בית יעקב" רלח
פרק ארבעים־ושבעה : בנק „אגודת ישראל" רמג
פרק ארבעים־ושמונה : תפקידי אגו"י במשנת מוהר"י רוזנהיים רמה

שער שלישי: אשא עיני אל ההרים

* * * רנה
פרק ארבעים־ותשעה : בעל „דורות הראשונים" / רבי י. א. הלוי רנז
פרק חמישים : ה„חפץ חיים" / רבי ישראל־מאיר הכהן, מראדין רס
פרק חמישים־ואחד : רבן של כל בני הגולה / רבי חיים־עוזר גרודזנסקי רסב
פרק חמישים־ושנים : האדמו"ר מצ'ורטקוב / רבי ישראל פרידמן רסה
פרק חמישים־ושלושה : אור המאיר / רבי מאיר שפירא, מלובלין רסח
פרק חמישים־וארבעה : הרב הראשי להמבורג / רבי א. ש. ב. שפיצר רעב

עמוד

פרק חמישים־וחמשה : הרב דקאשוי / רבי שאול בראד רעח
פרק חמישים־וששה : מצפון התנועה האגודאית / רבי בר פרידמן רפב
פרק חמישים־ושבעה : הרב וקהלתו / רבי עזריאל מונק, מברלין רפד
פרק חמישים־ושמונה : נפש נקיה ותמה / הרב ד״ר מ. הילדסהיימר רפט
פרק חמישים־ותשעה : ה„דעת סופר״ / רבי עקיבא סופר, מפרשבורג רצא
פרק ששים : רבה של נירנברג / רבי אברהם־יצחק קליין רצז
פרק ששים־ואחד : דברי שי״ר / רבי שמואל־יוסף רבינוב שג
פרק ששים־ושנים : עלית למרום . . . / רבי אברהם־משה באב״ד שח
פרק ששים־ושלושה : מקים עולה של תורה / רבי זלמן סורוצקין שיד
פרק ששים־וארבעה : הדיין מפולדה / רבי ברוך קונשטט שיח
פרק ששים־וחמשה : תורה וגדולה / רבי אלחנן גומפרץ, מהמבורג שכא
פרק ששים־וששה : מאפיקורוס למאמין / ד״ר נתן בירנבוים שכו
פרק ששים־ושבעה : הקברניט / הרב ד״ר פנחס כהן שלב
פרק ששים־ושמונה : הרוח החיה באופנים / הרב ד״ר שלמה אהרמן שלו
פרק ששים־ותשעה : ידיד אלקים ואנשים / ד״ר שמואל דויטשלנדר שמ
פרק שבעים : החוט המשולש / ראש״ז פרידמן,
ראש״ג פרידנזון ורי״ל אורליאן שמו
פרק שבעים־ואחד : ידיד אמיתי / ר׳ אהרן גודמן שנ
פרק שבעים־ושנים : איש אמת ואמונה / ר׳ אליעזר סירקיס שנג
פרק שבעים־ושלושה : ספרא וסייפא / ר׳ שלמה־זלמן מוזס שנו
פרק שבעים־וארבעה : אחד מבני חבורה / ר׳ אלחנן ליף שנח

שער רביעי : שופריה דיעקב

פרק שבעים־וחמשה : זה ספר תולדות אדם (מאת : הרב י. מ. לוין) שסג
פרק שבעים־וששה : קוים לדמותו (מאת המחבר) שעג
פרק שבעים־ושבעה : אגרת אל המחבר מאת מורנו זצ״ל שפד
פרק שבעים־ושמונה : מפרנקפורט עד ירושלים (מאת : ד״ר ח. וייסמן) שפו
פרק שבעים־ותשעה : לאור משנתו (מאת : הרב י. א. וולף) שצו
פרק שמונים : תאריכים וציוני־דרך בנתיב חייו (מאת : א. סורסקי) תב
פרק שמונים־ואחד : אמא ע״ה (מאת : בילה שלזינגר, לבית רוזנהיים) תח
אחרית דבר תט

אשא בכי ונהי [על תשע תלמידות סמינר „באר יעקב״ שהלכו לעולמן] — מאת הרב משה־מנחם יעקבזון, אב״ד „באר יעקב״ תטו
מפתח האישים והספרים תכה

מ ב ו א

א.

בפנייתו האחרונה של משה רבינו אל עם ישראל, בפרשת האזינו, פניה אשר בה הוא קורא את השמים ואת הארץ לעדים, מצווה הרועה הנאמן את עדרו: „זכור ימות עולם בינו שנות דור ודור — שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך!". אחד מזקני רבותינו ומן המחנכים המפורסמים ביותר בדורנו, האיש שעמד בראש אגודת־ישראל באשכנז זמן ארוך ומבורך, ה"ה הרב ד"ר משה אויערבך שליט"א, המומחה הגדול בחקר תולדות ישראל, כותב בפתיחת חיבורו מעט הכמות ורב האיכות „תולדות ישראל ותכליתן" בזה"ל: „הדרישה ללמוד ההיסטוריה כבר אמורה בתורה: „זכור ימות עולם" וגו', אבל הפסוק אינו מסתפק בידיעת הפרטים, אלא הוא מוסיף: „בינו", להבין את היחס הפנימי בין הדברים. בלי ידיעת המאורעות ע"י חקירה מדוייקת של הפרטים, אי אפשר להשיג הבנה, ובלי הבנה, בלי עיון על היחס הפנימי בין המאורעות, אי אפשר להכיר את תכלית וכוונת ההיסטוריה". ונראה שסוף הפסוק חוזר ונשנה על ראשיתו: „שאל אביך ויגדך" — האב זוכר ומגיד לבן את הפרטים של התקופה, שהם חלו עוד בימי האב ושהם חלים כבר בימי הבן, והסב בא לבאר ולברר לנכד מה שהיה כבר, „זקניך ויאמרו לך" (לפי הש"ר הירש, הרי „אמירה" מובנה גם ביאור ופירוש).

ולא דבר קל הוא לקבוע ולפרש מה שהיה כבר, כי כן מבאר הפסוק: „צור ילדך תשי", דהיינו שהקב"ה נתן לאדם (או כסגולה או כחסרון) את הכח לשכוח („תשי" משורש „נשה"

לדעת רוב המפרשים, וראה פירושו של הש"ר הירש), והשכחה מפריעה את האדם מלזכור את הדברים שכבר היו, ולכן מהווה כתיבת היסטוריה משימה קשה מאד שיש להפקידה רק בידי בעלי אחריות — וזה קאי גם על כ ו ת ב ההיסטוריה, וכש"כ ל מ ב א ר תכלית וכוונת ההיסטוריה.

אם אני מבקש וחוזר ומבקש בכל הזדמנות שהיא ממנהיגי תנועתנו הקדושה „אגודת ישראל", שיתנו לבם ועינם לתפקיד אחראי זה: לערוך — או לכל־הפחות להכין — את כתיבת תולדות אגו"י, עלי להדגיש כי אינני מתכוון שיתחילו לכתוב את כוונתן הרעיונית. מבחינה זו הרי לפע"ד כמעט הכל מוכן לסעודה. הנה הכתבים של מורנו רבי יעקב רוזנהיים ושל ד"ר יצחק ברויאר זצ"ל; הכתבים של רבי יצחק־מאיר לוין שליט"א ולהבדיל בחל"ח של הרב אהרן לוין מריישא הי"ד — ואפשר להגדיל עוד את הרשימה של כותבים חשובים והוגי־דעות מעמיקים (כדוגמת ד"ר נתן בירנבוים ז"ל). מכל אלה ניתן לערוך ספר שלם ומושלם על מהות, תכלית וכוונת ה„אגודה". אם אחד או שניים מן המומחים שלנו נותנים מעט מכוחם ומרצם לתפקיד נכבד זה, הרי כבר לפנינו החלק העיוני של הספר הדרוש כל־כך. לעושים אלה תיחשב פעולתם זו למצוה רבה.

יותר ויותר קשה היא כתיבת הפרטים של העבר הנתונים, כאמור, לשכחה. בנדון זה זקוקים אנו להרבה שלוחים ומסייעים — ובספר זה אנסה גם אנכי לתרום את חלקי למשימה גדולה זו. אולם עלי להדגיש במפורש, שכל מה שאני מפרסם כאן וכן מה שכתבתי במקומות אחרים, אין לראות בהם ה י ס ט ו ר י ה ואין לזה ערך של היסטוריה מדוייקת. כל הדברים הם רק „רשמי מסע" או „זכרונות", ואשלש ואומר: „צור ילדך ת ש י".

ב.

יורשה לי לתאר, בצורה נסיונית, את התכלית של ההגות בדברי־ימי־ישראל, כמו שהבין אותה [לפענ"ד] משה רבינו ואף רמז עליה בשירת „האזינו".

תכלית זו נרמזת בפסוקים שהם כעין המשך לדרישה להתעסק ולהתעמק בתולדות ישראל: כאשר הקב"ה הפריד בני האדם והציב גבולות עמי העולם, היה זה בשביל ישראל ועל פי מספר בניו (עיין בפ' האזינו, פסוק ח, ברש"י). ואת בניו עצמם בחר מראש כחלק ה', ואת אבי השבטים, את יעקב עצמו, כחבל נחלתו (עיין עוד שם, ברש"י). ה' לקח לו את עמו במדבר ומצאו בסיני ראוי לתכליתו. וכדי שעם זה יקיים את תכליתו, קבע לו ה' יתברך את דרכו עלי אדמות בשלושה אופנים: א) הסביבה המיוחדת — „יסובבנהו"; ב) קיום התורה והמצוות — וקיום זה הוא רק ע"י לימוד התורה — „יבוננהו"; ג) ע"י השגחתו על העם כולו ועל כל אחד ואחד מבניו — „יצרנהו". התפקיד שניתן לעם ישראל נקבע ע"י שלוש אלה, והוא ברור ומדויק.

כדי שלא יהיו סרים מן הדרך, נתן הקב"ה לעם את מנהיגיו: האבות, משה רבינו, השופטים, המלכים והנביאים. בימי האבות עמדו כולם על רום המעלה והבינו את תפקידם כעם וכיחיד: „כשם שאין בלבך אלא אחד כך אין בלבנו אלא אחד". מה שנוגע לדור המדבר, ראה בפירוש רש"י ריש דברים על הפסוק: „איכה אשא לבדי". השופטים והנביאים היו מוכיחי העם ומוכיחי המלכים, כפי שידוע לנו מספרי הנביאים, שכמה פעמים עמד הנביא והזהיר את העם מפני מעשי מלכיו עובדי האלילים. בסוף ימי התנ"ך, ומאז ועד עתה, היו מנהיגי העם: החכמים, הרבנים. הם הדריכו את העם „על פי התורה אשר יורוך" וכל מה שנעשה היה „אדעתא דרבנן". הם הורישו את „מורשה קהלת יעקב" מדור לדור. **הראשונים** היו מורי ומנהיגי העם, מפני שהיו שופטיו, נביאיו ומלכיו. **האחרונים**

נעשו מלכיו, מפני שהיו רבניו ומוריו: „מאן מלכי — רבנן"! המלך לא היה בכוחו למחול על כבודו, אבל הרב הרשות בידו למחול, שכבודו דיליה הוא. הסמכות שהיתה ביד החכם למחול על כבודו הגדילה את כוחו. כל זמן שישראל שומר על סביבתו, לומד ומקיים את תורתו, מעניק לו הקב"ה את מסעד השגחתו: „יפרוש כנפיו יקחהו ישאהו על אברתו". כל זמן שישראל — על פי תכליתו ותפקידו כ„עם ה'" — ישכון בטח בדד, הרי שכרו שמור לו: „ה' בדד ינחנו"!

וכך מסיים משה רבינו את שירתו הנשגבה: „כי לא דבר רק הוא מכם כי הוא חייכם, ובדבר הזה תאריכו ימים על האדמה אשר אתם עוברים את הירדן שמה לרשתה". הדברים האחרונים של שירת האזינו חותמים אותה בחותם האמת, חותמו של הקב"ה, אשר הפקיד ביד עבדו הנאמן בשעת הפרידה כדי שהכל יבינו שמשה אמת ותורתו אמת. בירושלמי (פאה, פרק א, הלכה א) מפרש רבי מנא: „כי לא דבר רק הוא מכם — ואם הוא רק מכם הוא, למה? שאין אתם יגיעין בתורה; „כי הוא חייכם — אימתי הוא חייכם? כשאתם יגיעין בו".

כל מה שקרוי בימינו „חילוניות" אין זה אלא כינוי מעודן למעשה הרע הזה, שדבר התורה הוא ריק — — — מהם. אבדו את היחס לתורה, אבדו את החיים בתורה, וכה נשכחת מהם תכלית תולדות ישראל. לשוא יעטרו את עצמם בכתר של **ש ר י ם**, שעה שהם עצמם — **ס ר י ם**, סרים מן הדרך, שוכחים את תכליתם אשר היא לבדה משווה אותנו אומה ומעניקה לנו את הזכות לקרוא את עצמנו, את עמנו ואת ארצנו: ישראל! יכולים הם להיות אנשים ישרים, אבל בכתיבת תולדות עם־ישראל אין להם חלק, כי תכלית תולדות ישראל זוהי האחדות השלמה והנצחית של הקב"ה וישראל ותורתו — תכלית אחרת אין לנו בעולם, לא כעם ולא כיחיד.

ג.

איש בא בימים ובעל נסיונות רבים כתב אלי, שהאמצעי היעיל ביותר כנגד הזקנה הוא: להתיר את הכבלים המקשרים אותך עם העבר ולהתרכז אך ורק בדברים **הבאים**. מי שחי בעבר עובר, מי שחי עם המחר רואה בכל יום מחדש את זריחת השמש.

אודה בגילוי לב: כנים הם הדברים, ואולי גם עבורי היה טוב לא לחשוב כל־כך הרבה על העבר, על אתמול ושלשום. טוב היה כך, אבל תמיד נדמה לי שזה כעין „מועל בקדשים". מספר קטן מאד של חברים שנותרו לנו לפליטה מן העבר המפואר שלנו, יודע — מי פחות ומי יותר — על מה שהיה ב„אגודת־ישראל". האסון שפקד אותנו בשנות השואה הוא כפול: נאבדו והוכחדו לא רק העדים החיים של התקופות הקודמות, אלא גם העדים האלמים, כמעט כל העתונות שהיתה מספרת לנו מן הימים של בטרם־שואה הושמדה ואיננה עוד. טרחתי מאד לקבל מספריות שונות חומר המענין את הללו שיחפצו לערוך את דברי ימי „אגודת ישראל" — ויהא זה אפילו בצורה צנועה ולקויה — יגעתי וכמעט לא מצאתי! ה,איזראליט' בפרנקפורט וה,יודישע פרעסע' בברלין, ה,יודישע פרעסע' בוינה — שלא לדבר כבר על העתונות שלנו בפולניה — היו מקורות עשירים לבנין ה„היסטוריה האגודאית". לא זכיתי לרכוש או לפחות לקבל בהשאלה חומר כזה, אשר בלעדיו יעמלו הבונים לשוא.

למרות המציאות העגומה הזאת, אסור לנו לחשות: „אגודת־ישראל" מחוייבת לדאוג לכך, שתורתה לא תשתכח מן הדורות הבאים. עלינו **לזכור** ועלינו **להבין**! עלינו לשאול את האבות ואת הזקנים, כדי שיגידו ויאמרו לנו.

השעה היא ממש השעה האחרונה לכונן „ועד מיוחד", מתוך ראשי אגו"י, שיטפל בענין זה. יצטרפו אליו ההיסטוריונים

הנאמנים שבמחננו, אנשים אשר לא ירקמו את מסכת תולדות „אגודת ישראל" מכח זכרונם, אלא אך ורק על פי עדויות ומסמכים נאמנים.

אני חוזר ומבקש שוב ממנהיגי „אגודת־ישראל" שלא ישכחו את העבודה החשובה והנחוצה הזאת, שהיא חובתנו כלפי החיים והמתים כאחד. כלפי המתים — כדי שידעו שאצלנו יש הכרת־טובה; כלפי החיים — כדי שיבינו שהדורות שהלכו לנו היו רק המתחילים, ועל בני הדור של היום ושל מחר להשכיל שעליהם החובה להוסיף ולהמשיך את שרשרת הדורות, בס"ד.

ד.

מרבית פרקי הספר הנוכחי, אשר בהם „אשא דעי למרחוק", נתתי להם פומבי לסירוגין מעל דפי „המודיע", בטאונה של אגו"י העולמית בירושלים, במשך שנה תמימה — למן עש"ק פ' מטות תשכ"ה ועד עש"ק פ' פנחס תשכ"ו. לא דקדקתי לכתבם על פי סדרם הכרונולוגי של המאורעות, כי בדרך כלל אין קשר בין מאמר אחד לשני ו„אין מוקדם ומאוחר". כן לא דקדקתי ביותר על צורת הסגנון. בדברים כאלו שהם „זכרונות" — זכרונותיו של איש זקן שכל ימיו דיבר וכתב בשפה אחרת — אין לייחס חשיבות יתירה לסגנון. ואם הייתי בזה מחבר שהוציא מתחת ידו „דבר שאינו מתוקן" — ימחול לי הקורא היקר.

כבר תוך כדי פרסומם של המאמרים האלו בעתון, יעצו לי כמה מידידי לכנס את המאמרים בצורת ספר. אבל עוד לפני שהספקתי לתת את דעתי על כך, ואדוננו מורנו הרב ר' יעקב רוזנהיים זצ"ל, נלקח מאתנו.

בשבילי, ובודאי לא רק בשבילי בלבד, היה בפטירתו משום אבידה אישית. מורנו, שהיה כולו פנימיות, כולו רוחניות, הלך

לו לעולם שכולו אמת! בימים הראשונים אחרי פטירתו סבור הייתי כי עם מותו הקיץ הקץ גם על עבודתי הציבורית בכלל, ועל כתיבתי הצנועה בפרט, כי לא אוכל עוד לצאת ולבוא בעטי הדל בפני בני עמי. העולם נראה בעיני שומם, משנסתלק מורה הדרך. פניתי לימיני, והנה הגאון מלוצק, רבי זלמן סורוצקין זצ"ל, שתמיד היה האיש החזק בינינו — כולו דמע. פניתי לשמאלי, והנה רבי יצחק־מאיר לוין יבלח"ט, אשר ידע תמיד לעודדני — והוא שבור ורצוץ. ואנו כולנו, גלמודים וסורים, כצאן בלי רועה. מר לנו מר.

כשלעצמי, לא יכולתי לשית עצה לנפשי.

כחמישים־ששים שנה הייתי יחד עם רבים אחרים, שמהם שרדו מעטים בלבד, צמודים לדגלו. ועתה, מי יראה לנו את הדרך במדבר האיום הזה? והאם בנסיבות אלה אוכל עוד לחשוב על כתיבת מאמרים, ועל כינוסם בספר?

אך לא עברו ימים מרובים, ואחדים מתלמידיו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל ומעריציו, הקיפוני בדבריהם והעמידוני על כך כי על אף הכל, יש להתאזר עוז ולהמשיך בכל כוחותינו ולמעלה מזה, במפעל חייו של מורנו זצ"ל, בהפצת רעיונותיו ובמאבק למען שלטון התורה בישראל. אט־אט חזרתי במדת־מה לעבודתי, אם כי לבי ובשרי עודם דבקים במרן זצ"ל ודמותו המקודשת עומדת בלי הרף, יום ולילה, נגד עיני רוחי. בסופו של דבר, קבלתי את דעתו של ידידי ד"ר חיים וייסמן, מבאי־ביתו של מורנו זצ"ל, והסכמתי להדפסת הספר.

**
*

סידרת הפרקים „אשא עיני אל ההרים", על גדולי ישראל ואנשי־שם, נכתבה על־ידי בחלקה לפני עשרות שנים, ובחלקה בזמן האחרון. כתבתי רק על אישים שהיה לי קשר נפשי בהם.

לא העזתי לכתוב מאמר על הורי היקרים ז"ל. אם אסור לומר „נראין דברי אבא" (שו"ע יו"ד סימן רמ, ס"ק ב) כש"כ שאין יאה להרבות בדברים על אישיותם של ההורים ועל תכונותיהם [המעונין לדעת איך שאבי מורי ז"ל הבין דברי מדרש, יקרא את מאמרו בריש ספרי „דברי בן שלמה": „השכל האנושי ודבר השם"].

מהלך־מחשבות דומה הניא אותי גם מלכתוב **דברי הערכה** על מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל. בשער „שופריה דיעקב" שבספרי הנוכחי, המוקדש לזכרו, הכנסתי רק את מאמרי „קוים לדמותו" שכתבתי סמוך לפטירתו. מאמר זה רחוק מלמצות את מה שיש לומר על מורנו זצ"ל, ואין בו אלא מעט מזעיר מחיי היום־יום של השר והגדול בישראל.

באותו מדור הכנסתי — בהסכמת המחברים — מאמרים אחדים, אשר אינם מפרי עטי. בראשם: ההספד שנשא עליו מנהיגנו הרה"ח רבי יצחק־מאיר הכהן לוין יבלח"ט, בתום ימי אבל ה„שלושים"; הוא היה ידידו הנאמן ושותפו הרוחני המסור של מורנו זצ"ל במשך עשרות בשנים, והיו אלה דברי ידיד אל ידיד, המים היו פנים לפנים. מאמרו של ידידי העו"ד ד"ר חיים וייסמן: „מפרנקפורט עד ירושלים", ומאמרי: „קוים לדמותו" משלימים זה את זה. ד"ר וייסמן תירגם בזמנו את ה„זכרונות" של מורנו זצ"ל מן השפה הגרמנית לעברית, בצורת ספר, והיה קשור בו שנים רבות בהערצה ואהבה עמוקה. מאמרו של הרב יוסף־אברהם וולף מבני־ברק, שהוא אחד המחנכים הגדולים במחנה החרדי: „לאור משנתו", מברר לנו את הדרך הפנימית של מוהר"י רוזנהיים זצ"ל ואת יחסו לרבו הרש"ר הירש, בסגנון קצר, אבל מקיף. על־ידי ה„תאריכים וציוני דרך" מפרי־עטו של ר' אהרן סורסקי נ"י, אנו מתוודעים אל הביוגרפיה האישית שלו ונתיב חייו הסוערים. דברי בתו של מורנו זצ"ל על האם, הרעיה הנאמנה, מהווים עדות נאמנה

ממקור ראשון ממש, סוד־שיח אינטימי שממתיקה בת אהובה על רגבי עפרה של אמא רחימאית, אשת חבר כחבר.

לעומת זאת חפצתי מאד לרשום דברים אחדים לכבוד זוגתי תחי', שחלקה ב„אשא דעי למרחוק", ובכל עמלי, רב עד למאד. אך גם בזה עומדת לפני שיטת מורנו זצ"ל, אשר היה סבור כי יש להימנע מכך בספרינו, עד שאוכל רק להודות לה — בשמי, בשם ילדינו ובשם תלמידותיה למאות — בדברי התנא רבי עקיבא על אשתו (כתובות סג): „שבקוה, שלי ושלכם שלה הוא"!

חיבורי זה מופיע כמתכונתו המלאה, בהסכמת ידידי הנאמנים הרה"ח רבי פנחס־יעקב הכהן לוין נ"י והרה"ח רבי הלל ליברמן נ"י, שבהוצאתם — „מרכז לספרות חרדית בארץ ישראל" — הופיע בזמנו ספר ה„זכרונות" שלי ואשר מתוכו הועתקו כמה דברים וענינים גם בחיבור זה. תודתי נתונה לשניהם.

***

במצורף לספרי זה מתפרסמים דבריו של בני, הרב משה־מנחם שליט"א, אב"ד באר־יעקב, על תלמידות הסמינר „בית יעקב" דשם, שניספו ל"ע באסון הטביעה ביום כ"ח ניסן תשכ"ג. דבריו נכתבו לזכרן לפי בקשתי המיוחדת, ואני וב"ב מקווים להנציח את זכר הבנות היקרות ע"ה, ע"י הקמת ספריה, שתשא את שמן.

***

ועל הברכה יעמדו: ידידי הנאמן ד"ר חיים וייסמן הי"ו מתל־אביב — המעורר והמדרבן והמסייע העיקרי בכל שלבי הכנת ספר זה לדפוס; ידידי הותיק ר' יחזקאל רוטנברג הי"ו מבני־ברק, חלוץ הספרות החרדית בארצנו ומנהל הוצאת „נצח",

אשר לא חסך טרחה ועמל להוציא לאור את הספר בצורה משוכללת; הידידים בק"ק קופנהאגן, אשר נדבה רוחם להשתתף במימון הוצאת הספר, לזכר נשמות תשע הבנות היקרות, תלמידות הסמינר בבאר־יעקב שנטבעו בדמי ימיהן, עליהן השלום; ואחרון אחרון חביב: ידידי הרבני הצעיר ר' אהרן סורסקי נ"י מבני־ברק, שעמד לימיני בעריכת הספר לדפוס במסירות למופת. יברכם ה' מציון ויראו בטוב ירושלים.

בעיר הקודש ירושלים תו"ב, בשלהי חודש זיו תשכ"ז, ממחרת יום שכבשו אחינו לוחמינו בעזרתו ית' את העיר העתיקה עם זיו עמנו — הכותל המערבי.

ב. ז. י.

שער ראשון:

אשא דעי למרחוק

[זכרונות וחוויות מחיי הפזורה היהודית בעבר]

פרק ראשון

קהלת־קודש המבורג

על דברי הפסוק (בראשית יב, א): „ויאמר ה׳ אל אברם לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך...״ מפרש המדרש בריש הפרשה: רבי יצחק פתח (תהלים מה, א) „שמעי בת וראי והטי אזנך ושכחי עמך ובית אביך״. נראה שהמדרש רוצה לברר את הסדר המתמיה: ארץ, מולדת, בית — כי כשהאדם נוסע למרחוק, הלא תחילה עוזב הוא את בית אביו, אחר־כך את המולדת ורק לבסוף את ארצו? אלא הדברים נאמרים כאן לענין השכחה: תחילה אנו שוכחים את הארץ אשר בה חיינו, ואחר־כך את המולדת, ולבסוף גם את בית האב — בו עוד דבוקים הזכרונות, גם כאשר שכחנו מכבר את הארץ והמולדת.

את המסורה הידועה: „וראיתם״ („על האבנים״, „את הארץ״, „אותו״) יש מפרשים, כי שלושה דברים מעצבים את דמות האדם: ההורים, הסביבה והחינוך העצמי. בטוח אני שהורי קיבלו הרבה מאבותיהם, שהרבה קנו להם מכח עצמם, אך כמו־כן זכו להסתפג לא במעט מן הסביבה שבה חיו, מן האדמה אשר עליה בנו את ביתם: התנאים הטובים שסייעו לחיות בהמבורג חיים נאמנים לתורה ולתעודה, להיות בהמבורג יהודי ירא וחרד.

„וכי המבורג נקראת בכלל קהלה״? — כה שאל [לפי השמועה] הש״ר הירש, שהיה בעצמו יליד המבורג, את אחד מקרוביו בהמבורג, כאשר הלה ביקר אותו בפרנקפורט. בדברים הקשים האלה התכוון הש״ר הירש ל„שיטה ההמבורגית״ („המבורגר־סיסטעם״) שהפקידה את העזרה לעניים ואת צרכי החינוך וקבורת המתים בידי הקהלה, ואת עניני ה„קולטוס״ לארגוני־דת מיוחדים: „העדה האורטודוקסית״ ל„ארגון בתי הכנסת״ („סינאגוגן־פערבאנד״) וה„קולטוס״ החפשי ל„ארגון הטמפלים״ („טמפל־פערבאנד״) — לשניהם היתה הסמכות המלאה בתוך הקהלה.

הבאתי את דברי הש״ר הירש לא כדי להסתמך עליהם ולהביע את חוות דעתי על „המדיניות הציבורית״ דאז (וכן גם היום), כי אני כותב כעת

לעת זקנתי את זכרונותי מתוך רחשי תודה לארגונים שיצאתי מהם, ולא לתכלית מדינית מסויימת ציטטתי את הדברים, אלא כדי לתת נימוק קצר להתהוותה של קהלת המבורג, היחידה במינה — הן במבנה הפנימי שלה והן בניסוח התקנון המיוחד במינו שהיה לה.

הקהלה ההמבורגית — „דויטש־איזראעליטישה־געמיינדה" — (בניגוד לקהלת הספרדים בהמבורג, אשר אחד מ„חכמיה" עוד היה מן הלוחמים הנלהבים נגד שבתי־צבי) היא קהלה בפני עצמה, צעירה לימים, שנוסדה אחרי ימי הקיסר נאפוליון הראשון. עד אז היתה הקהלה הזאת חלק בלתי נפרד משלושת הקהלות המאוחדות והמפורסמות: אה"ו (אלטונה־המבורג־ונזביק). על שלוש הקהלות האלה בימי קדם כתב רבו של בית־המדרש באלטונה, רבי יחזקאל דוקיס ז"ל, שני ספרים מקוריים: „חכמי אה"ו" ו„או"ה למושב", על חכמיה ועל מוסדותיה. כמה מגדוליה היו מפורסמים ביותר: רבי איציק'ל המבורגר, רבי יחזקאל קצנלנבויגן (בעל „כנסת יחזקאל") רבי יהונתן אייבשיץ ומתנגדו הגדול רבי יעקב עמדן (ה„יעב"ץ") בנו של ה„חכם צבי".

זעזועים רבים עברו על הקהלה הצעירה. יסודו של ה„המבורגר טמפל" הראה לעיני־כל את כוונת ה„מחדשים" שהתחילו אז במעשיהם. המלחמה מסביב ל„טמפל" ואחר כך מסביב ל„סידור" של אנשיו ידועה למדי, מתוך ספרי שאלות־ותשובות של גדולינו דאז.

הקהלה עצמה לא שינתה את צורתה. הקהלה היתה חרדית. הטמפל ובוניו היו ענין פרטי. אבל דוקא מצב זה היה למורת רוח המחדשים. הם יצרו תנועה גדולה, אשר חבריה איימו לצאת מן הקהלה, ואמנם מן הראוי להדגיש ולקבוע, שה„יוצאים" הראשונים לא היו החרדים אלא פורקי העול האלה. כדי למנוע את הפירוד הזה, המציאו את ה„שיטה ההמבורגית". הקהלה קיבלה עליה את התפקידים ה„נויטראליים" (אז חשבו שגם החינוך הוא „ענין נויטראלי") ומסרה את ה„קולטוס" לארגוני הקולטוס. כה מסרו, מלבד את בתי־הכנסת, גם את עניני הכשרות, כמו: שחיטה, אפיית מצות, מילה וכו', לסמכותו של ה„סינאגוגן־פערבאנד", ורבו של האיגוד היה בפועל הרב הראשי של הקהלה. וכה חי בלב הקהלה ובלב כל העולם התורני — „הרב דהמבורג".

את חסרונותיו הרבים של ההסדר הזה, הכירו גם ממליציו הנלהבים ביותר. אבל האמת היא, שגם מתנגדי ההסדר הודו, כי הם היו מסוגלים לחיות בתוך מסגרתו. היו זמנים שחיו חיים נעימים, ולעומת זאת גם זמנים שחייהם לא היו קלים ביותר, אבל בכל־זאת: חיו, למרות התנגדותם לסידור

בלתי הגיוני זה. הללו טענו, כי סוף־סוף לא ההסדר החיצוני קובע את החיים הציבוריים שבתוך הקהלה, אלא האנשים שעמדו בראש הם הקובעים. בראש וראשונה קבעה הרוח המפעמת בלב הבעלי־בתים ובמוסדות שהצמיחה אדמתה הפוריה של המבורג. כפי שאני זוכר, היו לפעמים הסכסוכים בין ה„חברים" בתוך ה„סינאגוגן־פערבאנד" חריפים הרבה יותר מן המשא־ומתן שבין החרדים והחילוניים בתוך הקהלה. אולי זה נבע מכך שבקהלה חיו זה אצל זה וב„פערבאנד" זה עם זה, ואולי גם מפני שאחדים ממנהיגי הקהלה היו באמת אנשים „ליברליים", ואולי גם מפני שהמשפחה החשובה ביותר בהמבורג — משפחת הבנקאים ווארבורג — היתה שמרנית מאד ותמכה תמיד ברבנים הראשיים, וידעה לבנות את הגשר בין היריבים.

חוג החרדים, אשר עליו נמניתי גם אני, עמד כמעט מחוץ לכל עבודת הקהלה. אחרי שהקהלה אישרה — נגד פסק־דינו של הרב — את בחירת הנשים, הן לבחור והן להיבחר, יצאנו את הקהלה (ואותי הוציאה הנהלת בית החיים „אולסדורף" מחוג נאמניה). לכן חושב אני את עצמי כראוי להיות עד מהימן, אם אעיד שפעולות הקהלה בשטח ההומניטארי היו נהדרות ממש. כל מוסדות הקהלה הונהגו על פי הדין. גם זה לא היה מובן מאליו בקהלות אחרות, בעלי רוב של פורקי־עול. ואחרון אחרון חביב לי להדגיש, כי בכל הקהלה היתה רוח של אהבה ואחוה. הן הפרנסים והן הפקידים, כמעט בלי יוצא מן הכלל, היו אנשי לב טוב. והמזכיר הראשי האחרון של הקהלה, ד"ר נ"מ נתן, עומד לפני תמיד ולעד כחסדן הגדול, שתמיד היה בעל־חוב גדול למרות הכנסתו החשובה, מפני שהרבה להושיע את הזולת מכספי עצמו, במדה וקופת הקהלה לא היתה פתוחה לאותה דרישה — זכרו לברכה — — —

***

אבל, בסופו של דבר, הרי כל ארגון או מוסד שאינו מבוסס על העקרונות של האמת האבסולוטית, אלא שואב את זכות קיומו, פחות או יותר, מרצונם הטוב של המייסדים בלבד — אין לו זכות קיום, במוקדם או במאוחר נהרס הבנין המלאכותי, כי רק „קושטא קאי".

מאה שנה, ואולי עוד יותר, חיו בהמבורג לפי השיטה הנ"ל. לכן היתה להם זכות מסויימת להאמין, כי השיטה הזאת נכונה היא וממציאיה היו חכמים ונבונים. אך פתאום בא יום אשר בו השאיפה „להפגין כח" היתה יותר חזקה מה„רצון הטוב", וכל הבית התמוטט ונפל. כזו היתה התפתחות העניינים בקהלת המבורג, בחודש יוני 1927. הבעיה היתה אותה בעיה שהיא

ידועה לנו לדאבוננו גם פה בארץ־ישראל היטב־היטב: מי הוא יהודי? בית־הספר „תלמוד תורה" שבהנהלת רב הקהלה, סרב לשתף ילד בלימודי הקודש, מכיון שעל יחוסו או קבלתו ליהדות העידה רק תעודת ה„טמפל־פערבאנד", אשר ע"פ דין־תורה לא היתה בעלת שום ערך.

כאן לא רצו — ואולי גם לא יכלו — הליברלים אנשי ה„טמפל־פערבאנד", שהיה להם הרוב בהנהלת הקהלה, לוותר על זכותם שנבעה מן „השיטה", לפיה כוחם שוה בכל הדברים שאינם לא שחיטה, לא מקוה ולא אפיית־מצות. הם לא השלימו עם ההנחה, שאפשר להטיל ספק בנאמנות „רבניהם" (המטיף הראשון שלהם עיטר את עצמו בינתיים מכח עצמו ג"כ בתואר „אובר־ראבינר"). הדברים הגיעו לידי כך, שהקהלה חזרה בה מהבטחתה לממן את בית־הספר החרדי לבנות, שעמד תחת השגחת הרב, ושלא היה עוד בכוחו לממן את עצמו מתוך צוק העתים.

כיום אינני זוכר עוד בדיוק איך נתיישב אז הסכסוך. אני יודע רק שבית־הספר החרדי לבנות המשיך להחזיק ולהתקיים בעצמאותו גם כאשר עזבתי את מולדתי, לפני פסח תרצ"ב, וכי אז עוד פעלו הן ה„קהלה" והן „ארגוני־הקולטוס" (הפרטים האלה ימצא הקורא גם במאמר „הקונפליקט בהמבורג" — המאמר האחרון שכתב מורנו ר"י רוזנהיים בשורת מאמריו: „על החיים בקהלות היהודיות ועל עניני החינוך" — „אהלי יעקוב" חלק א', דף 378).

***

הקורא היקר יחשוב אולי שיש כאן סתירה בין הדברים, בין מה שכתבתי למעלה על חיים רוויי הנאה יחסית בהמבורג — אותם כתבתי בימי גלותי בשבדיה — לבין הדברים שתיארתי עתה בשבתי בירושלים, ואשר הביאו ל„קונפליקט". אבל באמת אין סתירה כלל בין דא ובין הא. אלא שהחיים היום־יומיים נעשו הרגל, ואולי אפילו טבע־שני, והם השכיחונו כי בעצם היתה תמיד ה„שיטה" דבר בלי שום הגיון. היא אישרה את שיוון־הזכות בין היהדות החרדית ובין הבגידה השלמה בכל הדברים שלא היו כלולים במקוה בשחיטה ובאפיית־מצות, ושיוון־זכות זה של ה„כיוונים" עומד בניגוד מוחלט לכל הכרה אמיתית של מהות היהדות.

אמת, כאשר הייתי גולה בשבדיה וכתבתי על מולדתי ועל קהלתה, ראיתי רק את „העובדות של אתמול והיום ומחר", והן היו טובות — דרך מקרה; ואולם כאשר אני דן היום על המבנה של קהלת מולדתי, מכיר אני את התוצאות ההכרחיות. ה„תודה" דאז היתה

אמנם במקומה, וההכרה של היום מאשרת רק את העובדה שהאהבה מעוורת. היא מוכיחה שהש"ר הירש היה החכם עדיף מנביא, כאשר הציג את השאלה שהזכרנו לעיל. ההכרה של היום אינה ממעטת את התודה דאז „על רוב הטובה", וקבלת הטוב דאז אינה יכולה להטעות אותנו ביחס לטעות הנמהרה שעליה בנו „אבות המבורג" את יצירתם.

ההיסטוריה לימדה אותנו והדעה מלמדת אותנו, כי רק ההבדלה־מדעת בין אמת והיפוכה, מצילה את הקיום של כל דבר נצחי, ואע"פ שגם אנו יודעים היטב־היטב — עוד מיום השני של בריאת העולם — כי הבדלה מחריבה ולא נאמר בה „כי טוב".

הדברים העקרוניים שרשמתי פה, מהווים כעין „וידוי" של איש זקן, שזכה בעצמו להרבה מן התנאים שהיו נראים לו ולדורות שלפניו כטובים, ואשר אעפ"כ היו תלויים ארץ על בלימה. והיה נראה לי נחוץ לקבוע את האמור, באשר אינני בא להתפלפל כאן עם שום אדם, אלא רק לקבוע את הכרת האמת, כמו שהיא הבשילה לבסוף בלב איש שאהב מאד את מולדתו ואת קהלתו.

פרק שני

רבני המבורג

רק חמשה רבנים ראשיים כיהנו פאר בעיר מולדתי המבורג. עד לזמני הקיסר נאפוליון היו שלוש הקהלות: אלטונה, המבורג וונזביק כקהלה אחת — אה"ו לפי ראשי התיבות — ורוב הגדולים, חכמי אה"ו, ישבו באמת באלטונה, כי שם היה מושב בית־הדין ושל אב־בית־דין (כמו: ה„כנסת יחזקאל" ורבי יהונתן אייבשיץ; אחרי פירוד הקהלות כיהן באלטונה בין השאר: רבי יעקב אטלינגר — בעל „ערוך לנר" — ובעל „מנחת עני", ובימי נעורי גם הרב מאיר לרנר, אחד מן הגדולים המוכרים בתקופה האחרונה).

חמשת הרבנים הראשיים האלה בהמבורג, היו: ה„חכם", הרב שטרן, הרב הירש, הרב שפיצר והרב קרלבך. הם היו המנהיגים הרוחניים של המבורג בימי הורי וגם בתקופה שלי.

החכם רבי יצחק ברנייס זצ"ל — אע"פ שאבי מורי נולד שנים אחדות אחרי מותו (כבן חמישים), היה זכרונו חי בלבבו ודברי תורתו היו שגורים בפי בני משפחתנו מדור לדור. יש שכיבדו את בני משפחתנו כ„אנשי החכם", והיו שכינו אותם כך דוקא שלא לשבח...

אופייני הוא, שהרב ברנייס דרש לקראו רק בתואר „חכם" ולא כ„רב". אחרי שמנהיגים פורקי־עול בזמנו כינו את עצמם בשם „רב", מאס בתואר זה. כ„חכם" רצה למסור לדורו ולתלמידיו אחריו את המסורות של החכמים הספרדיים, שישבו שנים רבות על כס הרבנות בקהלה הספרדית דהמבורג וכיהנו בתפקידם זה בטהרה ובקדושה — ותוארם הרשמי היה: „חכם".

השפעתו על יהודי קהלתו היתה גדולה מאד. הוא לחם נגד המחדשים בכל אמצעיהם הם: הוא הכליל את הדרשה („פרדיגט") בסדר העבודה בדיוק באותה מדה שהיתה עיקר ב„פולחן" המחדשים, הוא נשא את הבגד המיוחד (שקוראים „אורנט") בדיוק כפי שנשאוהו הרבנים הספרדים מאה

ומאתיים שנה לפניו. אמרו על דרשותיו שכולם שיבחו אותן, אבל רק יחידים הבינו את תוכנן. התלמיד המצוין ביותר, הש"ר הירש, הוא היחיד שמסר בכתביו מעט מאוצרו הרוחני של ה„חכם" לדורות הבאים, שכן אף שורה אחת מכל מה שה„חכם" דרש והגה לא נשתמרה בכתובים אחרי מותו.

היו מספרים נפלאות מלמדנותו וכח הזכרון של ה„חכם": כשאך מלאו לו עשר שנים, ידע את כל מסכת בבא־קמא עם כל המפרשים בעל פה. היו מספרים שידע לצטט את כל ספר „תהלים" בעל־פה, מלה במלה, מאחור לקדם. ויהיו דברים כאלה אמיתיים, או אך סימנים שהעידו על אהבת קהלתו אליו — הנה מסורה אחרת שהעידה על כח נפשו והיא מאושרת בוודאות: בחנוכת בית־הכנסת של בית החולים הגדול בהמבורג (ה„הקדש") שהתנדב להקימו על חשבונו עם כל ריהוטו האלוף הידוע שלמה היינה, דרש ה„חכם" ולא הזכיר — ואף לא ברמז — את שם הנדיב בכל נאומו, ותרגז כל העיר, אבל ה„חכם" השיב תשובתו המלאה גאון וענוה כאחד: „החכם נבחר לתת את חלקו בחגיגות לשבחו של המקום ב"ה, אבל לא להחניף לבני אדם". מדה זו מסבירה, מדוע תלמידו המובהק רבי שמשון־רפאל הירש נעשה — הש"ר הירש!

ה„חכם" היה הקברניט שניהל את ספינת הקהלה בהמבורג, בין גלי המים הזדונים של הריפורמה. הוא חיזק את החלשים והעניק מכוחו האיתן לעם שהלך אחריו. אחרי מותו הפתאומי עמלו פרנסי הקהלה למצוא איש שיהיה מוכשר לשמור את המבצר שבנה ה„חכם" ביד חזקה ובלב נבון, יגעו ומצאוהו ברבי אשר־אנזל שטרן זצ"ל, תלמידו החביב של ה„ווירצבורגר רב", שהיה כרבו הגדול חומת נחושת ועמד על משמרתו באמונה שלמה ללחום את מלחמת ה' בגבורים. לפי הגר"א שיבח שלמה המלך כחלקו מכל עמלו את התקנות שתיקן לטובת הכלל — עירובי חצרות ונטילת ידים (סנהדרין כ) — וזה היה חלקו ועמלו של הרב שטרן לטובת הקהלה: הוא חיזק ותיקן את המסגרת לחיים הציבוריים של החרדים בכלל ולטובת הנוער בפרט. תחת הנהלתו האמיצה התפתח בית הספר „תלמוד תורה", שיסד זקנו של הש"ר הירש, רבי מנדל פרנקפורטר, עד שהגיע לדרגת בית־ספר תיכון (כמדומני, הראשון של יהודי אשכנז); הוא חיזק בכל אישיותו הכבירה את בית המדרש „קלויז־ישן־וחדש", המקום המצוין למלמדים וללומדים; הוא בנה את בית החיים „לנגנ־פעלדה" ע"פ כל פרטי הדין ונגד דעת יריביו האדירים שהתנגדו לו. וכל העולם כולו ידע שכאן פעל איש שלא סר אף צעד קטן מן הדרך שירש מאבותיו, דרך התורה התמימה.

המחלוקת מסביב ל„בית החיים" בהמבורג עשתה מקהלת המבורג „אגודות אגודות". אחרי מותו — הוא לחם ממש עד יומו האחרון, וניצח — היתה המבורג זקוקה ל„איש על העדה", שידע לאחד ולאגד את האחים הקרובים שנעשו רחוקים איש מרעהו. האיש הזה היה הרב מרדכי־עמרם הירש זצ"ל, שכיהן עד אז כרב בפראג.

כשמת הרב הירש בשנת תרס"ט הייתי בן חמש־עשרה, אבל תמונתו עומדת עוד היום חיה לפני בכל נעימותה. בזמניו האחרונים זכיתי לשמשו בדברים קטנים, יום־יומיים, ושימוש האיש הזה היתה המתנה הטובה ביותר שזכיתי לה בימי נעורי. הנאום הראשון שנאמתי בחיי היה ההספד על „הרב" בימי השלושים, בחוג מאורגן של צעירים. פתחתי: המודעה שפרסמו פרנסי הקהלה לרגלי מות הרב פתחה: „יהודי המבורג אבדו את אביהם", ואנו בני הנוער עונים אחריהם: „הסב מת לכולנו". כה התאבלו אחריו גם הצעירים, ואפילו הילדים. מהיכן זכה „הרב" לקרני ההוד שזרחו על מצחו, לאהבת כולם אליו, שלא ידעה גבול? לא היתה ואין לי שום סמכות לדבר על גדולתו בתורה, על דרשותיו המפורסמות, על פעולותיו הגדולות עבור הקהלה, כמו: יסוד בית הספר לבנות החרדים, או בנין בית הכנסת הגדול ב„בורג־פלאץ", כל זה היה מחוץ לתחומי דיוני אז (וגם כיום), אבל יכולני לומר, כי לבו היה המעין המתגבר, שהפיק אהבה בשפע כל יום מחדש, בכל יום יותר ויותר.

כמעט לא היה בית חרדי שלא נמצאה תמונתו שם, ובכל אופן היא נמצאה בכל הלבבות, כי גם החילוניים אהבו אותו אהבה נאמנה. גם בימי השיבה נשאר הוא הידיד הקרוב של כל איש פשוט ומצא דרכים כיצד לנחם אף את הילד הקטן בשוק שצעצועו אבד ממנו. הוא, שחבריו היום־יומיים היו אביי ורבא, ראה בכל אחד שבא אליו את „חברו הטוב". לבו הטוב היה כאבן הטובה בצוארו של אברהם אבינו, שכל חולה שראה אותה מיד מתרפא (ב"ב טז). הוא היה „מרדכי היהודי", הגדול ליהודים ורצוי לרוב אחיו, שדרש טוב לעמו ודיבר שלום לכל זרעו.

כאשר מת זקן ושבע ימים, היה קשה מאד למצוא איש שעוד יוסיף זיו לכסא הרבנות בהמבורג — עד שאחרי דרישה וחקירה ושאילה היטב הושג הדבר והרב ממישקולץ נבחר לרב בהמבורג, הלא הוא: מורי ורבי הג"ר אברהם־שמואל־בנימין שפיצר זצ"ל.

על מורי ורבי לא אכתוב כאן באריכות, מכיון שכתבתי עליו, על תורתו מהותו ופעלו, בחלק שלישי של ספרי „דברי בן שלמה", החלק שנקרא על שמו: „פה אש"ב", ר"ת של שמו הטהור (וראה גם להלן, פרק

נ"ד). הרב היה עבורי הסמל של „הרב האורטודוקסי". לעומת זאת, הרי שלא אוכל לכתוב על ממלא מקומו: הרב יוסף־צבי קרלבך זצ"ל, מבלי לדמות את זה לזה.

הרב שפיצר היה שדה חטים מבורך, והרב קרלבך — ערוגת הבושם; הרב שפיצר היה תלמיד־חכם שקט ופנימי, והרב קרלבך — האמן שצייר את היהדות בצבעים מזהירים; הרב שפיצר ידע רק את הסיסמא „מי לה' אלי", ורצה לקבל בצבאו אך את החזקים ואת הבחונים כבר, בעוד שהרב קרלבך העניק את כוחו לכל מי שבא „לדרוש את השם" וסלל לו מסילה בכל לבב להכרת היהדות; הרב שפיצר חיזק את אלו שכבר באו, והרב קרלבך קירב את הבאים.

הרב קרלבך היה המגנט הגדול לבנים שרצו לשוב לגבולם. כל־כמה שעינו את היהודים באשכנז יותר ויותר, כך הרבה הרב קרלבך להיות יותר ויותר „נחמת עמו". ידידים מהמבורג כתבו לי: „הרב הוא מלאך ממש". וזה לנו האות, שבלי שום הכרח, לא אנוס על פי שום צו, נסע יחד עם קהלתו לגולה החשוכה, לשבת בתוך עמו ולמות עם עמו, עם קהלתו. והוא מת שם ביערי לטביה, יחד עם אשתו הטהורה ועם ארבעה מילדיו, את המיתה המשונה.

אבל באמת עודנו חי בספריו על שיר־השירים ועל הנביאים ועל קהלת, ספרים שכולם מחזקים את אמונת החכמים, שכולם מלאים זיו ונוגה, הוא חי בלב בני דורנו כ„הרב האשכנזי" שחי, סבל וגלה ומת יחד עם קהלתו. הוא חי לעד ולעולמים, כי הוא הגשים את האידיאל שהעמיד לפני קהלתו בשעה שעלה בפעם הראשונה על הדוכן בהמבורג: „וזאת תורת האדם" בתודתו של דוד המלך — הם הדברים שאנו קוראים בספר דברי־הימים־א (יז, יז): „ראיתני כתור האדם המעלה ה' אלקים", ללמדנו: שהאדם השואף למעלות הנשגבות, הוא מגשים את התורה שנגלתה לאדם" — — — ועוד יוסף חי!

מלבד חמשת הגבורים האלה שישבו על כסא הרבנות בהמבורג, עמד עוד איש ששי על הדוכן דהתם: רבי נחמיה־צבי נובל, אשר בתור רבן של החרדים בקהלת פרנקפורט התלכד סביבו מספר גדול של תלמידים ומעריצים, בתוכם אפילו אישי־רוח מודרניים כפרנץ רוזנצווייג, אשר שיבחו כפעם בפעם בתור הדרשן הגדול בזמננו. הרב נובל היה בהמבורג ה„משנה לרב" בימי זקנותו של הרב הירש. דרכו של הרב הירש היתה לדבר בפשטות גדולה לקהלתו, כדרך שמדבר האב אל בניו; הרב נובל היה חקרן ופילוסוף שרצה להעלות את שומעיו לפיסגות גבוהות, אבל רוב שומעיו בהמבורג היה רחוקים מדרך

זו — ורק בפרנקפורט מצא את קהל־שומעיו כנפשו. הוא היה כח רוחני גדול מאד, איש נדיב לב, שעשה הרבה במלחמת־העולם הראשונה כדי להיות לרבים רבים האח־בצרה. גם לי היה תומך נאמן, פעל הרבה כדי למנותני בשנת 1917 ל„עוזר ברבנות" (כלפי חוץ!) למען הצל אותי מסכנות המלחמה. הוא טרח הרבה בזה, עשה הרבה לטובת בחור פשוט משורות ה„אגודה", והוא — הרב המפואר ומנהיג ה„מזרחי"! פרט מאלף מעין זה מעיד על עדינותו של איש גדול.

זכרם של כל הרבנים האלה שמור בלבנו בתודה ובתפלה, כי נדע ונשכיל ללכת בעקבותיהם.

פרק שלישי

מורשת פרנקפורט

„ויהי מקץ שנתים ימים..." — איתא במדרש רבה: „אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו" זה יוסף, „ולא פנה אל רהבים"... ע"י שאמר לשר המשקים „זכרתני... והזכרתני" — ניתוסף לו שתי שנים". הסתירה בדברי המדרש גלויה: יוסף הוא בעל הבטחון, ונענש מפני שלא בטח בה'? רבים מיישבים סתירה זו, אך פשוטים ביותר הם הדברים כפי פירוש מהרז"ו: שמעולם היה יוסף בוטח בה', רק פעם אחת זו נכשל בלשונו ברהבים ושטי כזב — רהבים הם מצרים — ומיד נענש (כי הקב"ה מדקדק עם הצדיקים כחוט השערה, כמו שמעיר כאן בעל „שערי שמחה").

הפניה הבלתי נכונה, הכתובת המוטעית — על נושא זה שמעתי בשבת־חנוכה פרשת „מקץ" שנת תרע"ג דרשה מפי הגאון רבי שלמה־זלמן ברויאר זצ"ל (שנדפסה אחר כך גם בספרו הגדול: „חכמה ומוסר") ועוד היום הדברים חיים בלבי.

הרב ברויאר ראה בפניה ל„כתובת הבלתי נכונה" את הסיבה לרוב המכשולים בחיי הכלל והפרט. כחכם עדיף מנביא, הכיר כבר אז את התפתחות העניינים גם במחנה החרדים. הירידה המוסרית והצמצום הפנימי מוכרחים להיווצר, אם גם במחנה זה פונים בספיקות ובשאלות אל ה„מדינאים" ולא אל ה„דיינים". יוסף חשב בכשלונו החד־פעמי שהוא זקוק להמלצת שר המשקים לצאת מבית הסוהר, ולכן נתעכב שם שנתיים נוספות. גם אנו היום כ„מדינה שלמה", וגם מה שעוד יותר מחריד — כ„שלמים במדינה", חושבים תכופות שה א ו "ם הם ישועתנו, בניגוד גמור לנבואת הנביאים ש ה א ם היא ישועתנו: „היום א ם בקולו תשמעון". הכתובת הנכונה לכל פניותינו היא (תהלים ג, ד): „ואתה ה' מגן בעדי כבודי ומרים ראשי".

הגורם לדרשת הרב ברויאר היתה הועידה הראשונה של סניפי „הנוער האגודתי" בגרמניה והקמת ארגון ארצי: הסתדרות „צעירי אגודת ישראל".

אז קשרתי כמה קשרי־ידידות נצחיים. מן הידידים שרכשתי לי אז, הספדתי לצערנו אחרי פחות משנתיים את שלושת הטובים שבנו: מרטין פייסט, סאללי מיכל, ודוד שלזינגר — כקרבנות המלחמה העולמית הראשונה.

שני מנהיגים הלהיבו אז את הלבבות: מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ״ל, ומנהל בית־הספר החרדי: הרב ד״ר גרשון לנגה ז״ל. על מורנו רבי יעקב רוזנהיים לא אוכל לכתוב כאן. להלן (בפרק ע״ו) מנסה אני לתאר את אישיותו הפנימית, ע״י שרטוט קוים לדמותו. הרב גרשון לנגה השפיע מאד עלינו. העובדה שעזב את הכסא הרם של ה„דירקטור״ וישב בתוכנו כאחד מאתנו, היא לבדה מעידה עליו. הוא הבין את נפש הנוער וניהל אותו בצורה כזאת, שבני הנוער המונהגים לא הרגישו כלל את המרחק הרוחני שבינו לבינם. כך זכה לנטוע בלבותנו פשטות, עניוות, יראת אלקים, אהבת הבריות ואמונת חכמים. במשך הזמן זכיתי לפגוש בכמה גדולי עמנו, אך ירידה זו „מן ההר אל העם״, המדה שממנה נובע לפענ״ד עוז־השפעתו של האדמו״ר החסידי, ירידה זו ראיתי עוד בצורה בולטת רק בשני מנהיגים גדולים אחרים: ברבי יוסף בוימגרטן, המנהיג הגדול של הנוער הוינאי, וברבי מאיר שפירא מלובלין זצ״ל. האחרון חי עבור הנוער ובתוכו, ואף השיב את נשמתו הטהורה לשמים — כשהנוער שר שירתו ויוצא במחול נלהב סביב למטתו.

בשבת האמורה דרש הגרש״ז ברויאר את הדרשה דלעיל. נדמה לי ש„השאלה ההונגרית״, שעליה נאבקו אז בתוקף, טרם נפתרה עדיין ושהאחראים הזמינו את הנוער עוד לפני שבאו לעמק השווה עם הרב. אז טרם הבנתי, מי היה הרב ברויאר ומה היה טבעו. אני מודה ולא אבוש שאז היתה דרשה זו כ„קילוח קר״ על התלהבותנו הגדולה, ואני מודה שכל זמן שגדול זה חי ופעל לא הכרתי את גדולתו ולא ידעתי שהוא היה מיחידי הסגולה. קיר היה חוצץ בינו לבינינו. מה שחשבנו אז בפזיזות נעורים כ„גאוה״, היה באמת ה„הצנע לכת״ השלם של איש דגול.

דברים ששימשו לי אז — בחנוכה תרע״ג — כאכזבה גדולה, נעשו לי במשך השנים להכרה עמוקה: כח האמת של הגרש״ז ברויאר, כאשר העמיד את „אגודת ישראל״ העולמית, אשר ממייסדיה הראשיים היה, במקביל לקהלה שבפרנקפורט — היצירה של חותנו הגדול הש״ר הירש. חששותיו הסבירות וחרדתו לטוהר רעיונה של „עדת ישורון״ עמדו אז לפני עיניו כאשר שאל את השאלה: „היצאת?!״ הוא שאל את השאלה הזאת כשאלה שהכריעה את מציאות קיומו של כלל שומרי המצוות כולו. הוא שאל כן מתוך עומק מצפונו ורבים, החכמים בעיניהם, לעגו. הוא שאל

בצורה כה בולטת להקיץ את הנרדמים ולעורר את „הפוסחים על שתי הסעיפים", והמבין הבין סוף־סוף שבעומק השאלה הזאת צפונה האמת הנצחית, כי בעולם שכולו אור אין משמשים האור והחושך בערבוביה — האמונה וניגודה.

ועידת הנוער בפרנקפורט היתה — אחרי קטוביץ — הועידה שכולה אומרת רושם עז. במשך הזמן זכיתי ולפעמים הוכרחתי להשתתף בכמה אסיפות של האגודה, ועידות נוער, ועידות ארציות, ישיבות של ה„מועצה המרכזית" ועוד, אך אף פעם לא הייתי כל־כך נלהב, כל־כך מסור וכל־כך מאושר כבאותם ימי חנוכה — האגודה היתה צעירה, ואנו היינו צעירים: לפניה ולפנינו השתרע כל העתיד.

**
*

ביחד עם מוהר"י רוזנהיים, השפיעו שלושה אנשי פרנקפורט על התפתחות ה„אגודה", החל מיומה הראשון: ד"ר יצחק ברויאר ה„חקרן", ד"ר שלמה אהרמן ה„מארגן", ור' זליג שכנוביץ ה„סופר".

על ד"ר שלמה אהרמן ז"ל כתבתי בפרק מיוחד (ראה להלן, פרק ס"ח). עוד הוא חי בלבבות כולנו. גם ד"ר יצחק ברויאר ז"ל חרות בלב כולנו. אני עצמי הייתי שרוי תמיד ביחס מוזר עם ברויאר. למרות כל יראת הכבוד שלי בפני „הפלא הרוחני י. ב." — ואשתי ידעה תמיד להרבות בקרבי יראת־כבוד זו, כי היא היתה ונשארה הבקיאה בחיבוריו, שהם בחלקם סתומים לשכלי הדל — הרהבתי עוז לחלוק עליו. כאשר לפני הכנסיה הגדולה השניה פרסם את קריאתו למלחמה: „תכנית או צוואה", השבתי לו מעל דפי ה„לוח של צעירי אגו"י בוינה" במאמר: „תכנית וגם צוואה". הרב ד"ר פנחס כהן התאמץ בכל כוחו לעכב הדפסת מאמרי, מטעמי „מדיניות גבוהה", אבל ברויאר היה „נדיב לב" ולא כעס עלי בגין התקפה זו.

והיה מקרה אשר הוא טהור, שברויאר שהה אצלנו בקופנהגן, בימים הראשונים של מלחמת־העולם השניה. המטוס שבו היה צריך לטוס מלונדון דרך קופנהגן—וורשה לארץ־ישראל התאחר, וטיסתו בוטלה, וכה זכה חוגי הקטן לאורח גדול במשך שבוע תמים, וביתי זכה לאור גדול. ראיתי בפעם הראשונה את ד"ר יצחק ברויאר בכל נעימותו, וכך בילינו עמו את הימים בשמחה ובהתרוממות הנפש. נסיעתו לארץ ישראל דרך אמסטרדם — „האור למערב" — סיימה את השבוע החגיגי הזה. השבת בצוותא עמו היתה לנו „שבת הגדול" — בתוך ימי חודש אלול...

יחסו של ר' זליג שכנוביץ ז"ל אלי היה תמיד לבבי. הוא זרזני בכל מיני זירוז לכתוב ב„איזרעאליט" כחפץ לבי. לא רק את ה„עורך", כי גם את ה„סופר" שכנוביץ הערכתי מאד. את ה„נואם" שכנוביץ אף פעם לא שמעתי. היה זמן אשר חוגים מסויימים באשכנז זלזלו בכבוד הסופר ש' ואף פעם לא היה חלקי עם ה„משכילים" האלה, כי ה„אור ממערב" היה והוא לפי דעתי יצירה חשובה מאד, ושמחתי מאד כאשר בזמנים מאוחרים אישרו לי זאת סופרינו בפולניה — ובתוכם המעולים ביותר — שגם הם העריכו מאד את כתבי שכנוביץ. אחד מהם אמר לי שה„אור ממערב" הוא הסיפור בה"א הידיעה עבור הנוער החרדי בפולניה, במדה שהוא קורא סיפורים. אני מגזים אם אני אומר שהפתגם: „הסגנון הוא האישיות" נאמר דוקא על שכנוביץ, אבל אני משנה: „התוכן הוא האישיות". בכל ספרי שכנוביץ תוססת ה„יידישקייט", היא היתה השורש של אישיותו ולכן הוא נעשה לסופר האגודתי בה"א הידיעה.

בין אנשי המעשה בועד־הפועל האגודאי של פרנקפורט היו גם: ליאו וורשנר, הסוחר הגדול והאגודאי הנאמן; ד"ר זיגפריד אופנהיימר, שהקדיש מכוחו לבנין ארצנו ברוח התורה, וישעיהו הולנדר, אשר גם הוא פעל הרבה לטובת ארץ־ישראל ודאג גם לענינים ארגוניים וסוציאליים. הוא נקבר אצל אשתו המנוחה בקופנהגן, שם יסד בימי המלחמה העולמית הראשונה — יד־ביד עם הרב ד"ר וינקלר ואברהם סמסון — את „אגודת ישראל בסקנדינביה".

קיום ה„איזרעאליט" היה חיוני ליהדות החרדית באשכנז ול„אגודת ישראל" בכלל. היינריך אייזמן, ידידו ונאמנו הקרוב של מורנו ר' יעקב רוזנהיים, מסר את נפשו, את הונו ואת עתותיו לתפקיד זה. הוא היה הכח הפעיל ביסוד מפעל „חרמון" שהוציא לאור כמה ספרים חשובים. אייזמן עצמו הוציא לאור גם את „אהלי יעקוב" ואת ספר היובל לכבוד מורנו זצ"ל.

לחוג הפנימי של מוהר"י רוזנהיים היה שייך גם מר הרברט קרוסקל, כעת בלונדון. ואחרון אחרון חביב לי מאד לרשום כאן את שמו של הרבני הגדול ר' יעקב שטרויס, חברו ללימודים של רוזנהיים במשך ארבעים שנה. מי שקורא את הזכרונות של מוהר"י רוזנהיים יודע שידידו זה היה שותפו הכי מסור ונאמן בכל הדברים שנגעו להתפתחות היהדות החרדית באשכנז (וגם ביסודה של ה„אגודה" עצמה היה מן הפעילים הראשיים) — — —

***

קרוב לחצי יובל שנים, משנת תרע"ב עד שנת תרצ"ה, היתה לי פרנקפורט „המרכז". בפרנקפורט זו מצאתי את מקומי, אך בקהלה עצמה לא התמצאתי. הכל היה כל־כך נהדר, כל־כך אריסטוקראטי, וראשית כל — בית־הכנסת הגדול. אנשי המבורג חונכו לפשטות, ובפפד"מ מצאתי יותר מדי פאר.

את היצירה החשובה ביותר של פרנקפורט, ישיבת המרא־דאתרא הגרש"ז ברויאר, לא ראיתי אף פעם, אע"פ שמרבניה היו רבי יחיאל־מיכל שלזינגר והרב ישראל ארנטרוי — ידידי הקרובים. את ראש הישיבה האחרון, הגאון והצדיק ר' יוסף ברויאר שליט"א, הכרתי והוקרתי בניו־יורק, שם מעידה כל אבן בקהלתו: „קהל עדת ישורון", על גדולתו ועל כח היצירה שלו גם בשנות הזקנה. את „ישיבת שניידר", הישיבה האחרת של חוגנו, הכרתי והוקרתיה מאד. מייסדה, הג"ר משה שניידר זצ"ל, מתלמידיו של מרן ה„חפץ חיים", העיד על גדולת רבו במעשיו הכבירים לכבוד התורה והמקום. באור הישיבות נראתה לפני בפפד"מ תמונת הקצב הפשוט והחסידי כאחד: זלומן, כעין ה„זבולון" של הלומדים־השקדנים בפרנקפורט.

**
*

המדרש מספר לנו, שלעתות בצרה ממשיכה ירושלים של מעלה את ירושלים של מטה אחריה, לשבת בחסותה, עד שיפוח היום ונסו הצללים. ובסוד מדרש זה תנוח „פרנקפורט שלנו", עד ביאת גואל צדקנו, בב"א.

פרק רביעי

לבי אנסני

חז"ל אומרים כי שלושה דברים אינם ברשותו של האדם: קול, מראה וריח. כיוצא בזה אמרו גם בהרהור, שקשה להינצל הימנו. ואמנם כן: שלושת הדברים הנזכרים יש תקנה להינצל מהם על ידי הכיסוי שלהם — כיסוי העין בעפעפיה שלא תראה, לסתום את החוטם שלא יריח, והאליה של האוזן רכה למען יכוף אותה האדם לתוכה שלא ישמע דבר שאינו הגון — מה שאינו כן בהרהור, שלא נמצא שום כיסוי להינצל ממנו. והעולה מכפרת על המחשבה. וכן רמזו בצדק: „אר"ש ביותר צריך הכתוב לזרז במקום שיש בו חסרון כיס" [כיס, כעין: כיסוי] (ע"פ בעל „דבש וחלב" — ועיין כעין זה בתנחומא תולדות פ' יב). וגרוע פי כמה מזה הוא, אם המחשבה הרעה באה לידי ביטוי, אם עוברים ע"י זה הלאו של (ויקרא כה, יז): „ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלקיך כי אני ה' אלקיכם", הלאו דקאי על אונאת דברים. „אמר ליה אביי לרב דימי, במערבא במאי זהירי, א"ל באחוורי אפי" (מלהלבין פנים), ומעיר שם המהרש"א, שמביא דוקא זה „שאין רוב העולם נזהרין בו בכל יום" (ב"מ נה:). ושם: „כל היורדין לגיהנם עולים חוץ משלושה שיורדין ואין עולין, ואלו הן, הבא על אשת איש והמלבין פני חברו ברבים והמכנה שם רע לחברו (אע"ג דדש ביה בשמיה)".

אנו מנסים להתנצל: „מזגנו", „עצבינו" — וכי יש התנצלות כזאת אצל שפיכות דמים וניאוף, שאינם יותר קשים מההלבנה? או נאמר: שנלבין „לשם שמים", להוכיח, ונשכח את דברי הש"ס (ערכין טז:): „יכול אפילו פניו משתנים, ת"ל לא תשא עליו חטא".

מכל האמור לעיל, רואים אנו את כובד האיסור ואת חומרת עונשו. אעפ"כ נראה לי שיכול האדם לבוא למצב זה כאנוס, כדאיתא בשבועות (כו.): „האדם בשבועה" — פרט לאנוס. ומפרש בעל „תורה תמימה" (ויקרא ה, ד) שטעם הדיוק מן „האדם בשבועה", משום „דכל מקום שתפס הכתוב שם

„אדם" ולא שם „איש", מורה על גדר האדם מצד היותו בוחר ומשכיל וחפשי בדעותיו, שזה גדר האדם בכלל, משא"כ שם איש מציין רק מין בעלי חיים, ולכן מדלא כתיב כאן שם „איש" דריש שיהיה חפשי לקיים שבועתו, פרט לאנוס". וכן מובא שם בגמרא: דרב כהנא ורב אסי כי הוו קיימי מקמי דרב, מר אמר שבועתא דהכי אמר רב ומר אמר שבועתא דהכי אמר רב, כי אתו לקמיה דרב אמר כחד מינייהו, אמר ליה אידך ואנא בשיקרא אישתבעי, אמר ליה לבך אנסך". ומפרשים שם בעלי התוספות: „נראה דלאו למפטריה מקרבן גרידא קאמר, שלא יצטרך לכתוב על פנקסו שיביא חטאת שמינה לכשיבנה בית המקדש, אלא אפילו עונש נמי ליכא..."

**
*

מה שאני מאריך כל־כך בדברים האלה, משום שבדידי הוה עובדה. בשנת תרפ"ז היו העתים בפרנקפורט שלא כתיקונם. בחודש אב תרפ"ו הלך הרב הגדול רבי שלמה־זלמן ברויאר זצ"ל לעולמו, ובמשך כל השנה אחרי זה נלחמו בפפד"מ על בחירת ממלא־מקומו. מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל התנגד לבחירת בנו בכורו של הרב זצ"ל, וכנגדו לחמו אוהביו הרבים של הרב הנעדר. ענין הבחירה עצמה לא נגע בי כלל, כי הייתי אז בעל־בית צעיר בהמבורג. אבל כמה מחברי במחנה ה„אגודה" בפרנקפורט כתבו לי, שמתנגדיו של רבי יעקב רוזנהיים מתקיפים אותו בצורה חריפה ביותר וכי עלינו החיוב להשיב על ההתקפות האלה, כדי לעודד את מנהיגנו האהוב. הוחלט שאני אכתוב חוברת לרגלי יובל ה־15 של „קטוביץ", בה נישבע אמונים למייסד אגו"י. כמובן שעשיתי זאת בחפץ לב, כי לבי היה קשור בו באהבה עזה ולבי היה אז חם מאד. כתבתי. „צעירי אגודת ישראל" הוציאו לאור את החוברת עם תמונה גדולה של רבי יעקב רוזנהיים בדף הראשון. כתבתי בכל התלהבותי ומתוך כל אהבתי לרוזנהיים.

כל זה היה דבר שאין מה לערער עליו. אבל בכל החוברת לא היו נזכרים הרב דפרנקפורט זצ"ל וידידיו הקרובים: בנו ד"ר יצחק, הרב ד"ר פנחס כהן וד"ר שלמה אהרמן, זכר כולם לטובה ולברכה. כמובן שהיה בזה משום עלבון גדול לאנשי ברויאר ואוהדיהם, והם התקיפו אותי בחימה שפוכה. אני טענתי שלבי אנסני וכי לא היתה לי שום כוונה רעה, רציתי אך ורק לתאר את גדולתו של המנהיג. היו גם כאלה שטענו, כי רבי יעקב רוזנהיים ידע מראש את הדבר עוד לפני פרסום החוברת. מובן מאליו שזו

לא היתה האמת, אבל בעידן של „בחירת רב" משתמשים הצדדים בכל האמצעים.

ידידי וגם מתנגדי ידעו, כי אף פעם לא העזתי לכתוב או ללחום נגד בני־תורה, וכש"כ לא נגד הארי שכבר היה בעלמא־דקשוט. בכל אופן ציער הדבר הזה את מורנו ר"י רוזנהיים, וכש"כ אותי, והיה שמור בלבי תמיד.

ובכתבי עתה דברים על העבר, כאשר „אשא דעי למרחוק", צף ועלה בלבי שוב הספק אם אינני מחוייב להזכיר גם ענין זה, שהיה אחד הדברים שבהם אולי פגעתי בכבוד אנשים גדולים, אע"פ שעוד היום משוכנע אנכי כי לא בכוונה רעה השמטתי את שמות הגדולים הנ"ל. אבל: אם בכוונה ואם שלא בכוונה הרי העלבתי, ואף פעם לא שכחתי שאני מחוייב לתקן את המעוות, את הדברים „מרחוק", ולא ידעתי באיזו צורה.

עתה שלח אלי אחד מידידי הקרובים, הרבני ר' שמשון היימן, מנהיג צא"י בקופנהגן והמו"ל של „דגלנו" (ירחון נפלא עבור הנוער שלנו בקופנהגן) צילום מחילוף מכתבים בין רבי יעקב רוזנהיים וביני, שמצא בספריה הממלכתית בקופנהגן, כאשר חיפש שם אחרי מאמרים של מורנו זצ"ל, בהתאם לבקשתי.

אני מפרסם בזה חליפת מכתבים זו ואקוה שבזה אמצא כפרתי — אם חטאתי. הדברים הבאים הם תרגום מלה במלה מן הדברים שפורסמו אז בלע"ז, ב„דפי צעירי אגודת ישראל" באשכנז.

„פה ק"ק המבורג, יום ה' לסדר „ונסלח לכל עדת בני ישראל", תרפ"ז לפ"ק (16 יוני 1927).

אל כבוד מהור"ר **יעקב רוזנהיים**, פרנקפורט ע"נ מאיין.

אדוני מהור"ר רבי יעקב רוזנהיים הנכבד והנערץ, נ"י.

המאמר שכתבתי לרגלי יובל ה־15 של „קטוביץ" ושהוציאוהו לאור „צעירי אגודת ישראל" עורר כידוע לכבודו אי־רצון פה ושם, ובמיוחד אצל בעלי בתים של „קהל עדת ישורון" דשם. הסיבה היא כי המאמר מזכיר אישים ידועים במחנה ה„אגודה" רק ע"י פעולותיהם ולא מזכירם בפירוש בשמם, כמו הרב ד"ר פנחס כהן, ד"ר יצחק ברויאר וד"ר שלמה אהרמן, אבל ראשית־כל מפני שלא הזכרתי את שמו של הרה"ג ד"ר שלמה ברויאר זצ"ל, הגאב"ד דשם, בשורת מייסדי ה„אגודה" ואחד האישים הכי חשובים שפעלו להתפתחות ולקיום ה„אגודה".

את עמדתי נגד טענות אלה ביררתי ב„דפים" האחרונים של צא"י, ומה שנוגע לטענה בקשר להרב ברויאר זצ"ל הארכתי במכתב לידידי מר יוסף רוזנבוים דשם.

וגם אם רגש הכבוד אוסר עלי לפלפל עוד הפעם נגד הנטיות שבהן חושדים אותי מתנגדי, הלא אני חסר מנוחה שמא נגעתי באמת בכבודו של הרב ברויאר זצ"ל, אע"פ שלעניות דעתי היתה כתיבתי אובייקטיבית לגמרי; אולי עשיתי דבר שלא כהוגן, אם כי לא במתכוין.

נא להודיע לי את דעתו הרמה, דעתו המכריעה והמומחית ביותר.

איני רוצה להיות ח"ו איש עומד על דעתו, אלא להיות המודה ולא בוש.

בברכותי הכי לבביות

המסור לכבודו בכבוד ויראה

בנימין זאב יעקבזון"

וזוהי תשובת מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל:

„פפענה"מ 17 יוני 1927.

אל כבוד מהור"ר **בנימין־זאב יעקבזון**, המבורג.

מר יעקבזון הנכבד!

אני משיב לך בזה על מכתבך מיום ה' מיד, ואחוה דעתי גלויות:

א) מתוך ההערה שפורסמה לפי יזמתי בה„איזרעאליט" כבר ראית, שלפי דעתי היתה זאת שגיאה וגם עוולה, שבכתיבת היסטוריה אובייקטיבית מזכירים חלק מן האנשים הפעילים וחלק מהם אינם מזכירים.

ב) מה שנוגע להרב המנוח זצ"ל, אי־אפשר בשום אופן להצדיק השתיקה על חלקו המיוחד של הרב ברויאר זצ"ל ביסוד ובהתפתחות ה„אגודה". חלקו בהוויתה של ה„אגודה" הוא בשלושה ענינים:

ראשית כל: לאפשר לחוגים החרדיים באשכנז ובמערב־אירופה, שחיו בבדידות גמורה, את סיפוחם לחלק הארי של כלל ישראל במזרח אירופה. זה היה מותנה ע"י דרכי ההשגחה, שהביאו את הרב ברויאר זצ"ל לפרנקפורט. רק המזיגה השלמה של גדלות מיוחדת בתורה והרגש הכלל־ישראלי מחד גיסא, ותרבות המערב מאידך גיסא — כמו שהרב ברויאר הגשימה — רק זה איפשר את ההתאחדות הארגונית. הדגשתי את העובדה החשובה הזו כבר בדברי הזכרון על הרב הנעדר זצ"ל.

שנית: כאשר בישיבת „התאחדות החרדים" החליטו הגבאים על יסוד אך ורק של רשת בתי־ספר בארץ ישראל, עמד הרב ברויאר על דעתו, לא לייסד ארגון לטובת ארץ־ישראל או לטובת בתי־ספר גרידא, אלא לייסד הסתדרות עולמית לכל צרכי הכלל החרדי.

שלישית: אחרי סיום המחלוקות הקשות בתוך הנהלת ה„אגודה", אשר אין כאן המקום לדבר עליהן, טרח הרב ברויאר זצ"ל בכל כוחו — הן

בברסלאו והן בוינה — להשלים בין הצדדים היריבים ב„מועצת גדולי התורה" והצליח בזה מאד, הודות לאימון שנתנו לו החוגים ההונגריים והסלובקיים.

ולכן, מר יעקבזון הנכבד, הרי עצתי שאתה מודה בלי הסתייגות, שלא היו בידך בשעת כתיבת החוברת ידיעות מספיקות ושהחומר שבידך היה לקוי בחסר וחד־צדדי, ולכן הוכרחת לבוא למסקנות אי־נכונות. חילוקי הדעות בחוגים השונים של הנהלת ה„אגודה" עומדים בתוקפם — אבל אין להם שום קשר בקביעת האמת ההיסטורית.

בכל הברכות הכי לבביות

שלך בהערצה

יעקב רוזנהיים"

בפרסום הדברים האלה, שבאו רק עתה לידי — הם והחוברת נאבדו ממני כבר עשרות בשנים — פרעתי את חובי לאלו שאינם עוד, אבל זכרונם שמור בלב כל האגודאים, והוא רחום יכפר עון...

**
*

בכל עת שאני מזכיר את פרנקפורט המעטירה דאז, רואה אני לפני את „קהל עדת ישורון" בניו־יורק, היצירה הכי גדולה ונפלאה של הגאון והצדיק הרב ד"ר יוסף ברויאר שליט"א. ואם אני שכחתי להזכיר אז את השמות של אביו הגדול ושל אחיו הגדול, הנה הם חיים ופועלים בקהלתו זו, כמצבת־זכרון ח י ה למרן רבי שמשון־רפאל הירש זצ"ל ולכל יורשיו.

פרק חמישי

אחרון הרבנים בפרנקפורט

זה לא מכבר — בשנת תשכ"ה — עלה אלינו מרחוק, מעבר לים, איש חמודות אשר הוא קרוב מאד לכמה מיושבי ארצנו — לא רק לאלה שמכנים את עצמם בצדק כ„תלמידי אונסדורף", אלא גם לאלו אשר הכינוי שלהם היה יותר פשוט וצנוע: „חרדי ארץ אשכנז".

האדם הגדול הזה אינו אחר מהגאון רבי יוסף יונה צבי הלוי הורביץ שליט"א, אשר עלה ארצה והשתקע בבני־ברק בקיץ תשכ"ה, אחרי כמה וכמה טלטולי דרך. הוא בא מניו־יורק, אשר שם (בבורו־פארק) הוא היה המרכז הרוחני האהוב לכמה וכמה יהודים חרדים, ואשר שם הוא יסד (או הקים מחדש) את ישיבתו „באר שמואל" — על שם סבו הגאון והצדיק המפורסם רבי שמואל רוזנברג זצ"ל ועל שם הספר „באר שמואל" של סבו, שהוא בעצמו הוציאו לאור לפני 45 שנה.

זכיתי לפני שנים מספר לשבת ירחים אחדים בבורו־פארק, שהיא שכונה ענקית עם אלפי ואולי רבבות שכנים חרדיים, ושם ראיתי עין־בעין את המפעל למופת שהקים הרב הורביץ שליט"א יחד עם בניו המוכשרים ביותר: „ישיבה", דהיינו, כפי המבנה האמריקני, בית־ספר יסודי ועל־יסודי, אשר בו לומדים למעלה מ־400 תלמידים — ועליה וכתכליתה: „מתיבתא", ישיבה גבוהה, אשר בה יושבים למעלה מ־100 תלמידי־חכמים צעירים על התורה יומם ולילה.

ידידים בבורו־פארק היו מתפלאים, איך שהאב והבנים זכו להקים מפעל כה גדול וכה מסודר בזמן כל־כך קצר. אני יכולתי להעיד לפניהם, ש„הרב מפרנקפורט" היה כבר בצעירותו מפורסם בכל אירופה כאחד מגדולי ראשי הישיבות. גדולי הונגריה ראו בו את הממלא־מקום המושלם ביותר של הסב, שיסד את ישיבת אונסדורף ושם־עולם היה לה. כל זאת פעל ועשה הרב הגדול הזה אחרי שבין אונסדורף וניו־יורק עברו עליו שנים

קשות, כרבה של פרנקפורט, ובגלות ממושכת באנגליה, וכמה צרות אישיות מיד הנאצים הארורים.

תשע שנים ישב על כסא הרבנות בפרנקפורט. אנשי פרנקפורט, שהיתה להם הערכה עצמית מסויימת, חשבו שהדרך מאונסדורף לפרנקפורט, מעיר קטנטנה לבירת היהדות באשכנז, היתה „עליה לגדולה". אולם אנו, שעמדנו מן החוץ, לא חשבנו כן. כוחו של הרב היה בהנהלת ישיבה גדולה. כ„ראש ישיבה" חתם את שמו בהיסטוריה של היהדות החרדית, ושם בפרנקפורט היה שער הישיבה נעול בפניו. שמעתי שעזר הרבה למורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל בעבודה האגודאית, קנה לו שם מהר את השם של „גומל חסדים" למופת — ביקוריו אצל ב"מ אבלים וחולים נעשו ממש לשיחת היום — רבים דרשו עצתו באורחות החיים, והרבנים ביקשו את תשובתו בשאלות חמורות, פסקו הברור והאמיץ בספר היובל לכבוד רבי יעקב רוזנהיים בשאלה מאד מסובכת הגדיל מאד את שמו בחוג המבינים, (עיין שם מדף פז עד דף קיד), גם בדרשותיו הצליח מאד [אע"פ שלפי השערתי היה עבורו ה„שיעור" ולא ה„דרשה" עיקר עיסוקו, אך ראה את מאמריו המשובחים בפתיחת הספר „באר שמואל"]. ולמרות כל אלה, הקהלה של הש"ר הירש לא נעשתה לעצמו ובשרו של „נכד הבאר שמואל" ושל „חתנו של הגאון המפורסם מואייטצען" (רבי ישעיה זילבערשטיין).

אני בעצמי הרגשתי, איך שהתאמץ מאד להחזיק גם בפרנקפורט, בעמדתו ושיטתו. אביא לזה רק דוגמא אחת: עמדתו לשיטת „תורה עם דרך ארץ". בכמה הזדמנויות הדגיש שהוא מחזיק בשיטת אבותיו ורבותיו גדולי הונגריה (ידוע ששיטה זאת היתה באמת גם שיטת קודמו הגאון הגדול רש"ז ברויאר זצ"ל, אבל הלה ידע לפחות לגשר כלפי־חוץ את שיטת חותנו הגאון והצדיק הש"ר הירש בשיטת גדולי מולדתו). זכיתי לקבל תעודת היתר־הוראה מהרב הורביץ ובה הוא שיבח אותי: „ולא פנה אל רהבים שטי כזבי הזמן ושאון גליהם המתנשאים לרוח היום והעת". היה זה וידוי חזק מפי איש שישב על כסא הרבנות של פרנקפורט (בתמימות לבו לא רצה להאמין לי, שמה שהוא העריך כ„יתרון ביהדות" היה רק „חסרון בידיעות". לא מתוך „הכרה פנימית", אלא מתוך „לחץ חיצוני", מנעתי את רגלי מבית ספר הגבוה, מכיון שהייתי מוכרח לקנות את „לחם חוקי" כבר בהיותי צעיר לימים).

מפרנקפורט ברח רבינו, אחרי כמה בזיונות מצד הנאצים, ללונדון. שם היתה עמדתו — כבוד ויקר! ידידנו הבלתי־נשכח, ר' אהרן גודמן ז"ל, ידע לסדר מיד שיתקבל כחבר של הועד־הפועל האירופי ואחרי זמן קצר

נבחר לנשיא של „מועצת גדולי התורה באנגליה". פעולותיו שם אינן ידועות לי בפרטיהן, אקוה שעם פרסום מסמכי גודמן בדפוס נתוודע גם אליהם ונקרא אודותן במפורט.

על עבודתו הפוריה בניו־יורק כתבתי למעלה בקצרה. אני רוצה להוסיף רק פרט אחד שנכנס ללבי: בבית הכנסת של הרב, שהוא בישיבה שלו, ראיתי ב„כותל המזרח" שני ידידים מימי קדם: החבר הידוע לרבים מאתנו ד"ר בודנהיימר, איש פרנקפורט, ור' יוסף שטראוס, איש המבורג. הבנתי, וכן גם אישרו בפני, שהם מתפללים בבית־כנסת זה כעין נציגי קהלותיהם, בהתכוונם להראות לרב שגם ב„נכר" קרובים לו ה„אשכנזים".

**
*

...ועתה בא ה„אונסדורפר רב", ה„רב דפרנקפורט" לארץ־ישראל. אנו מברכים אותו ואת הגלוים אליו בברכה הידועה (כתובות יז.): „בריך מתייך לשלם!" שם בגמרא מתארים את רבי אבהו בכמה תוארים נשגבים, אינני מביאם כאן, כי אני מכיר את הרב הורביץ ואני יודע שכל כינויי־כבוד זרים מאד למהותו. אבל אני מקוה שהאחראים ב„אגודת־ישראל" מבינים שכל התוארים האלה מתאימים לו בהחלט, וכי מן הראוי להכין לו מקום כפי כבודו במוסדות שלנו, לא מפני כבודו הוא, אלא לתועלתם, ל ת ו ע ל ת אגודת־ישראל העולמית.

פרק ששי

פוזן, קלן, פולדה והלברשטט

ההימנון האגודאי, שהלחינו החזן החרדי העולמי רבי יוסל׳ה רוזנבלאט ז״ל, ואשר הצעירים (וגם הזקנים) נהגו לשוררו בזמנים שעברו בסיום כל כנס ואסיפה אגודאית — דומה ונשכח מאתנו כליל. ושמא באמת כדאי והגון לרעננו ולהזכיר נשכחות, להנהיג מחדש בסיום כל האסיפות החגיגיות בחוגינו את שירת ההימנון: „הקבצו אחים... ממזרח ממערב מצפון ומים״, שהיה שיר מלהיב מאד לשבחה של תורה.

„ממזרח ממערב מצפון ומים״ — על צפון וים, על עיר מולדתי המבורג בצפון־אשכנז ועל פרנקפורט אשר בדרומה, כתבתי כבר בדפים הקודמים. עתה אספר מעט מן ה„מזרח״, מן העיר הגדולה פ ו ז ן — ועל ה„מערב״, העיר העתיקה ק ל ן. ושוב אשוב אל הערים אשר במרכז־אשכנז: פ ו ל ד ה ו ה ל ב ר ש ט ט. כל הערים האלה היו מקומות של תורה מאז ומקדם.

**
*

ב פ ו ז ן — „העיר והאם בישראל״ — ביליתי בימי הנעורים. שם התגוררו שני חתניו של דודי רבי משה יעקבזון מגנזן, צאצאיו של רבי שלמה פלסנר הנודע: האחד ר׳ פנחס פלסנר, הלמדן הגדול ואחד ממנהיגי תנועת צא״י באשכנז בשנות יסודה, והשני ר׳ שלמה פלסנר, איש־חמודות. שניהם מתו בדמי ימיהם. מובן מאליו שבחוגים האלו היה חי זכרונו של הנואם המפורסם ביותר בחוגי היהדות החרדית דאז, רבי שלמה פלסנר, אשר רבי עקיבא אייגר זצ״ל כינהו במכתב משנת תקפ״ה (או תקפ״ו) כ„איש תור המעלה, לו נאה תהלה, מוכתר במעלות, איש תבונה״.

המקור האחר של זכרונות קדושים היה השם הפופולארי: „אייגר״ — האב הגדול רבן עקיבא והבן הגדול רבי שלמה. בבית המדרש של הגרע״א

התפללו ולמדו. הדיין קרויזה היה המלך בחוג זה, שהיה מלא מתורות הגאונים הנ"ל. בימי ביקורי היה הרב הראשי ד"ר וולף פיילכנפלד זקן וסגי־נהור, אבל עוד אתו כל כוחו הגאוני. הוא היה אחד מן המזמינים לאסיפת קטוביץ, בתאריך: אייר תרע"ב. בתקופה האחרונה כיהן שם כרב ראשי ד"ר יעקב פריימן, הנזכר להלן בפרק (י"א) על ברלין — איש גדול בתורה וביראה, במדע ובמדות.

**
*

כמה וכמה טובות זכרונות מעוררת העיר ק ל ן. קהלת „עדת ישורון" ובית הספר למורים שלה, חברת „תלמוד תורה", „ריינלאנד־פעראיין" — כולם ארגונים להרבצת תורה ויראה. הרב ד"ר עמנואל קרלבך — ידוע בכל חוגי ה„אגודה", ובמיוחד בפולניה, כמציל ה„חדר" היהודי המסורתי וכאחד ממארגני היהדות החרדית דפולין, בשיתוף־פעולה עם הרב ד"ר פנחס כהן. הוא היה מחנך מפורסם, עסקן גדול ונואם מלהיב. בנו וממלא מקומו היה הרב ד"ר דוד קרלבך, ממצווייני סלובודקה (שנפטר כאן בירושלים לפני שנים מעטות, אחרי פעולה חינוכית מבורכת). כן בלטה דמותו של הרב ד"ר פנחס וולף, אשר שם לילות כימים לעורר ישנים ולהקיץ נרדמים בעיר ובמחוז — הפרשן הידוע של החומש ומחבר ה„דיוקים", אשר עוד היום, כישיש למעלה מגיל תשעים, דורש הוא בקהלתו „מקור חיים" אשר יסד בפתח־תקוה פעמיים בחודש ועוד הוא מושך את הנוער לנהור בהתלהבות לשיעוריו — עמוע"ש. הרי דיין הקהלה, הרב גיברמן, ואתו הרב משה יעקובוביץ, מתלמידי פרשבורג, שזכה יחד עם זוגתו הצדקת ובניו להגיע — אחרי תלאות בלי מספר — לחופי־מבטחים בניו־יורק, שם הוכתר כדיין נאמן בקהלתו של הרב הגדול רבי יוסף ברויאר, ובמותו הניח אחריו ספר חידושי תורה חשוב בשם „זכרון משה", ומה שחשוב עוד יותר: חמשה בנים, כולם בני־תורה מצויינים, חניכי ישיבת „נר ישראל" בבלטימור. והנה הרב ד"ר שמעון במברגר, אשר שמו וחינוכו העידו עליו שהיה בנו השני של הרב הגדול רבי זעקל מקוסינגן, ואשר הוציא לאור את תורות אביו וגם זקנו ה„וירצבורגר רב". והנה הלמדן הגדול ד"ר שמעון שלזינגר, אחר כך גאב"ד ממל, מגזע בעל ה„חתם סופר".

כהנה וכהנה היו בקלן דמויות של אנשי־שם, שכל אחד מהם עמד איתן על מקומו ותרם מכוחו וחילו לטובת הכלל, לתורה ולמסורה. יזכרו האנשים שהשפיעו כרבנים: רבי מיכל מונק ובנו ר' ליאו, שהיה רבות בשנים יו"ר צא"י באשכנז, ומקס כהן, המזכיר הכללי של ארגון זה, שפעל ועשה

יומם ולילה לטובת ה„אגודה", מארגן מלא מרץ ובלי עצבים. וכן מבצרו של „קרן התורה", ד"ר אדמונד מייאר, חתנו של רבי שלמה־זלמן ברויאר.

***

עתה נפנה ל פ ו ל ד ה. ניכנס לביתו של המרא־דאתרא, הרב ד"ר אשר־מיכאל כהן, אשר עוד היום חי זכרו בלב כל אלה שהכירו את ה„פולדער רב". הוא היה איש גדול באישיותו, בפשטנותו, באמונתו, והשפעתו היתה כגדולתו. אם פגשתי במקומות הרחצה או בועידה כלשהי מורה שהיה מצוין במסירותו ועקבי במעשיו, ואשר לא הכרתיו, פתחתי כך את השיחה: „מה שלומו של הרב ד"ר קאהן?" וכמעט תמיד קלעתי אל המטרה... כל־כך דומים היו החיילים למפקדם הרוחני. רוח הרב היתה חיה במורים האלה, עד שזכו לנטוע — על פי רוב — את הרוח הזאת גם בלב תלמידיהם. היתה זו דמותו של „מהר"ם מפולדה" השני. [וראה עוד ב„זכרונות" של מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, דף 100: „לדמותו של הרב ד"ר מיכאל קאהן זצ"ל", וכן ב„אהלי יעקוב", ב', מדף 473 עד 477].

לפולדה הייתי בא רק לעתים רחוקות, מכיון שכל מעשה „קרן התורה" נעשה שם ע"י הרב הצעיר ד"ר ל. כהן, מ"מ ההגון של אביו הגדול, וע"י ידידי הרבני ד"ר הרץ. בבואי לפולדה בפעם הראשונה זכיתי ל„קבלת פנים" נפלאה. בדרך מן התחנה לבית המלון ברכו אותי פעם אחרי פעם ביראת הכבוד, וכבר חשבתי ב„ענוותנותי היתירה" ששמעי הולך כבר למרחקים, עד שברכת „מזל טוב" של איש הבא לקראתי העמידתני על טעותי. כולם חשבו שאני הוא הרב (היינו דומים אז זה לזה במקצת) שציפו לשובו מברסלאו, אחרי שנולד לו שם ילדו. הרב כהן היה חתנו של רבי אהרן קובר בברסלאו, אחד האנשים המצויינים ביותר במחנה ה„אגודה", סוחר גדול ופועל־טוב למופת.

***

ה ל ב ר ש ט ט: אבי מורי זצ"ל ציטט פעם בנאום בהלברשטט, לרגלי ברית־מילה של אחד מבניו: אחי הרבני ר' אברהם נ"י, את דברי רש"י „קרית ארבע — על שם ארבעה הענקים שהיו שם", ורצה בזה לתאר את מהות הקהלה אשר בה ישבו על מדין ארבעה רבנים בשבת־אחים ובצוותא חדא, בשלום ובשלוה.

הראש והראשון היה המרא דאתרא הרב ד"ר יצחק אויערבך, שהיה האיש „המצווה ועושה" ב„אגודת ישראל", ב„אגודת הקהלות החרדיות",

בקהלה עצמה, בבית הספר, ובחייו הפרטיים. תמיד קראה לו המצוה, החובה, וע"י זה נעשה לאיש מאד רציני והיה קשה לו להשלים עמי, המצדד תמיד בשיטת אותם האנשים הנזכרים לשבח בתענית (כב)... הוא היה מוכיחני תכופות, אבל בלי הצלחה מרובה. הוא נשא את המשא שהעמיסו עליו מכל צד בכל כבדותו ובסבלנות מרובה. ומפני שהיה עמוס כל־כך, היו גם פונים אליו כל העמוסים, והוא העניק להם את עצתו הנכונה תמיד זאת לבו הטוב והטהור.

הרב ד"ר משה שלזינגר, רב הקלויז המפואר בהלברשטט, היה דומה לו ברציונותו ובכמה מדות. אף הוא היה פעיל בכל הענינים של הכלל החרדי. אשתו היתה בת המשפחה העדינה מונק. בטחונם וחסידותם נראו לעין־כל, כאשר קמו מעל פני מתם, בנם היחיד דוד, שהיה בעל־כשרון מיוחד במינו ונפל חלל בשנות נעוריו, במלחמת־העולם הראשונה.

הרב ד"ר פרנקל, חברו של הרב ד"ר שלזינגר ב„קלויז" ושכנו הטוב — שניהם דרו בבית הגדול של ה„קלויז" — היה לעומתו איש עליז, תלמיד־חכם גדול ובקיא מאד גם בחכמות שונות, עמיתו בלימוד של ד"ר אמיל הירש, אשר היה בעצמו למדן גדול וחריף. שני רבני הקלויז היו קשורים מאד ברב העיר, דבר זה התבלט במיוחד בצורה שבה סייעו לבנו הצעיר להתמנות ולכהן כממלא־מקום הגון של אביו הגדול ושל זקניו הגדולים (הרב אויערבך הצעיר — היום אין הוא יותר צעיר — חי עם משפחתו בתל־אביב, ויוזם לאסוף מזמן לזמן את תושבי הלברשטט הדרים בארץ־ישראל כדי להחיות את המסורות הגדולות של עירם האהובה).

הרב ד"ר אהרן נויבירט, הצעיר בקרב ארבעת הרבנים (רבו של מר יצחק נוסבוים) היה יהודי חרד מאד וידען גדול, כפי שמעידים חיבוריו הנפלאים ומתוכם המסה הקלאסית על „המשפחה הישראלית ויעודה", שהופיעה גם בתרגום עברי בהוצ' „נצח". על גבורותיו בשנות הצרה כתבתי בשנת תשכ"ו ב„המודיע", לרגלי הופעת הספר „שמירת שבת כהלכתה", אשר חיבר והוציא לאור בנו המחונן הרב יהושע־ישעיה נויבירט מירושלים.

אני מרשה לי להזכיר כאן את שני עמודי הצדקה אשר בהלברשטט, שכיבדו לקונם מהונם באופן מפליא: א) ד"ר אמיל הירש, הנזכר; ב) מר יצחק נוסבוים. הראשון היה כאמור למדן גדול, והשני — מפשוטי העם. הירש היה הבן הנאמן והפרנס המסור של הקהלה ההלברשטטית

המפורסמת, נוסבוים היה יליד כפר קטן — אבל שניהם זהרו באופן שוה ביראת־שמים הטהורה שלהם.

ועוד שני מצויינים של הקהלה ברצוני להזכיר: שלום גולדשמיט, ידידו הקרוב של מוהר"י רוזנהיים, גיסם של רבי שלמה־זלמן ברויאר ושל רבי חנוך ארנטרוי, שכיהן במשך כמה שנים כיו"ר של „ארגון אגודות ישראל המקומיות באשכנז" — איש שהשפיע מאד על התפתחותי האגודאית. למרות שתמיד הייתי בעיניו כ„אגודאי־למחצה" ו„מזרחי־למחצה", שיתף אותי עוד בהיותי צעיר מאד במערכת „דפי אגודת ישראל" (שהוצאו לאור ע"י ה„איזרעאליט"), עד שבמשך הזמן מסר לידי את כל מערכת ה„בלעטער" (וראה עוד אודותיו להלן, בפרק ט').

האיש האחר היה הרמן שוואב, המייסד של „קרן ה„אגודה' ליתומי המלחמה", קרן חשובה מאד, שיסדה בין שאר פעולות רבות גם את „בית יתומי המלחמה" בבאדן שליד וינה. אך טבעי היה הדבר, ששוואב ייסד קרן זו, שהרי כל מזגו היה רך ופנימיותו כולה חסד. מפורסם היה כסופר בעל רגש ונועם, אך יצירתו היפה והנפלאה ביותר היתה קרן זו — שיר האנושיות הצרופה.

הלברשטט היתה קהלה של מסורות גדולות ושל בנים מובחרים. גם ה„רבי", רבי עזריאל הילדסהיימר, היה מבניה. מאד היה נעים לי להזכיר כאן עוד כמה ממשפחותיה, אבל המסגרת המצומצמת אינה מאפשרת לי. אסתפק בהזכרת אחת מן המשפחות העתיקות האלה, היא המשפחה בר, הקשורה במשפחתנו בחבלי ידידות וקירבה. ראש המשפחה רבי עזריאל בר היה הפרנס המכובד של הקהלה. בניו ונכדיו פה בארצנו הקדושה, מעידים בעצם הופעתם שבאביהם נתקיים המאמר הידוע במסכת תענית (ה:): „אילן אילן במה אברכך...!" ואתו אזכיר עוד איש אמת ואמונים, את העורך־דין ד"ר אדולף זיסמן ואשתו. שני אלה מזכיר אני מטעם אישי: אחרי עלייתנו ארצה פגשנו פה את שני הזקנים — כעת הם כבר נוחי עדן — ונתברר שהיא, אשה כשרה ועדינה, היתה הקרובה היחידה של אשתי בארץ־ישראל ממשפחת אבותיה. וכה אני מזכיר בסקירה זו במלה אחת גם את משפחת זוגתי, שעזרה לנו רבות במצבים שונים שעברו עלינו.

***

הארכתי מעט בדברים על הלברשטט, מפני שמורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל כותב ב„זכרונות" שלו (דף 108) כהאי לישנא: „רצוי מאד שההיסטוריון אשר יבוא לכתוב פעם את דברי ימי ישראל בגרמניה, במאתים השנים האחרונות, יתעמק בהתפתחות הרוחנית של יהדות זו, ויתעכב במיוחד על קהלת הלברשטט (אשר התרכזה מסביב לשמות אוירבך והירש) ויעריך אותה, על ערכיה הדמותיים, המוסריים והאסתטיים האופייניים שלה".

העיר הלברשטט היתה חלוקה לשני חלקים: „העיר העליונה" ו„העיר התחתונה". שניהם יחדיו עשו מהלברשטט את העיר השלמה, ושלמה היתה הקהלה, קרית ארבע היא חברון, „כעיר שחוברה לה יחדיו".

פרק שביעי

נושפחות חסידיות באשכנז

באחד המאמרים מפרי־עטי שנתפרסמו ב„המודיע" תחת הכותרת „מן המשפחות החסידיות באשכנז", שרטטתי קוים מעטים לדיוקנה של המשפחה המפורסמת ש ל ז י נ ג ר (המבורג—ארץ־ישראל). הניעני לכתיבה זו אחד מן הרבנים הידועים שישב כמה שנים על כסא הרבנות באשכנז, בבקשו ממני לתאר כמה מן המשפחות האלה, הידועות לו וגם לי. כמובן מאליו, לא התכוון אותו רב למשפחות החסידים שבאו לאשכנז כמהגרים מארצות שונות ושמרו גם פה על המסורות החסידיות של ה„חצרות" לסוגיהן, שבהן ביקרו בארצות מוצאיהם. חסידים כאלה היו לאלפים, ואולי לרבבות, בארץ מולדתי. חסידים כאלה חיו את חייהם בנכר — פחות או יותר — כמו בסביבתם הראשונה ו„קרן התורה באשכנז" סייעה להם כמיטב יכולתה בחינוך בניהם ע"י יסוד כמה בתי „תלמוד תורה" (כמתואר להלן בפרק ח'). בברלין עמדתי בקשר הדוק עם החוגים האלה, עד שלבסוף החליטה ה„עדת" למנותני באופן רשמי כנציגה בקרבם.

גם בעיר מולדתי המבורג חי חוג חשוב של חסידים, רובם יוצאי גאליציה, בתוכם חזני הקהלה האחים המפורסמים רוזנבלט („ר' יוסל'ה", ואחריו אחיו הצעיר רבי לוי־יצחק) וגם חותן אחי הצעיר, שהיה ממנהיגי הקהלה, השתייך אליהם. כולם היו חסידים מסורים של סדיגורה (ובזמנים האחרונים שמרו אמונים להאדמו"ר המפורסם רבי מרדכי־שלום־יוסף פרידמן שליט"א מפשמישל, השוכן כבוד עתה בתל־אביב).

כאשר אותו רב המריצני לכתוב, היתה כוונתו למשפחות א ש כ נ ז י ו ת, אשר בחייהן השתקפה נימה חסידית, אם במעשיהן ואם במדותיהן. סרבתי בתחילה, כי אין לי שום סמכות לכתוב על ענינים „חסידיים", אבל לבסוף הסכמתי, כי המושג „חסידות" מרשה גם ביאורים שהם מובנים אפילו לאיש כמוני. אני מזכיר את פירש"י בשבת (קכ. ד"ה חסידי אגרא דשבתא שקלי): „בתמיה, אם חסידים הם יש להם לוותר משלהם בכל דבר שיש בו נדנוד

עבירה, ואע"ג דלאו שכר שבת גמור הוא שהרי לא התנה ומהפקירא קא זכו, מיהו חסיד לא מיקרי אא"כ מוותר משלו". מי שמקדש את עצמו במותר לו או מי שעושה תמיד „לפנים משורת הדין", גם הוא ראוי להיקרא חסיד, או כפירושו הידוע של בעל „חובות הלבבות": „איזהו חסיד? שצהלתו בפניו ואבלתו בלבו". הסברים כאלה נוגעות גם בהכרותינו אנו, בני אשכנז, והתגשמותם נמצאת גם בחוגים שלנו.

אכן: נמצא בחוג יהודי אשכנז מספר חשוב של משפחות, אשר דקדוקן במצוות וזהירותן במדות, ויתורן התמידי על מה שהיה שייך להן והצורה בה קיבלו את כל מה שעבר עליהן — בפנים מאירות, אפילו אם הלב הפנימי היה מלא כאב — זיכו אותן בודאי בתואר הכבוד: „חסידים".

על אחת מן המשפחות הרמות האלה כבר כתבתי, כאמור, ב„המודיע", ואינני רוצה לחזור על דברים שכבר כתבתי. רק ציטוט קצר מתוך אותו מאמר אני מרשה לעצמי גם כאן.

„ — — — אשא דעי למרחוק' ואני זוכר את הימים מקדם. בבית הורי שררה תמיד אוירה רצינית. אמי מורתי היתה מטבעה עליזה, אבל אבי מורי היה איש כל־כך רציני, דיבר אך מעט ועיניו היו שקועות תמיד בדפי הגמרא, עד שזה השפיע על כל בני הבית. הוא העריך רק את ערכי הרוח וחי כל ימיו רחוק מתענוגי הזמן ומפיתויי הכסף. ההפרזה והגוזמה היו לו נמאסות, ואף בלימודו, כאשר ציטט את הרמב"ם וכדומה, התרחק מתארים גבוהים שרק מיעטו לפי דעתו את הדמות האמיתית של הגדולים. היתה זאת, איפוא, בעיני פליאה גדולה אם איש אחד היה תמיד מכונה בפיו בתיאור: „הקדוש" — „רבי געטש הקדוש". כוונתו היתה על רבי אליקום שלזינגר (המכונה „רבי געטש"), איש צדיק וקדוש, מדוע הוא זכה לתואר יקר זה? — — —"

כל זה תיארתי במאמרי הנ"ל. לאחר זמן, כאשר דפדפתי מחדש בחיבוריו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, מצאתי שם דברים שמאשרים את האמור לעיל, וזו לשונו בדף 26 מזכרונותיו:

„רבי גיץ' מהמבורג"

„מאורע שהתרחש בשנים הראשונות לעבודתי בבנק, ואשר היו לו תוצאות בתקופה שלאחר כך, היתה נסיעתי הארוכה הראשונה. בהיותי בן 18, יצאתי עם אבי היקר באחד הלילות להמבורג, שם חי בתור רב ה„קלויז' בפטר־שטראסה רבי גצ'שליק שלזינגר (כולם קראו לו „ר' גיץ") בן־דודו של אבי־זקני המנוח, יעקב רוזנהיים מהופנהיים. עוד בהיותם נערים

קטנים, היו אבי־זקני ואחיו מקבלים בשמחה את פני ר' גץ', בבואו להופנהיים מפלינגן הסמוכה. הילדים חיבבוהו מאד, בידעם שכיסיו מלאים תמיד פירות מפירות שונים, וכל זה כדי ללמד לילדי ישראל את ברכות הנהנין!

„ר' גץ' הגיע למדרגה גבוהה בידיעת התורה, ביצקו מים על ידיו של רבי יעקב אטלינגר במאנהיים, ולאחר שרבו עבר לגור באלטונה יצא אף הוא בעקבותיו ושימש בתור רב ה„קלויז" בהמבורג עד סוף ימיו. המטרה היחידה לנסיעתנו להמבורג היתה למלאות רצונו של אבי היקר, לקבל עבור בנו יחידו את ברכת ר' גץ', אשר התפרסם בצדקתו לא רק במעגל המשפחה, כי אם בין כל יהודי גרמניה. הנסיעה גרמה להידוק הקשרים המשפחתיים והידידותיים בינינו ובין שלושת בניו של ר' גץ': דוד, ליפמן, ומשה, כולם שוים לטובה ביראתם הטהורה. במיוחד ד"ר ליפמן הופיע תמיד לעיני, על ידי מדותיו היקרות, כמי שראוי שתשרה עליו שכינה. נסיעותי הרבות להמבורג קירבו אותנו יותר ויותר אחד אל השני, ושמחתי כמוצא שלל רב כשזכיתי אחרי שנים להשיא את בתי הבכירה עם בנו בכורו — — —"

דומה שתיאור כזה מפרי־עטו של מורנו זצ"ל מהווה עדות נאמנה למה שכתבתי לעיל, על יסוד התנהגותו של אבי מורי זצ"ל.

ברצוני רק להוסיף, כי גם בן רביעי היה לו לרבי גץ', ואשר עליו כתבתי בתיאור משפחת שלזינגר: „האח השני, הרב רבי יחיאל, היה כלפי חוץ עני ואביון, מטופל בילדים חולים, אלמן גלמוד, ואיש לא ידע את גדולתו. התפלל ערבית כל יום בביתו של הגאון רבי מרדכי־עמרם הירש — זה היה לפני כששים שנה — הוא עמד בפינה והתפלל ומיד אחרי התפלה הלך לדרכו, עמוס בחבילות גדולות. פעם אחת קרא הרב אותנו, והוא, שאף פעם לא דיבר קשות אל הנוער, אמר אלינו — אולי מפני שהתקלסנו קצת בצורה ילדותית — בקול קשה: „הוו זהירים מאד מאד בגחלתו של איש צדיק זה, מאד מאד!" ומיד עזב הרב את חדר־התפלה".

כיום חיים עוד בינינו פה הדור השלישי והרביעי של צאצאי רבי געטש, וכולם — בלי יוצא מן הכלל — מעידים על ה„סבא קדישא" בפרישותם, בחסידותם ובלמדנותם: „מתהלך בתומו צדיק אשרי בניו אחריו" (משלי כ, ז).

שאפתי לכתוב ולתאר עוד משפחות מצוינות כאלה, אבל לא עלתה בידי. כמה דברים טובים יש לספר מזרעו של ה„ווירצבורגר רב". עודני זוכר את הסיפורים שפרסם ר' זליג שכנוביץ זצ"ל על ה„זענהיימר רב" זצ"ל, בנו של ה„ווירצבורגר רב" — ב„איזרעאליט", בשנות מלחמת־העולם הראשונה — כולם דברי מופת. אני עצמי יודע כמה דברים נשגבים מזרעו של רבי זליג אויערבך מהלברשטט, וכן מזרעו של רבי אליהו מונק מאלטונה, וגם ממנו

עצמו — דברים ששמעתי מפי אבי מורי, שהתחיל ללמוד אצל רבי אליהו לפני יותר ממאה שנה בבית הספר „תלמוד תורה" אשר בהמבורג, שם למד אצלו שש שנים רצופות.

בקטע הקודם הזכרתי רק משפחות רבניות, אבל האמת היא שגם בתוך המון העם נמצאו כמה צדיקים. אם מודדים את פנימיות האדם על פי תפלתו בציבור ובחשאי, רשאים אנו לומר כי גם רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל היה מן הצדיקים האלה (אינני מתכוין בזה לחלוק ח"ו על הסוברים שמדרגותיו לא נבעו מן ה„חסידות" שלו אלא מן ה„מוסריות" שלו). אבל מאחר שהאופי של צדקות וחסידות הוא ה„הצנע לכת", הרי קשה לגלות מה שהצדיקים והחסידים האלה התאמצו לכסות. לפיכך הצטמצמתי בנושא זה וכתבתי רק על משפחה אחת, אשר עוד רבי יעקב רוזנהיים העיד על ראשה „שהיה מפורסם בצדקתו לא רק במעגל המשפחה, כי אם בין כל יהודי גרמניה".

**
*

הרחבתי את הדיבור על משפחות חסידי אשכנז, מפני שלבי כואב עלי בהיווכחי לדעת שכמה ידידים במחנה אגו"י אינם מכירים כלל את היהדות האשכנזית ואת העושר הרוחני והנפשי שהיה מנת־חלקה גם במאה האחרונה. רבי יעקב רוזנהיים היה דורש ש„ההיסטוריון שיכתוב פעם את דברי ימי ישראל בגרמניה במאתים השנים האחרונות, יתעמק בהתפתחות הרוחנית של יהדות זו". עודני מקוה, איפוא, שימצאו חוקרים אשר יסירו את הלוט מעל ססגוניותה של יהדות זו, אשר תפארתה באישיה הגדולים, למן רבי נתן אדלר, דרך בעל ה„חתם סופר" ועד לרש"ר הירש — שני הראשונים בני פרנקפורט והאחרון בן המבורג. כל אחד מהם היה שונה מחברו בדרכו אל המטרה, אך לכולם היתה רק מטרה אחת: להגדיל תורה, להאדירה ולנטור את כרם ה' צבאות!

פרק שמיני

מפעולות „קרן התורה" באשכנז

אשא דעי לימים ראשונים, בהם נסיתי לפעול במלוא התמסרותי לטובת הדברים שמאורי־חיינו ראו בהם את עיקר תפקידה של „אגודת־ישראל": העבודה בשדה החינוך, להגדיל תורה ולהאדירה, להפיצה ולהרבות מספר לומדיה.

בוועידת „קרן התורה" בהמבורג, חורף תרפ"ה, קם אחד מן המשתתפים והחריד את כל המתאספים בפרטים על המצב הנורא של הנוער ב„מחוז התעשיה בריינלנד־ווסטפאלן", אשר בגרמניה המערבית. הנוער היהודי — של קהלות החילוניים — מילידי הארץ כבר היה אבוד לחלוטין, אך אולי יש עוד תקוה להציל מרדת שחת את הנוער ממשפחות יוצאי מזרח־אירופה, במדה ויחונך ע"י מחנכים הגונים. חינוכם והדרכתם ע"י מלמדים, שנעשו „מלמדים" אחרי אי־הצלחתם בכל מקצוע אחר — חינוך זה אינו אלא רציחת נפשות. הנואם הביא דוגמאות מעירו דורטמונד וקרא את הנהלת „קרן התורה" לעזרה.

ההנהלה החליטה לשלוח מיד את אחד מחבריה: הרה"ג ד"ר אריה ליכטיג, לבקר במחוז הנזכר. ואכן: אחרי בדיקה וחקירה במקום אישר הרב ליכטיג את דברי המעורר במילואם. מיד הוחלט לבצע „נסיון".

בדורטמונד, שם חיו יהודים רבים ממזרח־אירופה, נוסד אז התלמוד־התורה הראשון ע"י מורים־מחנכים כשרים ומבינים. תפקיד כפול היה מוטל עליו: לרכוש את לב הנוער וגם לקנות את לב ההורים, יהודים שלמים ופשוטים, שהיו מלאים חששות נגד שאיפת חוג אשר בראשו עומד „דוקטור־ראבינר". ברם, עד מהרה הכירו אבות ובנים ששליחי „קרן התורה" היו שליחים נאמנים: רבי מרדכי קנובלביץ', תלמיד־חכם גדול ומחנך מצוין (אשר אחר־כך כיהן במשך שנים רבות כרבו האהוב של חוג „הינדון" בלונדון) ורבי אליהו ביליצקי, גם הוא מחנך רציני, בנו של אחד הדיינים הגדולים בקובנה וחתנו של הרב גיברמן המפורסם מקלן. שניהם היו

תלמידי הרב הגאון רש"י רבינוב מהמבורג. הרב ביליצקי היה גם חניך הסמינריון למורים של הרב קרלבך בקלן (וכעת הוא משפיע כמחנך מוכר בבריסל).

שני אלה הבינו לשכנע את ההורים ולמשוך את לב הבנים. מספר התלמידים עלה אחרי זמן קצר למאה ויותר. במשך כעשור שנים חונכו בתלמוד־תורה מאות תלמידים ברוח ישראל סבא, רוב התלמידים שמרו את אמונת האומן, קצת מהם הלכו לישיבת הגרש"ז ברויאר בפרנקפורט ולישיבות אחרות — וכולם השפיעו לטובה על החיים היהודיים בדורטמונד.

כאשר באתי לדורטמונד אמר לי הדיין הישיש, הרב מושל, מנהיגם של היהודים ממזרח־אירופה, שהוא מיואש כליל. „ובכן" — השבתי לו — „נקנה את כל הנוער אחרי יאוש בעלים"...

במשך הזמן התעניינו גם ה„ליברלים" במלאכתנו והבטיחו את קיום הת"ת ע"י תמיכה הגונה. גם העיריה הכירה והעריכה את ההשפעה הטובה של הת"ת על התלמידים, תלמידי בתי־הספר שבעיר. היא העמידה לרשותנו חדרי־לימוד באחד מבתי הספר שלה והשגיחה „כלפי חוץ" על ההוראה שלנו, באמצעות אחד ממפקחיה.

הצלחת העבודה בדורטמונד נודעה עד מהרה בכל המחוז. מספר רב של הורים מכמה ערים באותו מחוז, פנו אל „קרן התורה" בבקשה לייסד בתי תלמוד־תורה גם במקומם. ואמנם נשלחו למספר מקומות מטעם ה„קרן" מורים מנוסים, כדי לארגן את הת"ת המקומי ולהשגיח עליו — כמו להאגין, לדיסלדורף ולאסן. בדויסבורג אירגן רבי שמואל אוסטרזצר את הת"ת שלנו. גם הוא היה תלמיד מובהק של הרב רבינוב ומנאמני ד"ר נתן בירנבוים, הוא הצליח שם בעבודתו מאד מאד (הדור שלנו יודע ממעשי־החינוך הנפלאים שלו ב„יסודי התורה" שבאנטוורפן, אך התחלת עבודתו החינוכית היתה אז בדויסבורג).

במשך השנים נוסדו ת"ת אחרי ת"ת במגדבורג, בהאנובר ובברוינשווייג. בשטטין ניהל הרב תרשיש (כעת רב בניו־יורק) את הת"ת, בהאנובר — אדולף יואלזון, תלמיד הרב שפיצר ונכדו של הרב שטרן, מי שכיהן כרב ראשי בהמבורג לפני הרב מ"ע הירש. עד יסוד הת"ת בהאנובר הקפדנו לשלוח רק מורים שידעו ללמד ביידיש, ואשר ידעו לדבר הן יידיש והן אשכנזית. אם ההורים לא דרשו במפורש אחרת, היתה תמיד שפת ההוראה בכתות הנמוכות: יידיש. כולם הבינו את כוחו הרב של ה„יידיש", לרתק את שלשלת הדורות, לקשר את הנכד בזקנו. אולם התלמידים כיבדו יותר את המורה שעמד גם בשפתו על רמת המורה בבית הספר הכללי. בהאנובר,

אחרי שלא מצאנו מורה יותר טוב והגון ממר יואלזון, שדיבר אשכנזית בלבד, עשינו פשרה: בכתות הנמוכות הורה המלמד הזקן ביידיש ובגבוהות לימד יואלזון באשכנזית — וכל העם בא על מקומו בשלום. במשימה זו עזרו לנו — מלבד הרשויות המקומיות — גם הרבנים הליברליים, אשר היו האחראים כלפי הממשלה על „הוראת הדת" לכל התלמידים וכמובן העדיפו בעלי מקצוע בבתי ת"ת על מלמדי ה„חדרים", אשר לאמיתו של דבר לא היו „חדרים" כלל. העדיפו אותם, למרות שידעו כי המורים שלנו יחנכו את התלמידים ליהודים חרדים ושומרי מצוות.

בדורטמונד עזר לנו ולמורים שלנו ראבינר ד"ר יעקב ועוד יותר ממנו הרב השני ד"ר וילהלם, שהיה „שמרני" בתוך־תוכו (גם בשטוקהולם, היכן שכיהן כרב־ראשי אחרי מיתת ארנפרייז, היה עמל באותו כיוון; הוא נפטר לפני זמן לא רב והובא לקבורות באר"י).

מובן מאליו שהרבנים ממזרח־אירופה, מנהיגי חוגי „הבאים", עמדו לצידנו: הרב הורביץ מדיסלדורף (אבי מחותנו של הגר"י אברמסקי, כיום בירושלים) וכן הרב הצדיק ר' יצחק מייאר ממגדבורג — שניהם מגזע צדיקים גדולים. מצאנו גם מספר בעלי־בתים מחוגי המערב שהיו מסורים לעבודת הת"ת: לובנשטיין בהאנובר (כעת בלונדון ואבי חברנו העסקן יוסף ל.) גולדשמיט בהאגין, וולף בדורטמונד וראט באסן. אך בראש וראשונה עזר לנו השו"ב כהן בשטטין, אשר עוד היום, כרב ומחבר בלונדון, עומד הוא עמי ועם ביתי בקשרי ידידות הדוקים.

אין ספק שבתי הת"ת שלנו, לא זו בלבד ששתלו לב חדש בנפש הנוער, לב בשר, לב חי, אלא גם הפיחו רוח גבורה בהורים, שחזרו בהם מיאושם והתחילו לבנות מחדש את חוגם ואת החיים החרדיים.

כדי לחזק את כח המורים ואת השפעתם, נערכו בחינות מזמן לזמן בבתי הת"ת, ע"י מומחים מן החוץ. פעם בחן הרב ד"ר קרלבך מקלן, שהיה ידוע כמומחה גדול, את כל בתי הת"ת והיה שבע רצון מאד. הדו"ח שפרסם אחר כך, עשה רושם גדול בכל החוגים. ופעם ביקר האדמו"ר מסדיגורה־פשמישל שליט"א את חסידיו בערי מערב־גרמניה, והופעתו חיזקה מאד את כל המחנה החרדי, לא רק את חסידי סדיגורה אנשי־שלומו. הארץ הניבה פירות לגאון ותפארת, אחרי זמן קצר של זריעה מסורה.

בשני מחוזות אחרים סודרו „מזכירויות־לימוד" — בעמדן ובקאסל. בעמדן פעל סאלי בולי, יליד המבורג, במסירות יתירה ורבה של עמדן, הרב בלום, עזר לו בכל כוחו, אע"פ שבולי היה „אגודאי פראי" והרב נטה לחוגי ה„מזרחי".

[בהזדמנות זו אקדיש מספר מלים למחוזו של הרב בלום. שם חיו עדיין מרבית היהודים חיים נאמנים לה', והקהלה „אוריך" בהנהלת המורה הראשון וולף קנתה לה שם טוב במיוחד. עמדן עצמה היתה ידועה בתולדות עמנו מימים ימימה. אומרים שהאנוסים הראשונים מספרד באו דרך עמדן לאמסטרדם. גם במאה האחרונה ובזמננו עמדו תמיד בראש הקהלה אנשי־שם: הש"ר הירש, הרב ד"ר לאעב (נואם מפורסם); קודמו של הרב בלום ד"ר מנדל הופמן, בנו של הגאון רבי דוד־צבי הופמן מברלין; והרב בלום עצמו, שהיה גדול כעושה וכמעשה].

גם באולדנבורג הקרובה לעמדן ישב כממלא־מקומו האחרון של הש"ר הירש (אשר שם כתב את חיבוריו הראשונים) אחד מאנשי־שלומנו הקרובים, הרב ד"ר דה־האס, אשר פעל שם רבות למען מטרות „קרן התורה".

בקאסל היה ה„מזכיר ללימודים" ידידנו וחברנו דוד אולמן, הידוע לכל חוגי ה„אגודה' כאחד מן המסורים ביותר לרעיונה וכאחד מלוחמיה הקיצוניים. כיום פועל הוא בניו־יורק כמזכיר ראשי לתנועת „בית יעקב" דהתם. לצידו בקאסל עמד דוד אלזס מהולנד, חותנו של חברנו צדוק'ס, הפרנס של קהלת האג. אלזס היה אגודאי מבטן, נאמן לרעיונה ופעיל בכל מעשיה.

מלבד העבודה בקהלות ובמחוזות, דאגה „קרן התורה" גם את דאגותיהם של יחידים ושלחה אותם כחפצם לישיבות באשכנז או במזרח־אירופה. כן שלחה בנות מוכשרות לוינה או לקראקא, להכשירן שם כמורות „בית־יעקב".

וכאשר נדרשה „שנת הישיבה" מן החלוצים לפני ה', מן השואפים לארצנו הקדושה, השתתפה „קרן התורה" גם בפעולה זו, שעמדה תחת „המרכז לארץ־ישראל" של אגו"י בפרנקפורט.

תמיד עמדה לפני עינינו במלוא חשיבותה המטרה: לתמוך בישיבות הגדולות במזרח־אירופה, אלא שהתמיכה היתה תמיד כטיפה על אבן חמה, מעט מזעיר. אעפ"כ פעלה „קרן התורה" הרבה להשריש בלב העם, כי הישיבות אינן ענין פרטי, אלא הענין של כלל ישראל כולו. טרחנו הרבה לעשות את „קרן התורה" לקרן על־מפלגתית, אבל רק מעט הצלחנו בזה. רק בודדים מראשי ה„מזרחי" — כמו: ד"ר פרנק מאלטונה, גיסו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים — היו גם „מזרחי"ים וגם מסורים לעבודתנו בעת ובעונה אחת. הרוב ב„מזרחי' קבע ש„קרן התורה" נוסדה ע"י ה„אגודה', היא פרי אגו"י, וזה היה מספיק להם שלא לשאת את הארון שכם אחד עמנו.

השנים שעשיתי בעבודה לטובת „קרן התורה" היו לי שנים טובות,

שנים שהיה בהן חפץ. כדי לאסוף דמים דרושים דמים, אבל אם המאסף ידע שהכסף נהפך לתורה, היה בסופו של דבר שבע רצון, על כי גם מן העז והקשה יצא מתוק.

„קרן התורה" באשכנז פעלה ראשית כל לטובת „הבאים" שבאו לאשכנז מארצות רחוקות; אחרי זמן קצר הייתי אני ומשפחתי גם כן מן „הבאים", תחלה בדניה ובשבדיה, ולבסוף פה בארצנו הקדושה. ואני תקוה שגם בנו יתקיימו דברי הנביא (ישעיהו כז, ו): „הבאים ישרש יעקב יציץ ופרח ישראל".

פרק תשיעי

בשליחות „קרן התורה"

בריש פרשת צו מביא רש"י — כדי לפרש את הלשון „צו" שנראה כמיותר — בשם ה„תורת־כהנים": „אין צו אלא לשון זירוז מיד ולדורות, אר"ש ביותר צריך הכתוב לזרז במקום שיש בו חסרון כיס". בכמה אופנים מפרשים רבותינו את דברי התורת־כהנים (עיין ב„לקוטי בתר לקוטי"). הטעם הפשוט ביותר הוא לפענ"ד, מה שמביא ב„דברי דוד": „יען עולה כולה כליל, ואין לכהנים חלק בה רק העור, ואולי יתעצלו הכהנים ולא ירצו להקריבה, לכן צריך זירוז, וזהו ה„חסרון כיס", לא כן בשאר קרבנות אשר הבשר לכהנים ואין להם חסרון כיס".

אחד מן הדברים שהאדם ניכר בהם הוא „בכיסו" (ד"א זוטא, פרק ה, ועירובין סה:), דהיינו כפרש"י שם בעירובין: „שנושא ונותן עם בני אדם, אם באמונה הוא עושה". אבל בדרך כלל מפרשים: הצורה בה מגיב האדם, כאשר דורשים ממנו ממון. ונדמה לי כי יש מקום לצמצם מעט את הכלל הזה: לא הממון שדורשים ממנו ע"פ טענה שיש כנגדו, אלא כשרוצים ממנו כסף בלי טענה, דהיינו: איך שהאדם מגיב כאשר תובעים ממנו כסף לצדקה.

בימי נעורי טעיתי כאותו „משולח", שהיה מעריך את גודל יראת־שמים של הנותן לפי גודל נדבתו: 10 דולרים — ירא־שמים קטן; 50 דולרים — ירא־שמים בינוני; 100 דולרים ומעלה — ירא־שמים מרבים! אלא שאני לא הערכתי את היחידים כי אם את הקהלות, לפי תרומותיהן לטובת „קרן התורה". מי שמתמסר לתפקידו בלי־שיור חושב, כי תפקידו זה הוא גם התפקיד היחיד של כל העולם כולו, ולפעמים הוא שוכח כי לאחרים יש גם כן תפקידים אחרים — ואולי התפקידים שלהם הם עוד יותר חשובים משלו...

עוד לפני שנת תרפ"ה הופעתי כבר בכמה קהלות באשכנז — אם כנואם באסיפות שונות ואם בענינים פרטיים — אבל בתרפ"ה נסעתי כל השנה ממקום למקום בכל תפוצות אשכנז, בלי הפסק, כדי לארגן את

„קרן התורה". ועד שנות תרצ"א־ב המשכתי לבקר בקהלות הגדולות כסוחר המבקר את קוניו תכופות, בשביל לקיים ולחזק את הקשר. במשך שמונה שנים גייסה „קרן התורה" באשכנז 3—4 מיליון מארק. קיבלנו ברצון את הסכומים הגדולים הקבועים של נדבנים מסוימים, אבל התקציב השנתי היה מבוסס על הנדבה היום־יומית בת עשרה „פענניג" של ההמון — וכה באתי במשך הזמן במגע אישי עם מאות אנשים.

עוזרינו הנאמנים ביותר היו מנהיגי הקהלות הקטנות, המורים, שפעלו פעמיים בשנה במסירות גדולה לטובת קרננו — בחג השבועות ובחנוכה. כן היו לנו ידידים בכמה מקומות ובשנים „טובות" פעלה קרננו לא רק להרמת קרן לימוד התורה באשכנז, כי גם הושיטה עזרה לישיבות הגדולות במזרח־אירופה — אם כי במדה מצומצמת גרידא.

הדף המזהיר ביותר בספר פעולותיה של „קרן התורה" — יחד עם הדף הראשון — היתה הפעולה לסילוק החובות של הישיבות במזרח. פעולה זו, אשר בראשה עמד הרה"ג ראש"ב שפיצר זצ"ל בכבודו ובעצמו, כיו"ר „קרן התורה באשכנז", הצליחה מאד. הרב שפיצר ידע להשפיע על הבנקאי המפורסם מאקס ווארבורג בעירנו המבורג, הלהיב אותו להיות „העושה והמעשה" — ובזה התחילה עבודת „קרן התורה" באשכנז.

כמעט שמונה שנים הייתי פעיל בק"ה — שבע שנים בס"ד בהצלחה, אך בשנה השמינית (השנה הראשונה למגורי בברלין) הזנחתי את העבודה, בהיותי עסוק בכמה דברים. ידידי ר' חיים פלס מהמבורג העמיס אז את כל העול על שכמו. הוא התענין בעבודתנו החל מיסוד ה„קרן", כאחד מנאמניה, והוא הצליח להחיות את הפעולה ולהביא את ה„קרן" לפריחה מחודשת, עד אשר עזב גם הוא את ארץ אשכנז בריש תרצ"ח והתחיל את עבודתו הברוכה כמזכיר ראשי של „הטשיף־רביי"ס רליגיונס אמרגנצי־פונד" בלונדון.

איך „זכיתי" להיות פקיד של „קרן התורה"? הלא אני הרחקתי תמיד את עצמי משני דברים: מן הענינים הפוליטיים ומן הענינים הכספיים, והייתי מעונין רק בשני דברים אחרים: החינוך והארגון — ומה זה היה לי? כאשר מורי ורבי הרב שפיצר זצ"ל התחיל בעבודת־הקודש הזאת והסכים לנסוע, למרות שזה היה עבורו קשה מאד, התנה הוא שחברי „קרן התורה" הצעירים ממנו ישאו גם־כן בעול. ואני, שסרתי למשמעתו תמיד, הייתי הראשון שהסכים לתנאו. ראשית כל נסעתי להלברשטט, שם היו שני נדבנים ידועים: ד"ר יצחק הירש ויצחק נוסבוים (ראה לעיל, פרק ו'). את האחרון ביקרתי ראשונה והצלחתי אצלו מאד. ממנו הלכתי לד"ר הירש. הוא היה

עסוק ובקש מידידו שלום (גוטפריד) גולדשמיט, מיופה־כוחו בבית מסחרו הענקי, לשלם לי אותו סכום שנדב נוסבוים. הייתי מאושר מאד מן ההצלחה הזאת בס"ד ורציתי לקחת ברכת פרידה ממר גולדשמיט, ידידי הקרוב. הלה אמר לי: „המתן נא עוד מעט", אחרי רבע שעה מסר לי צ'יק שלישי, חתום בשמו, על הסכום שנתנו שני הנדיבים יחדיו. השתוממתי מאד, אבל הוא הוסיף בחינו הגדול: „זה בסדר גמור, פעם אחת בחיי אני רוצה להרגיש את הרגש של איש שיש לו הון כשני ידידינו הירש ונוסבוים יחד"... ידעתי שגולדשמיט הוא בעל נכסים, אבל נדבה כזאת היתה בודאי למעלה מיכולתו. על פי בקשתו שתקתי — ושתקו גם אנשי „קרן התורה" — על חלקו הגדול בסילוק חובותיהן של הישיבות. ואולם כיום רואה אני את עצמי זכאי לספר ממעשה הגבורה של איש דגול זה, אחרי שכבר עברו קרוב לעשרים־וחמש שנה מיום פטירתו בברגן־בלזן, הי"ד, וזכותו תעמוד לזרעו היקר לעד.

ד"ר ש. דויטשלנדר — ואפילו מורנו רבי יעקב רוזנהיים — ראו סימן במילתא זו — וכה הוכרחתי להיות „הגובה" ונשארתי בתפקיד קשה זה במשך שנים רבות. אני אומר: „הוכרחתי", כי תמיד זכרתי את ה„אימרה" של אחד מגדולינו כאשר התחיל לייסד „כולל" בארצו: חשבתי פעם ש„נע ונד תהיה בארץ" זהו הדבר הכי־מר, אבל „נע ונד ומאסף כספים" — מי יכול לסבול את זה? כה חרץ ביקורי דאז בהלברשטט את כל עתידי. האם אני מתחרט? לא! רק הודות לתפקידי זה, זכיתי לבקר ולהכיר כמה מגדולינו והלכתי לראות את שלום אחי ואחיותי בכמה מארצות גלויותינו.

נשאלתי כמה פעמים: האם אחינו בני־ישראל הם „נותנים" גדולים וכל אחד נותן ברצון טוב? ותמיד השבתי לשואלים בדברי רבי פנחס בן יאיר (חולין ז:): „ישראל קדושים הן, יש רוצה ואין לו ויש שיש לו ואינו רוצה" (אבל גם האחרון מזמין את חברו לאכול אצלו מפני הבושה, תוספות שם). שכל מי שאין לו, רוצה, ונותן — זאת יודע כל אחד מאתנו. העניים הם תמיד הראשונים לתת ונותנים בדרך כלל מעל לכוחם, הם בעלי הצדקה העיקריים בעמנו. ומה שנוגע לעשירים? למרות הגמרא הידועה (במנחות ובחולין) שעשירין מקמצין, הרי דברי התוספות דלעיל כנים: הכל נותנים — ומי שאינו נותן מתוך נדיבות לבו נותן מפני הבושת.

ברם, למרות מה שספרתי למעלה על נדיבים יקרים באשכנז, הרי בדרך כלל נראה לי שאנשי המזרח נתנו יותר, וביתר שמחה, מאנשי המערב. אולי היה מקום לדון את אנשי המערב לכף זכות: העשירים במזרח שהיו מסובבים תמיד בעניים, היו נותנים וחוזרים ונותנים, ולכן נעשה ההרגל

להם לטבע; העשיר במערב נתן את צדקתו כמה פעמים ע"י שליח, ומי שאינו רואה את העניות אינו מרגישה כל־כך, וזהו הטעם של „אגרא דתעניתא צדקתא" (ברכות ו:) — מי שהוא עצמו רעב מרגיש ביתר קלות את רעבונו של הזולת. להוציא מפעם אחת ויחידה בלונדון — ואז ביקרתי דוקא אצל יהודי עשיר המפורסם בפזרנותו ובנתינתו ביד־רחבה — קיבלתי תמיד כמה שבקשתי, ואולי מפני שתמיד הייתי דורש „צנוע"...

סכומים גדולים לא דרשתי ואף פעם לא „בקשתי". את התרומה הגדולה ביותר קיבלתי (על זה כתבתי להלן, פרק כ"ח) באמצעות הנדיב צ'רליס אולמן בניו־יורק מטעם ה„ריסקו שילדרן", סכום די גדול, שהיה בו כדי להחזיק את בית־ספרנו בשבדיה למעלה משנתיים. חבר שלי מבית־הספר, ידיד־נעורים המתגורר בלונדון, נתן לי פעם סכום גדול מאד בנימוק מוזר, שחוטמי דומה מאד לחוטם אמי ע"ה, והוא היה מעריץ מאד את אמי... סכומים גדולים עבור הפליטים בשבדיה קיבלנו תמיד מ„ועד ההצלה" בניו־יורק. פעם אחת היינו שרויים, למרות היד הפתוחה של הידידים, בדוחק גדול ונשלחתי לניו־יורק. באתי אל הגאון רבי אליעזר סילבר, גאב"ד סינסינטי, הנדיב והעסקן בה"א־הידיעה. הוא קיבל אותי ברוגז גדול וכמעט שלא רצה לדבר עמי. סיפרתי לידידים ב„ועד ההצלה" על אי־הצלחתי והם שמחו מאד, התפלאתי: „לשמחה מה זו עושה"? והם ענו לי: זוהי שעת הכושר עבורך, אם הרב סילבר מעליב את הזולת, אינו יודע אחר־כך גבול במאמצים לפייסו. ואמנם החליט „ועד ההצלה" ביום המחרת, תחת נשיאותו של הרב סילבר, וע"פ דרישתו, לשלוח 10,000 דולרים לשטוקהולם.

ועוד פרט מאלף, שממנו למדתי מוסר־השכל: ביקרתי אצל איש מסויים בלונדון, איש גס מאד בכל התנהגותו, שבכל־זאת נתן לי סכום הגון מאד. באתי להרב רש"י רבינוב זצ"ל בתמיהתי: איך יתכן שיהודי כל־כך גס נותן סכום כל־כך הגון? ותשובת הרב רבינוב היתה: „יהודי גס?" זה אינו בנמצא, זה כאילו אתה אומר על אבן־חפץ „יהלום בלי ערך". השיחה שלי עם הרב רבינוב נערכה לפני כמה וכמה שנים, אך עוד היום שומע אני: יהודי גס, זה אינו בנמצא!...

מובן שכמה ביקורים לא היו נעימים לי ביותר, אבל אמרתי אני בלבי שכל מסחר שלא יהיה קשור בצער ואכזבה, ומה ש„בא" כבר עלי לא יבוא על דויטשלנדר או החברים האחרים, העסוקים כמוני בעסק זה. ומה שהיתה גאוותי: למרות שזכיתי במשך הזמן לאסוף סכומים חשובים בס"ד, אני וביתי נשארנו ברוך השם תמיד מאותם העשירים, אשר העשירות היחידה שלהם היא: השמחה בחלקם!

פרק עשירי

רבני אשכנז בדורות האחרונים

מן הגדולים של הדור הקודם בארץ מולדתי, הכרתי היטב את הגאון רבי חנוך ארנטרוי ממינסק, מתוך ביקוריו הרבים אצל חותנו הרה"ג רבי מרדכי־עמרם הירש בהמבורג. בתוך שיעוריו לפני בעלי הבתים, אשר בהם השתתף גם הרב ארנטרוי כל אימת שביקר בהמבורג, פנה הרב אל חתנו: „מה דעתו של הרב דמינסק בענין זה?!" ואף פעם לא כינה את הרב דמינסק בתואר „בני" או „חתני". עד כדי כך העריך החותן את החתן. הרב ארנטרוי פרסם כמה וכמה חידושי־תורה בשנתון של ה„יידיש־ליטעראריש גועזעלשאפט" בפפד"מ, הם המאמרים שהוציאם לאור מחדש בנו בכורו וממלא־מקומו — בשנת תרצ"ב — בספר „מנחה טהורה". הספר כתוב בלע"ז, כי אחת מכוונותיו הטהורות של איש נעלה ועניו זה, תלמיד הגאונים בעל „כתב סופר" ובעל „לקוטי בן חבר" — ואשר זה האחרון הוא המקור לכמה מסורות של הרב ארנטרוי — היתה לזרז את ה„בעל־בית" הלמדן באשכנז לרדת לעומקן של הסוגיות, לאחר שהוא ז"ל פרשן לפניו בספר הנ"ל כשמלה. ספרו „מנחת פתים" מברר כמה סוגיות בש"ס ומראה לנו עוד יותר את הלמדן הגדול והמקורי, התלמיד הגדול של גדולי הונגריה. זכיתי לצטט כמה דברים טובים ממנו בספרי „דברי בן שלמה", חלק ב' (דף תפח עד תצ), בו העתקתי דברים מתוך מאמרו הגדול על פגישת בעל „חתם סופר" עם בעל „נודע ביהודה". בניו אחריו הם כולם מרביצי תורה מסורים.

מקום כהונתו היתה בירת בוואריה. במדינה זו פעלו רבים מאנשי שלומנו. הראש והראשון שבהם היה מו"ר הגאון רבי אברהם־יצחק קליין (שנפטר לפני שנים מספר בא"י, אחרי שכיהן במשך תקופה ברוכה ופוריה כרבה של קהלת „אגודת ישראל" בחיפה) עליו כתבתי תכופות ובמיוחד במאמר ארוך עליו (ראה להלן, פרק ס') הכלול גם בספר: „קהלת עדת ישראל' בנירנברג", שידידנו הפעיל והמסור ר' פישל גילרנטר מתכונן להוציא לאור בס"ד בקרוב.

שכנו הטוב של הגרא"י קליין היה הרב ד"ר אליהו מונק מאנסבך, היא הקהלה שבה כיהן לפניו כרב ד"ר פנחס כהן, ואשר אפילו בימי עבודתו הגדולה לטובת ה,אגודה' נהג תמיד לבלות את חופשתו באנסבך. היחס בין שני הכהנים האלה היה בבחינת „כהנא מסייע כהני" (חולין, מט). אנסבך היתה קהלה קטנה מדי בשביל הכהנים האלה, וכה נעשה הר"פ כהן למנהיגה של היהדות החרדית, ואילו הרב מונק — הקשור בגופו בעיר ובמחוז, התנשא לעולמות רוחניים. ספרו היקר „עולם התפלות" הוא פרי התנשאות זו. ספר אחר מפרי עטו, פירוש היהדות ומצוותיה על פי הקבלה, מראה לנו את החקרן המתעלה לשחקים, ותרגומו ללשון הקודש הוא בבחינת מצוה, ובלי ספק היה מנחיל עושר רוחני לרבים.

בביתו של הרב מונק עדיין חי בימים ההם אביו הזקן, רבי שמואל מונק — עמוד הבטחון, שכל תוכן חייו היה: להיות טוב ולעשות טוב. הרב מונק הוא עתה מנהיג החרדים בפאריס, אחד המסורים ביותר ל„אגודת ישראל" ופעיל מאד באגף האירופי של הועד־הפועל העולמי.

בפירט, הקרובה לנירנברג, כיהן אז כרב איש צדיק, למדן גדול ובעל הגיון טהור, ד"ר ליאו ברעסלאור. כעת חי הוא בניו־יורק. אחת מבנותיו היתה שם המזכירה הנאמנה של מורנו רבי יעקב רוזנהיים. כעת, בהתגוררה פה בירושלים, מספרת היא לנו בחרדת־קודש על אותן השנים שבילתה קרוב למחיצת מנהיגנו ועל פעילותו הרבה בניו־יורק, כאשר היה כבר קרוב לגיל שמונים.

אל קהלה אחת, שהיא אמנם קטנה בכמותה, אבל בת מסורות גדולות — שואבך — ואשר בה חי הרב ד"ר שלמה מנס, באתי בתקוות גדולות, כי אחיו רבי מנחם מנס היה לי בימי מגורי בציריך במשך שנתיים ה„שם דרך". אך המציאות עלתה על המקווה: ראיתי שם כעין צדיק מימי קדמונים, כולו שקוע בתורתו, חסיד שלא רצה ליהנות מן העולם־הזה, התגשמותו של המאמר: „ואומר, כל מה שיש בעוה"ז אין לי חפץ בהם, לפי שאין העוה"ז שלי" — — —

הרב מאשפנבורג, הרה"ג ד"ר רפאל ברויאר, חי בזכרוני כאיש קיצוני מימות הועידה האגודאית בציריך, שנת תרע"ט. ואילו כאשר פגשתיו בתוך קהלתו, הכרתיו כאיש מלא חן ואדיבות מופלגת. בדרך לנאומי, כאשר עברנו בתוך גן גדול שבו היו שותים את הבירה המפורסמת של המדינה, סח לי: „פה צריך אתה לנאום, פה נאספו נדיבי עם, כל קהלתי"... האיש המופלא הזה, שמת בדמי ימיו, סבל הרבה, ידע הרבה, והיה בן הגון לאביו הגדול — רבה של פרנקפורט.

בקהלה אחרת בלב אשכנז, בלייפציג, היתה היהדות ססגונית ממש כיריד המפורסם של העיר הזאת. כאן השתלהבה אש החסידות בחצרו של האדמו"ר מבויאן, בעוד שאת היהדות הליטאית ייצג הרב רוגוזניצקי (אשר בנו עודנו שומר כיום הזה על ירושת אבותיו, בקהלתו קרדיף אשר באנגליה). את הסיסמא „תורה עם דרך ארץ" הגשים באופן מוצלח מאד הרב אפרים קרלבך, שיסד בעיר זו בית־ספר עם מספר גדול של תלמידים ועם מורים מצויינים. את חוג ההונגרים ניהל הרב דוד פלדמן, המפורסם לשבח ולתהילה במהדורת ה„קיצור־שלחן־ערוך" שלו עם פירושים חשובים והוספות. ה„קיצור של פלדמן" נעשה לשם־דבר בעולמנו. גם בשנותיו האחרונות, כרבה של קהלת „מחזיקי הדת" במנצ'סטר, העשיר הרב פלדמן את עולם התורה בספרים חשובים. ואחרון אחרון חביב: הרב הגדול רבי פנחס־יעקב כהן, שהדפיס את החיבורים „חזקה רבה" בשם משפחת קרוב, לזכר המחבר הגדול, נזיר המשפחה — חיבור גדול מאד, הן בכמות והן באיכות.

במנהיים — שם ראיתי את הרב ד"ר יצחק אונה מעוגן בשטח פעולתו הפרטית. מקום פעולתו הכללית היו „כל האחים במצוות". ד"ר אונה ייצג בהנהלת ה„אגודה" את ה„אגף השמאלי", כדרך שהוא עצמו נהג לומר. הוא השגיח בכל תוקף על זכויות ה„מזרחי"ים במסגרת ה„אגודה" בהתאם לתקנות הארציות, אבל הוא לחם תמיד בתוך ה„אגודה", בנקיון כפים וכבר לבב. דומה היה בזה מאד להרב ר"י קליין מנירנברג, אשר אתו יחד לחם את המלחמה ההלכתית על החיוב „לצאת את הקהלה". שניהם היו גבורי רוח, גדולים בתורה ובאישיותם. הרב אונה היה עניו נדיר במינו. בועידה ארצית אחת של אגו"י שהתכנסה בלייפציג, פקד עלי הרב מהמבורג, יו"ר האסיפה, לדאוג שהרב אונה ישב בראש השלחן — והרב אונה הגיב על פי דרכו: „אני מבין... אני מבין... יודעים אתם כי אני חרש במקצת..." בטרם השתתף ב„ספר היובל לכבוד ר"י רוזנהיים", התנה שלא יפרסמו בו מאמרים חריפים נגד ה„געמיינדה־אורטודוקסיה". המאמר שלי „הציבור ומנהיגו", נגע גם בשאלת „הערבות" שעמדה אז על הפרק. הבאתי את המאמר לפני הרב אונה והוא ביקש ממני לשנות בו משפט מסויים. את המכתב שבו הטעים את דרישתו שמרתי בארנקי יותר מחמש־עשרה שנה, עד שאבד ממני במנוסתי לשבדיה. ומה מאד העיד מכתב זה על גדולת הכותב, על ענוותנותו ועל אהבתו לבריות גם יחד.

אם הרוח ה„מדינית" בחוג שלנו בקרלסרוהא, לא היתה כאותה רוח שנשבה במנהיים, יצויין כי ה„רעליגיונס־געזעלשאפט" בקרלסרוהא היתה הקהלה הראשונה שהחזיקה בעמדתה על יסוד חוות־דעת של הש"ר

הירש זצ"ל. עמדתו המדינית של הרב ד"ר מיכלסקי היתה שונה לחלוטין מזו של הרב אונה. שניהם עומדים לפני כסמל של אהבת אחים. הרב מיכלסקי היה איש מוסרי בכל ומכל, וידע להסיק מכל משנה, ואפילו מן המשנה שכולה הלכתית, את הלקח המוסרי הצרוף. הוא פרסם בספר את פרי הגיונו על מסכתות שונות. הקהלה היתה בעלת עבר מזהיר. בה פעלו ה„קרבן נתנאל", ה„אוברראט" אלטמן, הרב סיני פישר, ואחד מבעלי־בתיה היה רבי שמואל שטרויס, חותנו המפורסם של מורנו רבי יעקב רוזנהיים.

קהלה אחרת של תורה־ויהדות היתה ברעסלאו. שם כיהן בזמנו רבי ישעיה ברלין, ידידו של בעל „נודע ביהודה" (ע"ש במהדורא תנינא יו"ד, תשו' רה רו); שם למד זמן־מה רבי עקיבא אייגר, אבל גם בתקופתנו רבו שם לומדים ובני־תורה. שם שימש כרב היראים ד"ר מנדיל הופמן, המחנך המחונן של הנוער היה הרב סימנזון, שם פעל והרביץ תורה הרה"ג רבי משה־שמשון ווסרמן, שם עבד לכבוד המקום ב"ה הרב ד"ר יונה כהן (לפנים בראויטש) בהתלהבות, שם ישבו באוהל התורה הרבנים בינטר, המבורגר וברעסלאור — והרבה תורה, הרבה חכמה והרבה גמילות־חסד היוו את נזרה עתיר הקישוטין של העיר הזאת.

כמה רבנים חקרי־לב עוד חרותים היטב בזכרוני: הרב החריף רבי יונה מרצבך בדרמשטאט הסמוכה לפרנקפורט, שכבר בנעוריו נודע כתלמיד־חכם גדול (וכעת ר"מ בישיבת „קול תורה" פה בירושת"ו); הרב בונדי במאיינץ, היסטוריון מפורסם ומחוגו הפנימי של בעל „דורות הראשונים", וכן ממלא־מקומו הרב משה־אריה במברגר, ידידי הקרוב, גדול בתורה ובירא טהורה. אחרי מנוסתו ממאיינץ יסד בגייטסהד בית־ספר חרדי ופעל שם הרבה לטובת חינוך הנוער, כי אמנם היה אחד ממחנכינו המעולים ביותר. על כח חינוכו מעידים — בניו וחתניו.

כמוהם כן: הרב הירשפלד בגיסן, נכדו של רבי שלמה פלסנר, ידען גדול בכל המדרשים; הרב נפתלי כהן במרבורג, מקרובי משפחתי, איש נעים־הליכות ותמיד מוכן לעזור לזולת, אבי המשפחות אברהם כהן (זצ"ל) בחיפה וזליג כהן בירושלים. וכן ש"ב הרב בספריינד באשווגה, העיר של צדקה, כי משם נבע מעין הצדקה של יוליוס לווינטאל, האגודאי הותיק, ושל שותפו הנדיב וורנר.

**
*

חוששני בכנות שעבור הקורא הסבלני יהיו רוב השמות שרשמתי לעיל שמות בעלמא, אך עבורי היו רוב הנזכרים לטובה עובדים נאמנים בכרם ה' צבאות, ולכן זהו לי צורך נפשי להחיות לפחות את שמותיהם וזכרם המבורך.

פרק אחד־עשר

רבני ברלין

אספרה מעט על הרבנים בברלין, וראשית כל: על רבני הקהלה החרדית „עדת ישראל", אשר בצילה ישבתי שתי שנים כדי להכשיר את עצמי לרבנות, מפסח תרצ"ב עד פסח תרצ"ד.

גם לפני זמן מגורי בברלין כתושב, באתי לשם כמה פעמים כאורח. בהזדמנויות הללו הייתי מקיים מגע תדיר עם רבני „בית המדרש לרבנים". כמדומה שרבני „בית המדרש לרבנים" היו בעלי־שם־עולם, ידועים למדי בעולם היהדות החרדית כלמדנים וכמורים מפורסמים, ולכן אסתפק בשרטוט קוים קצרים לדמותם.

רבן דוד־צבי הופמן זצ"ל, הגדול בדורו, המורה לצדקה ולברכה של מורים רבים וה„רבי" של רבנים רבים, ה„מלמד להועיל" (ספר תשובותיו) שבו בירר את ההלכה למעשה, החכם ובעל המדע המפורסם, מחבר ה„לויטיקוס" וה„דייטרונומיום" על ספרי ויקרא ודברים. „והמלך דוד זקן בא בימים" — נקרא לעזרתו הגאון רבי אברהם־אליהו קפלן זצ"ל, שהיה עוד צעיר לימים אבל כבר אז נודע כאחד מגדולי הזמן. „מי העיר ממזרח" — זה אברהם! אך דא עקא: שמשו זרחה לנו אך זמן קט וכבר באה, ועמה הלכו הרבה תורה, הרבה מדות, הרבה יופי: הצבי ישראל שנפל חלל על במותיו, הגדול בתורתו ובענוותנותו.

מי יכול לצייר את דיוקנו הרוחני של ד"ר יוסף וולגמוט ז"ל, המורה החקרן והמחבר, האיש הטוב, בעל נשמה שכולה אש. הוא היה הראשון שתיאר בפנינו את ישיבות המזרח במלוא גדולתן, הוא הטיף לנו מוסר בנעימות, ימינו אחזה את עט הסופר המהיר, מדי חודש בחדשו הופיעו מאמריו ב„ישורון" שלו — וכל זכירה לוולגמוט אינה כי־אם הבעת רחשי תודה והתעוררות להידמות לו.

והנה רבה של „עדת", הרה"ג ד"ר עוריאל [עזרא] מונק זצ"ל, שסיים את חייו הקדושים פה בארץ הקדושה (ראה עוד אודותיו להלן, פרק נ"ז).

אגדה של אומות־העולם מימי קדם מספרת על ענק שנשא את כל העולם על שכמו. באמת לא היתה זו אגדה, אלא האמת השלמה. רבי עזרא מונק נשא על שכמו את העולם כולו של היהדות החרדית באשכנז. הרבנות הגדולה, אגודת הקהלות החרדיות, „אגודת ישראל" ומשרד השחיטה — מי ימנה את כל הארגונים, מי יקרא בשמות כל החברות, אשר בהם היה הוא הקובע. דיבורו בנחת עם הבריות, זהיר מאד בכל משא־ומתן, מלהיב בהופעתו מעל גבי הדוכן, ומלא חן בשיחה פרטית. בשנת תרצ"ב עוד נשא על שכמו את כל המשא, אלא שאז כבר דיבר מעט, לאט ובלחש, וה„מלתא דבדיחותא" היה יקר בימים ההם...

הרב ד"ר מאיר הילדסהיימר — כאשר מת כתבתי עליו: „אם מדברים ממנו, מ„הדוד מאיר", כפי שנקרא בפי ההמון, הרי מיותר לספר עליו עוד פרטים, כי כל אחד הכירו, כי הוא שייך לכל אחד ואחד" (וראה עוד אודותיו להלן, פרק נ"ח).

זכור אזכור את הרבנים מונק והילדסהיימר: בנו היחיד של הילדסהיימר, הרב ר' עזריאל נ"י, הלמדן, הספרן המומחה והמנהל הראשי בספריית הרמב"ם תל־אביב, נשא את בתו היחידה של הר"ע מונק — וכה עומדים שוב הנאהבים והנעימים האלה לפנינו כחטיבה אחת גם בזמננו.

נשובה אל „בית מדרש לרבנים". בתקופתו האחרונה, ניהלוהו בצוותא חדא עם ידידנו הרב ד"ר משה אויערבך שליט"א, הרבנים רבי יחיאל־יעקב ויינברג ורבי שמואל גרינברג, זכרם לברכה. האחרון היה עוד בשנותיו האחרונות פעיל למדי בחיי החרדים בתל־אביב. הראשון, שר־תורה ליטאי, עשה לי טובות לאין־שיעור, ממנו קבלתי היתר־הוראה של „בית המדרש" הנ"ל, בביטויים המעידים יותר על טוב־לבו מאשר על ידיעותי... (בשנת תשכ"ו עלה למרום וזכה להוציא לאור, על סף חייו, את ספריו המפורסמים „שרידי אש").

על הרב ד"ר משה אויערבך אינני צריך להרבות בפרטים. ידוע הוא לכולנו, עודנו פעיל ורענן כמקדם. כבר שבעים שנה שהוא אישיות ידועה מאד בחוגי החרדים, וכה ינוב בשיבה טובה עד מאה ועשרים שנה!

הרב השלישי של ה„עדת" היה ד"ר זאב־צבי הכהן קליין זצ"ל, תלמיד מובהק של הגרש"ז ברויאר. באתי במגע קרוב אתו, כאשר ה„זיגמונדסהוף" נעשה למרכז ה„עדת", ושם דרש בכל יום ראשון את דרשותיו המצויינות, אשר חלק מהן פרסם בספריו „חכמה עם נחלה". הוא היה לי ידיד נאמן וממנו למדתי הרבה בימי ההכנה לכהונתי ברבנות קופנהגן. עד יום נסיעתי

לשם עמד לימיני. גם מקופנהגן שאלתי את פיו ותמיד השיב לי מיניה־וביה. גם מבואנוס־איירס, שם כיהן פאר בשנותיו האחרונות, כתב אלי את תשובותיו בהלכה, שהיו תכופות מיוסדות על פסקי מרן רבינו חיים־עוזר מוילנא. מנוחתו כבוד היא פה, בעיר הקודש.

המבצר השלישי של ה„עדת" היה „בית המדרש", אע"פ שעל־פי ההיסטוריה ולפי תקנותיו עמד מחוץ ל„עדת". אישיותו של רבי חיים ביברפלד זצ"ל, רבו של „בית המדרש", היתה כל־כך בולטת ומייצגת את רוח ה„עדת", עד שאי־אפשר היה להפריד את „בית המדרש" מן ה„עדת".

הרב ביברפלד היה כלפי חוץ קריר קמעה, אך בפנימיותו היה כולו אהבה, כולו חסד. דומה היה בכל זה להרב פנחס כהן, ידיד נפשו (על הרב ביברפלד ראה עוד: ב„זכרונות" של מורנו רבי יעקב רוזנהיים, עמ' 148).

חוגים רחבים של אחינו בני מזרח אירופה, יושבי „רחוב גראנדיר" ו„רחוב דראגונר", קרובים היו ברוחם ל„עדת". למרות היותם חברי הקהלה הברלינית, היו נזקקים רק לשחיטת ה„עדת" ו„הרב מביזון" היה כעין נציגם ב„עדת", כחבר בית־הדין של הקהלה החרדית. פרטים נוספים על חיי ה„עדת", פעליה ומנהיגיה, ימצא הקורא בספרו של אחד מיקירי העדה, רקטור סינאזון, שעלה ירושלימה.

אמנם גם בברלין הקפידו לא לטשטש את הגבולות בין ה„עדת" ו„הקהלה הברלינית", אך אעפ"כ פעלו שם סיבות שונות שלא להבליט ביותר את הניגוד. לדוגמא: „בית הספר לדת" של ה„עדת" היה כעין גשר בין פה לשם, כי כמה בנים ובנות מבתי ה„קהלה" למדו שם [אגב: מייסדו של בית ספר מצוין זה היה הרב ד"ר נתנאל דויטשלנדר (אביו של ד"ר שמואל דויטשלנדר), שבא עם רבו, רבי עזריאל הילדסהיימר זצ"ל, מייסד ה„עדת", מאייזנשטט לברלין]. רוב רבני הקהלה הברלינית הכללית היו תלמידיו של ה„רבי", הג"ר עזריאל הילדסהיימר, שייצג גם את ה„עדת" וגם את „בית המדרש לרבנים". אהבת התלמידים ל„רבי" כללה גם יחס ידידותי כלפי ה„עדת". כן השפיעו בכיוון זה רבים מן הרבנים, המנהיגים הרוחניים של בתי־כנסת פרטיים, שהיו קשורים ב„עדת" וברבניה — למרות שגם הקהלה הכללית תמכה בבתי־כנסת אלה.

ה„איש" וה„ענין" היו בברלין דברים שונים. לא זו בלבד שבחוגי הקהלה כיבדו מאד את הרבנים מונק והילדסהיימר, אלא שחוגי ה„עדת" מצידם העריכו אף הם את רבני הקהלה: הרב ד"ר פטוכובסקי, הרב ד"ר אברהם לווינטל, הרב ד"ר יוליוס יעקובוביץ, ובמיוחד את אב בית־דינה

של הקהלה, הרב ד"ר יעקב פריימן, מלפנים גאב"ד פוזן. אופייני: הראשונים שברכו את הרב מונק ליובלו השבעים, היו: פרנסי „קהלת ברלין".

סיבה נוספת: הרבנים מונק והילדסהיימר היו המנהיגים המוכרים של „אגודת ישראל", ורבים מרבני הקהלה, כמו: ד"ר לוינטל, יעקובוביץ, ד"ר חיים כהן ועוד, נחשבו גם הם כעסקני ה„אגודה" — דבר שהשפיע כמו מאליו על היחס ההדדי.

ברם, העיקר: הצרה משברת את הברזל. כדרך שהרב מונק היה זקוק בתור יושב־ראש „משרד השחיטה" לעזרת הרבנים, כך היו הם זקוקים להנהגתו. כך גם פעל הרב הילדסהיימר את פעולותיו החברתיות על אותו בסיס רחב — הוא היה זקוק לכולם וכולם היו זקוקים לו.

ברוב הרבנים האלה הייתי קשור בידידות. ד"ר חיים כהן היה ידידי עוד משנות שהותי בשווייץ, כבנו של הרב מבאזל, ד"ר אשר מיכאל כהן, הנואם הראשון במיפגש ההיסטורי המוקדם של אגו"י בקטוביץ. הרב יעקובוביץ היה רבו של אחי המנוח ר' משה ז"ל, עוד בפרשבורג, בתרע"ג, והידידות בינינו היתה אמיצה גם בתקופת שהותו בלונדון עד ימיו האחרונים. הרב ד"ר לוינטל היה מקורב אלי עוד בזמנו בהמבורג, שם לימד הרבה בחוג צעירי ה„אגודה". על ידיעת הפיוטים היינו מודים לו. ואולם הרב פריימן, למדן מפורסם, הוא שהיה לי הקרוב ביותר. אע"פ שאף פעם לא למדתי אצלו, באתי אליו מזמן לזמן בשאלות שונות וכבוד גדול היה לי כאשר קיבלתי את תעודת „היתר ההוראה" שלי מברלין, בה נאמר שאף הרב פריימן רצה לחתום עליה, אך פתאום נח נפשיה דרבי — — —

ועוד איש אחד ברצוני להזכיר כאן, איש טיפוסי לשמרנים של ברלין: ד"ר שמעון זונשיין. במשך שנים מספר כיהן כמורה בבית הספר למורים של קהלת ברלין, ואחר־כך, בהיותו כבר זקן מופלג, הרבה להרביץ תנ"ך בקרב הנוער. גם אשתי היתה במשך שנים מספר תלמידתו החרוצה. הישיש בן השמונים הכין את עצמו לכל שיעור ושיעור בדייקנות, ודרש זאת גם מתלמידיו כשכרו היחיד. הוא היה ידען נפלא בתנ"ך ומורה גדול. הוא ברח מן הכבוד ועם התואר „חשוב־שבקהל" בבית הכנסת „היידרייטר־גאססה" כבדוהו בעל כרחו, המכבדים ידעו שלא היה להם איש חשוב יותר ממנו.

**
*

„ממנו פנה, ממנו יתד, ממנו קשת מלחמה" (זכריה י, ד), ומפרש הרד"ק: ממנו, מבית יהודה, יהיו ראשי העם והפקידים הנאמנים והלוחמים

החזקים — „ברלין היהודית" היתה „בית יהודה": ה„עדת ישראל" עם כל מה שיצא מחלציה, ממנה היו המנהיגים וראשי העם; וגם „הקהלה היהודית" הוציאה פקידים נאמנים לטובת היהדות, פה ושם היה גדול מספרם של הלוחמים לטובת היהדות והיהודים.

ואכן, לא לשוא לחמו ונתנו כוחם אנשי ברלין. רבניה עומדים על משמרתם בכל מקום שהם כשומרי הרוח — לא הרוח המשחיתה של „ההשכלה הברלינית" הארורה, אלא הרוח של אותה ברלין שסמלה היה ה„רבי", הגאון רבי עזריאל הילדסהיימר, זכרו לברכה.

[הערת־שוליים: אל יתמה עלי הקורא הסבלני, שהוספתי אצל רוב הרבנים את התואר „ד"ר". אמנם היו רבנים מסויימים שביטלו ומחקו בכוונה תחילה את התואר הזה מזכרונם ומזכרון משפחתם. ברם, לי נראה, שאין צורך במחיקה זו. אם יש לחם כאן בא"י בנים משכילים, אזי יבינו הללו מעצמם שהתנאים השתנו, וכי היום לא מדת ה„מדע" וה„תארים" קובעים, אלא אך ורק מדת „התורה" היא שמחליטה. אגב: שני אישי הרוח הגדולים ביותר של התקופות האחרונות באשכנז: הש"ר הירש ומורנו רבי יעקב רזונחיים, שניהם חיו ופעלו והשפיעו עד בלי גבול — בלי שום תואר!!!]

פרק שנים־עשר

הזהרו בכבוד חכמים

גם בתקופה האחרונה שקדמה לשואה הנאצית כיהנו אצלנו, באשכנז, אנשים בעלי שיעור קומה כרועים רוחניים. האגדה על ה„עם־ארציות" של ה„דוקטור־רבנים", היתה באמת אגדה ערטילאית. גם בזמנים האחרונים זכתה היהדות האשכנזית לרבנים גדולים. אך טבעי הדבר, שהיינו כפופים להם. ומכל־מקום ברצוני לספר כאן, מדוע היתה יראת־הכבוד כלפיהם חלק בלתי נפרד ממני. ואספרה שני דברים: האחד מחוויותי האישיות, והשני — ענין שקרה עוד בימי אבותי.

הדבר הראשון אירע בפינלנד. באתי לשם בסיום מסעי בארצות הספר: ליטא, לטביה ואסטוניה. הרב דריגא, הגאון רבי מנחם־מנדל ז"ק, הודיע על ביקורי לפרנסי קהלת הלסינקי במברק, בו עיטרני בכל מיני „כתרים" — רב, פרופיסור, ועוד — למרות סירובי. כאשר באתי להלסינקי, בירת פינלנד, קיבלו פרנסי הקהלה את פני בנמל, מתוך דרך־ארץ מרובה, אבל גם — כפי שהרגשתי מיד — מתוך מבוכה מסויימת: „אולי יסע ,כבוד הרב' תחילה לאבו ויבקר אותנו בשבוע הבא?"...

עשיתי כמובן כרצונם ובליתי שבת מאד נעימה באבו. שם היה חוג חשוב של בעלי־בתים, רובם „קנטוניסטים" או מצאצאיהם, אנשים שומרי אמונה, אשר גם בלחץ הצבא הרוסי לא הזניחוה. כמדומני שבעת ביקורי באבו היו כל בעלי־הבתים — בין חמשים לששים — שומרי־שבת וכולם נדיבי לב. מורה הקהלה, תלמיד של רבי יואל ברנצ'יק, והפרנס שצ'יזיק — חיים בזכרוני כאנשים רמי־ערך. לקהלה היה בית־כנסת מפואר, שחינכו הרב ד"ר טוביה לוינשטיין אב"ד צירין, עוד בימי כהונתו בקופנהגן. דרשתי שם שתי פעמים בשבת אחת, כל־כך היו האנשים רעבים לשמוע את דבר ה'. כולם היו אנשים פשוטים, אבל מסירות־נפשם היתה בלי גבול, ירושה נצחית מאבותיהם.

חזרתי להלסינקי ושם נודע לי הטעם, מדוע שלחו אותי בשבוע הקודם

לאבו. הקהלה לחמה מלחמה נגד רבה, אשר לפי דעתה השיג את הרבנות דשם ע"פ תעודות מפוקפקות. דווקא ביום בואי להלסינקי היתה אסיפת הקהל והוחלט לפטר את הרב...

שומרי־שבת היו בהלסינקי רק מעטים, אך העיר היתה מפורסמת מכח נדיבות־הלב של בעלי־בתיה העשירים, שבראשם עמד רבי אברהם שטילר, ואשר עוד היום — בגיל קרוב לתשעים — שומר הוא על ביתו כ„בית ועד לעניים", וכל מגמתו היא טובת הזולת. בזמן שהותי בשבדיה היה אב ופטרון לכל הפליטים שבאו לפינלנד, וכאשר שער הכניסה היה סגור בדניה או בשבדיה, ידע הוא בחכמתו הגדולה לפתוח אותו בפינלנד (דוגמא להנהגתו: בפינלנד כיהן בזמנים מאוחרים רב דתי; כאשר בא שליח של „ועד הישיבות" להלסינקי סירב הרב לעזור לו, בטענה, שהוא הבטיח לעבוד בפינלנד רק לטובת המוסדות הציוניים. כאשר שטילר, הוא עצמו ציוני, שמע מזה התרגז כל־כך (וכי אפשר שרב דתי לא יעזור ל„ועד הישיבות"?) עד שהרב, אשר באמת היה בעל לב טוב מאד, נאלץ היה לוותר על כסא הרבנות שלו).

אחרי נאומי הזמינו אותי הפרנסים לביתו של ראש הקהל לאסיפה פרטית, ושם עברה עלי אחת השעות הבלתי־נעימות ביותר מכל שנות חיי. כאמור לעיל, הציגני הרב דריגא לפני הקהלה בתוך תארים אחרים גם כ„רב" — תואר שאז בודאי לא היה שייך לי. עתה הוזמנתי לאסיפה, כדי לדון על איש שנשא תואר זה לפי דעת הקהל שלא ברשות. אני, הנושא תואר זה בלי שום ספק ללא רשות, אני אהיה הדיין?! ברור שלימדתי זכות על ה„נאשם", כי לבי ידע מרת נפשו... למחרת כתבתי למר שטילר מכתב ארוך על כל הענין ועל תואר ה„רב" שלי שרכשתי לעצמי שלא מדעתי וכל־כך במפתיע. התביישתי מאד והתחבאתי בחדר בית מלוני, עד שיצאה ספינה בחזרה אל היבשה, ועל סיפונה — אנכי...

ידידי בריגא צחקו מכל הענין, אך אני למדתי הרבה ממקרה זה, במיוחד אחרי ששמעתי כי הדיחו את הרב מן הדוכן כאשר רצה להצדיק את עמדתו בפני חברי הקהלה. לא בזיוני האישי בלבד הוא שהטרידני, אינני יודע בכלל אם מר שטילר הודיע לחבריו ממכתבי אליו. אך העובדה, שפרנסי קהלה גירשו את רבם מבלי להביא כלל את הענין להחלטת גדולי ישראל או בית־דין רבני כלשהו, הוכיחה לעיני בעליל עד מה פסו אמונים — אמונת חכמים — מבני אדם. ואין שום ספק כי אמונת החכמים היא הבסיס לכל אמונה אחרת.

כבן המבורג, ידעתי כבר על עמדה דומה שנקטו אי־פעם אנשים

המעוטרים בתואר „פרנס". ב„זכרונות" שלי כתבתי על המחלוקת בהמבורג בענין „בית החיים" (ראה שם דף 44/43). וברשות הקורא אחזור כאן על ענין זה בקיצור:

ביסוד בית הקברות המרכזי בהמבורג („אולסדורף") קנו ראשי הקהלה חלק מן בית הקברות כקנין הקהלה מן ה„סינאט" בהמבורג, הממשלה המקומית. לפי פסקו של הרב שטרן, גאב"ד המבורג, לא היה ע"פ השלחן־ערוך בכל תנאי החוזה כדי להבטיח את הקנין „העולמי", הקנין לצמיתות, של החלק הקנוי. גדולי הדור הסכימו לפסקו של הרב, אבל ראשי הקהלה עמדו על דעתם. וכה נאלץ הרב שטרן לרכוש „בית החיים" חדש במדינת פרייסן על גבול המבורג (פרטים על כל הענין ראה שם, ב„זכרונות").

בכעסם אסרו ראשי הקהלה על חברי ה„חברה קדישא", שעמדו במשך המחלוקת לימין הרב, להתעסק בבית החיים „אולסדורף", ואלה יסדו ח"ק שניה וגמלו חסד־של־אמת רק לנקברים בבית החיים של הרב. כה היו בהמבורג שתי „חברות קדישא" אורטודוקסיות, שהתנהלו כך בנפרד כמעט עד לימי חיסול הקהלה.

מאורע זה אירע זמן רב לפני שנולדתי. אבל מחלוקת זו, שלאמיתה של דבר לא היתה מחלוקת על סעיף מסויים בשלחן־ערוך, אלא מחלוקת על הסמכות הבלעדית של המרא־דאתרא לפסוק את ההלכה, נמשכה עוד בימי נעורי בכל תוקפה והשפיעה עלי מאד. ראיתי לפני פילוג־משפחות ומלחמת־אחים, גם כאשר כבר חלפו כחמישים שנה אחרי המעשה גופו. כך באתי לידי מסקנה, כי ללא ציות מוחלט למשמעת הרב אין קיום לדת ואין קיום לנוער. זה הביא אותי בימי נעורי — ממש בהיותי עוד נער — לתוך שורות ה„אגודה" — ושם מקומי ב"ה עד היום הזה וכן הלאה. גדוליה הם לי ולכל אגודאי נאמן ה„מרא דאתרא העל־מקומי" בכל השאלות הנוגעות לעניני ה„אגודה" ולכיוונה.

***

„למרחוק" — לפני זמן רחוק מאד אירעו הדברים שעליהם סיפרתי פה: המאורעות בהמבורג — היו לפני למעלה מתשעים שנה; ואלה שבהלסינקי — לפני שלושים־ושבע שנה. אבל מהם אשא „דעי" (אשר פירושו גם כן: הכרה ונסיון) עוד היום. אליהוא בן ברכאל, הוא שאמר את הדברים המשמשים ככותרת לספר זה, והוא פתח את דבריו במלים (איוב לב, ו): „צעיר אני לימים ואתם (דהיינו חבריו ואיוב עצמו) ישישים

על כן זחלתי ואירא מחוות דעי אתכם". אך למרות יראתו דיבר אליהוא. כן הדבר גם אצלי... והמבין יבין...

תמיד שומעות אזני, עוד היום, את דברי תפלת חנה: „אל תרבו תדברו גבוהה גבוהה יצא עתק מפיכם". לא רק העניות יאה לישראל, הרבה יותר ועוד יותר יאה הענוות ליהודאי (עיין חגיגה ט:) — ענוה ביחס לכל זולת, וראשית־כל: ענוה וגם בושה לנוכח מנהיגינו, אשר הגמרא מכנה אותם כ„מלאכי השרת" (עיין נדרים כ:). החולק על ישיבתו של רבו גורם לשכינה שתסתלק מישראל.

ישראל קדושים הם. אף אחד מאתנו אינו רוצה כי נתקלף מקדושתנו זו. כך אנו מוצאים בפרק האחרון של ספר שמות (מ, יח) על פי דברי הגמרא במנחות (צט.): „ומנא לן דאין מורידין? אמר רבי דאמר קרא: „ויקם משה את המשכן ויתן את אדניו וישם את קרשיו ויתן את בריחיו ויקם את עמודיו", ועיין פירושו ברש"י שם בגמרא, ועיין עוד ב„תורה תמימה" שם (אות ו'). וכמו שאנו לומדים מן הפסוק הזה את הכלל הגדול של עליה בקודש ולא ח"ו ירידה, כך נלמוד ממנו גם „איך" להקים את המשכן המעט של נפשותינו, כדי שנוכשר להיות המקום ההגון להשראת השכינה: לתת את האדנים ולשים את הקרשים ולהקים את העמודים. בדרך זו נעשו הבנים לבונים, אשר שלומם רב, כי באמונה הם עושים ולשלימות הם שואפים, והם מושכים עליהם את עזרתו ית' מקודש בעלייתם בקודש, וכמו שמסיים בעל „מסלת ישרים" את ספרו הקדוש: „הוא יתברך שמו ברחמיו יפקח עינינו בתורתו, ויורנו בדרכו ויוליכנו באורחותיו, ונזכה לתת כבוד לשמו ולעשות נחת רוח לפניו".

פרק שלושה־עשר

בתוככי יהדות שווייץ

בצירך הייתי — מאייר תרע״ח עד כסלו תרע״ט — קשור מאד בחוג של ה„רעליגיונס־געזעלשאפט״, שנעשה לי יקר ונעים מאד. בראש חוג מצוין זה עמדו: הרב ד״ר טוביה לוינשטיין והרב קורנפיין, זצ״ל. שניהם נהגו יחדיו את הקהלה בשלום ובשלימות. ד״ר לוינשטיין, שהיה מפורסם מתקופת כהונתו כרב ראשי בקופנהגן כלוחם אמיץ, היה בקהלת צירך מנהיג שקט, מורה מסור, נואם מלהיב, אבל ראשית־כל: אב ופטרון לכל באי ביתו ושואלי עצתו. הרבנית, בת משפחה מפורסמת מאלטונה, פתחה את שערי ביתה לרווחה, וכל הילדים, איש כברכתו, קירבו את בני גילם, עד שבית הרב היה מרכז חי למספר גדול של צעירים חרדים.

בימים ההם לא עלה עדיין על דעתי, כי אהיה אי־פעם ממלא מקומו של הרב בקהלת „מחזיקי הדת״ בקופנהגן, אותה יסד כמקום־מקלט ליראים דשם, אבל מיום בואי לצירך הרגשתי קירבת נפש אל הרב ולכל ביתו. כאשר כבדני בקיץ תרע״ט בחלק מתפקידיו בבית־ספר־לדת, בעת שערך נסיעה ארוכה לטובת אגו״י למערב ולצפון אירופה, היה זה עבורי כעין אות הצטיינות. הרב קורנפיין היה עסוק בעיקר בענינים הפנימיים של הקהלה — כשרות וכדומה — ועמד על משמרתו באותה נאמנות עד שנות התשעים, וכמו שהכל כיבדוהו, כן כיבד הוא את הכל, כקטן כגדול.

לפני בניית בית הכנסת הנהדר של הקהלה, התפללו במקומות שונים, זמן מסויים פה וזמן מסויים שם, אולם יתכן כי דוקא פשטות זו השפיעה על המבנה הפנימי של הקהלה, שכל חבריה הרגישו את עצמם כבני משפחה גדולה. הנוער היה רציני ואחראי, וכאשר ביקרתי אחרי עשרות שנים במקום ראיתי שהגדיים נעשו תיישים, הבנים נעשו בונים, התלמידים מ־1918 נעשו ב־1950 המנהיגים והפרנסים.

הבתים היו פתוחים בפני לרווחה. היו אז זמני־מלחמה, וכמה פליטים חיו ופעלו בתוך הקהלה כחבריה האמיתיים. קניתי לי אז ידידים, ובניהם

ונכדיהם חיים עוד היום פה בארץ־ישראל עם הבנים שלי בצוותא חדא. ביתו של מהור״ר מנחם מנס הכהן (זצ״ל) היה לי כמעט כבית הורי הרחוקים. הוא: איש אציל, בעל מדות, מוקיר ורחים רבנן. והיא: סמל של עדינות ופשטות פנימית. ואת כל האושר הזה אנו מוצאים ברוך השם עוד היום בבתי יוצאי חלציו.

אני מזכיר רק משפחה זו, מפני שאתה אני עומד בקשר בלתי פוסק מאז ועד היום הזה. אבל לפני עיני־רוחי עומדות עוד כמה דמויות מזהירות: ר׳ יצחק ריין (גיסו של הרב ד״ר שלמה אהרמן זצ״ל) איש הרוח; ר׳ חיים־ישראל אייז, שהיה הסופר הטוב ביותר ואולי גם החריף ביותר במחננו, שכבר אז שיבחו את העברית הקלאסית שלו ואמרו שרוב תוכנו של „הדרך״ הוינאי היה פרי־עטו. ממנו למדתי — והוא האיש התקיף קיים זאת גם בעצמו באופן שלם — כי המשמעת היא המדה הראשונה של כל פעיל ועסקן ציבורי אמיתי.

„גר״ כמוני היה אז בציריך גם ר׳ אהרן גודמן מלונדון, אשר כבר אז היה נואם נפלא. פלפלנו שעות ארוכות בחוג הנוער על עתידה של ארץ־ישראל. הוא הגיע לעמדתו האגודאית המוחלטת אחרי ביקור בירושלים אצל רבי יוסף־חיים זוננפלד זצ״ל. כל מה שראה אצלו ושמע ממנו צר את צורתו הרוחנית (וראה עוד להלן, פרק ע״א). כמה פעמים אמר אלי רבי יעקב רוזנהיים, כי אולי יש מקום להתווכח עם שיטותיו של גודמן, אבל הן מבוססות באופיו הישר וכולו אמיתי.

את חלקו הברוך של הרב הצעיר רבי משה לייטר (כיום בניו־יורק) בפעילות האגודאית, הזכרתי כבר בהזדמנויות אחרות: יסוד הוצאת „ארצנו״ היה פרי עמלו.

על ה„קונפרנץ של ציריך״ מאדר תרע״ט כתבתי להלן (בפרק מ״ז). יש רק להשלים ולהטעים כאן, כי כבר אז — לפני כל האחרים במחננו — הדגיש וחזר והדגיש הרב ד״ר וינקלר זצ״ל מקופנהגן שהפעולה לטובת חינוך הבנות צריכה לעמוד במרכז עמלנו. אז נוסד ה„משרד המרכזי״ בציריך. לא אוכל לדון אם הצליח כפי תקוות המייסדים. עבורי, בכל־אופן, היה בשיתוף הפעולה עם ד״ר נתן בירנבוים ועם ר׳ יעקב־יואל ברוין במשך כמה חדשים, משום תועלת גדולה. בתו הבכירה של הרב לוינשטיין ואירמה רוטשילד (= יונג, ניו־יורק) עזרו בעבודה — בלי הפרזה — יומם ולילה. בעטטי רוטשילד, האחות הצעירה, הכשירה את עצמה בבית יתומות באשכנז לעבודתה הפוריה והברוכה בסמינריון „בית יעקב״ בקראקא.

במשך הזמנים הרגשתי את עצמי כחבר הקהלה והיחס היה „כמים הפנים

לפנים", כי כאשר עזבתי את ציריך כיבדני הרב לוינשטיין ב„אגרת־חבר" והקהלה כיבדתני בש"ס־ווילנא גדול.

כאמור, הרי במשך ימי נסיעתו של הרב לוינשטיין, הייתי ממלא־מקומו בהרצאת השיעורים למספר גדול של תלמידות. ידידי היקר רבי מנחם מנס התרה בי: „חדל מזה, סוף כל סוף תהיה „וייבר־ראבינר" (רב לנשים). לא שמעתי לקולו. והתוצאה: רוב זמני ביליתי בחינוך הבנות, ובאמת אף פעם לא התחרטתי על כך. כמה מן הבנות דאז שמרו לי אמונים כל־כך, עד שאף היום עוד הן עוזרות לי אם אני זקוק לעזרת אחרים, בעניינים שונים. נדמה לי, שזה היה הדבר הגדול ביותר שזכיתי לו בשנים ההן.

אם הידידים בבית מנס עשו לי את ימי החול לשבת, כי אצלם שרתה תמיד הנשמה היתרה, הנה את השבת עצמה ביליתי דרך כלל בביתו של רבי שלמה גוגנהיים באלשביל. לנדיבות־לבו של האיש היקר הזה לא היה גבול. בשבת בבוקר, אחרי תפלת השחר, למד הרב שוואַרץ, תלמיד־חכם גדול ממוצא הונגרי, שיעור תמידי — וזה היה לנו לנחת רוח אחרי ישיבת הכרך בכל השבוע. מזמן לזמן ביקרתי אצל הרב מבאזל, הרב ד"ר אשר־מיכאל כהן, היוזם הרוחני של ה„אגודה' [על־ידי מאמרו הידוע ב„איזרעאליט"]. הוא היה נואם „פשוט", אבל פשטנות זו נבעה מידיעת נפש האדם וצרכיה. ולכן היה דיבורו ממש מלב ללב. כל בניו היו יהודים למופת, בנו הבכור היה הרב חיים כהן, שהתגורר בלונדון. מעשי הצדקה של איש מצוין זה, ראויים לזכירה מיוחדת.

משפיעים גדולים ומכניסי אורח למופת היו כל בני משפחת שטרנבוך, תחילה בבאזל ואחר כך בס"ט־גאללן. ביתם היה בכל מקום עמם, הם היו הכתובת לכל נצרך, אם בא ממערב או ממזרח. ישיבת מונטרייי היא מיסודו של החתן הגדול של משפחה זו, רבי אליהו בוצ'קו זצ"ל, ואולי גם מיסודה של אשתו הדגולה רבקה זצ"ל, שהיתה מן הנשים הגדולות בישראל. חלקה של משפחת שטרנבוך במעשה ההצלה של „ועד ההצלה" הוא גדול מאד, אבל זה ענין שזקוק לתיאור מיוחד. בני תורה מצויינים מחוג זה ידועים פה בעיר הקודש ירושלים, כמו בארצות המערב. האדמו"ר הגדול רבי ברוך הגר מסרט זצ"ל, הביע בפני תכופות את רגשותיו, איך שהוא שמח בחותנו הג"ר אליהו שהוא ממשפחה זו, המשמש כעת דיין בקהלת „מחזיקי־הדת" באנטוורפן.

כמובן באתי תכופות גם ללוצרן. בזמנים ההם היה „מר ארלנגר הזקן" הרב וראש הקהל גם יחד, ומשפחתו הגדולה — כן תרבה — הקהלה. בזמנים האחרונים עמד ידידי הרב הגדול ר"ש ברום זצ"ל בראש הקהלה;

הרב הנוכחי, רבי בנימין פלס, הוא בן־עירי ובנו של ידידי רבי חיים פלס, אשר עמו עבדתי שכם אחד בעיר מולדתי המבורג משחר ימי.

ולבסוף ברצוני להוסיף עוד שורה אחת, על הרב הנוכחי של הקהלה הפרנקפורטאית החרדית בצירוף: הרב הגדול רבי בנימין־זאב ווייס שליט״א, תלמידם ה„מוסרני״ של המשגיח הנודע רבי ירוחם זצ״ל ממיר [וכמובן גם של הגאון רבי אליעזר־יודל פינקל זצ״ל, הר״מ המפורסם דמיר] ושל המשגיח רבי אליהו־אליעזר דסלר זצ״ל מקלם, בעל „מכתב מאליהו״, אשר ממעינו הברוך שתה ב„כולל״ שבגייטסהד. למדנותו הגדולה ידועה, כוחו בפה נודע לכולנו בכנסיה הגדולה החמישית של אגו״י בירושלים, מדותיו מעטרות אותו כאיש מוסר אמיתי. לי נשאר רק להודות לו על מה שעשה בעת הקשה ביותר לאחי הצעיר והחלש, הרב יששכר יעקבזון, כאשר חלקו לו במחנה הריכוז כרב מאלטונה מלאכות יותר קלות, והוא החליף את מקומו עם אחי — והציל כך את חייו ממש.

פרק ארבעה־עשר

היהודים בפולין

מה גדולה, חזקה וענקית היתה יהדות פולין המעטירה. המון ערים עם המוני יושביהן, מרכזי התורה הרבים עם מוריהם הנשגבים ותלמידיהם המובחרים, מרכזי „בית יעקב" על מאות המורות ורבבות התלמידות. עם בן מיליונים היו היהודים במדינה הפולנית, ב„גבולים" („קרסן"), בפולין הקונגרסאית ובגאליציה — כל חלק על אופיו המיוחד ובצורתו הספיציפית: פה האופי הליטאי, שם היהדות הפולנית המרכזית, והנה יהודי גאליציה — ואף הם מרובי־אנפין: אנשי מערב־גאליציה ואנשי מזרח־גאליציה.

בנסיעותי אז, בעבר, יגעתי למצוא ולקבוע את צבעו המיוחד של כל חלק מחלקי המדינה: וילנא, וורשה, לודז', קראקא ולבוב. היום מכיל זכרוני את כל הכלל הגדול הזה במבט אחד עצוב וכואב: מיליוני יהודי פולין היכן אתם, לאן הלכתם?

א ז — מה נפלא היה המראה בוילנא, בחדר בית הדין של רבי חיים־עוזר: איך הכתיב אז הגאון־מוילנא האחרון לכמה מזכירים שונים בבת אחת, תשובה הלכתית לזה וחוות דעת מדינית לזה, החזיר שלום לרבנים שקיבלו את פני רבם ודאג לסעודת שבת של אלמנה גלמודה וילדיה, בירך את האורח שבא ממרחקים ונתן הוראות לפרנסי העיר — הכל באותו רגע — בשקט ובמתינות.

א ז — מה נהדר היה המחזה במשרדי „אגודת ישראל" בוורשה, המרכז לכל העבודה הציבורית והכללית. שם כיהן הכהן רבי יצחק־מאיר לוין — ברוך השם שנשאר לנו כאחד מן השרידים — בנו של הצדיק מבנדין, חתנו של האדמו"ר מגור זצוק"ל, כיושב־ראש ה„אגודה", הארגון הגדול ביותר שזכתה לו היהדות החרדית מאז ומעולם. איש פיקח, טוב־לב וחסידי, מנהיג גדול לכלל ודואג מסור לכל פרט, „שר החוץ של גור" היה כינויו, ידידו ונאמנו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים, בעל־בריתו ואיש־שלומו של ד"ר פנחס כהן. שם פעלו אתו שכם אחד כמה אנשי־צורה ובעלי

שיעור־קומה, אנשי מדות, ומטרה אחת לכולם: להגדיל תורה ולהאדירה. שם פעל ידיד־נפשי ר' אלכסנדר־זושא פרידמן, הנואם, הסופר והפייטן, המחנך והמארגן, ה„כל־בו" — הוא עצמו „תורה קוואל".

עודני רואה לפני עיני־רוחי את ה„ריישר רב", הג"ר אהרן לוין, למדן גדול ובעל השכלה עמוקה, שידע לשאת־ולתת בארבע לשונות: עברית, יידיש, פולנית וגרמנית. הוא היה חבר מועצת־גדולי־התורה העולמית, יושב־ראש „המועצה המרכזית" של אגו"י, ציר ב„סיים" הפולני, וראש לכל: „הרב האהוב מריישא".

רואה אני לפני את ר' לייב וואהל מלבוב, ממשפחת המלך היהודי דחד־יומא של פולניה, אשר ליוה אותי בביקורי אצל נגידי לבוב. הוא לא ביקש אלא שאל, וכולם מילאו אחרי רצונו, כי ידעו שזה האיש מוכן ומזומן למסור את נפשו בכל רגע לטובת יהודי מזרח־גאליציה. והנה רואה אני לפני את ר' אייזיק גריפל בסטניסלאב, שידו היתה פתוחה כלבו. אני רואה לפני איש אחרי איש, וכל אחד — אישיות מיוחדת במינה.

אז — ראיתי באדמו"ר מגור את הבריח התיכון של כל האדמו"רים והחסידים, ברבי שמעון שקאפ מגרודנה את החקרן העמוק, בבעל ה„חפץ חיים" ובעוד כמה מנהיגים ורועי־ישורון אחרים טיפוסים כל־כך שונים ומשונים איש מרעהו, עד שהיו נראים בעיני כנציגים של הרבה עולמות מרובי־אנפין, איש איש ועולמו לעצמו.

ועידה ארצית של „אגודת ישראל" בוורשה, ישיבת המועצה המרכזית בקראקא, קונגרס של „פועלי אגודת ישראל", אסיפה של „צעירי אגודת ישראל" או של „בנות אגודת ישראל" — לכולם היתה צורה מיוחדת, לכולם מנהיגים משל עצמם. האגפים השונים בתוך האגודה לחמו יחדיו למען המטרה האחידה, אך לחמו גם אלו נגד אלו, כדי למצוא את הדרך המיוחדת להשגת המטרה הקדושה.

העתונות החרדית היתה עשירה: מלבד „דרכנו" ו„טאגבלאט", הוציאו ה„צעירים" וכן ה„פועלים" עתונים משלהם. כן הוציא לאור ר' אליעזר־גרשון פרידנזון מלודז' את ה„בית־יעקב ז'ורנאל" המפואר. הוא פרידנזון הפעיל, המארגן והעסקן למופת. נחמתנו אחריו: „עוד יוסף חי" — בנו המחונן בניו־יורק, שליט"א!

אז — סיפר לנו בית החיים בוילנא עם קברי הגר"א וה„גר צדק" היסטוריה אחרת מזו שסיפר לנו בית החיים של הרמ"א בקראקא; בית־הכנסת הישן בקראקא הביע זכרונות אחרים מאלו של בית־הכנסת הישן בלבוב, בו „כלאו" באזיקים (לפי האגדה) את הט"ז הקדוש והעלילו

עליו. „אוהל שרה" בלודז' — גם זו יצירת פרידנזון, היה בעצם חצוב מרוחה של שרה שנירר בסמינריון דקראקא, ואעפ"כ הראה דרכים חדשות לחינוך המקצועי של בנותינו: תפקיד העובדת והתופרת שונה הוא מתפקידה של המורה, אבל עמנו זקוק לזו וגם לזו.

צעיר חסידי מפרחי גור ידע היטב את ערכו של ארגון הנוער החרדי, בעוד שצעיר חסידי מבאבוב קשר את נפשו בלימודו בתוככי ה„שטיבל" ולא ידע מן החיים שמחוץ לבית־המדרש. בעלי התעשיה הגדולים בביליץ והחרשתנים העשירים בלודז' [„מנצ'סטר דפולין"] ובוורשה חשבו אחרת על „הקפיטאל והעבודה", מאשר ידידי הקרובים לי ביותר, חברי „פועלי אגודת ישראל", שבחרו בי כנציגם ב„ועד הפועל", בכנסיה הגדולה השניה של שנת תרפ"ט. בעלי האחוזות הגדולות במזרח־גאליציה לא ידעו הרבה מן הלחץ בחדרי העניים בלודז' ובוורשה, ואפילו בלבוב. במאות אלפי בתים שרו בשבת קודש אותן זמירות, אך מה שונה היתה השבת ושולחנה בבית העשיר בקראקא, מזו שבבית העני בלודז'; אותן זמירות ב„סטנציה" במיר או בקמיניץ, כמו בביתו של החסיד הנלהב — אך מה שונות השיחות (הגם ששמעתי בקמיניץ חידוש לפרשת השבוע בשם הגר"א, והוא אותו חידוש ששמעתי לשנה האחרת בגאליציה הרחוקה בשם הבעש"ט...).

א ז — עשו עלי כל השינויים האלה רושם עמוק ביותר. המון ההבדלים במנהיגים ובעם, בצורת החיים ובהשקפה על החיים, ההבדלים במקצועות ובפעולות, החיים הרחבים של אלו והדחק הנורא אצל אלו, צורת הערים ובנין הבתים — כה עשירה ורב־גוונית היתה היהדות הפולנית, כה ססגונית, כה רבה בערכיה וכה גדולה בפעולותיה ובשאיפותיה.

כל זאת היה א ז — והיום: היהדות הפולנית עומדת לפני כציבור אחיד ונכחד אשר פניו מזדהרות שבעתיים לנוגה שלהבות של צער וצרה, של סבל וגבורה.

אם אנסה להחיות בקרבי פרטים מנסיעה זו וזו, מביקורים בעיר זו או אחרת, מגדול זה או מאדמו"ר פלוני, פרטים מפגישות מועידות ואסיפות, אם אנסה ברוחי לקשור קשר עם ידיד זה או חבר־נאמן זה — קשה עלי הדבר, כי תמיד ותמיד שוכח אני את הפרטים ומחשבה אחת מזעזעת את כל תוכיותי: הכל אבוד! הקהלות ומנהיגיהן, האנשים המורמים והמון העם. מעין בגידה ב„פלוני" אני מרגיש אם אזכיר את „פלוני" אחר, כי הגדולים והקטנים, יחידי הסגולה ופשוטי העם, כולם הם כבר שם! איה ר' לייבל פרום, מארגן הפועלים, איה ר' אלכסנדר־זושא פרידמן, איש החמודות, איה ר' אליעזר־גרשון פרידנזון, הבנאי של תנועת ה„בנות", איה ר' יהודא־

לייב אוריאן, המחנך המחונן והוגה הדעות הדגול. איה הרב ר' יוסף שוב, הנשמה של „ועד הישיבות" בוילנא, איה כל המורות של „בית יעקב" הנאמנות, ואיה כל שאר החסידים והחסידות, איה הם כל הנאהבים והנעימים בחייהם, שלא נפרדו גם במותם — מות קדושים!

כאשר מתה מרים שטרן, בתו היחידה של רבי יוסף־נפתלי שטרן, היקרה והחביבה, הצעירה והחכמה, נשאנו כולנו בכי ונהי — — והיום: כמה רבבות של מרים'ס מתו לנו. כאשר מת בנו של הגאון המופלא רבי מנחם זמבה, בשנת העשרים לימי חייו, אז נשאו לפני ארונו את החידושים שחידש יניק וחכים זה, וכל תלמידי־חכמים שבפולניה בכו — — והיום: נשאל אחרי גורלם של מאות ואלפים זמבה'ס, אחרי גורלו של הנוער העדין והיקר, שידע רק ללמוד את תורת החיים ולמות למענה, נשאל אחריהם ואחרי אבותיהם ואמהותיהם, אחרי אחיותיהם, נשאל אחרי הרבנים והמדריכים — נשאל ונשאל, ומי יוכל לענות לנו על שאלותינו שאינן שאלות כל עיקר — — —

נהירנא: כאשר מת ר' אליהו קירשנבוין בעיצומה של עבודתו הגדולה בעד הציבור והכלל, נשמעו קולות נהי בלי מספר: מי מביא לנו תמורתו?

והיום: אנשי אמונה אבדו — מי מביא לנו תמורתם? — — —

***

גדולים וקטנים, אנשים ונשים, זקנים וטף, חרדים וחילוניים, אדמו"רים וראשי ישיבות: אם ניתן רשות למשחית אינו מבחין בין טוב לרע, המשחית השחית את הכל וגדול כים שברנו. „תורה, תורה חגרי שק והתפלשי באפרים — שריך, גבוריך, נעריך, מלחיך עורכי מערכיך — מי ילחום מלחמתך וישוב לשערים, כלי מלחמה אבדו ונפלו גבורים". חפצתי לכתוב „זכרונות", אבל איך נהפך — נוכח הצרה הזאת — זכר הנעורים למספד תמרורים!

אנחנו, היהודים באשכנז ובשאר ארצות מערב־אירופה, כאשר נוכחנו לדעת ששורותינו נתרוקנו ודולדלו, כאשר ראינו בקרב ארצותינו פשיעה ובגידה, או־אז שמנו מבטחנו ביהודי מזרח־אירופה, בנחלה־בלי־מצרים שהיתה לנו שם. אבל עתה שנחלתנו זו נהפכה לזרים ובתינו לנכרים, יתומים היינו ואין אב. היהדות החרדית בפולניה היתה הסמל לכוחנו הנצחי, להתחדשותנו התמידית — היתה ואיננה.

אני הגבר ראיתי את היהודים בפולניה בכל עושרם: ראיתי את ההמון, שעבד כל ימות השבוע וחי בדחקות יתירה, הם ונשיהם ובניהם, רק בכדי

לשבות את השבת בשמחה ובנשמה יתירה. ראיתי נוגהם של נרות השבת, כשהוא שפוך על פנים שהיו כל ימות השבוע שרויים בצער. ראיתי אצל אחינו שם נתינת צדקה כזו, שמעולם לא חלמתי עליה במולדתי. במו עיני ראיתי מוכרת פירות עניה שנתנה לאיש, שהיה עני עוד יותר ממנה, מלוא חפנים פירות — כדי שישמח את אשתו ואת ילדיו ב„פירות שבת". הייתי אורחו של אחד מחברי „פועלי אגודת ישראל" בלודז' לסעודה שלישית, ודברים שחשבתי אותם כאגדה נעימה היו לעיני מציאות חיה: כאשר פצחו החברים בשיר הפכו להיות שרים ומלכים, רוזנים אצילים, העני נעשה עשיר והיה מאושר.

היהודים הנגידים בפולניה, אפשר ולא היו שונים מהעשירים שלנו — מהם נדיבים, מהם בינונים וגם קמצנים — אע"פ שהחסידות עוררה גם בלבבות קשוחים את הרגש של אהבה ואחוה. ברם, העניים, האנשים הפשוטים, אלו שבנפשם הביאו את לחמם — הם היו חלקנו וכוחנו. בלבוב הזהירו אותי לא לעבור רחוב פלוני, שהוא משגב הגנבים והכייסנים, אך הנה עברתי את הרחוב פעמים בלי מספר, דברתי עם החשודים והם דיברו עמי — ואף פרוטה אחת לא נגנבה ממני... הזהירוני מפני העגלונים היהודיים — דומה לי שאף פעם לא השתמשתי בעגלון פולני — ואם היהודי נטל מעל לשכרו זלוטי או חצי זלוטי, הרי ידעתי שהיתה לו אשה וילדים רעבי לחם...

ההמון היהודי והרחוב היהודי — — — זאת היתה שפעת השמחה הגדולה ששמחתי בנסיעותי בפולניה.

גדולי התורה היו זיו עמנו בתוך הגלות — — —

המוני המזרח היו גורל עמנו על ידי הגלות — — —

החוויה הגדולה ביותר של החסידות היתה לי תמיד: הרבי שהשפיל את עצמו אל העם וכה הרים את העם אליו; „וירד משה מן ההר אל העם" — את התורה שקיבל בהר מסר לעם.

פרטים רבים ממולדתי באשכנז ומשאר ארצות חיים בלבי, אבל מה הם ומה ערכם לעומת החוויה היקרה ביותר: אחינו שבפולניה. למי הכח לתאר חיי אחינו אלה כמו שהיו בימי השקט והשלוה שבטרם־שואה: חדרים וישיבות, „בנות" ו„פועלים", חסידים ומתנגדים, בעלי־בתים ודלת העם, הנותנים והמקבלים, המשפיעים והמושפעים — למי הכח להחיות את העבר ולהעניק לנו תיאור מהימן עליו. עוד היום אני מרגיש, בהיותי ער ובחלום: פה היה חי עמי, פה נקבר עמי!

רבי מאיר שפירא, „ידיד עמנו מלא הכח" — כמו שידידי ד"ר

ש. דויטשלנדר אהב לכנותו — תמיד ניצב הוא לפני עיני־רוחי כנציגה הקלאסי של היהדות הפולנית (הגם שהיה יליד בוקובינה). גדולי פולניה ראו בו את אחד המצויינים ביותר שלהם, החסידים ראו בו את האח הרם ביותר, המדינאים כיבדו אותו כאחד שעלה על חכמתם וכנואם רב השפעה — וההמונים, האיש מן הרחוב, כמו שהוא נתן עבורם כל כוחו, כך הם העניקו לו את כל אהבתם, הוא הלך לפניהם בחיים ובמוות!

תורה, חסידות, פעולה מתמדת לכבוד המקום ברוך הוא — כל אלה התגלמו בהג"ר מאיר שפירא זצ"ל וכל אלה היו ביהדות הפולנית כולה. נעמוד כולנו ביראה ובפחד לפני המצבה שמקימה להם אהבתנו ותודתנו. חוצות פולניה רטובות מדמם של אחינו ואחיותינו, מלוחלחות בדמעותינו.

**
*

בשירת הים כתוב: „אז ישיר משה", ו„אמר רבי מאיר, מניין לתחית המתים מן התורה? שנאמר אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה', שר לא נאמר אלא ישיר, מכאן לתחיית המתים מן התורה"! (סנהדרין, צא).

בדברים האלה אנו מוצאים את נחמתנו ועדודנו: „יחיו מתיך נבלתי יקומון, הקיצו ורננו שוכני עפר כי טל אורות טלך — וארץ רפאים תפיל". כל הקדושים של עמנו שמסרו נפשם על קדושת השם, יחיו — והרשעים יכרתו. אותם רפאים שרדפו את עמנו, שרצחו והרגו י"ש, עצמותיהם יהיו לזבל. עוד ישירו לפני כל אחינו ואחיותינו נשמתם עדן, את השיר החדש: „שירו לה' שיר חדש תהלתו מקצה הארץ".

ואת ה„שיר" הזה מתאר לנו בחרוזיו הפייטן האלקי:

„שירות אלה לשון שירה מיוסדים
כי תשועתם כיולדה לבוא צרות ומפסדים
תוקף שיר אחרון כזכרים לא יולדים:
שירו לה' שיר חדש תהלתו בקהל חסידים!"

יחיו מתינו, יחיו לתחיה עולמית — וטל אורות טלם, במהרה בימינו.

פרק חמשה־עשר

פועלי־אגודת־ישראל בפולין

אינני זוכר אם אצלנו באשכנז היו חברי פא"י מאורגנים. אני באתי לראשונה במגע — וחיש־מהר במגע אינטימי — עם פועלי־אגודת־ישראל, בפולין. כבר בביקורי הראשון בקראקא פגשתי אותם. התכלית: להקל את עול הפועל, להיטיב את תנאי הדיור לעניים, ללחום נגד חוזי־שבת שאיפשרו לבעלי בתי־חרושת לקבל פועלים פולניים לעבודה הן בשבת והן בחול, לבטל כמה תנאי־עבודה שהכבידו על חיי ההמונים, חיים שהיו קשים עד הקצה האחרון גם אחרי ביטול תנאים אלה — כל הדברים הללו היו כמעט זרים בעינינו באשכנז. לא הכרנו המונים כאלה, וכן לא הכרנו צרות כאלה.

בכנסיה הגדולה השניה נאם הרב מונק זצ"ל מברלין על הבעיות הסוציאליות. בתוך הויכוח שנערך אחרי נאומו, פירש הגר"מ שפירא זצ"ל מלובלין, ידיד ההמונים, את הפרטים של חוזי השבת. הוא סיים את דבריו במלים הבאות: „על פי התנאים האלה חוזה־שבת הוא כשר, כך הצהרתי גם לפני הבעלי־בתים של קהלתי, אבל הוספתי: וכרב הקהלה אני אוסר את השימוש בחוזה כזה לכל אחד מבעלי הבתים שלי, בכוחי כמרא דאתרא, ואני מתפלל שכל אחד ואחד מחברי הרבנים די בכל אתר ואתר יעשה כמוני, כדי לקיים מצוות „לא תעמוד על דם רעך"!!!

בועידה גדולה בוורשה אשר הייתי נוכח בה, היו נושאים ונותנים, אם בעל־הבית רשאי להוציא בכח שכירים שנשארו חייבים שכר־דירה לבעל־הדירה. לפתע קם ונאם על הנושא מורנו רבי יעקב רוזנהיים. הוא התנצל על שהוא מתערב במשא־ומתן מבלי להכיר את כל הבעיה בכל היקפה, „אבל זה ברור לי: להוציא שכר ממי שאינו יכול — הוא חזר והדגיש: שאינו יכול — לשלם את החוב, בעל־בית כזה אין לו שום זכות לשום עמדה של כבוד בתוך שורות ה„אגודה". זה אינו כתוב בתקנות ה„אגודה", אבל זה כתוב בלבו של כל יהודי נאמן".

הזכרתי את שתי הדוגמאות האלה, כדי להוכיח באיזו מדה הרגישו

מנהיגי תנועתנו את כובדן של שאלות מסוג זה ובפתרונן ראו את אחד התנאים היסודיים לחיים אגודאים בקרב המון בית ישראל.

יחסי עם מנהיגי פא"י בפולניה היו חזקים כל־כך, עד שהם הציעו אותי כמועמדם היחיד לועד־הפועל, בבחירות שנערכו לרגלי הכנסיה הגדולה השניה. מאז, דהיינו מאלול תרפ"ט, ישבתי בועד־הפועל כנציגם של ידידי אלה, ובכל אופן הם אף לא התנגדו (במשך השנים או לרגלי הכנסיה השלישית) לישיבתי גם הלאה בועד־הפועל כבא־כוחם. ר' לייבל פרום הי"ד, פעילם הראשי, ישב בביתי בברלין זמן־מה, כאשר דאג שם לריפוי אחותו החולנית. עם ר' יהודא־לייב אורליאן הי"ד וכן עם ר' בנימין מינץ ז"ל היו לי שיחות ארוכות בביקורי הראשונים בוורשה. שם לא עלתה על דעת אף אחד מאתנו, כי המחנה הגדול הזה של אגודת־ישראל עלול להיגזר ביום מן הימים לשני מחנות. קשה לי להוסיף מלים בנושא זה, מטעמים מובנים. תמיד ראיתי ב„אגודת־ישראל" הפולנית את האחות הגדולה של ה„אגודה" באשכנז, ובמנהיגיה — את האחים הגדולים והמבוגרים שלנו, אשר עזרו לנו כמיטב יכולתם ואפילו פינקו אותנו.

ואולי יתרמו שורותי אלה את חלקם הקטן, לעורר בחוג כל פועלי־אגודת־ישראל את האהבה הישנה לאם, למקורם: את האהבה לאגודת־ישראל, שהיא אמנם זקנה בשנותיה, אבל צעירה בחפצה לפעול עוד ועוד לטובת כלל ישראל החרדי, בעזרת השם יתברך!

פרק ששה־עשר

ביקורי הראשון במזרח־אירופה

את הניגוד בין מזרח למערב הרגשתי מיד כשעמדתי על אדמת גאליציה. בתחנה האחרונה באשכנז, בגלייביץ, שם התעכבתי שני ימים, צעקו אחרי מדי פעם בפעם: „יהודי פולני!" הגויים כעסו על זקני הארוך והפרוע במקצת — „ואויבנו ילעגו למו". אך זקני זה, שעל ידו חפצתי לקיים „כי אזלת לקרתא...", דוקא זקן זה עורר מיד את ההתעניינות הידידותית בתחנה הראשונה בגאליציה, שם המתנתי לרכבת: קראקא—וורשה. מיד סבבוני יהודים מכל הגילים, זקנים ונערים, ושאלוני: „מאין באת ולאן אתה הולך?" נתנו לי עצות טובות והצעות היכן ללון בקראקא, וכאשר כיבדתי ילדים קטנים בשוקולדה עם ההכשר של „עדת ישראל—ברלין" — פתחו כולם במשא־ומתן ער עמי.

כבר כאן התבלטו הטיפוסים השונים של אחינו בגאליציה: בעל־הבית הכרסתן, שעישן סיגריות בלי הרף ודיבר בלשון „אתה" עם כל הסביבה; הצעיר הגלוח, גאה על התבוללותו ועל צורתו המערבית; הבחור החסידי בעל הפיאות הארוכות ובעל העינים העמוקות והזוהרות. העינים האלה — בהן אני רואה את כל העושר הפנימי של העולם החסידי, הן כל־כך נאות, הן ממש חלונות לנפשות הטהורות אשר עוד לא ידעו מרעת העולם וזוהמתו. ברור היה לכולם שאני „דוקטור־ראבינר", ותואר זה ליוה אותי בכל הנסיעה, למרות כל מחאותי. ידידים מלודז' שפגשתי בקראקא התפעלו מאד, כאשר שמעו ממני שרבי שמשון־רפאל הירש זצ"ל לא היה מעולם דוקטור! ה„בית יעקב" ז'ורנאל" בלודז' הדפיס כמה מאמרים ממנו ושם המחבר היה תמיד: ד"ר ש"ר הירש. יראת הכבוד שרוחשים כאן כלפי התרבות המערבית היא מוזרה, כי הלא אחינו במזרח הם פיקחים ויודעים בדרך־כלל להבדיל בין זהב לבין סיגים.

***

ערב־שבת בקראקא: זכרונות ילדותי — ה„אלב־שטראססה" בהמבורג — עמדו לפני בצורה מוגדלת, כאשר טיילתי עם ידידי ד"ר שלמה בירנבוים ברובע היהודי הישן בקראקא. בשוק הגדול נמכר הכל, ממש הכל — ואין לך דבר שאין לו קונה. ראיתי בטיול זה כל מיני בני אדם, אבל מה ששמעתי במערב תכופות, שבכל עיר מזרחית נמצאים פושטי־יד „בלי מספר", דוקא את אלה לא ראיתי. אמת, שמונה ימים בקראקא היו לי ימים של „נתון תתן", אבל אני משוכנע: לו היו במערב יהודים כמספרם במזרח, אז היה מחנה ה„מקבלים" אצלנו גדול משלהם. אמנם אמר לי אז ד"ר פנחס כהן, אשר היה לנו „המומחה לכל בעיות המזרח", שקראקא היא הקהלה העדינה והמיוחסת ביותר, ושבתי העניים בקראקא הם דירות־פאר ביחס למעונות העניים בוורשה. אעפ"כ: ראיתי בקראקא משכנות־עוני, אשר שם היו ישנים כשלושים נפש בחדר אחד. משכנות כאלה נמצאו בשכנות הבנין הנהדר של הקהלה, אשר בו התאספה אז ה„מועצה המרכזית" שלנו ושבו ישבתי גם אני באחד הספסלים הנוחים וההדורים באולם הישיבות הגדול, וכן בשכנות בית החולים של הקהלה, שראיתיו רק מבחוץ ושעשה רושם עמוק עלינו. כדאי היה לראות את בית שחיטת העופות בערב שבת־קודש: דרך חלון מגישים את העוף לשוחט, ותוך רגעים מספר מקבלים את ה„בשר לכבוד שבת" שחוט ע"י מומחה גדול. בכל המאפיות, בכל בתי המכולת, בכל החנויות לממכר ירקות, בכל מקום היתה תנועה מסחררת, עד שכמעט התעלפתי. ברחנו לאחד מן ה„שטיבלאך" בלי מספר, שהיו כעת ריקים לגמרי, כל מבקריהם היו במקוה.

בטיול זה ראיתי גם את ה„קראקא של הגויים", המונחת על נהר „ויכסל" ועל שפתו ה„ואבל" עם רוב בניניו, בנויים בתקופות שונות ובסגנונים שונים — — —

***

השבת בקראקא— בסיפורי האגדה מתהפך הקבצן בשעה קבועה לבן־מלך. כן יתהפכו אחינו במזרח, והעני ביותר גם הוא, לאצילים — כשהשבת ממשמשת ובאה. בצדק הם יכולים לשיר: „החלפתי שמלותי לכבוד יום השבת". מלובש בבגדי משי ארוכים ומעוטר ב„שטריימל" היקר, נראה גם האיש הפשוט ביותר כנגיד, ובודאי שהאורח אינו יודע להבדיל בין עשיר ורש, כי היום היו כולם עשירים ודאגות השבוע כאילו נשכחו.

חצי שעה לפני קבלת השבת הלכנו: הרב ד"ר פנחס כהן, ד"ר שמואל דויטשלנדר ואנכי — דרך הרחובות והסמטאות של הרובע היהודי. כל

התנועה הופסקה, החנויות סגורות. ראינו זקנים שהלכו לאיטם ונערים שרצו — בנוגה זיו השבת, כולם שמחי נפש — לקראת אחד השטיבלאך, או לקראת אחד משמונה בתי הכנסיות הגדולים. כל העוברים הביטו עלינו בתמהון, על שלושת המערביים מוזרי המראה.

בתי הכנסיות בקראקא: המפורסם ביותר היה בית הכנסת של הרמ"א. העתיק ביותר — ה„אלטה־שול", שנבנה לפני כמעט אלף שנה. הנהדר ביותר — בית הכנסת של „ר' אייזיק יעקעלס". בית־כנסת זה נבנה מתוך תודה על אוצר שנתגלה לרבי אייזיק בחלום. פה התפללנו בליל שבת־קודש והנוסח היה — בעיר הרמ"א — כמו אצלנו.

עולם אחר לגמרי פגשנו ב„גערער שטיבל", שם ביקרנו אחרי התפלה, כדי לדרוש בשלום חברינו האגודאיים. במקום צר התכנסו מאות של מתפללים: נרות בלי מספר בולעים את כל האויר; חמימות מעיקה, אבל כל אחד ואחד קשור בקונו, כל אחד מלא התלהבות פנימית. אוי לנו אנשי המערב שאנו רחוקים כל־כך מסביבה זו, רחוקים כל־כך מן ההשפעה החסידית הזאת. לו השכלנו, ולו רק מעט, היינו מעבירים מחמימות המקום למקומותינו במערב, לחמם מעט את הקרירות שבלבנו ומסביב לנו. כל אחד קידם את חברו לברכנו בברכת „שלום עליכם", כל אחד הוכיח כלפינו רגש מלא אהבה ואחוה. ואמרתי בלבי: אלמלי באו שלושה מהם אלינו, וכי גם אנו היינו מקבלים את פניהם בלבביות כזו? — — —

לתפלת השחר היינו „ב„אלטה שול". הצפיפות היתה גדולה, הכניסה רק לפי כרטיסים, כי חזן מפורסם הפגין את כוחו כי רב ואת כח משורריו, אבל לא נהניתי הרבה מכל זה. המבורג היתה עירו של „יוסל'ה רוזנבלט", וכעת כיהן אצלנו אחיו היקר „רבי לוי יצחק" — לא כל־כך גדול כאחיו בחזנות, אבל מצוין בחסידותו, החסיד הנלהב מסדיגורה.

לקריאת התורה ולתפלת מוסף הלכנו אל בית הכנסת של הרמ"א, בית־כנסת קטן, אבל גדול באיכותו עם רוב הזכרונות למשה רבינו זה: ספר התורה שלו, כסאו, מקלו והכוס שלו ל„קידוש", ועל הכל — קברו של הרמ"א, הנשקף מבעד החלונות. הזכרון הכי מפואר: ברכנו על התורה באותו מקום שברך הוא, ראש הפוסקים. גם פה כיבדו את האורחים בכל אותות הכבוד, ועוד פעם הרהרתי: וכי גם אנו במערב מכבדים כך את האורחים ממזרח?

יושב־ראש ה„אגודה", רבי בריש פרנקל היקר, הזמין אותנו ל„קידוש" במעונו. חסידים של אדמו"רים שונים הסבו בבית הזה, הפתוח לרווחה, והמסיבה היתה מאד נעימה.

סעודה שלישית סעדנו אצל רבי יצחק בוימינגר, סגן ראש הקהלה, בביתו המלא פאר ויופי. הקיבה מחתה כבר נגד שבת זו עם שינוי וסתה, עם המון המאכלים והמשקאות, אך הנפש צהלה, הזמירות והניגונים, חדוות החסידות והמון המוזמנים, הכל השפיע עלי מאד, ובצאת השבת יצאה הנשמה היתירה — וי אבדה נפש!

**
*

בבית החיים הישן: באנו לקראקא לפעול לטובת העתיד, לטובת הנוער של „בית יעקב", אבל הוקסמתי מאד גם מן העבר, המקום אשר בו היה טמון העבר הגדול שלנו — „בית העולם" הישן בקראקא. אם יש בית־קברות הראוי לשם „בית־החיים", הרי זהו המקום הזה, כי בו טמונים מגדולי־גדולינו שמפיהם אנו חיים עוד היום. מתוך הצדיקים והקדושים הטמונים שם אזכיר את השמות של הב"ח (רבי יואל סירקיס), של הט"ז (רבי דוד הלוי סג"ל), של בעל „תוספות־יום־טוב" (רבי יום־טוב ליפמן הלר), הרמ"א (רבי משה איסרליש), ה„מגלה עמוקות" (רבי נתן שפירא) וה„מגיני שלמה" (רבי יהושע חריף). עמדתי לפני קבריהם וקול התורה בוקע מתוכם, קול העולם הנצחי. „צדיקים במיתתן נקראים חיים", ולכן חיים הם עוד היום כל גבורי רוח הקודש האלה: הרמ"א קובע את אורח חיינו, התוספות־יום־טוב מלווה את לימודנו במשנה, והב"ח עם הט"ז עומדים על צידנו כשננסה לרדת לעומקו של הדין. בית־קברות זה — אין זה כי אם בית החיים, בית עולם. במקום המצומצם הזה גנוז האוצר הגדול של עמנו ותמיד חזרתי אליו, כמעט אחרי כל תפלה ותפלה. פה שוכבים גדולינו, עד שיתקע בשופר הגדול...

על כל האגדות הקשורות במקום הקדוש הזה וגם בבית הקברות מול בית הכנסת של הרמ"א, שנקרא בפי העם: „חתונה־קברות", לא אספר כאן, כי תקצר היריעה מהכיל. אני מעיר רק שהמנהג מזמן הרמ"א שלא לסדר קידושין בקראקא בערב שבת קודש — בניגוד למנהג בכל מזרח־אירופה — קשור באחת האגדות האלה.

גם בבית־החיים החדש הייתי והתפללתי שם על קברם של הגאונים: רבי שמעון סופר, וחתנו וממלא מקומו רבי עקיבא קורניצר, אשר בנו היקר והנעלה רבי יוסף־נחמיה קורניצר נבחר לשבת על הכסא שעליו ישבו האב והסבא הגדולים. כן התפללתי על קברו של ראש־בית־הדין רבי יוסף אנגל ועל קבריהם של כמה גדולים וצדיקים, שזכרונם מאיר ומחיה את ההווה החשוך.

פרק שבעה־עשר

בקראקא המעטירה

באחד מימי הקיץ של שנת תרפ״ט, יום חם מאד, ישבתי בראבקה — הקייטנה הנעימה שבהרי הטטארה — על מרפסת ביתנו, שהיה חלק מן המחנה הגדול אשר שכר ד״ר דויטשלנדר במקום נאה זה עבור ה„קורס השנתי של מורות בית־יעקב ושל בנות־אגודת־ישראל״.

אשתי היתה עסוקה באותם ימים בשיעוריה עם הבנות, ואני חזרתי אז ממסעותי ביחד עם ידידי הנעלה הרב טוביה הורביץ (הי״ד) לערים שונות בפולניה, במסגרת ההכנות לכנסיה הגדולה השניה. רבי טוביה היה ממלא מקומו של מהר״מ שפירא זצ״ל בסאנוק, מיוחס גדול ואיש עדין מאד, ידידו הקרוב ביותר של ד״ר נתן בירנבוים ז״ל עוד „לפני תשובתו הרמתה״. ביקרנו אז את בעל „חפץ חיים״ ואת מרן רבנו חיים־עוזר, זכר צדיקים לברכה, כדי לקבל מפיהם הבטחה על השתתפותם בכנסיה. בהיותי עייף מטרדות נסיעות הימים הקודמים, נפלה עלי שינה וחלמתי חלום טוב. מיד אחרי שהקצתי, רשמתי את החלום ופרסמתיו ב„דפי אגודת־ישראל״, תחת הכותרת: „בית יעקב — חלום!״

והנה בחלומי: וראיתי את כל מעשה „בית יעקב״ מיום היווסדו בחדרה הצנוע של שרה שנירר, האשה המלאה יראת השם וברכת השם, בקראקא שנת תרע״ט. ראיתי את התקופה הראשונה החמורה ביותר עד שנת תרפ״ד, אותם הימים שה„מועצה המרכזית של אגו״י״ הטילה על תנועתנו את האחריות וחלק גדול מן ההוצאות. ראיתי את ההתפתחות הנפלאה בשנת תרפ״ט; חלמתי על רשת בתי־ספר של „בית יעקב״ בכל המזרח בשנת תרצ״ד, וראיתי בעיני־רוחי את „בית יעקב״ בכל העולם כולו בשנת תרצ״ט.

החלום היה חלום טוב, והיה נראה כאילו הוא יתגשם במילואו, עד שבאו ימי החורבן באלול תרצ״ט, ידו פרש צר על כל מחמדינו, ויצא מן

בת ציון כל הדרה, וגם העיר קראקא נלכדה נשרפה; ועמה נשרף הסמינריון שבתוכה, הגאון והמרכז של כל תנועת „בית יעקב".

כה עשירה וכה נפלאה היתה נשמתה של שרה שנירר, כה עשיר ונפלא היה המעשה שהנציח את שמה — וכה עשירה ונפלאה היתה קהלת קראקא עצמה.

הקורא ידמה אולי שאני מפריז על המדה, יתכן ויחשוש שהאהבה מקלקלת את השורה... ברם, זוהי האמת הטהורה, שהתפתחות „בית יעקב" היתה ממש כנס. עוד בשנת תרפ"ד היתה כל התנועה ענין מקומי, ורק מתי־מעט, מספר החכמים שראו כבר אז את הנולד, ראו שתקוות שרה שנירר להציל את ילדות השכונה משחת השוק, שתקוה צנועה זו תיהפך ל... תנועה עולמית! מן המעטים האלה, שהכירו את ה„בוצין מקטפיה", אני מזכיר את הסינאטור ר' משה דייטשר, את העסקן ר' אשר שפירא, את הנגיד ר' אלתר קורצמן, את מנהיגי ה„אגודה" המקומית ר' בריש פרנקל ור' מאיר רפפורט, ואחרון־אחרון חביב את הסינאטור ר' יצחק בוימינגר, האגודאי והמשפיע הגדול. אלמלא אלו (ועוד אחרים ספורים) נשתכחו ח"ו התורה והצניעות מבנות ישראל!

אכן, המהפכה הגדולה בה"א־הידיעה התחילה רק כאשר ה„מועצה המרכזית" החליטה אז, בשנת תרפ"ד, שחינוך הבנות הוא חלק בלתי נפרד מן החינוך האגודתי, וכי מנהל „קרן התורה" ד"ר ש. דויטשלנדר יעמוד לימינה של שרה שנירר. מכאן והלאה הלכו יחדיו נשמתה האצילה של „אם התנועה" ורוחו הכבירה של „מארגן התנועה".

האדמו"ר מגור היה אז המעורר הגדול: „יש לנו ב"ה אלפים ורבבות בחורים כשרים וחסידיים, אך מאין יבוא להם ‚עזר'ם?" וד"ר נתן בירנבוים: „מדברים, ובצדק, על פריצות בבגדים, אבל הפריצות הנפשית היא הרעה היותר גדולה"; „אם תטהרו את הלבבות, אם תדאגו לצניעות הפנימית, אז תבוא הצניעות החיצונית ממילא!"

בנין הסמינריון, היותו עשוי רק מעצים ומאבנים, היה כמו בנינה של „ישיבת חכמי לובלין": הסמל לרצונם החזק של החרדים, להגביר את כוחם; הסמל לשאיפתם, להכשיר את הבנות שלהם לתפקידן הרם והמאיר — באולמות מרווחים מלאי אויר ואור. הייתי עד לכל שלבי הבנין הזה, מתחילת החפירה ויציקת היסודות — אבן־היסוד הונחה ביום ט"ז אלול תרפ"ז — ועד לחינוכו. אני הגבר שראה סבלו של ד"ר דויטשלנדר והתמסרותו כדי לממן הוצאות הבנין. העולם כולו היה כל־כך קר ואדיש, זולת הרב ד"ר אליהו יונג מניו־יורק, שהיה לו עוזר נאמן. כאשר התחילו

לבנות חשבו על התפתחות במשך עשרות שנים, אך כאשר נגמר הבנין היה כבר מלא תלמידות, מן המרתף ועד הגג. הברכה שרתה במעשה זה, אשר כל שותפיו התכוונו אך ורק לשם שמים!

שרה שנירר ע"ה, וגם ד"ר שמואל דויטשלנדר ז"ל, לא שמחו במעשה זה זמן רב. היא מתה בכ"ו אדר תרצ"ה, והוא בט' באב של אותה שנה. אך הדבר המכריע הוא: שהמעשה שמח בעושיו ושאב כוחו ממופת חייהם ותורותיהם.

כאשר ר' יהודא־לייב אוריאן הי"ד נתמנה כממלא־מקומה של שרה שנירר, היה משריש עוד יותר עמוק בלב התלמידות את שאיפותיה של אשה נפלאה זו. כי אם היתה שרה שנירר אשה שכולה עדינות, כולה נפש, כולה טהרה, היה אוריאן — נוסף לכל המדות האלה — גם חוקר ותלמיד־חכם גדול, אחד מן המחנכים הגדולים ביותר שלנו. כתבתי פעם על אוריאן, שכיהן מלפנים כמנהיג פועלי־אגודת־ישראל בפולניה: „כאשר היה ראש הפועלים היה כולו מחנך, וכאשר נעשה לראש המחנכים היה — כולו פועל!"

הנה מה טוב ומה נעים שבת אחיות גם יחד: רוחו של „בית יעקב" היה נשגב מאד, התלמידות אהבו אשה את רעותה, כיבדו את מנהלן ואת המורות ועשו הכל להיות ראויות לשמן העתידי: „מורות בית יעקב". הלא אין המלאכה שלמה, אלא רק כאשר כל עושי המלאכה עושים את שלהם באמונה, ואמנם כך נעשה הסמינריון שלם.

אני מזכיר את אֵם הבית הראשונה — בעטי רוטשילד (= בוימגרטן) מציריך, שהצטיינה בחריצותה וברציגנותה. ואני מזכיר להלן ארבע מורות בשמן, אבל כל האחרות גם הן בלתי נשכחות, זכר כולן שמור בלבנו לנצח.

ד"ר יהודית רוזנבוים (= גרינפלד) מלונדון: אני מזכיר אותה, כי היא החדירה בזמנים הראשונים, הדחוקים והחשוכים, אורה ושמחה בלב התלמידות. ועוד: היא היתה „המבשרת" של ב"י בכל ארצות המערב ועמדה במסירות נפלאה לצידו של דויטשלנדר במאבקו הכספי הקשה, ואף העמידתו על רגליו, כאשר הצרות הרבות גברו עליו ואיימו עליו להפילו.

גב' אסתר גולדשטוף, מן הזמנים האחרונים של הפריחה: היא היתה דומה כל־כך לדויטשלנדר בתנועתה, בדיבורה, וביחוד בפירוש הדברים, עד שהתלמידות למדו באמצעותה כאילו ממש אצל דויטשלנדר, גם כאשר כבר חלפו שנים מספר אחרי פטירתו.

„האנקה": שנישאה אחר־כך לצדיק המרומם רבי יוסף ביגון הי"ד, אשר הוציא לאור בעילום־שם את הכרך המפורסם של כתבי רבי משה־חיים

לוצאטו. אשה זו היתה, כתלמידה וכמורה, ה„רוח הטובה" של „בית יעקב". למן שרה שנירר ועד לתלמידה הצעירה ביותר, הוכיחו כולן את כל אהבתן ל„האנקה". היא באה לקראקא כנערה קטנה, וברחה משם, כי הדרישות של שרה שנירר היו קשות מדי עבורה, אך היא חזרה ושבה בכח נשמתה העילאית ונעשתה במשך השנים ל„האנקה של כולן".

ולבסוף אני מזכיר מורה שלא היתה „מורה גדולה", אם נעריך את ערך המורה ע"פ ידיעותיה, אך צורתה היתה צורת המורה של „בית יעקב" דאז: כולה מסורה לתפקידה, ידה לא זזה מתוך ידה של שרה שנירר, ה„יידישקייט" היתה המטרה היחידה ועיקר השכר שקיבלה כגמול פעלה. זוהי המורה: לוטקה שערנסקה. כאשר אני רושם את השם הזה על הנייר ואני מעביר בזכרוני את כל המאות שפעלו כמותה, אזי מבין אנכי כי התפתחותה של „בית יעקב", עד כמה שהיא הפליאה אותנו, היתה בעצם רק טבעית — — —

***

הרב דקראקא, הגאון רבי יוסף־נחמיה קורניצר זצ"ל, נכדו וממלא־מקומו של הגאון רבי שמעון סופר זצ"ל על כסא הרבנות — שהיה פנוי כמה וכמה שנים — היה אומר כולו אצילות. קומתו דמתה לתמר, מראהו כמראה אחד הקדמונים — בזקנו הארוך שירד על פי מדותיו, בעיניו הרכות והמזהירות כאחד, בלשונו העדינה עד מאד.

זכיתי לבקר כמה פעמים בהיכלו. כל אימת שהייתי שובת שבת בקראקא, הייתי אורחו בסעודה השלישית. שם התאספו ראשי הקהלה, הרב אמר דברי תורה והסיום הבלתי נשכח של סעודה זו היתה שירת „המבדיל" ע"י החזנים של ה„אלט־שול" ושל בית־הכנסת ע"ש הרמ"א.

פעם אמר לי בשיחה ידידותית: כמו שאתה רואה אותי, הריני קרח מכאן וקרח מכאן! בסעליש (מקום רבנותו הקודם) החשיבו אותי „איין פוילישר רב", ופה מחשיבים אותי „איין אונגרישר רב". אבל באמת היה בו משניהם: שמירת העקרון היתה ירושתו מהונגריה, מאבי זקנו בעל „חתם־סופר", והענוה היתירה היתה בחלקה ירושה מזקנו רבי שמעון סופר. האיש הנהדר הזה מת פתאום כבן חמשים, „כי מפני הרעה נאסף הצדיק". שמחתי מאד מאד לפגוש בניו־יורק את בניו וחתניו, שכולם היו קרובים לי; חתנו ר' שבתי פרנקל ואשתו היקרה הרבו להיטיב לי בזמנים קשים בשבדיה — — —

***

ועידת המועצה המרכזית של אגו״י, שהתכנסה בקראקא בשנת תרפ״ד, היתה אחת האסיפות הנהדרות והמוצלחות ביותר של ה,אגודה׳ שזכיתי להשתתף בהן. אדמו״רים — ובראשם האדמו״ר מגור והרבי מצ׳ורטקוב; גדולי ישראל — ובראשם בעל „כלי חמדה״, רבי מנחם זמבה ורבי איסר ולמן מלצר; המנהיגים — רבי יעקב רוזנהיים, רבי יצחק־מאיר לוין, ד״ר פנחס כהן וד״ר יצחק ברויאר; הוגי דעות — ד״ר נתן בירנבוים ובנו ד״ר שלמה, מלבד נציגות שלמה של כל היהדות החרדית שהיתה מאורגנת באגו״י, אשר מנתה למעלה ממאה שליחים, מסולתה ושמנה — אשרי עין ראתה כל אלה. מכולם נשארו לנו לפליטה רק האחים היקרים: רבי יצחק־מאיר ורבי פנחס־יעקב הכהנים לבית לוין, ד״ר שלמה בירנבוים ואני הכותב — הלא למשמע אוזן דאבה נפשנו! — — —

רואה אני בזכרוני את הקהלה הקדושה קראקא: „כולך יפה רעיתי ומום אין בך״. אני עובר עוד הפעם בכל המקומות המלאים זיו וטוהר, אני עומד לפני „מלון רואיל״, אשר בעליו היה חברנו רבי פייבוש סטמפל. במלון זה גרו האגודאים ותמיד נחה עליו מרוחו של „ועד ארבע הארצות״.

אני רואה לפני עיני־רוחי את כל המקומות, אשר שם התפללו כל ידידינו, שעשו גדולות לטובת ה,אגודה המקומית׳, לטובת ה„צעירים״ וה„פועלים״. שבת בקראקא היתה תמיד בבחינת התרוממות הנפש. בקראקא חי עוד בשנת תרצ״ט — הרמ״א. אנשי קראקא המיוחסים ידעו ש„יחוס מחייב״.

**
*

קראקא הקדושה, הנעימה והיקרה, לעולם לא אשכחך, אותך ואת ה„בית יעקב״ שלך, ה„בית יעקב״ עם שרה שנירר ורי״ל אורליאן עם רוב המורות ואלפי התלמידות: „קראקא צפירת פאר חדוות אגודיך״!!!

פרק שמונה־עשר

„אגודת ישראל" בוינה

אחרי זמני הכנסיה הגדולה הראשונה, ביליתי בכל שנה כחדשיים ויותר בוינה. וינה היתה אז לא רק עיר הבירה האוסטרית כשלעצמה, אלא מרכז יהודי גדול, אשר כלל גם שכבות רחבות מגאליציה, ושמשכילים מחוצפים כינוהו משום־כך: „אסיה־למחצה"... ובאמת היתה לנו וינה מרכז נשגב של תרבותנו הטהורה והשלמה, מדינה־בפני־עצמה אשר רוב יושביה היו יראים ושלמים, מדינה עם חוגים חסידיים רחבים, אשר בראשם עמדו גדולי החסידות, אדמו"רים מפורסמים מאד. וינה כללה גם חלק מן הונגריה הישנה, כי מספר גדול של יהודים יוצאי הונגריה מצא בבירה הראשונה של הממלכה העתיקה, את „המולדת השניה".

עבורי היתה בוינה גם פינה „אשכנזית", אחרי שהכנסיה הגדולה יסדה שם את המרכז של „אגודת ישראל". במרכז וינאי זה ניהל הרב ד"ר פנחס כהן את הענינים המדיניים, ד"ר שמואל דויטשלנדר את הענינים החינוכיים, ובמשך זמן קצר ניהל כאן הרב ד"ר שלמה אהרמן את הענינים הארגוניים.

פעולת המנהיגים האלה — זכר כולם לברכה — השפיעה מאד על החיים הרוחניים בוינה, ובמיוחד על פעולות „צעירי אגודת ישראל", אשר סניפם היה הרענן ביותר בכל העולם. היהדות החרדית בוינה היתה חזקה, הן ב„שיף־שול" והן ב„שטיבל'ך" בלי מספר. „לשכנו תדרשו" (לשון רבים) ו„באת שמה" (לשון יחיד): באו ממקומות שונים והלכו בדרכים שונות, אך מטרה אחת היתה לכולם — תורה ומצוה. כלפי חוץ ישבו כולם תחת קורת־גג אחד: ה„קולטוס געמיינדה" — חפשים, ציונים וחרדים. האחרונים, תחת ההנהגה של רבי וואלף פפנהיים הזקן־הצעיר, לחמו את מלחמתם אלו עם אלו, עשו שלום ולחמו מחדש...

מכל העושר הזה נשאר לנו רק מעט מזעיר — ואנו מודים על מה שנשאר לנו שם ועל מה שיבנו שם מחדש כוחותינו הנאמנים; אבל אותה וינה דאז עם אורותיה וצלליה, קיבוץ יהודים זה שפרח מאות בשנים עם

גאוניו ושתדליניו, עשיריו וענייו, חבורותיו וארגוניו, עם שמחותיו וצרותיו — קיבוץ זה איננו יותר — ולבנו הלא חלל ודומע מאין הפוגות.

הכנסיה הגדולה הראשונה התכנסה בוינה, באלול תרפ"ג. שם נוסדה „קרן התורה", שם שמענו ממעשי שרה שנירר, שם נבחר דויטשלנדר כמנהל „קרן התורה" ואחרי זמן קצר גם כמנהל „מרכז בית יעקב". על פרטי העבודה של ק"ה ו„בית יעקב" לא אדבר כאן, כי החומר רב מדי ולרגלי הכנסיה הגדולה השלישית הופיע ע"י אוריאל בירנבוים כרך גדול שהכיל את כל הפרטים, כציון מבורך לנפשות הטהורות של דויטשלנדר ושרה שנירר, עליהם השלום.

דויטשלנדר היה הסמל לאהבת הבריות, ה„שמואל ירחינאי", שידע כל־כך טוב את הזמנים ואת צרכיהם ולכן „חכים יתקרי" (עיין: ב"מ, דף פו). את כוחו הגדול לאהוב את הבריות ולהתנהג עמהם בחן הוא הוכיח בהנהלת המרכז של ה„אגודה" בוינה: מצד אחד יחסו המצוין לפקידי המרכז, יחס של אהבה וחיבה, ומצד אחר: יחסו לחברי „הועד הפועל", יחס של כבוד וחכמה.

מפקידי המרכז אזכיר: את ר' שבתי שינפלד, יחסן גדול ובעל כשרונות רבים וגדולים; המזכירה לינקה שרייבר, והמזכירה העני כרמל — הראשונה מזרע ה„חתם סופר" והשניה ממשפחה רמת־מעלה מקראקא. שלוש אלה זכו להינצל וחיים עם משפחותיהם בניו־יורק. ה„שוער" רבי לייב גרפינקל, אשר גם במקצוע זה הוכיח אצילות, הלך למחשכים כרוב אנשי וינה.

יושב־ראש הועד־הפועל הוינאי, הרב ד"ר פנחס כהן — שמו חרות בציפורן שמיר בספר דברי ימי עמנו. הלאומיים שפכו בוז עליו ועל חברו ידידו הרב ד"ר עמנואל קרלבך מקלן, בגין פעולתם בפולניה בימי המלחמה העולמית הראשונה. אבל אנו ידענו, וחברינו בפולניה הדגישו זאת בכל הזדמנות: פעולתם זו הצילה את נפש היהדות הפולנית, הצילה את ה„חדר".

הזקן שבחבורה היה רבי וואלף פפנהיים ז"ל, מגזע משפחת הפרנסים פפנהיים בפרשבורג. נדמה לי שהיה קרוב לגיל תשעים, אבל תמיד ער, תמיד מעשי, תמיד מלא מרץ וקנאי אמיתי. כולם אהבו אותו, כי היה „בעל־חן" גדול. הוא אהב את דויטשלנדר, למרות שהיה „דוקטור", אהב אותי למרות שאני „יעקי" (הוא שכח, למרות כח־זכרונו הנפלא, שחתנו גם הוא היה „דוקטור", ידידנו הרב ד"ר אברהם דויטש זצ"ל, ושמחותנו הקרוב לו ביותר היה ר' שלום גולדשמיט הי"ד, „יעקי" עוד יותר ממני...)

בנו ר' קלמן, איש חכם ובעל צדקה מפורסם, היה מעשי מאד בכל

חלקי העבודה של הועד־הפועל. מחותנו היה רבי מרדכי דובין מריגא, אחד מן המפורסמים ביותר בכל ה„אגודה׳ — כולו איש חב״די וכולו אגודאי (אחיו ר׳ איזידור פפנהיים היה פרנס קהלת פרשבורג ונשיא הלשכה האורטודוקסית הסלובקית, ובכן: היה בית־אב לנשיאות כפולה זו; מרת ברטה פפנהיים, שיסדה את „תנועת הנשים היהודיות״ באשכנז, ולבסוף ימיה הקדישה מכוחה וממרצה גם ל„בית יעקב״, היתה ג״כ בת משפחת המנהיגים האלה).

כמעט בן־גילו של רבי וואלף פפנהיים היה רבו של ה„שיף־שול״, הגאון רבי ישעיה פירסט זצ״ל, פשטן וענוותן גדול, מתון בדין, זהיר בפסקיו, עשיר בנסיונותיו ונעים בדיבורו. הוא היה אחד מן הרבנים הגדולים באותה תקופה, פארה וכבודה של הונגריה. כאשר הייתי כבר בקופנהגן, היה רבי ישעיה חפץ מאד שאשנה את דירתי ואעקור לוינה, כדי שחוגי השיף־שול „יהנו״ מכח דיבורי (אז בימי הנעורים שלי), ואחר כך חזר מרצונו זה, ונימק: „גם אם חוגך בקופנהגן הוא קטן, שם אתה „הרב״ — והנסיך ממונקו קודם במדריגה לראש הממשלה האנגלי!״...

מחלקה מיוחדת שפעלה תחת השגחת הועד־הפועל, היתה: „העזרה לאחינו שברוסיה (רוסלנד־הילפע)״. ר׳ שבתי שינפלד היה הרוח החיה בפעולות הללו, שהלכו וגדלו מחודש לחודש, ואשר בהן השתתפו כל חוגי העיר. גם הרב הראשי ד״ר פייכטונג הרבה להיטיב. ואפילו ראשי הכנסיה הקטולית נתנו את חלקם.

צעירי אגו״י בוינה — כמו הצעירים בפרנקפורט, שהושפעו ע״י המנהיגים שפעלו שם, הושפעו גם הצעירים בוינה ע״י המנהיגים הגדולים דשם. כמו שבפרנקפורט התרכז הנוער סביב לאישיותו המזהירה של מנהל בית הספר, הרב גרשון לנגה, כך בוינה התרכז הנוער מסביב לדיין המפורסם של ה„שיף־שול״ הגאון רבי יוסף בוימגרטן, שחי בקרב הנוער ממש כאחד מהם. הוא, המנהיג הגדול, ערך טיולים עם הנוער וקפץ עם הבחורים על במתי ה„סמרינג״. וכדרך שהלך הנוער אחריו בטיולים אלה בהתלהבות ובשמחה, כן הלך אחריו כאשר דרש מבחוריו לעלות במעלות התורה, ללכת אחריו במלחמה למען המטרות הקדושות.

הלימוד היה הנקודה המרכזית בתכנית צעירי אגו״י. בכל השעות, בכל החדרים ובכל המחלקות — ומועדון הצעירים היה גדול מאד — היה נשמע קול התורה, מבוקר ועד ערב וגם בשעות הלילה. אבל גם לפעולות סוציאליות חונך נוער זה, וגם לפעולות מדיניות. המבוגרים בחוג הצעירים — ודוד טירקל (כעת בניו־יורק) בראשם — הוציאו בזמנים האחרונים את

ה„יידישע פרעססע" והשפיעו ע"י זה על התפתחות „מדיניות החוץ", אשר פירושה: היחס בין ה„שיף־שול" וה„קולטוס־געמיינדה"...

בראש כל הפעולות עמדו צעירים מוכשרים מאד, כמו: האחים אליעזר — ויבלח"ט — שלמה שפיצר, האחים אדלר, האחים הרצוג ועוד. תלמידי־חכמים גדולים למדו ולימדו בתוך חבורות הצעירים, כמו: הרב הגדול רפופורט (כעת רב בניו־יורק), וכמו רבי אלתר ספרן־פוקס הי"ד, אשר הרוגצ'ובי, גאון הגאונים, הועידו עוד בחייו להוציא לאור את ספריו ולהיות ממלא מקומו בדוינסק. הקהלה בדוינסק קיימה את הצוואה הזאת, אחרי התערבותו של מרן רבי חיים־עוזר. וכה נעשה הבחור הצעיר מוינה לממלא־מקומו של הגאון מדוינסק.

גם סופרים והוגי דעות פעלו בחוג זה, בתוכם ארטור פורסט. מה גדולה היתה שמחתי כאשר קראתי בזמנים האחרונים כמה וכמה מאמרים מפרי־עטו, בירחון האנגלי של ה„אגודה" האמריקנית: „ג'ואיש אובסרוור".

בקיצור: היתה פריחה נהדרה ורבת גוונים, הן בועד־הפועל והן בחוג הצעירים של וינה.

אגו"י המקומית לא היתה פעילה במדה כזו, אבל גם היא עשתה הרבה. בראש עמד יוליוס שטיינפלד, הקיצוני שבקיצונים. כאשר בא זמן שליטת המגיפה הנאצית, אז נתגלה האיש בכל גבורתו. ממש בכל יום סיכן את נפשו, בכל יום פעל את הפעולה בכל גופו ונפשו. הצלתו מידי הארורים השאירה לנו לברכה את אחד מן המבורכים ביותר. עתה הוא שוכן כבוד בניו־יורק, לאחר שפעל הרבה בימי עברה ב„ועד ההצלה" של יהדות אמריקה.

„אין לך נאה בישיבה אלא זקן ואין לך נאה במלחמה אלא בחור" — זקני ה„שיף־שול" ישבו בהנהלת ה„קולטוס־געמיינדה", והצעירים לחמו להיפרד ממנה ולבנות קהלה עצמאית לגמרי. ורבי ישעיה פירסט, הזקן המופלא: כלפי חוץ עמד מן הצד, אבל הוא רווה שמחה גדולה מן „הבנים־הבונים" האלה ובירכם. „מיינע בראווז קינדער" (בני אמיצי־הלב) — כך כינה אותם באהבה אבהית. גם הוא קיוה לראות את קהלת הג"ר שלמה־זלמן שפיצר זצ"ל, חתן ה„חתם סופר", כקהלה בלתי תלויה.

המרכז הרוחני של ה„שיף־שול" היה בית־המדרש, שם התפללו ולמדו הלמדנים הגדולים — אושרו ועושרו של ה„שיף־שול". פה עמד רבי יוסף בוימגרטן בראש, פה היה מורגש שהישיבות הגדולות של הונגריה (סלובקיה) היו קרובות, פה ניכר ששכנתה הטובה של ה„שיף־שול" היתה — פרשבורג. ראש־הקהל האהוב של ה„שיף־שול" היה זיגמונד בונדי, ממלא־מקום

אביו בנשיאות זו. שאלתי נשארה ב„תיקו״: אם בעלי־בתים ב„שיף־שול״ היו כל־כך „רחבי־לב״ לבחור דוקא ראשי־קהל אשכנזיים, או שמשפחת בונדי האשכנזית הטהורה „התבוללה״ לחלוטין בתוך ההונגרים...

ה„שיף־שול״ היה המרכז הארגוני, הנהר הגדול, הדונאו של וינה האורטודוקסית. ה„שטיבלך״ ובתי־הכנסת, שע״פ רוב נשאו את שם הרחובות אשר בהם נמצאו, היו הנחלים שהלכו אל הנהר. יהודי וינה גרו בעיקר במחוז השני („ליאופולד־שטט״) במחוז 19 ובמחוז 20, אך רבים גרו כמובן גם בחלקי העיר האחרים. ד״ר ש. דויטשלנדר גר במחוז השביעי, שם נמצא בית־הכנסת „שטומפר־שול״, ואשר רבו המצוין היה הרב משה פלעש, ופרנסיו הטובים משה פלזנבורג ואדווארד דייטש. הרב והפרנסים היו אגודאים פעילים מאד וקשורים ב„שיף־שול״. השפעת הרב פלעש על שרה שנירר — ידועה.

וינה שלנו איננה, אבל אנו שמחים שחיים חדשים פורחים מתוך החורבנות, ושאנשי אמונה ממחננו פועלים להקים מחדש בס״ד את וינה המפוארה, העיר אשר שם זרח האור הגדול של בעל „אור זרוע״.

פרק תשעה־עשר

נוסע במזרח־גאליציה ובבוקובינה

בשלהי חודש טבת, שנת תרצ״א, השתתפתי בועידה של אגו״י בגאליציה המזרחית, שנערכה בלבוב.

על פרטי הועידה לא אספר כאן, כי מיהו שמעונין בפרטי־פרטים על עבר מרוחק־כל־כך ? ברצוני רק להדגיש את הרושם הגדול שעשתה אסיפה זו אף על אלו שבאו לשם בתקוות קלושות, בעלי היאוש, שכבר היו עייפים מפעילות אגודאית, המתשת כח. כי הרבה הרבה שמענו מראש על מחלוקת, מלחמות ומשברים במחנה חברינו דהתם, ולפיכך הופתענו הפתעות נעימות עד מאד לאחר שבאנו, שמענו וראינו.

התמונה החיצונית: אסיפה גדולה ומפוארת מאד, באולם הישיבות הגדול של קהלת לבוב המעטירה. שלוש מאות וחמישים צירים מכל ערי ועיירות גאליציה המזרחית, ובתוכם מאה וששים פרנסים אגודאיים, וכן ראשי־קהל וסגניהם מן הקהלות הגדולות ביותר של המדינה. הארגון והסדר — למופת. נאומים מצויינים נשמעו מפי האישים החשובים ביותר, על בעיות־השעה של היהדות החרדית העולמית בכלל, ושל אחינו בגאליציה בפרט.

הרי כמה מן הנואמים: הרב מריישא הג״ר אהרן לוין (הי״ד), שבמשך כמה שנים שימש גם כיו״ר „המועצה המרכזית״ של אגו״י; ר׳ יעקב ויטלס — לבוב; ר׳ לייבל מינצברג — לודז׳; ר׳ אלכסנדר־זושא פרידמן — וורשה; הרב יוסף לאו — קולומיי; ד״ר בנציון פסלר — קולומיי; והרב צבי הירשהורן, אב״ד יבורז׳נה, המארגן העיקרי של ה,אגודה׳ במזרח־גאליציה. הקורא רשימה זו לא יוכל לשער כמה כח־תורה היה מרוכז בשמות האלה, ובשמות של מאות חבריהם, שכולם כולם הלכו למות על קידוש השם.

הנאומים לא היו נאומים הפגנתיים כלפי חוץ. כל נאום ונאום היה דבר בעתו, דברים שיצאו מן הלב ונכנסו ללב. כל הרצאה שימשה רק

כעין פתיחה לויכוח רציני וער מאד, שהיווה את הבסיס לעבודת הועדות, ואשר כל אחת מהן פעלה עשרים־וארבע שעות ללא שום הפסקה.

„כאב הראש" של העסקנים הבאים בימים — היה לי למקור של עידוד. והרבה יותר ממנו: הנוער בפעילותו התוססת, הנוער שלא נרתע משום קשיים ושאף אך קדימה: „אין לך נאה במלחמה אלא בחור!" חילוקי דעות, מתיחות, ואפילו קורטוב של התרגזות, מושב ההנהלה בלבוב ומושב של הנהלת הקרנות — „קרן התורה" ו„קרן הישוב" — בקולומיי, אך בסופו של דבר באו כל הצדדים לעמק השווה ונמצאו התנאים לעבודה הרמונית. כיוצא בכך היחסים עם בית „בלז": המתיחות התמעטה, כמה מחסידי בלז היו נוכחים ופעילים, הדעה המקובלת: שאם עובדים בשקט ובלי רעש, אם מייסדים בתי „בית יעקב" בכל אתר ואתר, יתקיימו בלי ספק דברי התנא הקדוש: „מעשיך יקרבוך!"

במפתיע לגמרי נעמד אז פתאום על הדוכן אחד ממנהיגי יהדות המערב, מן הידועים והמסורים ביותר: הרב ד"ר טוביה לוינשטיין זצ"ל מציריך, כדי לעורר את הלבבות ולחזקם במלחמתם לטובת ה„אגודה". בהזדמנות זו ביאר את הסכנות הנשקפות ליהדות החרדית כתוצאה מתיקון ה„לוח", כפי שחוגים מסויימים התכוונו אז לתקן.

ההתלהבות גדלה מרגע לרגע. כולנו ידענו שהשעה כבר כמעט מאוחרת. ה„אגודה" היא עוגן־ההצלה היחיד, כי רוב המדינה כבר בידי ה„משכילים". כמעט שאין בנמצא רופא חרדי, כמעט שאין לפגוש עורך־דין חרדי. ומצד שני משתלטים — הציונים. כאן עשויה אגו"י למלא תפקיד היסטורי. באשכנז או בהולנד נמצאו יהודים רבים שנמנו כחברים ב„מזרחי" והדבר לא השפיע במאומה על יחסם לדת — לא למעשה ולא להלכה. ואילו במדינה זו: האדמו"ר מבויאן זצ"ל — אגודאי ללא שיור, בלי שום תנאים והסתייגויות — אמר לי בשיחה ארוכה: „פה מתחבר ל„מזרחי" אותו צעיר שמתבייש בפני האב או הסבא ללכת ישר לציונים או לחפשים; אם היחיד מסוגל לחיות כאן בצל בית־המדרש או בחסותו של האדמו"ר, הנה בפני ההמונים יש רק ברירה אחת: או הדרך למחנה ה„אגודה" או ח"ו „הדרך הרחוקה", רחוקה מדרכי אבות". אם נמצאים אצלנו באשכנז רבים העומדים מן הצד, „ימניים" או „שמאליים", יבואו הנה — הרהרתי אז לנפשי — ויכירו כי ה„אגודה" היא הרבה יותר מעקרון רוחני מופשט, הגם שאף הוא חיוני מאד; היא חוט־השדרה של האורטודוקסיה, היא ללא שום הפרזה: עץ החיים!

תוצאת הועידה היתה כפולה: החרדים בגאליציה הכירו שהם כח

גדול, והוציאו הכרה זו מן הכח אל הפועל, בנטעם אילן שמפירותיו הטובים נהנו גם הזקנים וגם הצעירים. המעשה המבורך הזה נעשה אם בידי ה,אגודה' עצמה, ואם בידי „חבר הפרנסים האורטודוקסיים האגודתיים", שנוסד תוך כדי מהלך הועידה.

כבר כתבתי בהזדמנות אחרת על ועידת הנוער האגודאי בצ'רנוביץ, שנערכה מיד אחרי ועידת לבוב. כאן אציג רק את מה שאמר אלי בישיבת הנעילה יו"ר הצעירים, ר' לייב מינסטר: „סחטנו אותך כרימון, אמת, אבל תמסור להנהלת ה,אגודה' שהיא אשמה בדבר, היא לבדה, ברומניה ישנו ישוב בן מיליון יהודים, רובם חרדים, ולמרות כל בקשותינו ודרישותינו הזניחו אותנו עד היום". הצדק היה אתו. יצאתי את חוג הידידים המסורים האלה בהבטחה, כי מהיום והלאה נעמוד תמיד בקשר הדוק.

האם קיימנו את ההבטחה? מסתבר שכן, כמה וכמה אגודאים פה בארץ, יוצאי בוקובינה, מוכיחים בנאמנותם עוד היום, כי לא עמלנו אז לשוא. עמלנו בחסות הכוכבים הגדולים, האדמו"ר מויז'ניץ-סרט-חיפה זצ"ל וידידנו הנעלה רבי יוסף-נפתלי שטרן שליט"א, החונה כיום פה בתוככי ירושלים.

מלחמה קשה הואכפה על הצעירים בבוקובינה, למרות הדברים הטובים ששמענו אז — בהזדמנות של אסיפה פומבית — מפי אנשים בעלי-שם מתוך המחנה הציוני. דהיינו, למשל: הדרישה החגיגית של המדינאי הידוע ד"ר שטרויכר: „כולנו ניכנס לתוך ה,אגודה'", או הבטחת ראש הקהל ד"ר גוטהרץ שיתמוך בנו בכל כוחו אם נייסד בית ספר „בית יעקב". חושבני שהדברים נאמרו אז מתוך מצב-רוח ספונטאני גרידא. בכל אופן גברה בלבי התקוה, כי בעתיד ישאו האגודאים בצ'רנוביץ ובכל המדינה את דגל האגודה בגאון.

**
*

סיום מסעי הארוך היה בביקורי בסרט, עירו של רבי יוסף-נפתלי שטרן, כאורח חותנו רבי שלמה אלכסנדרי סופר (שרייבר) זצ"ל. שם שכחתי מכל העמל והיגיעה של השבועות האחרונים. שם ראיתי את האוצר הגדול שאינו רק נחלת משפחה עדינה זו, אלא של עמנו כולו: הרבה כתבי-יד מבעל „חתם סופר", אלו שכבר יצאו לאור ואלו שהיו עוד בכתובים. כל עולמנו חי ממה שפעל למענו בעל ה„חתם סופר". בביתו של רבי שלמה אלכסנדרי סופר, בנו של הרב מקראקא, הג"ר שמעון סופר (בעל „מכתב סופר") היה מצוי, איפוא, עושר בלי מצרים (חלק גדול מזה הביא ידידנו הרה"ג

רבי יוסף־נפתלי שטרן לבית הדפוס). פה מצאנו הרבה מאד מחידושי הח״ס כתובים ביד קדשו, החל מימי נעוריו עד סמוך לפטירתו. פה נמצא הסידור שמתוכו התפלל ה„חתם סופר״, כתוב ע״י תלמידי האר״י הקדוש, ובשולי העמודים הערות משלו. ביליתי שעות על גבי שעות אחוז בקסם העבר, שהוא הוא ההווה הנצחי. ואצטט רק דבר אחד שראיתי בפירוש הח״ס על התורה, שעוד היה אז בכתובים: מותר לו לאדם לשאוף לטובתו, לטובת משפחתו, ואפילו ללחום כדי להשיג את מטרותיו, אבל הכל מותר לו רק עד גבול מסויים, הכל מותר לו כל עוד אין הוא מפריע בזה את טובתו ואת שלומו של הזולת, את שלום החברה: „השם גבולך — שלום!״

בסוף הייתי כמובן נאלץ להיפרד מכל הדברים הקדושים האלה. שוב נטלתי עלי את הטרחות של נסיעה שעה אחרי שעה, בלילה, תוך יער ודרך שדות (נסיעה כזו היא בדמיון יותר נעימה מאשר במציאות) כדי להגיע עוד בלילה ההוא אל התחנה, ולהמשיך משם במשך חמש־עשרה שעות רצופות דרך כל גאליציה עד קראקא — התחנה הסופית של ביקורי זה אצל אחינו בגאליציה ובבוקובינה. מלווה נאמן עד התחנה היה לי בנו של מארחי, הרבני ר׳ בנימין־דוב שרייבר, אבי ידידנו ר׳ משה נ״י, בעל בית ממכר ספרים פה בעיר הקודש (במאה־שערים). בנו, המכהן בעירנו כרב, הוא „הדור הרביעי״ של רבי שלמה אלכסנדרי (אשר את שמו הוא נושא) והדור הששי לבעל „חתם סופר״.

פרק עשרים

אחים לדעה בקאשוי

אחת הקהלות המפורסמות ביותר בסלובקיה המזרחית, היתה קהלת קאשוי, בה ישב על מדין הגאון רבי שאול בראך זצ"ל. קאשוי זו היתה אמנם קהלה מפוארת במלוא המובן, אך כליל תפארתה היה הרב עצמו. אמרו עליו שהכיר רק אחת: את האמת! והעידו בו שכל ימיו לא ראה צורתא דזוזי, שניהל ישיבה גדולה ושהוציא את מרבית הכנסותיו האישיות לצרכיה (וראה עוד אודותיו, להלן פרק נ"ה).

לקהלה היו שני בתי־כנסת, אחד מהם היה עתיק־יומין והשני נבנה בעשרות השנים האחרונות שקדמו לשואה, ברוב פאר והדר. ה„תלמוד־תורה" היתה למופת. קרוב לאלף בעלי־בתים היוו את עושר הקהלה, כולם שומרי־תורה במלוא מובן המלה — זוהי צורתה המקורית של הקהלה שנוסדה לפני כמאה שנה. לעומת זאת: הן הקהלה הראשית, קהלת החילוניים, והן „קהלת סטאטוס־קוו", שבעצם היתה רק סניף של הקהלה החילונית, שתי אלה היו בימי ביקורי במקום (בשנת תרצ"א) נטולות כל רוח חיים. בשתיהן אין שום נוער. והמצב בימי יסוד הקהלה החרדית? רק שלושים־ואחד איש יצאו את הקהלה החילונית. הם היו למשל ולשנינה בעיני הציבור. המושג „אורטודוקסי" היה בו משום חירוף־וגידוף. אסרו עליהם להתפלל במקום מיוחד — כי אז עדיין לא היה לחרדים הרשות להתארגן — וביום־הקדוש הם התפללו בגן והפסיקו באמצע קריאת־התורה מפני הגשם השוטף.

אולם כנראה שהיה זה גשם נדבות, גשם של ברכה, והקהלה התחזקה ונעשתה למה שהיתה במרוצת השנים: קהלה קדושה.

ברצוני לספר כאן ענין מיוחד מחוג ידידי בקאשוי: חברי אגודת „בני אמונים" — חוג אשר את מהותו אבאר עוד להלן. במשך שנים רבות נאבקו חברי „בני אמונים" בקאשוי להנהיג סידור ראוי לשמו בבית־הרחצה העירוני, אך ללא הצלחה. בדיוק בימי שהותי בקאשוי השכירה העיריה

את כל בית המרחץ ל„בני אמונים", ואלה קבעו בעצמם את כל סדריו כפי ראות עיניהם. ההתמדה מולידה תמיד תוצאות גדולות, אם היא כולה לשם־שמים ובלי שום פניה צדדית. כולה: היסוד, הדרך והמטרה.

האמת היא שבאתי לקאשוי רק במקרה — אם מותר להשתמש בביטוי זה. כוונתי היתה לבלות את השבת ואת יום הראשון בפראשוב, מקום בו כיהן כמרא־דאתרא אחד ממיטב חברינו הותיקים, אגודאי בלב ונפש: רבי משה־חיים לאו, הי"ד. לצידו עמד רבי שמואל ריינר, אחד מנאמני התנועה, שהיה ברוחו מושפע במדה כבירה מרוח שאר־משפחתו רבי שמואל־דוד הלוי אונגר זצ"ל, גאב"ד טירנא ונויטרא. הנוער שלנו בפראשוב היה מאורגן ב„נציגות בסלובקיה המזרחית של מרכז צעירי אגו"י בפרסבורג". היה זה נוער מאד מעשי, ואולי אפילו יותר מדי מעשי, לפי הכלל ש„מטאטאים חדשים מנקים היטב". בעלי־בתים שבעיר היו ברובם הגדול תלמידי הרב הצדיק רבי שמואל רוזנברג זצ"ל מאונסדורף, חלק מהם היו כבר תלמידי נכדו וממלא מקומו, שנבחר אחר כך לגאב"ד פרנקפורט ועתה הוא שוכן כבוד אחרי גלגולים רבים בארצנו הקדושה, בבני־ברק: רבי יוסף־יונה־צבי הלוי הורביץ (ראה אודותיו לעיל, פרק ה').

תכלית ביקורי היתה: השתתפותי ב„ועידת הנוער האגודתי בסלובקיה המזרחית", שנועדה להתקיים ביום ראשון. במוצאי־שבת־קודש נערכה אסיפה פומבית, אליה נאספו ובאו — מלבד בני המקום — גם כמה וכמה חברים מקאשוי, הנושביץ, סטרופקוב, מיכלוביץ, סעבעס ואפילו ממונקאץ'.

מחובתי להדגיש כאן, כי בסלובקיה המזרחית היה הנוער מסור מאד לאגודת־ישראל, למרות שסבל משום כך הרבה, בגין עמדת הרבנים אשר פעלו עדיין מחוץ למסגרת ה„אגודה". לפיכך הוקמו בחבל־ארץ זה ארגוני נוער תחת דגל נויטראלי שנשא את השם: „בני אמונים". חברי הארגונים האלה היו בדרך־כלל צעירים חרדים, בחורים חשובים, בני־ישיבה, מסורים לרעיון ה„אגודה", אולם הקשר הארגוני ל„אגודה" נאסר עליהם כל עוד שגדולי המדינה התנגדו לכך. מטרת הועידה היתה לקבוע את עמדת „בני אמונים" ויחסה כלפי הסתדרות צעירי־אגודת־ישראל. הדברים הללו קשורים בעבר, שלדאבוננו הגדול הנו כיום כולו ע ב ר. ברם, אותם הדברים הרעישו בשעתן את הרוחות, ולפיכך יש היום כמדומני ערך היסטורי להחלטות דאז:

א) במקומות שאי־אפשר לייסד סניפי צעירי אגו"י מטעמים דתיים — עמדתו של המרא־דאתרא — יש לארגן את הנוער ב„בני אמונים";

במקומות שאין עיכוב כזה — יש לייסד מיד סניפים של צעירי־אגודת־ישראל.

ב) „בני אמונים" מצהירים את נויטראליותם הידידותית כלפי ה,אגודה', אשר עמה יש להם מטרה משותפת: להחזיר העטרה ליושנה ולהלחם בציונות.

ג) מארגנים „חוג־עבודה אורטודוקסי של סלובקיה המזרחית" — אשר אליו ישלחו, הן צעירי אגו"י והן „בני אמונים", שני נציגים.

הויכוח העיקרי היה על המקומות, שבהם המרא־דאתרא אינו מתנגד ליסוד של סניפי צעירי אגו"י, ואשר כבר קיים שם „בני אמונים", בעוד שה,אגודה' איחרה, אך הקימה שם אחר־כך סניף. בנדון זה הושגה פשרה: סניפי „בני אמונים" האלו יחליטו מרצונם החופשי, אך ללא שום לחץ מצד ארגוני ה,אגודה', אם להוסיף ולהישאר הלאה בלתי־מפלגתיים, או להצטרף לצעירי אגו"י.

הבאתי את ההחלטות כלשונן, מכיון שבשנים ההן לחמתי מלחמה חזקה נגד הנויטראליות של ארגון הנוער „עזרא" בגרמניה, אשר בה ראיתי תמיד נויטראליות „בוגדת". הנויטראליות של „בני אמונים" לא היתה תכליתה לקיים יחסי־ידידות עם ימין ועם שמאל גם יחד. עמדתה נגד הציונות היתה ברורה: ציונים לא נתקבלו כחברים. תכלית הפשרה היתה לארגן את הנוער החרדי, שארגונו בתוך ה,אגודה' לא היה אפשרי כל עוד שהמנהיגים הרוחניים היו מתנגדים לה. לכן פעלתי בכל כוחי שידידינו יקבלו החלטות ברוח חיובית מתונה, אם כי די ברורה; שלא ידחקו את השעה ולא ישפיעו בתוקף על אנשים האומרים בפה מלא ובלב גלוי: אנו אגודאים, ואם כי לפי־שעה עדיין איננו מאורגנים בה, הרי זה אך מתוך משמעת לרבנינו שדבריהם הם קדושים לנו! אני כשלעצמי חושב, כי זוהי שיטה אגודאית טהורה!

ביום ראשון נסעתי לקאשוי, כדי לשמוע באריכות ובדייקנות את דעת המרא־דאתרא. נתברר לי אז כי הרב מקאשוי לא היה מתנגד עקרוני של אגודת־ישראל, למרות שהתנגד לכל פעולה בארץ־ישראל, זולת חיזוקו של הישוב הישן. הוא אמר לי שראה תכופות את ההשפעה המבורכת של אגו"י, פעולותיה והשפעתה על הנוער בסלובקיה המערבית, בוינה וראשית־כל באשכנז. ברוח זו הצהיר תכופות את דעתו גם ברבים, ולכן זכה כבר לחריצת־משפט מ„מונקאץ'": „הרב מקאשוי נחמץ לעת זקנתו" — כה אמר לי הרב מלה במלה. הוא מסכים ליסוד בית חינוך לבנות „בית־יעקב" בקהלתו, הוא רואה ברבי יעקב רוזנהיים את המנהיג המובהק של היהדות

החרדית. הוא מנמק את התנגדותו לארגן את יהודי סלובקיה המזרחית במסגרת ה„אגודה", בנימוק זה: „בתוך מסגרת ההסתדרות העולמית מתבטלים הניגודים ממילא, והרי האורטודוקסיה באשכנז: תורה עם דרך ארץ; האורטודוקסיה אצלנו: לימוד תורה לבד; האורטודוקסיה בפולניה: חשיבות היהדות האישית; ואצלנו: הדגש על היהדות הציבורית". מתוך אהבתו לכלל כולו, הריהו מתנגד לכלול את הכלל במסגרת א ח ת. הוא רואה בזה סכנה לחלקי הכלל. ומה שנוגע לתועלת הארגון: ללחום בתוקף נגד סילוף מהותו של עם התורה ותפקידיו — — — כל עוד תהא לו השפעה על חוגי החרדים במדינתו, ילחמו הם ל צ י ד ה של ה„אגודה", א ב ל ל א ב ת ו כ ה, להשגת המטרות הרוחניות. הם אפילו ישתתפו בפעולות מסויימות של ה„אגודה" כמיטב כוחם — במדה שגדולי המדינה מסכימים להן.

יריבי ה„אגודה" טוענים, כי הרב מקאשוי, תלמידם המובהק של המהר"ם שיק ושל ה„חתן סופר", מתנגד עקרוני הוא ל„אגודה". אני העד כי הנחה זו אינה האמת! (את הדברים הללו הבאתי לפני רבי שאול בראך (זצ"ל), בטרם פרסמתים ב„איזרעאליט").

לעומת זאת, בענין אחר, החזיק הרב איתן בעמדתו. הייתי במשך שנים רבות ידידו של הרב משה־חיים לאו, המרא־דאתרא בפראשוב. מאד צר היה לי בשמעי, כי גדולי הונגריה מיאנו להשלים עמו ועם דרכו הפולנית. נסיתי ונסיתי להבהיר להרב דקאשוי, כי האוזים הרבנים לאו הם באגודת־ישראל מן הנאמנים ביותר, מבחינת ייצוג העקרונות. אך הרב לא זז משיטתו: „אין לי שום ספק כי הרב לאו הוא רב גדול ומצוין, אך הוא יוצא מחוץ ל„מסגרת שלנו" — — —

בשובי מפראשוב ביום ש נ י בבוקר — בתחנת קאשוי, בדרכי ישר לברלין — אחזוני פתאום כמה צעירים מ„בני אמונים" של קאשוי, אותי ואת החבילות שלי, והובילוני ברעש גדול העירה. „מה זה ועל מה זה?" שאלתי ותמהתי. „כבודו יבוא מיד אל הרבי" — היתה תשובתם. וכאשר באתי להיכלו, אמר לי: „התיישבתי עוד הפעם, ואני מסכים שתנאום בקהלתי על ה„אגודה", אך בתנאי שלא תדבר בפירוש על ה„אגודה" כי אם על „הכלל החרדי העולמי" ועל פעולותיו, וכן הסכמתי שידפיסו ויפרסמו מודעות אשר בהן נזכר שאתה ממנהיגי „אגודת־ישראל". אינני יודע מאיזו סיבה התיר הרב פתאום את הנאום, ובניגוד לפסקו לפני שני ימים, הרי עתה פסק להיתרא. בכל־אופן: הדברים הם כמו שכתבתים כאן. ובכן: ברכנו ברכת „שהחיינו", אני וחברי ל ד ע ה, אם כי לא ל א ר ג ו ן. היה זה הנאום הראשון בקאשוי על הנושא: „הכלל־ישראל האורטודוקסי". כדרישת

הרב כיסה שם הנושא טפח וגילה טפחיים. והגם שבשעות אחרי־צהרים עדיין לא היה רשיון המשטרה בידי המארגנים, נאמתי כעבור שעות מעטות לפני חוג גדול, אשר בתוכו היו גם מתנגדים־חסידיים, מתנגדים ל...אגודת־ישראל.

מני אז והלאה היטה אלי הרב את חסדו המיוחד. אחרי זמן־מה נחלה קשה. ביקרתיו כמה פעמים בעת שהותו בבית החולים בוינה. הוא סבל יסורים קשים, אך לא שמענו אפילו אנחה קלה יוצאת מפיו. תמיד נתרשמתי: קשה כברזל הוא הרב הזה בכל ענין עקרוני, ורך הוא כקנה בכל ענין אישי! ומענין: סמכותו נבעה רק מכוחו הפנימי, כי כלפי־חוץ היה תמיד הגדול הלוחם הזה אדיב ועליז. הוא ויתר, בניגוד למרבית רבני אונגריה, על כל צורה חיצונית של גינוני שררה, הוא היה אחד הפשטנים הגדולים ביותר שזכיתי לראות בתוך אמוני־עם־סגולה.

פרק עשרים־ואחד

גדולי ישראל בסלובקיה המערבית

המשמעת למועצת־גדולי־התורה מהווה תנאי קודם לכל מעשה מוצלח לטובת הכלל, וגם לטובת הפרט. הסר למשמעתם — אגודאי הוא, המפקפק והמהרהר והמערער — לא!

באמיתות דברים אלו נוכחתי לעת מסעותי בסלובקיה־המערבית.

מקום אשר רבנים אגודאיים ניהלו את חוג החרדים, שם פרחה ושגשגה ה„אגודה", ואילו במקום שהרבנים עמדו מן הצד או מנגד — לא מתוך שנאה או מדיניות, אלא מתוך זהירות יתירה — שם לפחות מצאו הבעלי־בתים וגם הצעירים צורה כלשהי להשתתפות בתפקידי ה„אגודה", ואשר לצורה זו הסכימו — בפה מלא או בהסכמה חרישית — גם הרבנים האלה.

מובן מאליו שלא הייתי מעונין לבקר בקהלות שבהן היתה קיימת התנגדות מצד הרבנות ל„אגודת ישראל". ביקורי אצל הגאון רבי שאול בראך זצ"ל בקאשוי היה יוצא מן הכלל, כפי שאני מנמק זאת לעיל (בפרק כ'). לעומת זאת: הקהלות ב„ממלכת החתם סופר" שהשתייכו לארגוננו, היו רבות מאד, והביקור בהן לקח הרבה כח וזמן — והעניק הרבה סיפוק ושמחה.

לא רק מטעמים גיאוגרפיים — הקירבה לוינה, בה התרכז חלק גדול מעבודתנו — אלא מטעמים פנימיים ביליתי זמן ממושך בפרשבורג. אישיותו של הגאון רבי עקיבא סופר זצ"ל (ראה אודותיו להלן, פרק נ"ט), משכה אותנו תמיד בכח גדול. ה„רבי" בפעולתו המשולשת: כרב, כראש ישיבה וכמנהיג ה„אגודה", אצלו מצאנו תורה וגדולה במקום אחד, חכמה וענוה, טוב־לב ודיבור נעים, שמירת עקרונות ביחד עם אהבת הבריות, ההתאמתות השלמה של אימרת רבי עקיבא: „ואהבת לרעך כמוך" — זה כלל גדול בתורה! (ירושלמי נדרים, פ"ט). עוד בימי בעל ה„חתם סופר" נסעו בני משפחתי מהמבורג־אלטונה לפרשבורג הרחוקה, ולמדו אצל בעל „שבט סופר" ומרן רבי עקיבא עצמו. גם אני בעצמי הייתי שואב מבארה

של פרשבורג, כי מורי ורבי הרב שפיצר זצ"ל גאב"ד המבורג, ששימשתי אותו כמה שנים, היה מן התלמידים של פרשבורג. „אשר יאמר עליו כי הוא זה שהיה תלמיד מובהק של כ"ק אבא מאוה"ג בעל שבט סופר זצוק"ל, והיה מצויין בחריפות בין תלמידי ישיבתו הר"מ בק"ק פ"ב יצ"ו" — כך העיד עליו מרן רבי עקיבא סופר בהסכמתו האדיבה לחיבורי „פה אש"ב", שהדפסתי בירושלים בשנת תשט"ו. פרשבורג היתה העיר והאם בישראל, והוא היה האב להמון יושביה, ה„ג'נטלמן" הגדול, תמיד מוכן לעזור לגדול ולקטן, תמיד קשור בעבודת הכלל, פשטן וענוותן, סמל ונס לאלפי תלמידיו.

היו בקהלתו כמה וכמה מגדולי ישראל. אני מרשה לי להזכיר רק את בנו הגדול, ממלא מקומו הגאון רבי אברהם־שמואל בנימין סופר, אשר עוד בצעירותו היה מוכר כגאון וכבר אז נטל חלק פעיל מאד בעניני הכלל. הוא שייצג את אביו הגדול בועידת „קרן התורה" בהמבורג, בחורף תרפ"ה. ועוד אחד אזכיר מן המצוינים הרבים של פרשבורג: ה„מודרנר רב", הרב הירשלר, שהיה כולו תורה, כולו קנאות אמיתית, כולו אש, כולו אגודאי. הוא הלך מעמנו בדמי ימיו, אבל רבים רבים — גם פה בארץ הקדושה — עוד זוכרים אותו והם מאושרים שפעלתו חיה פה ביוצאי חלציו — וראש לכל בחתנו היקר והנעלה רבי משה־יעקב וייס מפתח־תקוה.

ב ט י ר נ א — התלבלב בזמנים דאז אילנו הפורח של הצדיק הגדול רבי שמואל־דוד הלוי אונגר, איש המסירות־נפש השלמה, איש הקדושה והטהרה, האשכנזי החסידי, שהשפיע מאד על ידי חייו ועל ידי תורתו על קהלתו ועל מאות תלמידיו (ואולי אלפים) ועל ה„אגודה" בכל המדינה — שהיה מראשיה במשך כמה שנים. הייתי בטירנא בזמנים שאנשי נויטרא לחמו את מלחמתם, מלחמת הקודש, להביא את הרב הגדול הזה לעירם — יגעו מאד והצליחו, והעיר טירנא נבוכה...

קודמיו ברבנות נ ו י ט ר א היו הכהנים הגדולים: הרה"ג רבי משה כ"ץ, מייסדה של ה„אגודה" בסלובקיה, אשר עוד זכיתי לבקרו בסוף ימיו, ובנו הרה"ג רבי אברהם־אהרן כ"ץ, שהיה נשיא ה„אגודה" ומסור לה בכל לבבו ובכל נפשו. זכיתי להיות ידידו ולהכירו מקרוב, ותכופות היינו יחד — אם בקהלתו ואם בוינה. על „אוריין תליתאי" זה — האב והבן (הרבנים כ"ץ) ועל ממלא מקומם הרב אונגר, רשמתי בספר זכרונותי: „משה ואהרן בכוהניו ושמואל בקוראי שמו" — — —

ב ש ו ר א ן דרשתי בישיבתו הגדולה של הגאון רבי מאיר־לייב פרייא, גם הוא כולו מסור לתורה ולארגונה, מזרעו של ה„חתם סופר" וה„חתן סופר".

אחד מתלמידיו, הרבני ר' שלמה קליין, חי אחר־כך אתנו בקופנהגן זמן־מה והעיד בהתנהגותו ובלימודו על צורת רבו הגדול.

בנובו־צמקי (נייהייזל) חי הזקן שבחבורה, הרב טיגרמן, איש רם ונשא. כאשר הייתי בעירו היה כבר זקן מופלג, אך רק בקושי גדול מנעתי ממנו לנהל את האסיפה האגודתית, בה נאמתי. הוא „כיבד" את חתנו הרב שטרן במשרה זו. הרב שטרן היה כולו יושב אוהל, חסיד נלהב ממונקאץ' ורחוק מכל עבודה ארגונית. הוא חי בעבר עמנו והנציח בחלק מספריו הרבים את זכרון הראשונים נ"ע. אחד מבניו היה עילוי מפורסם, חתנו של רבי שאול בראך, אך הוא שבק חיים עוד בימי זקנו הגדול. משאר בניו נשארו בחיים: רבי בצלאל שטרן, אב"ד סידני שבאוסטרליה, מחבר גדול ות"ח מצוין — חותנו של הרב הנוכחי דפרשבורג, רבי שמחה־בונם סופר שליט"א; הבן השני רבי משה, ה„דברצינר רב", יסד קהלה חשובה בבורו־פארק (ניו־יורק), וגם הבנים שלי הם מבני קהלתו. נכדו של הרב טיגרמן, חתן הרב ליכטיג מהמבורג, היה מראשוני ה„אגודה' בסלובקיה־המזרחית, הלא הוא: ר' שלום רייניץ, כעת בבאר־יעקב.

גם בטופולשן פתח לי המרא דאתרא, הרב ווייס, את ביתו לרווחה. שם נפלתי למשכב והוא וראש הקהל ליאובער קיימו בי מצוות ביקור חולים ע"פ כל המסורות שבגמרא (נדרים לט).

***

אני תקוה שכמה וכמה תלמידים וקרובים של הרבנים שהזכרתי בסקירה קצרה זו, חיים ופועלים בארצנו הקדושה. אינני יודע כמה מהם ממשיכים את מסורת רבותיהם כחברים נאמנים של „אגודת ישראל". יתכן ויש מהם שטוענים, כי ה„אגודה' של היום אינה ה„אגודה' של אז, ולכן משכו ידיהם מן העבודה שהיא לדעתנו עבודה קדושה ממש. אינני יכול לחלוק עליהם, מכיון שרבותיהם ואבותיהם אינם עוד אצלנו פה בחיים. אבל האחד המיוחד שבהם, מרן רבי עקיבא סופר מפרשבורג, הלא הוא עוד היה חי בימינו, ובקרבנו, ופעל ועשה לטובת ה„אגודה' עד יומו האחרון. את החלטותיה של מועצת־גדולי־התורה החליט גם הוא, וכן ביחס לכיוונה המדיני של אגו"י, אישר וראה תמיד בפעולותיה ברכה לטובת הכלל החרדי. ואם כי התנגד ליסוד „ועד הרבנים" של אגודת־ישראל בירושלים, בו ראה כעין השגת גבול למעשה „העדה החרדית" וציוה עלי להעביר את דעתו בזה ל„מועצת־גדולי־התורה" — בשמו ובשם הרב הגאון רבי אברהם יצחק קליין זצ"ל מחיפה — מה שעשיתי לדאבוני ולבושתי רק אחרי איחור

גדול ובלי הצלחה — למרות זאת היה קשור ב„אגודת ישראל" ובפעולותיה בלב ונפש, וידיו היו אמונה עד הערב.

וכמו שאנו שמחים שתורת פרשבורג ותורת מורנו הגדול חיות בישיבת פרשבורג ונכדו העומד בראשה, כן אנו מתפלאים על כי ב„חוגי חתם סופר", אשר רובם יסד מורנו זצ"ל עצמו, שומעים כל־כך מעט מן החיוב להיות נאמנים ל„אגודת ישראל". אין אף אחד מהם, הן מרבניהם והן מחבריהם, יכול לטעון ש„המציאות השתנתה". רבינו ידע את המציאות, ידע אותה היטב היטב, ועמד בראשנו כאז כן עד יומו האחרון — ומיהו שיעיז להיות חסוד יותר מרבינו החסיד?!

חלק מן הפעולה הגדולה של ה„חתם סופר" וכל בניו אחריו היה החיזוק של הארגונים החרדים, בכל זמן ובכל מקום, כפי התנאים. רבנו היה מחייב את צורת הארגון של „אגודת־ישראל" בארץ־ישראל, ולכן הרי גם זה חלק מהירושה הקדושה של ה„חתם סופר", וחוג שפועל ועושה תחת שמו הקדוש איננו יכול לשלול או לשים בצד את אחד מן הדברים שרבינו עצמו היה מקיימו כחלק מירושה קדושה זו — — —

הפוסק האחרון בשאלת ההשתייכות ל„אגודת־ישראל" היה מרן רבי עקיבא סופר זצ"ל. הוא היה בעצם הפוסק לכולם, ובכל־אופן עבור היהודים ממרכז־אירופה, וראשית־כל עבור כל היהודים החרדים יוצאי סלובקיה, אשר מרן היה שם הראש והראשון בכל דבר שבקדושה — היה שם ונשאר לנו כזה גם פה.

פרק עשרים־ושנים

יהדות לטביה

שולחתי לריגה בניסן (או באדר) תרפ״ט — יתכן שאני טועה מעט בתאריך — להביא לכבוד קדושת האדמו״ר רבי יוסף־יצחק שניאורסון זצ״ל, מליובאוויץ׳, את ברכותיה של „אגודת־ישראל״ העולמית, אחרי השנים הקשות שסבל ברוסיה הסובייטית.

האדמו״ר מליובאוויץ׳: השם לבדו — מקסים. נושא השם, יורשו של „בעל התניא״, היה אז מנהיגה של היהדות החסידית בכל מדינות רוסיה, לבו הגדול של האדמו״ר ידע מרת נפש אחינו בני ישראל הנחתים שם. יומם ולילה דאג את דאגתם, סבל את צערם וחשב, אמר ועשה, כדי להקל את עולם הקשה והנורא. נסעתי לריגה דרך וינה ושם שמעתי מפעולה ענקית שהרבי עשה לכלכל את אחינו ברוסיה לכבוד חג הפסח במצות; שמעתי זאת רק במקרה, אך נעלם ממני מה שהרבי עשה בכל רגע ורגע לטובת אחינו. השפעת האדמו״ר, מסירות נפשו, השתתפותו בצער בת עמנו — שומעים עובדות וחושבים שהן ...אגדות. כי כל מעשה האיש המופלא הזה, היה גדול ונורא מאד מאד.

ואם באים לפני האדמו״ר — פשוט הוא, לבבי הוא, כולו אהבה הוא, איש יחיד ומיוחד זה. הוא מדבר אליך בחסד ובחיבה. רבע שעה אצל גאון וצדיק זה, יש בו ממש שכר ופיצוי שלם עבור כל הצרות של ה„אגודניק״ — שם הכינוי שלנו, אשר חברינו בפולניה הפכוהו לתואר של כבוד.

אחרי ברכת־שלום לבבית, מדבר הרבי מיד על רוסיה ועל מבצע אספקת המצות, בשבחו את שיתוף הפעולה של חוגים רחוקים ובמיוחד את זריזות ידידו הרב ד״ר מאיר הילדסהיימר מברלין, אשר היה ידוע בריגה כמעט כמו אצלנו.

על אחת משאלותי, השיב לי הרבי: „כלל הוא אצלי, שלא להפריע ליהודים אף פעם; צריך לחנך את היהודים!״ (והלואי היתה תשובה זו תמיד גם בפינו...) שאלת־שוא היא: הרבי הנו „אגודאי״? הרבי הוא

הבריח התיכון של חוג ענקי שתורתו אומנותו ואמונתו. כל חסידיו וכל נושאי כליו פה בריגה הם אגודאים, מנהיגי ה,אגודה'.

האם הרבי מרגיש טוב בריגה, העיר השמחה כל־כך שהרבי שוכן כבוד בה? שמעתי בחוגו: הרבי מתגעגע תמיד לאחיו ברוסיה, לאחיו הנרדפים. שם חם לו, שם טוב לו, אך ריגה היא קרה, נהר דינה הוא מלא קרח — — — והרבי בוער, בוער תמיד, כמו שנאמר: „אש תמיד תוקד על המזבח" — — —

פעמים שונות בא הרבי לברלין, ותמיד בענין אחיו ברוסיה. נקראתי, איפוא, ללוות את הרבי בביקוריו אצל מנהיגים ומוסדות, ותמיד התפלאתי מדוע כיבדוני בתפקיד זה, אחרי שכל העבודה הממשית נעשית על ידי ידידיו הרבנים מונק והילדסהיימר, בעוד שלי נותר רק לרומם מעט את רוחו של הרבי בבדיחותי... כי הרבי היה תמיד שקוע במחשבות מעיקות ואף רגע לא שכח את גורל חסידיו ברוסיה הרחוקה. אף בנסיעות הללו הראה הרבי פשטות למעלה מכל תיאור; לא שמעתי ממנו אף פעם בקשה אישית.

לפני פסח ת״ש עזב הרבי את ריגה ונסע דרך נורבגיה לארצות־הברית, להתחיל שם מיד בפעילותו הרוחנית האדירה לטובת יהודי אמריקה. בני בכורי ר׳ יצחק נ״י זכה ללוותו (בני נסע מקופנהגן לנורבגיה) ולטפל קמעה בצרכי הרבי. כאשר קיבל מן האדמו״ר ברכת־פרידה, הזמינו הרבי לבקרו בברוקלין. בשנת תש״ו הייתי בברוקלין וקיבלתי את פני הרבי. בני ליווה אותי. מיד כשבאנו בהיכל כבודו, אמר הרבי לבני: „היכן היית כל השנים?" בני השיב כשהוא מבוייש מעט: לא העזתי להפריע לכבודו! ועל זה השיב הרבי בלשונו הזהב: „וכי כל כך נידלדלה מדת האהבה, שקוראים לדרישה בשלום הזולת — הפרעה?!"

היה זה ביקורי האחרון בהיכל הרבי; הוא כבר היה אז חלש מאד ועל צידו עמד הידיד הותיק מריגה, רבי מנחם־מנדל חודקוב, שהיה כבר אז יד־ימינו של האדמו״ר, ואשר עוד היום הוא אחד מן המנהיגים הראשיים של מפעל החינוך הכביר, שמרכזו הוא ב„איסטרן־פארקווי 770", ברוקלין.

שמחתי מאד לראות אז וגם אחרי־כן את המחנך הגדול והמסור הזה, אבל נבצר ממני וכן מן האחרים לראות בפעם נוספת את אותו צדיק שלם, אשר כולנו ראינו בו, עוד בכנסיה הגדולה השלישית, את הבריח התיכון של יהדות המזרח והמערב: רבי מרדכי דובין, הי״ד. הרבה שלוחים למקום, אבל השליח הנגלה לעין־כל היה האיש, שכל היהדות הלטבית היתה לו אסירת־תודה על כל הצלחתה: דובין! בדרכי לריגה נסעתי עם ציוני,

בשובי מריגה נסעתי עם בונדאי, זה כמו זה חרקו־שן בזעם גלוי על ה,אגודה', על מנהיגיה מפריעי השלום — אבל: דובין? זה וגם זה: דובין, כולנו אוהבים אותו, כולנו מכבדים אותו! לפני הבחירות לפרלמנט נשמע הקול בלטביה שדובין מסרב להיות מועמד, ואז באו אליו מכל המחנות וביקשו ממנו להישאר על משמרתו. ואיזו סיסמא מצלצלת המציאו אז „ידידינו החביבים" הידועים? — „אל תבחר בדובין, כי דובין יבחר גם בלי קולך". וכך, באמצעי־שכנוע כזה, אמרו למשוך קולות לטובת רשימתם, כי ללחום נגד דובין היה נחשב בלטביה כגילוי חרפה עצמית!

מיהו זה האיש דובין ומה היה בו? בחוגי הממשלה ובחוגי ה„סיים", אצל יהודים ואצל גויים, אצל אגודאים ואצל המפלגות האחרות, בכל מקום היה דובין האיש העממי ביותר, האיש האהוב ביותר. ומדוע? כולם יודעים שהאיש הזה איננו מכיר ואינו מחפש לא כבוד, לא כסף ולא פרנסה, לא אכילה ושתיה ולא מסיבת מרעים, כל חפצו הוא רק באחת: לעזור לזולת! וההשפעה הגדולה שהוא משפיע על האחרים בתור נאמן של כל משרדי הממשלה, בתור מדינאי ודברן — השפעה זו אינה כי אם א מ צ ע י לתכליתו היחידה, להיות האח בצרה!

במשרד הפנים בריגה היה לו חדר מיוחד ותמיד באו לשם המבקשים — מכל השכבות, מכל הדתות, מכל מקומות המדינה. מזכיריו — כמובן מצעירי ה,אגודה' — ביקרו אותי והראו לי את ה„יומן" שלו. היום אינני מגלה סוד: לא היה משרד ממשלתי שלא קיבל בקשות — ותמיד דחופות — מדובין, יום אחרי יום. הייתי במשרדו בעש"ק, במטרה „לכבוש" אותו לתרומה־גדולה עבור ענין נחוץ — אך כשראיתי ארבעים איש שחיכו לו, למושיעם בעת צרתם, הלכתי לדרכי בבושת פנים...

דובין היה נאמנו של האדמו"ר מליובאוויץ', הוא היה הנאמן של הרב־דמתא בריגה, הגאון רבי מנחם־מנדל ז"ק זצ"ל — במעונותיהם נהג לבקר מדי יום ביומו בשעות הלילה, מחצות עד השעה הרביעית. הוא היה ראש־הקהל, והענינים שבהם היו אצלנו הפרנסים עסוקים כל היום — וכל אחד מאתנו הרי כבר ראה אי־פעם במו עיניו איך „טרודים" הם פרנסינו — היה דובין גומר אותם „דרך אגב". לא כתבתי על ר"מ דובין זצ"ל כדי להרבות בשבחו, כי הוא לא היה זקוק לשבחים מדידי ומדכוותי, כתבתי רק מפני הטעם של „מלמד מוסר לילדי אור נמסר" — הוא היה אחד האישים הגדולים, החסידים הגדולים, האגודאים הגדולים ביותר שהכרתי במשך יובל של עבודה לטובת הסתדרותנו.

וכשמדברים על יהדות לטביה, אי־אפשר לפסוח על אישיות מרשימה כמו רבי יואל ברנצ׳יק, תלמידו הנאמן של בעל „חפץ־חיים״, שחינך אז את כל הדור של הצעירים ולימדם תורה, אך ורק תורה; אי־אפשר לא להזכיר את בתי הספר הגדולים, שהיו פארם של יהודי ריגה — הן לבנים והן לבנות — ויחידים נשאו על שכמם את כל הגרעון הכספי שלהם. במוסדות האלו למדו את כל הידיעות כמו בבתי־ספר ממשלתיים ולמדו לימודי־קודש פי שלושה ממה שלמדו התלמידים אצלנו, בגרמניה. שפת הלימודים היתה עברית במבטא אשכנזי, כמו שהדגישו מנהלי בתי־הספר. גמרא למדו ביידיש בלבד.

גם העתונות בלטביה התארגנה באופן מצוין. כל העורכים מן הזמנים שלפני עליית דובין למנהיגות קיבלו משרות אחרות, כך שניהול העתונות היה נתון כולו בידי יהודים מאמינים — — — ובשטח זה מילא תפקיד חשוב ביותר ידידנו רבי אלחנן ליף, עליו השלום (ראה אודותיו להלן, פרק ע״ד).

זכרו של האדמו״ר רבי יוסף־יצחק מליובאוויץ׳ זצ״ל חי בקרבי, לא רק מכח מעשיו הכבירים או בשל עוזרו ושופרו הנאדר רבי מרדכי דובין — כי גם בימי פעילותי הרוחנית בשבדיה נמצאתי תמיד בהשפעת מחנהו הקדוש: הרב הגדול רבי יעקב־ישראל זובר זצ״ל היה לי כל ימי תקופת שהותו בארצות־הצפון מורה ומנהיג למופת, עד לחורף תש״ז, עת קיבל קריאה של חיבה מרבו הגדול וזכה לנסוע לארצות־הברית להשתתף בעבודתו החינוכית (ושם שבק חיים באורח פתאומי וטראגי, בטבת תשי״ג). כן הייתי בקשר הדוק עם ממלא־מקומו, גדול־בתורה ובמעש, רבי מאיר־חיים חייקין, שנקרא לשטוקהולם בפקודת האדמו״ר מליובאוויץ׳, וכן אני שמח מאד שבנו היקר של האחרון, הרב עזריאל חייקין פועל האידנא בקופנהגן רבות ונצורות לטובת הנוער, והוא שם הרב הנאהב ביותר של „מחזיקי הדת״ — היא הקהלה החביבה, אשר בחוגה התחלתי לראשונה לפני 33 שנים את פעולותי בקרב היהודים החרדים בצפון־אירופה.

מיום בואי לקופנהגן היה איש שיחי ורעי רבי ישראל־זכריה־מנדל חסדן, השו״ב והש״ץ דשטוקהולם. גם הוא הובא לשם במצות האדמו״ר מליובאוויץ׳ זצ״ל והצטיין שם כמייסד ה„אגודה׳, כאיש ה„חסדן״ בכל דבר שבקדושה, בכל מפעל של צדקה וחסד — ועודנו פועל ברוח זו אף כעת ביוהניסבורג [דרום־אפריקה].

פה בארצנו הקדושה, נהנה אני מזמן־לזמן לבלות במחיצת רבה של בני־ברק, הגאון רבי יעקב לנדא, אשר אז בשנות הנעורים — לפני 39

שנה — כיהן בליובאוויץ׳ הלטבית כמנהל ומשפיע רוחני, בחוג החב״די דשם, ואשר גם פה שומר הוא בכל נאמנותו על טהרת החסידות.

ולבסוף מרשה אני לעצמי להחיות זכרו של אגודאי ותיק ומסור מאוד, זכרונו של הרב בנגיס, אחיו של הגאון רבי זליג־ראובן בנגיס (ראב״ד העדה החרדית בירושלים ומחבר הספרים „לפלגות ראובן״), אשר שימש ברבנות פרבר העיר ליבאו, ואשר הדגיש בכל שיחה ושיחה, כי ה„אגודה׳ לבדה היא שיכולה להציל את עם־השם! אגודאים סבלנים ומתונים, הם לבדם יכינו את דרכו של המשיח. הוא היה פיקח גדול. כאשר הציונים בחוג קהלתו התנפלו עליו בטענות, מפני שבאסיפה פומבית לא עמד ממקומו בשעת שירת „התקוה״, השיב להם בחיוך: ודאי אתם מסכימים שאין ל„התקוה״ קדושה יתירה מזו של „קריאת שמע״?... ועתה: קריאת שמע קורא האדם כדרכו, כחפצו, עומד, יושב או שוכב — — — ו„התקוה״ לא?!

יהי רצון, שנזכה תמיד לאישים חזקים, בעלי שאר־רוח ואיתנים בדעתם, יציבים בהשקפתם ואמיצים ברוחם כמוהו.

פרק עשרים־ושלושה

בהיותי משועבד לגיסטאפו

בפברואר 1934 אישר שר המשפטים הדני את מינויי כרב של קהלת „מחזיקי הדת" בקופנהגן, וזה כלל גם את הרשיון לגור שם עם בני משפחתי.

עמדתי אז לפני החלטה קשה: ללכת לקופנהגן, שם יהיה שדה הפעולה מצומצם וגדולה תהא ההתנגדות בחוגים מסויימים נגד רב חדש של „מחזיקי הדת", יהיה מי שיהיה — או להישאר בסביבה הותיקה בברלין, הסביבה היקרה והקרובה לנפש; ועוד יותר קשתה ההחלטה, לאחר שבברלין הציעו לי תפקיד מיוחד ומתאים לכשרונותי: קהלת ה„עדת" ביקשה להעמיד לרשותי דירה בביתה אשר ב„ארטילרי־שטראססה" ללא תשלום, תמורת התחייבותי להשריש מרוח ה„עדת" בלב תושבי שכונת ה„גרנדיר־שטראססה", שם התגוררו הרבה מאנשי־שלומנו לאלפים, רובם אנשים חסידיים. ראש הקהלה הבטיח לי, איפוא, משרה רשמית בין כותלי הרבנות.

אם החלטתי בסופו של דבר לטובת קופנהגן, עוד בטרם שהיה ניכר ההכרח לעזוב את ה„מולדת" כדי להציל את החיים — היה זה מטעם אישי, שעליו אספר כאן כמה פרטים מעניינים.

מלבד עבודתי לטובת הארגונים השונים של היהדות החרדית, עבודה שעשיתי תמיד בחפץ־לב, מוטל היה עלי בברלין עוד דבר שהכביד עלי תשעה חדשים במדה כזאת, עד שלבסוף הגעתי כמעט לידי „התמוטטות עצבים".

בחודש יוני 1933 פנו ראשי ה„גיסטאפו" („די געהיימה שטאטס־פוליציי") „המחלקה ליהודים וקומוניסטים" — אל החרדים, דהיינו אל הרב עזריאל (עזרא) מונק, בהוראה למנות נציג של היהדות החרדית בכלל ושל „אגודת־ישראל הבינלאומית" בפרט, אשר תפקידו יהיה לדווח למשטרה תמיד על כל מה שנעשה ונשמע בחוגים האלה. למעשה פיקחה המשטרה כבר אז על כל העבודה היהודית הציבורית. כמדומה שגם מן הארגונים

האחרים דרשו כזאת. גם ידידי רודולף לייבוביץ הוזמן תכופות להודיע על „שאלות הנוער".

הרב ד"ר מונק היה אז חלש מאד, כתוצאה ממחלה קשה שעברה עליו, והוא העביר פניה זו — שהיתה לאמיתו של דבר „דרישה" — להרב ד"ר מאיר הילדסהיימר, המוכשר והמתאים לדבר כראש ה„אגודה" המקומית, הן לפי כשרונותיו והן מבחינת קשריו עם כמה וכמה „חלונות גבוהים" בעיר ובמדינה. אולם אחרי משא־ומתן ארוך, הוחלט שהרב הילדסהיימר יעמוד רק „במקום השני" לעתות בצרה, שכבר נראו בענן, ובחרו בי והוכרחתי לקבל עלי תפקיד זה בלית־ברירה. עבודתי בשטח זה היתה ידועה להרב הילדסהיימר בכל פרטיה. בוקר בוקר הייתי מלווהו מבית הכנסת לביתו ומוסר לו דין־וחשבון. ואילו את הדברים שנגעו ל„אגודה" בירירתי במגע עם הרב ד"ר משה אויערבך, יושב־ראש אגו"י באשכנז.

הפקיד הגרמני המיוחד לעניני היהדות החרדית, התנהג בדרך כלל מתוך נימוס (אז עוד היו מדקדקים על יחס הגון, לפחות כלפי־חוץ). רק פעם אחת התנגשנו, ועל כך אספר להלן. „תפקידו" הראשון היה לבדוק את חילופי המכתבים של „אגודת־ישראל". בדיקת התיקים שמספרם היה רב מאד — כי גם התיקים של הלברשטט (מקום מושב ההנהלה לפנים) היו מסודרים בביתי — בדיקה זו ארכה כעשר דקות. התוצאה היתה משביעה רצון, בכל אופן עבורי, כי מיד ראיתי שלא דקדק ביותר במלאכתו...

הרי פרטים לדוגמא מפעולה זו: ה„יידישע פרעססע" בוינה (זאת אומרת: ידידי דוד טירקל) פרסם ידיעה כי לודביג טיטץ מן ה„צנטרל־אוסשוס" (שבו היו מאוגדים כל הקהלות והארגונים באשכנז) אשר מת באורח פתאומי, נרצח ע"י ה„גיסטאפו". ה„יידישע פרעססע" נחשב כעתון אגודאי, ולכן היינו „מחוייבים" לתקן את הדבר תוך שמונה ימים. בדומה לזה: אותו עתון הודיע, וגם זה בטעות, כי ממשלת גרמניה הפסיקה את התמיכה למחוסרי־עבודה יהודיים, ומיד באה הפקודה „לתקן". (הפקיד גילה את מה שבלבו: איך אפשר להיות טפשי כל־כך, הלא הממשלה משלמת תמיכות ליהודים אך ורק כדי למנוע שקלא־וטריא פומבי נגד הנאצים, אך אם היהודים מודיעים על זה „הלכה למעשה", אזי אין לתמוה, אם גם יחקקו „חוק" מחר או מחרתיים).

והנה מאורע רציני יותר: ביום החמישי, לפני ימי הסליחות של שנת תרצ"ד, בא אלי הפקיד והודיעני כי ביום ראשון הבא (יום א' דסליחות) יכריזו בבתי הכנסת בוורשה חרם על הסחורות מאשכנז, והזהירני לעכב את זה, אחרת ינקטו באמצעים נגד יהודי אשכנז. היתה זו הפעם הראשונה

שבא באיומים גלויים. טענתי, כי אין לנו שום השפעה על יהודי פולניה, לא הועילה מאומה. הוא השיב שיש לנו, ל„אגודת ישראל", רוב בקהלת וורשה (הם ידעו את כל הפרטים...) ד"ר הילדסהיימר, שקט כתמיד, החליט לנסוע מיד לוורשה, כדי להשאיר את ההחלטה בידי האגודאיים דהתם. לבוא לפני־כן בקשר עם מנהיגי ה„אגודה" באשכנז (רוזנהיים), אפילו רק ע"י הטלפון, כבר היה בלתי־אפשרי. הנסיעה השיגה, שביטלו בוורשה — בכל אופן כלפי־חוץ — את החרם. ביום א' דסליחות היה הרב הילדסהיימר שוב על מקומו בבית הכנסת ואלמלא שפך עתון יהודי בוורשה בוז על ד"ר הילדסהיימר, ה„סוכן של היטלר", לא נודע הדבר כלל בחוגי היהודים האשכנזיים. ד"ר הילדסהיימר היה שבע רצון מזה שהצליח בשליחותו. כבר אז ידענו, כי האיומים מצד הנאצים אינם דבר ריק.

ועוד דבר, שהיום הוא אולי נראה כצחוק, אך אז סיכן כמעט את חייו של רב חשוב באשכנז. הלה שלח „הכשר" על „יין כשר לפסח" לידיד (הכרתי היטב את הרב וגם את מקבל ההכשר) וכתב על שולי ההכשר: „שתה בלב טוב את יינך בזמן חרותנו". הדברים היו כתובים דרך מקרה בדיו אדום. צבע זה וההדגשה „זמן חרותנו", מספיקים היו כדי להחשיד את הרב כקומוניסט. יגעתי הרבה הרבה בשביל להוכיח, כי לרב זה אין שום שייכות לאיזו מדיניות שהיא.

ומעשה נוסף: אי־שם בברלין נמצאה מזוזה בשוק. סברו הגרמנים שכבר לכדו „תעודה סודית" בידיהם. כדי לעמוד על תוכן ה„תעודה" בא פקיד גבוה לביתי, ויגעתי אז לבאר לו בשיחה שארכה שעות מספר את מהות היהדות, אבל לשוא! אחר־כך שמעתי, כי דוקא הוא היה זה שעצר בזמנו את מנהיגי הקהלה בברלין.

הדבר המרגיז ביותר בכל הענין המכוער והכפוי עלי היה, שבמשך הזמן עשו אותי ל„צנזור". כמעט כל שבועיים הביא לי הפקיד המון מכתבים, כתובים בעברית או ביידיש, כדי לבקרם. אם אמרתי שהם „בסדר" היה הוא חותמם בנוכחותי. בדרך כלל היו האגרות מכתבים תמימים, משפחתיים, שנשלחו מתושבי ה„גרנדיר" לפולניה, ואשר באו ע"י איזשהו מקרה לידי המשטרה, אבל מזמן לזמן נשתרבבו בתוכם גם מכתבים שהאשימו מאד את הכותב. במקרים כאלו נהגתי לקרוא את האגרות כל־כך לאט, באמרי שקשה לי להבין את הכתב או את התוכן, עד שהפקיד הגרמני קצרה רוחו וקפץ לחטוף את המכתב מידי כשהוא מלא רוגז ומאשר אותו בחותמתו (באופן זה זכיתי, למשל, להציל איש יהודי — כעת אישיות מפורסמת בחיפה — מידי ה„גיסטאפו").

כמובן שסבלתי מאד מדברים אלה. תמיד היינו בסכנה — או אחרים, או אני. כאשר הפקיד הגרמני הביא לי בערב ראש־השנה תרצ"ד, מיד אחרי „החרם הורשאי", קובץ של מאה מכתבים או יותר, שוב לא יכולתי להתאפק ואמרתי לו, כי תפקידי הוא רק לדווח לו על עניני אגו"י. מתשובתו למדתי כי לא נותרה לי כרגע שום ברירה: „כנראה שאין אתה מעריך את היחס המיוחד שאני נוהג כלפיכם, הייתי יכול לחטוף שני יהודים מרחוב „גרנדיר" ולאלץ אותם שיקראו לפני את תוכן המכתבים, אך אוי ואבוי להם אם ירמוני". ובכן: הוכרחתי להיכנע לנוכח התנהגותו ה„הומאנית"... הפקיד הוסיף, שהוא מרגיש כי אני שרוי היום במצב־בריאות רע, ולכן מסכים הוא שאשתף שני מכרים במלאכתי ואהיה אחראי עליהם כלפיו. קראתי לעזרה את ידידי ר' מרדכי קנובלביץ' שבקרני אז, ואת שכני וקרובי הטוב ר' יצחק פלסנר. הם הבינו מיד את כל הענין, ותוך זמן־מה סיימנו את כל העסק בשלום ופטרנו את הנוגש.

זאת היתה ההתנגשות, עליה רמזתי לעיל.

אם הפקיד שאל אותי — לדעתו „כלאחר יד", תוך כדי שיחה על ענין אגודאי — פרטים על איש מסויים, הבנתי מיד כי האיש הזה „דרוש" ולפעמים גם שרוי בסכנה. אחרי שהבטחתיו שלעולם לא שמעתי מפלוני, הצלחתי לפעמים גם להזהיר את אותו האיש — בעוד הפקיד הגרמני יושב בחדרי...

הרב הילדסהיימר, הטוב והמושלם, השפיע עלי לנסוע לקופנהגן, אחרי שראה איך שלחץ זה מכביד עלי. גם בהיותו בתל־אביב לביקור ארעי, ניסה משם להשפיע על הרב הראשי דקופנהגן, אשר אמר לעכב את נסיעתי לשם, לבל יפריעני. כאשר קרבו ימי נסיעתנו, ציוה עלי להודיע לפקיד ה„גיסטאפו" מנסיעתי ולומר לו, כי מהיום והלאה הרי הוא עצמו — הרב הילדסהיימר — משמש כנציג ארגוני החרדים, וכך עשיתי.

מני אז לא שמעתי יותר על התפתחות הדברים (מלבד זאת שערכו „חיפושים" בבית קרובי ושכני). אחרי שלושה חדשים נאסף הרב הילדסהיימר זצ"ל אל אבותיו.

בשליש הראשון של ניסן תרצ"ד, נסענו לקופנהגן. כעבור הרבה שנים הבינונו את הבשורה של נעים זמירות ישראל בתהלים (לז, כג): „מה' מצעדי גבר כוננו ודרכו יחפץ" — אם דרכו של האדם מוצאת את חפץ ה', אזי הוא יתברך יכונן את מצעדיו. ע"י מושבנו בקופנהגן זכינו אחר כך להגיע לשבדיה ולמצוא שם את התכלית המבוקשת: לעזור לפליטים ולחנך את בנות ישראל ברוח „בית יעקב".

פרק עשרים־וארבעה

הרבנות ב„מחזיקי הדת" דקופנהגן

כאשר נסעתי — ימים ספורים לפני ראש־השנה תרצ"ד — ביחד עם בתי הקטנה לקופנהגן, במטרה לבקר אצל משפחת שלימצק, לא פללתי כלל שביקור זה יביא בעקבותיו מיפנה גורלי למדי בחיי ובחייי משפחתי. אמנם מכבר הייתי קשור במגע אישי קרוב עם ידידים ב„מחזיקי הדת", כמו: רבי נתן־צבי קניפלמכר, שהשפיע עלי מאד להשתקע בדניה ולמלא שם את מקומו של הרה"ג ד"ר מיכאל־שלום וינקלר זצ"ל — עמו הייתי מקיים קשרים תמידיים מאז „ועידת צירידן" בשנת תרע"ט — או רבי מרדכי שלימצק, אשר הראה לי להיפך את הצדדים השליליים שבהצעה זו [במשך השנים למדתי לדעת שהצדק היה עם שניהם] אבל הקשרים עם חוגי ה„עדת" בברלין היו חזקים מאד וטרם הכרתי אז בהכרח לעזוב את אשכנז בכל מחיר. נטיתי יותר ללכת לארצות־הברית. בדמיוני נראה היה החוג של „צעירי אגודת ישראל" בניו־יורק, כמקום המתאים עבורי. גם ר"ש דויטשלנדר זצ"ל קיוה שיצירת עמדה חזקה משלי בארצות־הברית, תהא לטובת „קרן התורה" ו„בית יעקב", אשר שניהם — ילדי טיפוחיו — היו שרויים אז בדוחק גדול והרב ד"ר אליהו יונג מניו־יורק היה כמעט היחיד שעמד באמונה לימין עבודתו.

ואולם: בימי ראש־השנה דאז נכתב במרומים עלי ועל משפחתי ללכת לקופנהגן, וכתיבה זו היתה עבור כולנו לטובה ולברכה. אנשי „מחזיקי הדת" חנכו בראש־השנה זה את בית הכנסת החדש שלהם — מקום תפלה קטן, אבל מאד נעים [בית־כנסת זה עודנו כיום בשימוש, לאחר ששופץ מחדש אחרי המלחמה, עם שובם של יהודי דניה משבדיה]. הזמינו אותי לדרוש בפניהם לכבוד המאורע, ובמוצאי שבת־שובה, באסיפת הקהל, בחרו בי כרבם.

הנוער של החוג היה אז הכח המניע. פרנס החוג, בן־עירי רבי אברהם סמסון ז"ל, שהיה אחד ממייסדי החוג עוד בימיו של הרב ד"ר טוביה

לוינשטיין זצ"ל, נמנה בעבר על יקירי המבורג והיה לי ידיד נאמן מזה עשרות בשנים. הוא לא היה כל־כך נלהב מן הבחירה, ונימוקו: שהוא ראה בי תמיד „כלל־טוער" ולא „רב בחוג מצומצם". סוף סוף סודרו הדברים באופן שהשביע את רצון שני הצדדים, ובר"ח אייר, ביום שהגעתי לגיל הבינה, התחלתי את העבודה הרוחנית בחוג אנשי „מחזיקי הדת" ועמדתי שם על משמרתי עד יום מנוסתנו לשבדיה, בימי תשרי תש"ד.

גם היום, אחרי זמן כל־כך רחוק, לא אוכל לומר שהשנים בקופנהגן היו עבורי אך ורק „אור ושמש", אלא שגם בימי דכאון אמרתי אני בלבי: הלא אני רק „רב מטעם" (מטעם הצלת נפשות ביתי ונפשי...) ובתור שכזה עלי לשמוח, רק לשמוח בחלקי. ידעתי מראש שחברת „מחזיקי הדת" היא קטנה, וכן אמצעיה. ידעתי שבעלי־הבתים רובם ככולם הם תלמידיו של הרב וינקלר זצ"ל, שדרכיו בניהול הקהלה היו אחרים מאלה שהורגלתי בהם בהמבורג ובמיוחד בברלין (למשל: הרב וינקלר לחם באופן פרינציפיוני נגד הקהלה הכללית, בעוד שאני נסיתי לגשר במדת האפשרות על פני הניגודים, במיוחד אחרי ש„מחזיקי הדת" השתמשו הן במקוה של הקהלה הכללית והן בבית־החיים שלה). אבל למרות עיכוב זה או אחר, גבר האור על החושך. החוג היה בנין מפואר ואיתן, יסודותיו היו חזקים ואנשיו ונשיו היו נאמנים. הנוער הבין יותר ויותר, כי אך באוירה של הכלל־ישראל הגדול יכולים לחיות ולנשום.

הרב וינקלר עצמו היה אגודאי נלהב. הוא היה הראשון ששלח כספים לקופת „קרן התורה" בוינה, והיה הראשון בכל תנועת „אגודת־ישראל", שהדגיש את נחיצות חינוך הבנות. החברה הטובה, הנאמנה, המסורה והבטוחה ביותר היתה אלמנת הרב וינקלר, אשר הגאון רבי זלמן סורוצקין זצ"ל הכתירה כ„האשה הגדולה", בעת שהיתה כאן בארץ אורחת־כבוד במסיבת „ועד הישיבות", על שפעלה שם יחד עם חברותיה שנה אחרי שנה, עשור אחרי עשור (עבור „ועד הישיבות" ועבור כל דבר טוב וכשר בארצנו הקדושה).

הדבר החשוב ביותר עבורי ועבור משפחתי — וגם עבור חלק גדול מאנשי „מחזיקי הדת" — היתה ההשפעה שהשפיעו הרבנית וינקלר ורבי נתן־צבי קניפלמכר עלי ועל אחרים לשלוח את בנינו לישיבה, אז: לקמיניץ הברוכה. השפעה זו פעלה שרוב צעירי „מחזיקי הדת" נעשו בני־ישיבה ורוב הצעירות הלכו במשך הזמנים לסמינריוני „בית יעקב" בגייטסהד ובלונדון. הצורה המיוחדת של „מחזיקי הדת" עוצבה כבר אז, והשאיפה

הישיבתית קמה לתחיה חדשה גם בשנים האחרונות, תחת הנהלת הרב הנוכחי של החוג: הרב הצעיר ר' עזריאל חייקין.

אם זכינו בקופנהגן לחיים ולחינוך הגון של בנינו, מה העיק עלי אז בכל זאת? כאשר „אשא דעי למרחוק", הריני מוצא סיבות שונות. ראשית־כל: באתי מאשכנז, בה ביליתי את השנים האחרונות בסביבת אנשים כרבי עזרא מונק, רבי מאיר הילדסהיימר, רבי זאב־צבי קליין, רבי יחיאל־יעקב ויינברג, רבי חיים ביברפלד, ועוד. הייתי שם עומד בקשר יום־יומי כמעט עם מורנו רבי יעקב רוזנהיים, ולפני כן כמעט לא עבר יום שלא נהניתי מגדולתו של מורי ורבי, הגראש"ב שפיצר זצ"ל, בהמבורג. בקופנהגן מצאתי אמנם ידידים מאד הגונים — ואחדים גם בני־תורה למעלה מערכי — ואעפ"כ הרגשתי תכופות שאני בדד וגלמוד.

שנית: דרשתי בשפה האשכנזית — עוד היום אינני יודע מדוע התעקשתי בזה כל־כך — ובעלי־הבתים דרשו בצדק שאשמיע את הדרשה בשפתם הם, במיוחד לטובת הנוער. וכאשר לבסוף נסיתי לדרוש בשפתם הם, התנגדו דוקא הבעלי־בתים החשובים ביותר ל„חידוש" זה. חזרתי, איפוא, לדרוש בשפת־מולדתי, למרות שבבית השכן כבר פלשו אז אנשי הצבא הנאצי ימ"ש.

שלישית: יחסי עם הרב הראשי לא היו טובים, למרות כל היגיעה מצידי לחיות עמו בשלום (גם הידיד הרב ד"ר מאיר הילדסהיימר ניסה להתערב, אבל ללא הצלחה).

רביעית: ראיתי אצל פקידי הקהלה הגדולה רשלנות מפחידה ביחס להתפתחות הפנימית באשכנז: או שלא הבינו את גודל הסכנה, או שלא רצו להבין. אני נוטה היום יותר לדעה, שהם ממש לא הבינו את המצב, אך אז הייתי שרוי ברוגז תמידי עליהם והיה מר לי שהתקוה היחידה של היהודים־הפליטים הוא המלך הדני, איש־הצדק.

נתינת הצדקה בחוג של „מחזיקי הדת" היתה למופת. גם בזה היו הרב וינקלר ואשתו הסמל הטוב — עבור עצמם לא ראו צורתא דזוזא — אבל גם כל בעלי־הבתים נתנו וחזרו ונתנו. דומה לי שבמשך כל ימי שהותי לא סירב אף פעם בעל־בית כלשהו להשתתף במגביות לטובת הכלל, זאת אומרת: לטובת ה„אגודה". והדגשתי תכופות: בעלי־הבתים לא היו רק „מחזיקי הדת", הם היו — וזה הציל את כל החוג מסכנות הסביבה — „מחזיקים את עצמם". כל הבתים בחוג עמדו על צביונם — וב"ה עוד עומדים — והוציאו פירות לתפארת: בני תורה ובנות צדקניות.

**
*

הרב וינקלר, המנהיג הראשון של החוג, הוא שיצר את החוג וצר צורתו, בעוד שהבאים אחריו היו רק מקבלי ומקיימי ירושתו!

בשנת תש"ד נס חוגנו לשבדיה, בתוך שאר אחינו בני־ישראל הגולים. גם בנכר עמדו כולם על משמרתם וכאשר חזרו אחרי קצת יותר משנה־ומחצה, זכו להמשיך בקופנהגן את הדברים שהיו חרותים על לוח לבם מעת יסוד „מחזיקי הדת".

לממלא־מקומי נבחר, אחרי הפסק של שתי שנים, הרב מרדכי לייבוביץ, דיין של קהלת פרשבורג, תלמיד־חכם גדול ובלשן מצוין, אשר למד את השפה הדנית במשך שתי חדשים. הוא נשאר רק זמן קצר על מקומו ונסע לבריסל, לכהן כרב הקהלה דשם, ולאחרונה הוא שוכן כבוד פה בעירנו הקדושה ירושלים כאיש פרטי, דהיינו: כשוקד על לימודיו יומם ולילה.

אחריו נבחר כרבו של החוג הרב דוב־זאב שטיינהויז, ממצוייני ה„כולל" בגייטסהד. הוא פעל הרבה ובאמונים לשגשוג החוג, עד שלפני שנים אחדות עלה ירושלימה לשרת בקודש כמנהל רוחני וכמחנך הנוער בישיבת „קול תורה". השפעתו על הנוער היא למעלה מכל משוער. הרב הנוכחי של „מחזיקי הדת" הוא החבד"י הצעיר הרב עזריאל חייקין, בנו של ידידי הרה"ג מאיר־חיים חייקין זצ"ל, אשר אתו עבדתי זמן־מה לטובת הפליטים בשטוקהולם. לפני זמן קצר הלך האב לעולמו, אחד מיחידי־סגולה שענוותנותו היתה מכסה את גדולתו. ה„ברא" הוא „כרעא דאבוה", מקוים שתחת השגחתו יתפתח החוג שלנו בקופנהגן התפתחות חדשה — במדה שהוא עצמו אינו שואף להביא את „הבאים אחרינו" לארצנו הקדושה, אשר שם חי כבר כיום מספר חשוב של בני קופנהגן, ובתוכם רבי יוסף כהן, מלפנים ראש הקהל של חוגנו ועתה פעיל מאד ב„ועד הפועל של אגודת ישראל" ובמוסדות שונים של היהדות החרדית, או איש המדע החרדי ד"ר דוד טומפולינסקי — לא חבר של „מחזיקי הדת", אלא תלמיד נאמן של רבניה, אשר קנה את עולמו בהביאו בימים הגורליים מאות ומאות של אחינו ואחיותינו לחוף־מבטחים, כאשר לא חס על עצמו והפקיר את חייו יום אחרי יום — — —

על החיים בקהלת קופנהגן עצמה אינני חושב לספר כאן, מפני שבתור נוגע בדברים יתכן שאני רואה אותם בצורה חד־צדדית. את תולדות ימי הקהלה מוטב ויכתבו אישיה, בתוכם אנשי מדות ואנשי מעשה. על עמדתו המיוחדת של המלך קריסטיאן העשירי, המולך אז בדניה, ביחס ליהודי ארצו — יודעים היטב מספרי ההיסטוריה, כי עוד בחייו נכנס לפלטין של חסידי־אומות־העולם. כן יודעים הם שרוב אנשי דניה היו לנו עוזרים

נאמנים, וכמעט כולם שלא על־מנת לקבל פרס — ולא מטעמים מדיניים, אלא מטעמים אנושיים.

מפסח תרצ"ד עד ראש־השנה תש"ד חיינו בקופנהגן. עבודתי שם הופסקה תכופות ע"י נסיעותי למזרח־אירופה (קראקא), במיוחד אחרי פטירת ידידי ד"ר שמואל דויטשלנדר זצ"ל. בנקודה זו מצאתי הבנה יתירה אצל מנהיגי „מחזיקי הדת". רק בחדשים: אלול־תשרי ואדר־ניסן, עמדתי תמיד לרשות חוגי, בשאר חדשי השנה ראו גם הם בפעילותי האגודאית את חלקם הם בעבודה זו, כי כאמור היה „מחזיקי הדת" חוג אגודתי לחלוטין ושמח בפעולות שנעשו על ידינו לטובת הכלל החרדי. עמדה זו לא היתה זכותי, הרב וינקלר כבר ידע לקשר את חוגו בכלל החרדי העולמי שהתאגד ב„אגודת ישראל", וחינך את הנוער לראות ב„מחזיקי הדת" רק „חלק" של הכלל ולהקדיש את מיטב הכוחות לכלל זה.

במסגרת הסקירה על העשור שביליתי בקופנהגן, על אורותיו וצלליו, הריני נאלץ וגם נעים לי להודות עד מה אמיתיים הדברים שאבי מורי ז"ל נהג לומר: דוד המלך (תהלים לז, כג) שר „מה' מצעדי גבר כוננו ודרכו יחפץ" — פירוש הדברים: השם הוא שיכונן את דרכי הגבר, אם הוא יתברך חפץ בדרכו ורוצה בקיומו. לחסד מיוחד זכיתי כאשר רבן חיים־עוזר גרודזנסקי זצ"ל עמד לימיני ממש עד יום הסתלקותו בה' מנחם־אב ת"ש. תמיד ידעתי שיחסו העדין אלי היה פרי עדינותו לכל אדם, אבל בזמנים של דאגה מרגיש האדם באופן כפול את הטוב שגומלים לו.

אני מביא רק שתי דוגמאות: מתוך הכתב ומתוך המעשה.

כאשר הייתי שואלו, אם איש כמוני רשאי לנאום בחוג הציונים (על הנושא: „אגודת ישראל") ? לא כתב לי תשובה חיובית, אלא ענה לי בסגנון כזה: „צריך אתה לדעת שהביטוי „מסירות נפש" אינו מליצה נאה, אלא יש להבינו פשוטו כמשמעו: צריך למסור מנפשו — גם מנפשו — בשעה שעושים דבר לכבוד הבורא בכונה טהורה ובלי שום פניה עצמית".

והמעשה שהיה: מכיון שהכנסתי בקופנהגן היתה קצת מצומצמת, פניתי בשאלה אל מרן, אם מותר ללמד את בני — בן ארבע־עשרה — את מלאכת הניקור ולהעסיקו באטליז שעמד תחת השגחתי ? מרן ענה בנעימות לשונו: „יפה כח הבן מכח האב, אני מכיר את האב ולכן אני מאשר גם את נאמנות בנו !"

על הדברים המתוקים האלה כתב לי בזמנו הרב זאב־צבי קליין מבואנוס־איירס: זאת היא התרת־הוראה בצורתו של מרן רבינו חיים־עוזר !

ואנו מוסיפים בדידן: כך השיב הגאון העומד בראש הסולם, לקטנים שעברו מתחת לסולם!

***

ולבסוף ברצוני להוסיף דברים אחדים על איש מן השורה, שלפי ענ"ד עמד גם הוא למעלה ראש. כוונתי להרב הגדול רבי נפתלי כהן זצ"ל. רוב אנשי קופנהגן החשיבוהו כתלמיד־חכם, אבל סברו שהוא רחוק ממה שקוראים: גאון. אנו, שהיינו קרובים לו, ידענו כי היה אחד מאנשי העליה המעטים.

כדי שהקורא יאמין לי, הריני מעתיק קטעים מספר מתוך ספרי „דברי בן שלמה", בביאור לסוגיא ממסכת שבת, מדף י"ד עד י"ז: „שמנה עשר דברי". במאמר ארוך על הנושא הנ"ל שפרסמתי בחיבורי „פירות מפוזרין שי"ל בשנת תרצ"ז („חרמון" ספד"מ) נסיתי לברר את כל המינים לאור הבבלי והירושלמי על פי שיטות הראשונים ז"ל, את הח"י דברים ש„גזרו", ש„הושוו", ש„נחלקו" וש„רבו", והמעונין יראה את הדברים במקומם (מדף 131 עד דף 144). פה אהיה חוזר רק על פרטים אחדים באותה סוגיא חמורה.

„א) כאשר נעיין בכל המינים אנו מוצאים — כמו שבעל „דורות הראשונים" מדגיש פעם אחרי פעם — כי רוב הגזירות הנזכרות בבבלי נמצאות גם כן בירושלמי, או בתוך אלו ש„רבו" ב"ש על ב"ה, או בתוך אלו „שגזרו כולם בהסכם אחד". וכאשר נמנה „הבוצר לגת הוכשר" — הגזירה ה־י"ד של הבבלי — ו„כיצד בוצרין בית הפרס" — הגזירה ה־י"א של הירושלמי — כגזירה אחת שהיא היא, כמו שמונה בעל „דורות הראשונים", אזי מוצאים אנו שרק הגזירות ט' י' ו־י"ב של הבבלי [כפי מנינו של רש"י] לא נמצאות בירושלמי, ולעומת זאת הגזירה ט' של הירושלמי לא הוזכרה במנינו של הבבלי. מה שנוגע לגזירה ט' זו של הירושלמי: „לא יאכל הזב עם הזבה", כבר ידעינן מדברי בעלי התוספות דף י"ז (ד"ה הניחא לר' מאיר) „דלא יאכל הזב עם הזבה ודאי מ־י"ח דבר הוא דקתני לה במתניתין בהדיא, ולפי זה אוכל ראשון ואוכל שני חדא חשיב להו".

מה שנוגע לגזירות ט' וגם י' של הבבלי — „לא יפלה את כליו ולא יקרא לאור הנר" — חושב בעל „דורות הראשונים" שהן בכלל הגזירות ט' של הירושלמי הנ"ל: „לא יאכל הזב עם הזבה", ושלושה הלכות אלו הן לפי דעת הירושלמי גזירה אחת, ואף כי „אין פוליין" ו„אין קורין" נראות

הלכות שונות (כמו שהתוספות הנ"ל מדייקים בפירוש מדברי הברייתא דף יג:) אעפ"כ כולן גזירה אחת הן.

אבל לפע"ד אין להביא ראיה גמורה לשיטת בעל „דורות הראשונים", ש„אין פולין" ו„אין קורין" ו„לא יאכל הזב עם הזבה" כולהו חדא גזירה הן, מן לשון המשנה: „ואלו מן ההלכות", שלשון זה בא אמנם לכאורה לרמז ולהוכיח שדברים שונים נזכרים כאן, אך הגירסא: „ואלו מן ההלכות" היא הגירסא הנכונה רק לדעת הבבלי, בעוד שלפי הירושלמי יכולה הגירסא להיות: „אלו". ולפי גירסא זו קאי: „אלו מן ההלכות", אדלקמן: „אין שורין" וכו', כמו שבעל „פני משה" כותב בפירושו שם בירושלמי.

ואגב יש להעיר, שהראיה דלפי הבבלי קאי „ואלו מן ההלכות" על „אין פולין" וכו', אינה ממה דכתיב „ואלו", אלא מתוכן הברייתא עצמה שם (דף יג:), והמעיין שם ימצא כי לפי הר"ח הגירסא האמיתית באותה ברייתא היא: „אלו [בלא ו' החיבור] מן ההלכות" (וכן הגירסא בש"ס שלנו דף יב), ומן הלשון הזה פושט הר"ח מה שהש"ס שלנו רצה לפשוט מן „ואלו".

ואם לפי דברי התוספות הנ"ל ד„לא יאכל הזב עם הזבה" ודאי בכלל הגזירות, ולפי הירושלמי [ולפי בעל „דורות הראשונים"] „אין פולין" ו„אין קורין" ו„לא יאכל" כולהו גזירה אחת הן, אזי משמיענו הלשון במשנה ג': „כיוצא בו", שכולהו בחדא מחתא מחתינן להו, וכנגד זה מדייק בעל תוספות יום טוב [ד"ה כיוצא בו] איפכא: „פירש הרב לעשות הרחקה לעבירה, וכפירוש רש"י, ולשיטתייהו אזלי, שלא מנו להך דזב וזבה בכלל הח"י דברים, ומפני כן איצטריך לתנא למיתני ד„כיוצא בו" היא ומש"ה תני ליה הכא".

„ב) יהיה איך שיהיה: בקל נוכל לומר שהגזירות „לא יפלה" „לא יקרא" „לא יאכל" כולן נזכרות הן בהמנינים של הבבלי ושל הירושלמי, ואך ורק גזירה אחת של הבבלי, שהיא לפי רש"י גזירה י"ב: „בנות כותים נדות מעריסתן" — רק אותה גזירה אינה נזכרת בהמנינים של הירושלמי!

ועל זה עוררני יד"נ מהור"ר נפתלי הכהן נ"י מפה קופנהאגן, בעת שכתב פירושו על פ"א דשבת, שיצא לאור בפ"פ ענה"מ (בהוצאת „חרמון") אדר תרצ"ו, בשם: „הדרכה ללימוד הש"ס". (Anleitung zum Talmudstudium, 1. Heft Traktat Sabbat. Abschnitt 1.") ואז באתי לחפש בספרים. ואף שכבר כתבתי במקום אחר מה שמצאתי ב„הערה" לספרו, אביא חידושו כאן עוד הפעם, אחרי שהוא שייך לכאן.

המחבר הנ"ל הקשה על מה שרש"י מונה הגזירה של בנות כותים גם אליבא דר' מאיר! כי כפי שנראה מדברי הש"ס (שבת דף טז:) קאי אותה גזירה אך ורק אליבא דר' יוסי הסבור שדין „צינור" עוד שנוי במחלוקת, דאי קאי גם אליבא דר' מאיר הרי הקושיא על ר' יוסי עודנה בתוקפה: בצרי להו! (כמו שמקשה רש"י בדף יז אליבא דר' טרפון) [וכן מפרש ה„פני משה" בירושלמי לדברי ר' יוסי בר רב בון: „אף גידולי תרומה", „וקסבר ר' יוסי בר רב בון כר' יוסי דמתניתין דהמניח כלים תחת הצנור שעדיין מחלוקת במקומה עומדת ואפיק להא ועייל להא"].

ורש"י — וגם כן תוספות — סוברים שהגזירה של בנות כותים קאי גם אליבא דר' מאיר, מפני קושית הגמרא (דף יז): „הניחא לר' מאיר אלא לר' יוסי שבסרי הויין?" דאם ר' מאיר אינו סובר הגזירה של בנות כותים, הרי מנין הגזירות שוה בין לר' מאיר בין לר' יוסי, שר' יוסי מונה גזירת בנות כותים במקום גזירת צינור.

ולסלק קושיא זו כתב המחבר הנ"ל, שהגזירה של „בנותיהם" שנגזרה לדעת שני התנאים, היא היא הגזירה של „בנות כותים" הנזכרת למעלה!

ודבריו נראים נכונים, אם נעיין בדברי הגמרא (דף יז:) כי אחרי שהביא הש"ס דברי באלי אמר אבימי סנוותאה: „פתן שמנן יינן ובנותיהן", עתה — ולא לפני כן — מקשה הש"ס: „הניחא לר' מאיר אלא לר' יוסי שבסרי הויין?" (לר' מאיר שמונה־עשר: א'—ח', ט' דפסולי תרומה, י' צנור, י"א כל המטלטלין מביאין את הטומאה, י"ב הבוצר לגת, י"ג גידולי תרומה, י"ד מי שהחשיך, ט"ו פתן, ט"ז שמנן, י"ז יינן, י"ח בנותיהן; ולר' יוסי דמוקי „בנות כותים" במקום „צינור", ו„בנות כותים" ו„בנותיהם" כחדי חשיב, רק שבעה עשר הן).

ואף שכלל גדול הוא להיות נזהר מאד מאד מלהגיה בדברי הש"ס, אפשר שזאת הפעם נוכל לצאת מגדר זה ולגרוס (בדף טז): „אמר ר' נחמן בר' יצחק „בנות עכו"ם נדות מעריסתן", כמאמרם „גזרו על בנותיהן נדות מעריסתן (ע"ז דף לו).

ולא מכח עצמנו נאמר כן, אלא נישען על ארבעה טעמים:

א) ראש וראשון: על דברי בעל „המאור", שכותב „והספרים שכתוב בהם: ואידך „בנות כותים נדות מעריסתן" טעות הוא ולא נמצא כן בספרי הגאונים".

ב) על דברי הר"ח, שמונה לגזירה י"ז „ובנותיהן" ומסיים דבריו: „ובנות כותים נדות מעריסתן ותינוק נכרי שיהא מטמא בזיבה כדי שלא

יהא תינוק ישראל רגיל אצלו בעבירה" — מזה נראה שהר"ח גם הוא משוה „בנותיהם" ל„בנות כותים" (ש„בנות כותים" לא נזכרו כלל במנין שלו).

ג) על הרמב"ם, אשר מונה לגזירת י"ח „שיהא תינוק כותי מטמא בזיבה", במקום תינוק נכרי (בש"ס שלנו) — והוא מחליף נכרי בכותי.

ד) על הירושלמי, ממה שמצאנו בו כל הגזירות שנזכרות בבבלי, זולת אותה גזירה של „בנות כותים" לא נזכרה שם. לגמרי לא! אבל אם אנו משוים „בנות כותים" ו„בנותיהן", אז אין לנו דבר בבבלי שלא נזכר בירושלמי!

ואם הקורא נתח לא ינחת מן הדברים האלה, אז יש ליישב בדוחק כי לדעת „בעל המאור" ושאר הראשונים לא חששו מסדרי הש"ס לדברי רב נחמן ב"ר יצחק, ולכן שאלו כהוגן: „הניחא לר' מאיר אלא לר' יוסי שבסרי הויין?"

ואין להקשות על זה: הביאו ושנו והביאו דברי ר' נחמן ב"ר יצחק? הרי גם אצל ר' טרפון הקשו: „בצרי להו" ופרקו „א"ר נחמן ב"ר יצחק אף בנות כותים" וכו'? — כי לדעת הרשב"א אין זו הגירסא הנכונה. ואלה דברי הרשב"א במילואם: „ור' טרפון הודה לו לר' עקיבא, וכמו שאמר לו בכמה מקומות: עקיבא כל הפורש ממך כפורש מחייו אני שמעתי ושכחתי ואתה יושב ודורש ומסכים להלכה, והיינו דלא בצרי ליה לר' טרפון". ומסיים הרשב"א: „ואיכא נסחאי דמקשי לר' טרפון בצרי להו ופריק א"ר נחמן ב"ר יצחק" וכו'.

וע"י אלה דברי הרשב"א, שר' טרפון הודה לר' עקיבא, מסולקת גם קושיית התוספות (דף יז, ד"ה „הניחא לר' מאיר"): „ה"מ נמי למימר אלא לר' טרפון מי איכא למימר" — ועיין גם בזה בס' דוה"ר, פרק י' ל„תקופת ימי התנאים".

ולסיים בדברים מאירים — הגם שהם קצת קשי־הבנה — אציג פה לבסוף את דברי רבינו מנחם ה„מאירי": „...וכבר מנינו מהם תשעה האמורות לענין פסול תרומה ומעתה מתחילין בחשבון התשעה שהנחנו כמו שיעדנו למעלה: קטנה אפילו בת יום אחד מטמאה בנדה אם ראתה, ובת עשרה לזיבה, וכן קטן בן יומו לזיבה, והגוים אין זיבה ונדות מטמאים בהם דברי תורה, אלא שחכמים גזרו עליהם בזכרים ונקבות, והוא שאמרו בנות כותים נדות מעריסתן, ר"ל אפילו סתמן, ומכל מקום אין הלכה ולא היתה גזירה זו אלא לזיבה ולזב בן ט' ויום אחד ולנקבה בת ג', שלא היתה הגזירה אלא לסרך בתה לנקבה ולזכר שלא יהא תינוק ישראל רגיל אצלו במשכב זכר, ואי אתה יכול לפרש שזו וזו גזירה אחת ותפרשה לענין זיבה

ולא מעריסתן דוקא, שהרי צריך אתה למנין שתיהם, כמו שיתברר לך מסוגיא זו. ומתוך כך, עיקר הדברים כדברי חכמים הראשונים, שהעידו בחיבוריהם שלא נמצא בספרי הגאונים בסוגיא זו בנות הכותים נדות מעריסתן כלל, והשלימו תחתיה לענין תשעה שאנו צריכים להשלים זו של צינור שביארנוהו לפניה, ולדעת רבי יוסי שאמר מחלוקת של צינור במקומה עומדת יחשבו אוכלים וכלים בשתים..."

היוצא לנו מדבריו הוא, שגם רבינו ה„מאירי" לא חש לדברי ר' נחמן ב"ר יצחק, כמו שרציתי — בדברי האחרונים — לסלק הקושיא (בדף יז): „הניחא לר' מאיר אלא לר' יוסי שבסרי הויין? — — —"

***

והחידוש דלעיל — לא ללמד על עצמו בלבד יצא, אלא על הכלל כולו, על כל היקף גדולתו התורנית של האי גברא רבה, רבי נפתלי כהן שמו, אשר שמתי לו בזה מצבה, כי שפתי כהן שמרו דעת ותורה ביקשתי מפיהו!

פרק עשרים־וחמשה

חיינו בשבדיה

עשור שנים של פעילות באשכנז, בפולין ובשאר ארצות של מרכז ומערב־אירופה לטובת „קרן התורה" ו„בית יעקב"; עשור שנים כרב של „מחזיקי הדת" בקופנהגן, וכחמש ורבע שנים של עבודה סוציאלית וחינוכית בשבדיה — — —

דומה עלי שהשנים האחרונות היו לאשתי ולי השנים הפוריות ביותר מכל חיינו, בס"ד. באנו לשבדיה כפליטים וחשבתי ברגע הראשון, בחפזי: נואש! אך כבר החדשים הראשונים היו עבורנו זמנים של הכנסה בשפע: רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, ר' אהרן גודמן ז"ל, בית־הכנסת הקטן „ישורון" — שבחר בי כ„שמש", עם התחייבות מצידי לדרוש בכל „שבת מברכין" — כולם עמדו לימיננו עד שכמעט ולא ידענו „גלות בארץ נכר" מה טיבה וטעמה.

זמן־מה אחרי מנוסתנו מלאו לי חמשים שנה וידידים בהעלשין — המחנה לפליטים חרדים, דהיינו רוב־רובם של חברי קהלת „מחזיקי הדת" בקופנהגן — ערכו נשף לכבודי; ורב הפליטים מטעם „הארגון לטובת הפליטים" — ארגון שדאג לכל הפליטים שלא היתה להם פרנסה או מלאכה מספיקה, ועבור זקנים וחלשים — ד"ר מרדכי מלכיור, בא אל המחנה לנאום לכבודי. בתשובתי לדבריו הדגשתי כי דברי השבח שזקף לזכותי אינם משפיעים עלי כל־כך, אם לא ש...ישמיע אותם באזני הארגון הנ"ל וישפיע עליו להמציא לי מקום מרעה. העיכוב היה: אזרחותי הגרמנית, כי בחוזה בין הארגון הנ"ל לבין ממשלת שבדיה, אשר כנראה מימנה את הוצאות הארגון, נכלל תנאי מפורש שהארגון יפקד אך ורק פקידים ממוצא דני. הרב ד"ר מלכיור מילא את בקשתי ואחרי ימים מעטים הודיע לי, שהארגון התיר לו למנות „עוזר כבחירתו" על חשבון הארגון. מאז ואילך — כל עוד ישבו פליטי דניה בשבדיה — קיבלתי משכורת שאיפשרה לי לשלם בחזרה את רוב הכספים שקיבלתי בחדשים הראשונים מידידים שונים.

יתר על זה מצאנו בשבדיה: לבביות! הן מצד „עדת ישראל", חוג הדתיים בשטוקהולם ובראשם הרב הגדול יעקב־ישראל זובר, השו"ב ר' ישראל חסדן והפרנס ר' יעקב אטלינגר, קרובו של בעל „ערוך לנר", הן מצד „ישורון", בית־הכנסת הנ"ל, שיסדוהו יהודים ממוצא אשכנז ושבראשו עמד הרב אברהם־ישראל יעקבזון, יליד ארץ־ישראל, איש בעל מדות נשגבות ומעשים כבירים, והן מצד „בית המדרש" בנשיאותו של הגה"צ רבי שלמה וולבה הנודע (כיום מנהלה הרוחני של ישיבת „באר יעקב") — לבביות שעוד היום היא מחממת ומנשאת את רוחי. אני רשאי להזכיר בפרקים המוקדשים בדרך־כלל לרבים גם את חסדי יחידים ליחידים, כי הרגשתי תמיד שחסדי היחידים הללו היוו כעין תריס מפני הפורענות ובזכותם לא פלשו הנאצים הארורים ימ"ש לשבדיה, אשר רוב יהודיה היו רחוקים כל־כך מאמונת האומן.

ואם תאמרו: ומפני מה זכיתם אתה וביתך (ואחרים) לתשועת השם? שאלה זו העיקה עלינו יומם ולילה ולא נתנה לנו מנוחה פנימית, עד ששמענו סוף־סוף בעבודתנו לטובת פליטים אחרים כעין תשובה לשאלה חמורה זו. הדרשה הראשונה שנאמתי בשבדיה אחרי הצלתנו, היתה קריאה אל כל יהודי הארץ: „ומשמע ודומה ומשא!" אם שמעתם מהצלתנו — וגם אתם חשובים כניצולים — אל תאמינו שאנו זכאים יותר מאחינו קרבנות־הדמים בשאר מדינות אירופה, כי האמת היא שאצלם שכנו התורה והיראה ולא אצלנו, התגובה שלנו צריכה להיות כפולה: „דום לה' והתחולל לו", לדעת שה' הראה לנו נס, ועוד יותר: נרכז את כל כוחנו לשאת את משא אחינו ואחיותינו בכל מקום שהם בגולה ובחושך, לעזור להם בכל מיני עזרה. אין אתם יושבים במבטחים, וכן אנו לא הגענו למבטחים, למען עצמנו, אלא עבור כל אלה השרויים במצוק אי־שם, לחפש ולמצוא דרכים להצילם גם הם.

וסוף־סוף נמצא מתוך יהודי שבדיה האיש, שהעיז ללכת לגוב האריות ולהביא משם לשבדיה יותר מרבבה פליטים, אשר רוב־רובם היו אחינו ואחיותינו. בעצם הרי עוד בתחילת מלחמת־העולם השניה, ועוד קודם לזה, טרחו הרב יעקבזון הנ"ל יחד עם ידידנו האגודאי ד"ר תנחום־משה פינעאס, עם עוד עסקנים אחרים אשר שמם אינו ידוע לי, להשיג דרכונים מכמה מדינות באמריקה הלטינית, עבור הנתונים תחת עול הנאצים. הם הצליחו מאד במשימה זו בס"ד. כמובן שהדבר נעשה בחשאי, אבל אני מכיר אישית כמה וכמה יהודים שחיים עוד היום הודות למעשים האלה. תכופות הייתי מהרהר: ואולי היו מעשיהם של אלה שעשו באמונה יומם ולילה — במשך

חדשים רבים — כמעשה „איש מסכן חכם... ומלט הוא את העיר בחכמתו, ואדם לא זכר את האיש המסכן (הנשכח) הזה". ולכן הבאתי כאן את דבר המעשה הגדול הזה, אם כי בקיצור נמרץ, לפני דורנו אשר איננו יודע מאומה מפעולה ברוכה זו.

למרות כל ההרהורים הללו, הרי מתשרי תש"ד עד שבועות תש"ה היינו חיים בשבדיה במצפון בלתי־שקט, כי היינו באותם הימים רק מ ק ב ל י ם ולא מצאנו הזדמנות רצינית לקיים את הקריאה שאני עצמי קראתי כנ"ל. רק בימי חג השבועות ראינו מדוע זרחה לנו שמש הצדקה בימי פדותנו: כל יהודי דניה כבר היו בביתם, ואני לא ראיתי תכלית גדולה לשוב עמהם ולהיות מחדש „רב ומנהיג" — שהרי כל חפצי היה מאז ומתמיד להיות „עוזר לעוזרים" ולעשות פעולות לטובת חסרי־אונים. לבי אמר לי להמתין עוד, וזכרתי מה שאמרה אשתי בשעת בריחתנו: אם אנו מוכרחים שוב לנסוע, אזי בס"ד אך ורק לארץ־ישראל!

ואז — ואני מצטט כאן שורות אחדות מ„זכרונות" — „בימי הספירה תש"ה טלפן אלי הרב ברלינגר ממאלמי והודיע לי, שיום־יום באות לשבדיה הדרומית ספינות עם פליטים מן המחנות באשכנז, רובם נשים וצעירות; חולות, מזות־רעב, ודרישתן הראשונה לא היתה לחם או בגדים — אלא סידורים, נרות לשבת וכדומה. אי אפשר לו לשאת לבדו את המשא הענקי ולכן קורא הוא את ידידיו לעזרה, את החרדים בשטוקהולם. בשטוקהולם פעל אז הרב שלמה וולבה, כנציג של „ועד ההצלה" בניו־יורק. הוא שלח מדי חודש בחדשו סכומים גדולים בשם „ועד ההצלה" לשאנחיי, לקיום ישיבת מיר ושרידי שאר הישיבות הקדושות: קמיניץ, קלצק, „חכמי לובלין", ליובאוויץ' ועוד. הרב וולבה הבריק אז את כל הפרטים להנהלת ועד ההצלה וזו הסכימה ליסוד „הוועדה השבדית של ועד ההצלה" והחזיקה במשך שנתיים ביד נדיבה וברוח נכונה את כל המעשה שנעשה לטובת הפליטים החרדים בשבדיה... נבחרתי למזכיר הועד והתחלתי אז בעבודה שהלמה בהחלט את חפצי וטבעי".

וכאשר יזמת הרב וולבה וחכמת הרב אברהם־ישראל יעקבזון בנו את מחנה „לידינגה" עבור בנותינו — או־אז התחילה גם עבור אשתי עת־דודים, וגם היא התחילה להבין את יעוד הצלתנו וטלטולנו לכאן. עבורה ועבור חברותיה המורות היה כל היום מוקדש לחינוך הוראה והדרכה, ועבורי — להיות האח־בצרה לאחים ולאחיות עמוסי צרות.

מטבעי הריני מפונק ולא כל־כך חרוץ, אולם זמני פעולתי בקרב הפליטים — ובכל אופן: החדשים הראשונים — הפכוני לאיש אחר. ראיתי

כל־כך הרבה צרות וסבלנות כה מרובה, סבלנות אחרי שנים של סבל ורדיפה; ראיתי הסתפקות במועט באופן נפלא, ובכן: מיעטתי גם אני בשינה וזו לא חסרה לי, באכילה ולא הזיק לי, שוב לא ידעתי עוד עצבנות ומצב־רוח רע, למדנו מידידינו החדשים את הלימוד הגדול־שבגדולים: „אע״פ שמיצר ומימר לי — דודי בין שדי ילין״.

כמובן שעבור כולם היתה שבדיה רק „מקום מעבר״, אבל אני מקוה שכולם קיבלו שם עידוד וחיזוק וראו משם את העתיד בעינים בטוחות — אם בארץ־האבות ואם בארצות־הברית; כולם מצאו ב״ה את מקומם ובנו את ביתם ושמרו אמונים לנצח ישראל לא ישקר, ואם לא כולם — הרי לכל הפחות רוב־רובם.

הידידות בין הפליטים ובינינו היתה עמוקה מאד. רבי אברהם־ישראל יעקבזון מסר ממש את חייו עבורם — והגדרה זו אינה הפרזה כל עיקר. אחרי שרוב הפליטים סודרו ונשארו בשבדיה רק אחדות והוא חשש להתבוללותן הגמורה, נסע לוואשינגטון כדי להשיג אצל הממשלה היתר להגירתן לאמריקה — מאחר וחולשתן לא הרשתה להביאן לארץ־ישראל. יגע הרב ולא הצליח, הוא מת ימים ספורים אחרי חזרתו לשטוקהולם — כל־כך היו חייו קשורים בגורלן של הגלמודות, עד שמת ממש מתוך שבר־לב. זכותו תעמוד למשפחתו ולכולנו.

הרב חסדן היה כשמו: העושה־חסד התמידי, חינו ולבו הטוב עזרו לבנות אנשים חדשים מתוך השלדים השבורים שבאו לשבדיה. הרב וולבה, המדקדק והחסיד הגדול, עזב את בית־הכנסת ואת בית־המדרש בימים הנוראים — וכמה פעמים גם בסתם שבתות — והתפלל בלי מנין בחבורת החולות. והרב זובר, השקט והמכונס, מצא גם הוא את פעולתו ואת שעתו, כי בתוך השארית היו כמה נשים צעירות והוא התעמק בגורלן המר כדי להתירן מכבלי העיגון. הוא היה מוכשר לזה הודות לגדולתו בתורה וחיבר קונטרסים מיוחדים על כל השאלות שעלו אז על הפרק: על דיני השבויות, הכוהנות והעגונות. ברם, הלכה למעשה לא התיר אף עגונה אחת, ללא הסכמתו המפורשת של הגאון רבי יחזקאל אברמסקי, שכיהן אז כאב־בית־דין בלונדון. על היחס הפנימי של בית זובר ל„באות״ תעיד העובדה, ששני בניו נשאו להן לנשים מבנות שארית הפליטה, כמו שעשה גם בנו הצעיר של הרב א״י יעקבזון וגם בני רבי משה־מנחם שליט״א (כעת: אב״ד באר־יעקב).

על יחסנו אנו כלפי תלמידותינו ב„לידינגה״, כתבתי ב„זכרונות״: „אהבנו את בנותינו כהבת והבנים שלנו. ואע״פ שאני מכנה את תלמידות

לידינגה „בנותינו", כי כאלה הן חיו וחיות עוד היום בלבנו, אני מוסיף, שרק בזמנים הראשונים חשבתי שיש „במקום" להורים. הורים הם מתת אלקים, ולהם אין „במקום" ואין תמורה, ליתומים יש רק אב אחד: „כי אבי ואמי עזבוני — — וה' יאספני!" זכינו שרובן נישאו לתלמידי חכמים, הן פה והן בארצות־הברית, למשגיחי ישיבות, למורים ול„כלי קודש" אחרים — הן, שבעצמן היו כלים קדושים מזוקקים שבעתיים בכור הצרות".

תלמידותינו שהלכו לארצות־הברית — נסעו הודות למאמצי קרוביהן המתגוררים שם; אלו שעלו לארץ־ישראל זכו לעליה זו הודות להתערבותו של ר' בנימין מינץ ז"ל, והודות להשתדלותו של הרב משה הכהן מונק — תודתנו שמורה להם.

ואחתום פרק זה מעין הפתיחה: השנים הללו בשבדיה היו עבור אשתי ועבורי שנים של אושר ועושר פנימי, ההכשרה הטובה והמשובחת מאין כמותה לעלייתנו לארץ־ישראל. גם ארבעה בנינו אשר נסו עמנו לשבדיה — הבכור כבר למד אז בבלטימור — זכו ע"י היותנו בארץ דלה מתורה ללמוד בישיבה: בראשונה שני הגדולים יחד עם אחיהם בבלטימור, ומאוחר יותר אחרי שובם אלינו, חזרו והלכו יחד עם שני הקטנים לגייטסהד, וכולם עלו משם לארץ־ישראל בס"ד. בתי נישאה בשטוקהולם לאחד מבחורי קופנהגן, תלמיד קמינץ, והיום הם חיים בניו־יורק. הבן היחיד שלהם הנו תלמיד מסור בישיבת פילדלפיה, וחתנם לוקח־בתם יושב על התורה בבית־מדרשו הגדול של מרן רבי אהרן קוטלר זצ"ל בלייקווד, ואשתו אחזה במנהג הטוב של בנותינו פה: להורות ב„בית יעקב" ולשמור על הבית ועל הבת גם יחד...

פרק עשרים־וששה

הפגישה הראשונה עם אודים נוצלים נואש

להלן (בפרק ל"ד) הריני מדגיש ומתאר על סמך כמה דוגמאות מאלפות מן העבר שלנו, איך קשים הם עבורנו ימי החודש אב. את מהותו זו אנו מרגישים גם בקריאת התורה של שבת־חזון ובהפטרה שלה. אעפ"כ אנו מוצאים בפרשה גם דברי ברכה ועידוד. בספר דברים (פרק א, יא): „ה' אלקי אבותיכם יסף עליכם ככם אלף פעמים ויברך אתכם כאשר דיבר לכם", ובסוף הפרשה: „לא תיראום כי ה' אלקיכם הוא הנלחם לכם". וכן בסוף ההפטרה: „ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועציך כבתחלה... ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה!"

נראה, איפוא, שימים מסויימים של החודש יכולים לשאת גם את האופי של עידוד ושל התעודדות. ובכן, רוצה אני לרשום כאן גם יום כזה: את הפגישה עם שרידי בנותינו מפולניה, ביום שבת־חזון תש"ה.

בשבדיה נמצא מחנה גדול לבנות פליטות מפולניה, רוב־רובן יהודיות, מחנה של למעלה מאלף נפשות. יגענו הרבה שהממשלה תרשה לנו להעביר להעלשין [שהיתה כבר אכסניה למחנה החרדים בימי היות היהודים הדניים בשבדיה, ושהיה אז מרוקן מיושביו] חלק מבנות המחנה הגדול דוברסדורף, אותן שדקדקו במאכלים כשרים — מספר מסויים של השרידות הפסיק לאכול בשבדיה נבלות וטריפות מיד אחרי גאולתן, וזה השפיע מאד לטובה על כמה מן הפקידים השבדיים, שהיו כל־כך ישרים, באותה מדה שהפקידים היהודיים של ארנפרייז הידוע לשמצה היו רחוקים מן הדת ומן הרצון לעזור ל„באים" לחיות כדת.

השבדיים הסכימו לבסוף ונעתרו לבקשתנו. בשבוע לפני שבת־חזון נבחרו 150 נפשות: 147 יתומות, יתום אחד ואֵם עם בתה הצעירה — האֵם רצתה לשבת ,שבעה' על בעלה, אך במשך ימי ה,שבעה' נתבשרנו שהוא נמצא במחנה־פליטים בברמן, הוא אמנם חלש אבל חי בס"ד — ועתה

חיה ב״ה כל המשפחה בחדרה, הבת נשואה לאדם יקר ואם לשני בנים נעימים (כ״י).

כבר כתבתי ב„זכרונות״ שלי, כי באתי משטוקהולם ביום ה׳ לסדר דברים, כדי לבלות עם האורחות השרידות את השבת הראשונה. והנה, מאחת המכוניות הגדולות שהביאו את האורחות, יוצאת נערה צנומה ורכה. היא פונה הנה והנה, והיא מתפלאה וקוראת: „הנה אילנות, אילנות, אילנות — ואין גדר תיל!״ עיניה זלגו דמעות ובקול גדול היא ברכה את ברכת „שהחיינו״ בשם ומלכות. מי נתן בלב הנערה הצעירה אותו כח, לזכור אחרי שש שנים של שבי ושואה את הברכה? ברוך השם שאוכל להוסיף, כי היא התפתחה כפי שמתאים לבעלת פליאה זאת, והיא כעת אחת המחנכות החרדיות והחשובות ביותר בירושלים.

השבת היתה, כאמור, שבת־חזון. למרות קדושת השבת, שהיא היתה חפצן של כל הבאות, היה ליל שבת־קודש זה ליל של בכיות. כשלושים אלמנות צעירות הדליקו את נר שבת — מחזה קדוש, אבל גם נורא! נטילת הידים, הקידוש והברכה על הפת, הנסיון (שלא הצליח) לזמר זמירות, הסעודה שהוכנה במסירות גדולה, הכל, הכל — — — אשרי עין ראתה כל אלה, ולמרות הכל: הלא למשמע אוזן דאבה נפשנו!

אבל סוף־סוף אמרנו לנפשנו — אני ומנהל המחנה, שהיה מנהלו גם בימי הדניים וכאות לאדיבותה הסכימה הממשלה השבדית שהוא יעמוד גם בראש מחנה זה אחרי שידע במדוייק את צרכיו של מחנה כזה — שאם נהא גם אנו אחוזים מאבלות כזאת ומזכרונות שחיו בלב אורחותינו, אזי נדכא את קדושת ושמחת השבת בידים ממש. לכן התחלתי לנאום בפניהן בכח ובמנוחה ששפעו אלי מן החוץ — וברכתי את כולן בברכת „האבות על הבנות״ ונסיתי לבאר להן מה שבלב הוריהן בגנזי מרומים, כאשר הם רואים עתה, אחרי כל הצרות, את בנותיהן פדויות, על יד השלחן של שבת ותחת השגחת ידידים אשר כל רצונם לעמוד לימין הצעירות כ„במקום״ האבות.

כך הגענו אט־אט למנוחה נפשית. פה ושם התחילה צעירה לשיר. תחילה לא הבנתי איך יודעות הן דוקא ניגונים של הציונים, עד שנזכרתי כי מחנה ה„חלוץ השבדי״ נמצא בשכונת דוברסדורף ושמנהל המחנה הרבה להיטיב לצעירות האלה — אחת מהן סיפרה לי אחר־כך, שכל זמן היותה במחנה זה שלח לה וגם לאחרות בכל ערב שבת חלות ודברים טובים כשרים.

אחרי ברכת המזון ביקשתי את אלו שידעו עוד ניגונים „מן הבית״,

להשמיענו. והנה התחילו שלוש אחיות לזמר ולזמר — כמה זמירות של שבת — בטעם ובחן, ואמרו לי אחר־כך שלא עלה על דעתן כי הן יודעות עוד את הזמירות, ופתאום בערב מצאו מה שהיה נשכח מהן כבר כמה שנים. סיפרתי לצעירות מפרשת השבוע ומן תוכן ההפטרה, וגם קצת מדיני ט' באב, וכה עבר הערב וגם יום המחרת במצב־רוח הגון ונעים.

כך ביליתי את שבת־חזון לפני יותר מעשרים שנה בקרב אחיות יהודיות מפולניה, וגדול היה אושרי כאשר 15 מהן היו אחר־כך תלמידות נאמנות וקרובות של אשתי.

מיד באותה שבת נוכחתי לדעת, מה מאד נחוץ הוא להביא להעלשין מספר אנשים ונשים ממוצא פולני, משאר ערי שבדיה, שיהיו מסוגלים לחנך ולהשפיע על הגלמודות האלה כפי דרך חינוכן במולדת — במדה שכאשר בא הרשע י"ש לפולניה היו כבר בבית הספר. ראשית־כל יגעתי ומצאתי להביא להעלשין את קרוסה שטרן (= בורז'יקובסקי, כיום בתל־אביב), מורת „בית יעקב" מלודז', ואחיותיה, והיא ידעה להשפיע טוב מאד על הצעירות. מורה מצויינת ודרשנית למופת, ממש כמו בקראקא דאז. אחר־כך הצלחנו — אחרי שקבלנו לצורך זה בית מיוחד — להביא מספר מסויים של חסידי גור להעלשין, אשר הנהיגו את הסדרים לקיום „מנין" וכדומה (מקוה היתה שם עוד מימי הדניים). באחד מגליונות „המודיע" מן השנים האחרונות שיבחו מאד את רבי חיים הרץ מניו־יורק, בגין פעילותו לחיזוק מוסדות התורה בארץ. לדידי: אם רוצים לשבחו בשבח של ממש, יספרו איך שהוא סיפר בהעלשין לצעירות במשך כל יום השבת ממדרשי השבוע. אני לא ראיתי אף פעם התלהבות כזו שדרשותיו עוררו. הצעירות לא רצו להאמין שכל מה שהוא מספר להן כתוב במדרש, הן חשבו שהוא סיפר להן אגדות שהמציא בעצמו כדי לעודדן בבדידותן. אז, בהעלשין, הוא לא חיזק מוסדות אלא — נפשות, פשוטו כמשמעו. מלבד זה נראה הוא עם זוגתו העדינה בעיני הילדות כ„מעשה־נס". עם ההורים נמצא גם הבן הקטן, בן ד' או ה' שנים, האוד המוצל מאש, וכל הילדות לא ידעו עוד מאח ואחות בשנות הגיטו והגולה (ואהבו בו את אחיהן הקטן!) — — —

פה, במדינת ישראל, מדברים וכותבים הרבה אודות „כפיה דתית". מחללי הקודש חושבים שזוהי המצאה משלהם. אוכל ללמדם שגם בהעלשין, מקום הרחצה הנעים, ידעו כבר מדבר כזה. להעלשין בא עם אנשי גור בחור בן י"ד או ט"ו שנים משורש חרדי מאד. פתאום הבינו „אנשי שלומנו" בחושם הרגיש, שהצעיר התחיל לשנות את צורתו, שהיה עושה מעשה נערות, מתקן בשערו וממשמש בעיניו, „כדי שיהיה נראה יפה" (ראה רש"י

לבראשית, לז, ב). הם התרו בו, אבל לשוא. ובכן: נכנסו בלילה שניים מחברינו אלה לחדרו, גילחו את כל שערות ראשו — ובבוקר היתה התרגזות גדולה בכל המחנה — — — [את הביטוי העדין „כפיה דתית" טרם ידעו]. מנהל המחנה, ענק גופני ואעפ"כ פחדן גדול, לא ידע לשית בנפשו עצות: „מה יאמרו הגויים" (דהיינו ראשית־כל: ארנפרייז ופקידיו!)? אך הפקידה מטעם הממשלה, שהיתה ממונה לצידו, יהודיה ונצר למשפחה הגונה, יעצה שיקראו אותי להשקיט את הרוחות, ואם לא אצליח אז היא תודיע לממשלה על הענין בצורה חשאית. הזמינו אותי לבוא. נסעתי עוד באותו לילה. „אנשי שלומנו" שלא הכירו אותי עמדו כבר הכן לשחוט את ה„יעקה המגולח", אך כאשר ראוני ביום מחרת וראו לתמהונם שהזקן שלי היה גדול מאד וכי גם פיאות היו לי — נפלה רוחם מעט...

מבלי לדרוש בשלומם הלכתי מיד אל חדרו של „המגולח" וידעתי לפייסו תוך זמן קצר, והוא הסכים ללכת עמי לחדר עולביו, אשר שם היה נוכח גם ר' חיים הרץ. אחרי שקלא־וטריא קצרה — ואחרי לגימה של י"ש — עשיתי שלום בין היריבים, והשבת בקרב מחנה זה היתה נעימה ושקטה. „המנהל הרוחני" של „אנשי שלומנו" לווה ממני כרך של ה„מנחת חינוך", שלקחתי עמי „כתריס בפני הפורענות". אחרי שנתיים בקרתיו בלנדסקרונא וביקשתי את ספרי חזרה, אך הוא טען שהוא יושב שם כמעט בלי ספרים, ולי יש די מהם בשטוקהולם, והוא הפציר בי מאד עד ששלחתי לו גם את הכרך השני. התוצאה מ„כפיה דתית" זו: „המגלח" יושב בניו־יורק עם שני הכרכים של ה„מנחת־חינוך" שלי, „המגולח" הוא שוחט מאד מכובד בארצות־הברית, ואני באתי בברית ידידות עם רוב „אנשי שלומנו" שרובם דרים בניו־יורק, אבל מבקרים מזמן לזמן את האדמו"ר מגור שליט"א, פה בירושלים — ואז זוכה אני לשמץ מהתלהבותם.

מחוץ למחנה העלשין, לא בא הדבר לידיעת שום אדם — זהו ההבדל בין „כפיה דתית" בארצנו ובין כפיה כזו במחנה פליטים...

***

תיארתי את הפגישה הראשונה עם בנותינו מפולניה ומה שקרה מאוחר יותר, בצורה די מפורטת, כי כבר אז הכרתי מה שהדגשתי במשך הזמנים אלף פעמים ויותר, כי סדנא דארעא חד הוא! — שהניגוד בין „מוצא" ל„מוצא" הוא רק מלאכותי, ואך אשמתנו היא אם עוד לא זכינו להבטחה הנצחית: „ועשיתי אותם לגוי אחד בארץ בהרי ישראל ומלך אחד יהיה לכולם למלך...!"

פרק עשרים־ושבעה

מחיי הפליטים בשבדיה

באחד מפרקי זכרונותיו של הרב הראשי לדנמרק, ד״ר מרדכי מלכיור, מציין המחבר הערה קולעת מאד: „ודאי יש לשבח את בני העם הדני, שעזרו ליהודי דניה בבריחתם לשבדיה באוקטובר 1943, אבל יש אולי לשבחם עוד יותר על הצורה שבה קיבלו בחודש מאי 1945 את היהודים שחזרו משבדיה לדניה. אע״פ שלא מעטים מאזרחי דניה נכנסו לדירות של יהודים או לחנויותיהם, קיבלו הדניים את השבים בסבר־פנים יפות כל־כך והיו מאושרים ממש — וזה היה האות האמיתי לאופיו הנעלה של העם הדני״.

רעיונות דומים קננו בלבי לפני יותר מעשרים שנה, כאשר ממחצית חודש סיון עד חצי החודש אב, תש״ה, באו לשבדיה כרבבה ויותר פליטים ממחנות הריכוז בגרמניה. רוב־רובם היו חולים, וכולם חלשים, אולם שבדיה קיבלה את פניהם באהבה וחיבה, הכינה עבורם בתי־חולים ובתי־הבראה ועשתה את הכל כדי להחזירם לאיתנם. העובדה שהמדינה השבדית קיבלה בריש תש״ד, באמצע המלחמה, את יהודי דניה, לא היה בה לפי דעתי משום מעשה־רב כל־כך: סוף סוף היו הם השכנים הטובים ביותר של דניה וידעו כי קבלת היהודים (וכמה פרטיזנים דניים) על־ידם תקל על היחס המדיני בין דניה והכובש הגרמני. יתירה מזו: ע״י קבלת היהודים השתפר גם היחס המדיני בין שבדיה למעצמות המערב, אשר חשדו תמיד בשבדיה, כי במדיניותה הנויטראלית סטתה מעט או יותר מזה לטובת הנאצים. אך כל זה לא היה לו מקום בחשבון אחרי המלחמה: אז היה בקבלת אלפי־אלפים זרים משום מעשה הומניטארי טהור, אשר העיד על טוב לבו של עם שבדיה וממשלתו, וראשית־כל — של בית המלך.

בהזדמנויות שונות תיארתי כבר את התפתחות הענינים בשבדיה, את חלקו הארי של „ועד ההצלה״ האמריקאי בבנין החיים החרדיים בחוגי

הפליטים, ביסוד המחנה הגדול לחרדים בפרנברוק, אשר עמד זמן ממושך תחת השגחתו של הרב מגרוס־ביטשקה [עתה: ידידנו הנעלה האדמו״ר רבי חיים־יהודה־מאיר הגר שליט״א מוישובה, תל־אביב], שידע לאחד את החסידים הרבים של המחנה (ראשית־כל: אנשי גור ואנשי ויז׳ניץ) לחטיבה ידידותית אחת, ואשר יסד שם ישיבה בניהולו של תלמיד־חכם מובהק מחניכי ישיבת הרבי מסאטמר, אפה שם מצות ועשה הכל ליצור אוירה ביתית באדמת נכר [וראה להלן, פרק ל״ו]. תיארתי כבר את חלקם הגדול של יהודי שבדיה להבאת הגופים החולים — גופים דייקא — ואת הפעולה הבלתי־פוסקת — לא יום ולא לילה — של הרב [ואני מרשה לי לומר: הצדיק] רבי אברהם־ישראל יעקבזון זצ״ל, לעידוד ולחיזוק הנפשות החולות והמדוכאות. תיארתי בהספד על הרב החרדי של שטוקהולם, הגאון רבי יעקב־ישראל זובר זצ״ל, את העבודה המסועפת שהקדיש רב זה להתרת העגונות הרבות בשבדיה ואת מסירות־נפשו של מרן הגאון רבי יחזקאל אברמסקי שליט״א (אז גאב״ד קהלת לונדון), אשר בלי הסכמתו המפורשת לא הותרה אף עגונה אחת. סיפרתי על חלקו הגדול של הרב דמאלמי, הרב אליעזר ברלינגר (כעת רב בהולנד), שהיה הרב הדתי היחיד מכל רבני שבדיה הרשמיים, ולכן הוכרחנו להטיל עליו עבודה רבה; על מסירות־נפשו של הרה״ג ר׳ שלום־פנחס וולגילרנטר שבא מסיאטעל הרחוקה באמריקה והיה, תוך ימים ספורים, הקרוב האינטימי של כל פליט שבא אתו במגע — וכל פליט זקוק היה למגע כזה. כן הדגשתי וחזרתי והדגשתי את העזר המכריע שעזרו לנו הרב הגאון רבי יעקב־יצחק רודרמן מבלטימור והרב הצדיק רבי ישראל קפלן מניו־יורק — הראשון שלח לנו כמה עשרות „אפידוויטס״ לקבלת בחורים בישיבתו „נר ישראל״, האחרון שלח לנו מאות „אפידוויטס״ לקבלת בנות בסמינר „בית־יעקב״ שלו.

השאיפה לעזוב את אירופה, העקובה מדם, היתה גדולה מאד בנפשות הפליטים. יגענו מאד על מתן חינוך הגון לצעירים [וראשית כל: צעירות — על חלקה הגדול בזה של הגב׳ קרו סמסון ובעלה כתבתי ב„פירות מפוזרין״ חלק ב׳; על בית הספר „לידינגה״ מסופר בפרק הבא]. אך כידוע לכל מבין, הרי „כפיה דתית״ שייכת רק ביחס לחילוניים, ואילו אם כופים — ואפילו באמצעות ממשלה נוצרית — בחורים חרדים לבקר בבתי־ספר של „ארנפרייז וחבריו״, אזי קראו לכך: „החינוך תחת חסותו של אבי היתומים!״ בהתעטפו בתואר כזה, הצדיק ארנפרייז את גזילת נפשות היתומים מידינו, וכה אבדו מאות מאות לאמונת־אומן. „אבי יתומים״ זה היה אז כבר בן שמונים, לקיים מאמרם (עירובין יט.): „רשעים אפילו על

פתחו של גיהנום אינם חוזרים". שלמה המלך כבר אמר (משלי כט, יב): „מושל מקשיב על דבר שקר כל משרתיו רשעים", וכך יש להבין גם את יחס פקידיו של „אבי יתומים" זה לכל דבר שבקדושה, ר"ל. ומאחרי שלבי כואב כל־כך על הענינים האלה, שמחתי שמכל המסיתים ההם מצאתי בכל־זאת איש אחד שנשאר נאמן בלבו: החזן השני של קהלת ארנפרייז, מר בורנשטיין (נדמה לי שהוא אחיו של אבא בורנשטיין, ממנהיגי ה„מזרחי" באנגליה). הוא עזר לנו בכל אופן, הן בגלוי והן במחתרת, להביא צעירות תחת חסותנו. אסירות־תודה הן לו, שכן מצאו את דרכן בחיים הודות לעזרתו. קרוב לעשרים שנה חכיתי להודות לו ולא עשיתי כן, כי חששתי שפרנסיו יתנקמו בו. אולם שמעתי שעכשיו מנשבת בע"ה בקהלת שטוקהולם רוח חדשה — ובכן: מעיז אני להודות לו בפומבי.

כן עזר לנו הרבה מאד השו"ב דלנדסקרונא, רבי יצחק בלוך זצ"ל, האיש שכולו לשם־שמים. הוא עצמו היה ליטאי בלב ונפש, ועזר לייסד בית־מדרש לאנשי גור בעירו, על אף שסיכן בזה את ה„מנין" הקטן של הקהלה שלו. אשתו היתה דומה לו: הם בנו בביתם הקט מקוה קטנה והיא עמדה לשירות כל הבאים כמשרתת ממש, הכל על־מנת שלא לקבל פרס, עד שבמשך הזמן בנה קיבוץ־הפליטים מקוה גדולה הודות לעזרה שקיבלו מהג'וינט בעקבות המלצתו של הרב יעקבזון הנ"ל. ר' יצחק בלוך היה בשנותיו האחרונות שוחט באמריקה. הוא נפטר בתשכ"ה. בנו ההגון הוא השו"ב ר' שלמה בלוך בבת־ים.

כדי לתת תמונה נאמנה מן החוויות הפנימיות של הפליטים דאז, אני מעתיק פה כמה קטעים מן הרשימה שפירסמה אחת הפליטות בירחון „בית יעקב" ירושלים, גליון אייר תשכ"ד:

„...וכעת אני נוסעת ברכבת על אדמת שבדיה החופשית ועדיין אין אני מבינה את עולמי, אשר השתנה שוב לחלוטין, ואינני רגילה לו. באו אנשי הצלב האדום השבדי למחנה הריכוז והוציאוני משם. סיפרו לנו כי הנאצים שחררו כמה אסירות חולות וחלשות והרשו להן להגיע לארץ נויטראלית. אני לא מבינה בדיוק — ובאמת לא מענין אותי הרבה. העיקר שאני שבעה ואין הרעב מכרסם בי, לא צפויים לי מכות ומוות כרגע; יותר מזה — אין בכוחי לתפוס. על הרכבת מפקידים שומרים שבדיים, כי אסור לנו לבוא במגע עם בני־אדם אחרים, נורמליים, שלא היו במחנה־ריכוז, שמא נגועות אנחנו במחלות מדבקות. וכך אנו נוסעות, שקועות בתרדמה למחצה ומגיעות לאיזה מחנה; אהא, שוב מחנה עם גדר ושער סגור! חדר שינה גדול ויפה ולכל אחת מאתנו אפילו מטה משלה, לגמרי לעצמה.

5 ארוחות מזינות בכל יום, רופאים ואחיות בודקים ומרפאים, מקלחת חמה, סדין וכרית — לאט לאט אנו נזכרות מחדש כי כל אלה אינם חלום, אלא שייכים לחיינו ואנחנו המשתמשים בהם.

„הכל יפה ונאה — ובלב פנימה מקננת עוד תקוה נסתרת וגעגועים. כל המטפלים בנו הם גויים אדיבים מאד, מזועזעים מאד ממצבנו וחפצים לעזור לנו בכל לבם. אבל, האם אנחנו היהודים היחידים בעולם? האם לא נשאר אף פליט ושריד מכל עם ישראל? אוי ואבוי לנו כי אנו שארית הפליטה ובלעדינו — אין עוד! אחרי כמה ימים העזנו לשאול את מיטיבינו הגויים, אתם יכולנו לשוחח רק בשפה הגרמנית שלמדנו במשך השנים במחנות־הריכוז. שאלנו: האם יש בשבדיה גם יהודים? ואכן, אחרי כמה ימים הרשו השלטונות הממונים ביקורים במחנה, ובין המבקרים — גם יהודים. עיניהם מלאות פליאה עלינו ועל מצבנו הגופני הירוד, אבל עיניהם — עיני יהודים יקרים. זקנים שבהם עודם יודעים קצת את שפת־אמנו — יידיש... וכמה נעימים הם אותם הצלילים שבהם דיברו אתנו הורינו זכרם לברכה... וכמה זכרונות עולים בשמעי אותם. יהודי־שבדיה פתחו לפנינו את פתחי־לבם, פיזרו עלינו מתנות ומלים יפות, מעודדות, לבנו מתחמם במקצת וגם אני מתחילה להאמין שלא נשארנו יהודים בודדים. אמנם, אין אני רגילה ליהודים מסוג זה, הם מדברים ביניהם שבדית, והנני מבולבלת במקצת. אבל בהשפעת המלים הטובות והרצון הטוב של יהודים מתבוללים אלה, אנו מתקרבים זה אל זה ושמחים בהם. אחרי שבועיים מותר לנו כבר לעזוב את המחנה, החולים ממש הועברו לבתי־חולים והבריאים אינם מסוכנים יותר לציבור החופשי בשבדיה. כל מי שמראה מכתב של הזמנה, או שבאים אזרחים שבדיים לקחתו — רשאי לעזוב את המחנה כטוב בעיניו.

„גם אני מצאתי חן בעיניה של אשה נוצריה זקנה, שכה מרחמת היא על הילדה היהודיה האומללה והיא מציעה לי לבוא לביתה, לחיות אתה ולהיות לה לבת. היא מוכנה לאמץ אותי ולגדלני ומבטיחה לי כל־טוב עלי אדמות. כך הפכו הנגאלות מידי צר לאובייקט בשביל אהבתם של אנשים שונים. לא מעטים מאתנו — הסכימו. רצו לסיים את הישיבה במחנה הממשלתי, רצו קצת חיים פרטיים ונוחיות־יתר. והרי ההצעות היו לעתים די קוסמות. מובן, שגם המשפחות היהודיות הזמינו אותנו. גם אני בילתי כמה שבועות בתוך משפחה כזאת, שקיבלה אותי בזרועות פתוחות ובאהבה רבה וכנה.

„הכל יפה ונאה — ובלב פנימה מקננת עוד תקוה נסתרת וגעגועים.

בהיותי במחנה בשבדיה פגשתי כבר נציגים יהודיים שונים, שליחי היהדות העולמית, כפי שהיא מיוצגת (אז לא ידעתי!) לפי המפתח המפלגתי הידוע. מתקיימים פגישות ושיחות על נושאים שונים. לאט לאט אנו מתרגלות למחשבה, כי חוץ מאוכל ודיור קיימים גם חיי־רוח ודברים שעומדים ברומו של עולם. לקראת הערב הודיעו על שיחה עם רב אחד ששמו לא היה ידוע לי. בשעה הקבועה באתי יחד עם כמה מחברותי לאולם־האוכל, כדי לשמוע את דבר הרב..."

בקטעים הבאים מוסיפה הפליטה ומתארת את פגישתה הראשונה עם רב אורטודוקסי, אשר צורתו ודיבורו הזכירו לה את עיירתה, את סביבתה ואת כל אשר היה יקר לה אחרי כל שנות הסבל והעינוי. היא מסיימת את התיאור במלים: „אם השבדים הטובים החיו את גופי, פירנסוהו וטיפלו בו והחיו אותו מחדש, הרי הוא נשאר עדיין גוף — ללא נשמה; את הנשמה היהודית הפך הרב בקרבי מחדש, אחרי שהיא כמעט כלתה בצרות ובסבלות ימי השואה" — — —

הדברים האלה הם, לפי דעתי, תיאור מדויק של החזרת אשה טהורה ויקרה לחוג שלה. ונקל לתאר עד מה מאושרים אנו בראותנו אותה כיום מנהלת, לצידו של בעלה היקר, את אחד ממוסדות־החינוך הגדולים והחשובים ביותר במחנה היראים בארץ הקודש. כמה קולעים למטרה הם הדברים האמיתיים במאמרו הנפלא של ר' משה פראגר, ב„דאס אידישע ווארט" (סיון־תמוז תשכ"ה): „לא אמות כי אחי־ה" — על הנס הכפול שראינו כולנו בשארית הפליטה, התחיה של גוף־ונשמה כאחד, בקרב אלו שירשו מאבותיהם הקדושים אותו כח נפלא: „כי שבע יפול צדיק — וקם" (משלי כד, טז)!

אנו בשבדיה זכינו להעיד על הנס הגדול הזה. רשמתי פה מעט מתוך הרבה, כדי שגם אלה שישבו אז שאננים, רחוקים מן העובדות המופלאות, יבינו במקצת את הרוח הענקית שחיתה מחדש בגופים רצוצים כחושים ודלים!

ולבסוף אצטט מתוך אחד משיריהן של בנות שארית הפליטה:

„שבדיה שלח ציר נאמן, ראינו
יום פדותנו מאופל ובור — — —
לא אמות כי אחיה — מלכנו אבינו
דודנו את ידו שלח מן החור,
רוח הורנו להחיות זכינו,
עוד ימים מעטים — ותורה אור
ונר של מצוה לנגדנו שוינו — — —"

פרק עשרים־ושמונה

בית הספר „לידינגה"

בפרק הקודם על סידור הפליטים בשבדיה, הבאתי ציטטה מתוך מאמרו של ר׳ משה פראגר על נס התחיה המחודשת של שארית הפליטה אחרי השואה. ארשה לעצמי ציטטה נוספת מתוך הפתיחה של אותו מאמר: „חסידים מספרים שהרבי מבלז זצ״ל, כאשר דיבר מן הנסים שנעשו לניצולים, היה נוהג לומר: ,אותו רשע קיוה להשמיד את כל היהודים, ממש את כל אחד ואחד, וכל מי שניצול עמדו על צידו שני מלאכים לשמרו!׳ ור׳ משה פראגר מוסיף, שהרבי אולי התכוון לרמז, כי מלאך אחד בא לשמרו כאשר חי עוד בתוך גיא־ההיהנום והמלאך השני בא לשמרו אחר־כך, כאשר כבר ניצול, כדי שימצא את הכח והאומץ להתחיל בחיים חדשים אחרי כל הגזירות והעינויים שעברו עליו. כח רוחני ונפשי זה, אחרי כל הסבל הגופני, היה באמת כח חדש ולבריאתו היה דרוש מלאך חדש, מלאך מיוחד״.

אם אני מרשה לי היום לכתוב שורות אחדות על בית־ספר „לידינגה", אשר הוקם בשבדיה ביוזמתו של הרה״ג רבי שלמה וולבה מיד אחרי בואן של הפליטות הראשונות, אינני עושה זאת כדי להקים כאן מזכרת לפעולה מסויימת [נגד רצוני, ושלא ברצון הנהלת בית־הספר, שיבחו יחידים את הנעשה שם בהזדמנויות שונות] וכל חפצי אינו כי אם לאמת ולאשר את התופעה המופלאה הזאת: כוחה של היהדות החרדית הנצחית להתגבר על מכריתיה האכזריים והברוטאליים ביותר, שהיא לדעתי התוצאה של זכות אבות וזקנים בצורתה הנפלאה־שבנפלאות.

בהקשר לזה אציגה כאן את דברי מרן בעל „חתם סופר" לפרשת קורח, שבהם יש למצוא כמדומה פתרון יחידי לתופעה מסויימת, הנושאת בעינינו אופי של סוד על־טבעי. הח״ס כותב ב„לקוטי אמרים" (דרשות ח״ס, דף תט): „ויקח קרח בן יצהר בן קהת בן לוי״ — י״ל עפ״י מ״ש בספר חסידים דמ״ש חז״ל דמי שהוא בנו ובן־בנו ת״ח תורה מחזרת על אכסניא שלה, כתב הספר־חסידים ז״ל, דלפעמים יש מניעות מצד אחר

שתפסוק התורה. אמנם לא לעולם, אלא חוזרת ומתנוצצת אחר דור או איזה דורות. והוא כענין אילן השולח פארות יפים אף נעים, ובא אחד ותחב ענף אחד בתוך הקרקע, והנה הענף ההוא מתרקב שם בקרקע אלא שמשתרש ונעשה אילן אחר ממנו והיא הברכה. וה"ג לפעמים יצא רשע אשר ממנו יותך פסולת מה שהיה במשפחה וחוזר לשרשו אחר כך. וכה"ג היה בקרח, שהיה בן שלושת צדיקים גמורים: יצהר, קהת, לוי, והוא הרשיע, אלא שרשעתו היה רק להתם חטא ולכלות זוהמא מה, ובסוף נצצו ממנו קדושי עליון כידוע ממשפחת הקרחים — ונבוא על המכוון ונאמר כי קח לשון השרשה הוא כמו (יחזקאל יז): „קח על מים רבים צפצפה שמו" — ובן הוא לשון ענף כמו (תהלים פ): „ועל בן אמצת לך". וזהו ויקח קרח: שהוא השריש את ענפו של יצהר קהת ולוי, ועתה הם נרקבים, וסופו לבצבץ מן הארץ לעשות פרי למעלה!"

הנה, זהו עיקר הרעיון בתורתו של החתם־סופר: הזרם הופסק, ואין כאן המקום לבחון ע"י איזו סיבה הופסק, שאולי אין נפקא־מינה בזה — וחזר לזרום מחדש בכח עוד יותר חזק.

לא יתכן בכלל אחרת! כי צדקות, חסידות, צניעות, עיון־תפלה, צדקה, אהבת־הזולת וביטול־היש — והכל בשלימות גמורה — כמו שזכינו לראות כל המדות האלה בנפשות התלמידות שהיו בבית־ספר שלנו, לא יכלו להיות פרי החינוך — עם כל הכבוד למחנכיהן — אלא כל זה בא להן בירושה רוחנית שירשו המחוננות האלה מקדושת אבותיהן ואמהותיהן, אשר רובם ככולם מסרו נפשם על קדושת השם. הן זכו לכל המדות האלה, בצורה שכמותה כמעט לא ראיתי בחיי הארוכים גם בצדיקים גדולים שכל חייהם היו רצופים עבודת השם — מתורת־אבות ועוד יותר מיסורי־אבות!!!

חזון כזה אנו מוצאים בנבואת ישעיהו (נג, י): „וה' חפץ דכאו החלי אם תשים אשם נפשו יראה זרע יאריך ימים (דהיינו: יראה זרע אשר יאריך ימים) וחפץ ה' בידו יצלח" (ראה: ברכות דף ה בגמרא, ואם הקב"ה דיכאו וכו'). כעין זה נמצא ביוסף הצדיק שהיה בעל־יסורים גדול: „וימררוהו ורובו וישטמוהו בעלי חצים", והוא שם את נפשו אשם, קיבל את היסורים באהבה ונשאר הצדיק השלם: „ויוסף היה במצרים" — להודיעך צדקתו של יוסף! וכן יש מפרשים את הפסוק שלאחריו (בראשית מט, כד): „משם רועה אבן ישראל" („משם" מלשון „שמה", שי"ן פתוחה) כי משממותו וצערו נעשה רועה לכל אנשי הארץ ואבן פנה לכל משפחתו ולבית אביו, מעמל נפשו זכה לאושר הכי גדול, זכה לבנים הגונים; צדקת יוסף בקבלת

היסורים היא גרמה להזכרת בניו בברכות הן בברכת יעקב אבינו (עיין ב„בעל הטורים") והן בברכת משה רבינו.

ברם, הרי חז"ל אומרים: מעשה עדיף! (ב"ב פ"ג, ובמקומות אחרים: מעשה רב!). ובכן: אביא מעשה לראיה. בשנת תש"ז הייתי אצל אדמו"ר מפורסם בברוקלין. רציתי לשמוע ממנו על גורלו וימיו האחרונים של תלמיד־חכם גדול, שהיה קרוב לי מאד. אמר לי האדמו"ר, כי אכן היה ביחד עם ידידי זה במחנה בוכנוואלד עד יום מותו, וסיפר לי על חדשיו וימיו האחרונים של אותו צדיק. הארורים עינו אותו בעינויים קשים ומרים, אך הוא שם את נפשו אשם, לא זו בלבד שלא הרהר, אלא קיבל את כל יסוריו באהבה והיה שלם עם קונו, אמר בכל פעם שֶמררוהו: „אם זכיתי שנשאר ממני זרע, יעמדו לו יסורי אלה, שיחיה ויעבוד את ה' לאורך ימים" — וברוך השם שנתקיימה תפלתו במילואה!

לא כתבתי את כל הדברים דלעיל כעין אמירת „תורה" או „דרוש". הדברים היו חרותים במשך כמה וכמה שנים על לבבי. הרהרתי רבות על השבחים שחילקו למורות ולתלמידות של בית־ספרנו, וכאשר אני רואה את הדברים „מרחוק", ממרחק־זמן מסויים, הרי זה אצלי כעין הכרח פנימי לכתוב „דברים כהווייתם", גם אם אז, „בשעת מעשה", חשבתי אולי באמת שהמחנכות עשו את הנפשות היקרות האלה. יש להן בודאי חלק גדול בהתפתחותן הפנימית של חניכותיהן, אבל ראשית־כל: „זכות האבות והאמהות" היא שהקנתה לילדיהן קנין עשיר זה.

**
*

על בית־ספר „לידינגה", על הישגיו בשבדיה ואחר־כך בחיפה, על העוזרים פה ושם כתבתי כבר בזכרונותי. רצוני כאן להוסיף רק דברים אחדים, לכבוד אלה שאיפשרו לנו לקיים את בית הספר בזמנים הקשים ביותר, כי יש בכך משום מוסר־השכל גם ל„נותנים" של היום: ישמעו „לקח" ויתנו! — — —

עד אוקטובר 1946 שילמה ממשלת שבדיה את כל הוצאות בית הספר, אשר נשא אופי של „מחנה פליטות"; בראשו עמד כממונה מטעם הממשלה קצין שבדי, מר ניסן אייגל, בעל השכלה גבוהה (אגב: יהודי חרדי מאד ולמדן, אשר עיסוקו כעת הוא בירושלים, כפקיד בישיבת „קול תורה") ומומחה בארגון מחנות צבא, וכה נחסכו מאתנו בתקופה הראשונה כל הדאגות הכספיות למימון בית הספר.

אך לפתע־פתאום, בדיוק כאשר הייתי במשך חודשי סיון־תמוז תש"ו

בניו־יורק, מצאנו את עצמנו שרויים במבוכה גדולה. קבלתי מברק מחברי הרבנים יעקבזון־וולבה, שממשלת שבדיה החליטה להפסיק את התשלומים עבור כל בנותינו מגיל שש־עשרה ולמעלה, החל מחודש יולי (למעשה היא שילמה עד ספטמבר). רוב בנותינו היו למעלה מגיל זה, ובכן היתה משמעותה של החלטה כזו — חיסול מוסד „לידינגה".

הרב ד"ר אליהו יונג, שכיהן כבר אז כיו"ר של ה„קולטור־קומיטה" בג'וינט, הזמין מיד את חברי ה„קומיטה" לישיבה דחופה ויגע בכל כוחו והשפעתו להעביר החלטה, שה„קומיטה" יקבל עליו לכסות את כל הוצאות מוסדנו, או לפחות חלק חשוב מהן. אולם אחד מחברי הועד שאל אותי: איך מתייחס פרופיסור ארנפרייז למוסד שלכם? והשבתיו כפי האמת. וממילא נדחתה הצעת הרב ד"ר יונג ברוב קולות, אך כמובן שמחשבתו הטובה אינה שכוחה מלבנו והקב"ה יצרפה לו למעשה.

לבי ידע מרת נפשי. מה עלי לעשות? עמדתי לפני מסעי חזרה לשבדיה: מה אומר לבנותינו, אשר ראו בבית הספר את תכליתן ואת תפקידן? מיהרתי לידידי מאז ר' שבתי פרנקל, אשר אשתו הכירה היטב את המצב בבית הספר ואת תלמידותיו, מימי ביקורה הארוך בשבדיה. הוא אמר לי, כי למרות רצונו הטוב אין בכוחו לעמוד בפירצה רחבה כזו, ויעץ לי לפנות אל עשיר אחר: צ'רליס אולמן. הייתי כל־כך נבוך ושרוי במיצר, עד שבלית־ברירה שמעתי לעצת ר"ש פרנקל, אף שנראתה אז בעיני כדחיה בעלמא. למחרת טלפנתי אל מר אולמן. אני מעתיק כאן את השיחה עם אולמן, כפי שרשמתיה ביומני אז, לפני יותר מעשרים שנה, היות ורבים יכולים ללמוד ממנה לקח מאלף מאד:

„יש לי הכבוד לדבר עם מר אולמן?"

„כן; מי מדבר שם?"

„כאן מדבר הרב יעקבזון משטוקהולם".

„רב יעקבזון, אתה רב חרדי?"

„כן, אדוני".

„אם כן, הרי הכבוד על צידי!"...

אבן כבדה נגולה מלבי, כי אז — וגם היום — אין רגילים עדיין אצלנו לדיבור כזה!

אמרתי לו שרצוני לדבר עמו בענין שהוא נחוץ עבורי מאד. „אני מניח שתבקש דבר ממני, אם כן תוכל לבוא אלי מיד". גרתי כמעט בשכנותו (אצל ידידי הגדול רבי בנימין הלברשטם, ה„רודניקר רב") ובמשך רגעים אחדים הייתי אצל אולמן. סיפרתי לו את כל עניני, דאגת „לידינגה", הראיתי

לו את המברק מן הרבנים משטוקהולם, והוא — — שמח כאילו באתי לקנות ממנו סחורה! „באת בשעה טובה; יסדנו עכשיו את ,הועד להצלת ילדים' (,ריסקו שילדרן') ואני חושב, שאנו יכולים לעשות עמך ,שותפות'; המתן מעט בחדר הסמוך".

הוא התחיל לטלפן. אחרי רגעים מעטים בא אלי בפנים שוחקות: „מזל טוב, הענין בסדר גמור! דברתי עם הרברט טנצר, יו"ר הועד, ועם סטיפן קליין — והם מסכימים! בוא אלי ביום מחר בשעה זו, ונחתום על חוזה!" למחרתו מסר לידי חוזה, לפיו קיבל „ריסקו שילדרן" עליו את כל ההוצאות הכספיות של „לידינגה" במשך שנתיים ימים.

זאת היתה לי שעה טובה ומוצלחת. השבת האחרונה בניו־יורק היתה לי שבת של מנוחה ואהבה.

החל משעה זו ואילך, נעשה צ'רליס אולמן הפטרון האמיתי של „לידינגה" והראה את אהבתו לבנותינו בכל הזדמנות. בשנה הבאה (תש"ז) הגדיל „ריסקו שילדרן" את הסכומים עוד יותר וכן שילם גם סכום הגון לטובת בי"ס דתי נוסף, שהיה שרוי אז בצרות גדולות.

אני מביא דבר זה כהוכחה גלויה לישועת ה' כהרף עין ממש — — —

***

ולסיום הפרק: „לידינגה" היתה חטיבה מורכבת ממספר גדול של נערות אשר מוצאן מארצות שונות, מסביבות שונות, מבתי־אב שונים, מפולניה וממרמרוש, מגאליציה ומהונגריה, מסלובקיה ומיוגוסלביה, מאוברלנד ומאונטרלנד — בכל שנות־קיומה של „לידינגה" לא הבחנתי בשום הבדל בין מוצא למוצא, אפילו לא צל של הבדל!

הראינו לבנותינו תמיד את החשבונות שלנו, כדי שאף פעם לא ירגישו כאילו הן „מקבלות". הדגשנו וחזרנו והדגשנו, כי הכסף שאנו מקבלים מניו־יורק הוא הכסף שלהן ואנו רק האפוטרופסים עליו. נוהג זה שימש כתריס מונע בפני כל רגש של נחיתות וחיזקה את תחושת האחריות של כל אחת ואחת מן הבנות, ביחס לקיומו וכבודו של המוסד.

ושני הפרטים הללו — הראשון: פרי הכרה; השני: סעיף בהנהגה — יהיו בלי־ספק לטובת הכלל כולו, אם נשכיל לעשותם קנין של מוסדות רבים גם בארץ־ישראל.

פרק עשרים־ותשעה

לילות ה„סדר" בלידינגה

הזכרונות הנעימים ביותר של האדם מישראל קשורים בדרך־כלל, בעריכת ה„סדר". שלחן ה„סדר", אשר בראשו יושב האב, שלחן זה המקושט בכל מיני קישוטים, עם הבקבוקים המלאים יין אדום ועם גביעי הכסף, הקערה עם המצות ושאר צרכי ה„סדר", הנרות החגיגיים של יום־טוב, האם בזוהרה החגיגי, האורחים לצידו של האב, הילדים כגודלם סביב לשלחן — שרויים תכופות בגאוותם על בגדי יום־טוב החדשים — הזכרון הזה חרות תמיד בלב. יכולים כמעט להחיות את התקופות השונות של החיים שחלפו, במראה ה„סדרים" השונים שזכינו להשתתף בהם: תחילה בבית ההורים, אחר כך בבית החותן, אחר כך בביתנו עצמו, בחוגנו המשפחתי — „סדרים" בבית ההורים ו„סדרים" בנכר.

אני יכול לבנות כמעט את כל נדבכי חיי כאשר אשא דעי למרחוק, עשור אחרי עשור, שנה זו פה ושנה זו שם, לפי אתרי ה„סדר": „סדרים" בהמבורג, „סדרים" בברלין, „סדרים" בדניה ובשבדיה, „סדרים" בניו־יורק ולבסוף ה„סדר" בארצנו הקדושה — כמשתתף ב„סדר" או כמנחה ה„סדר". ה„סדר" היה לי תמיד מקור של שמחה ושל התעוררות.

והנה באו השנים הקשות. בשנות המלחמה עצמן — אני מוכרח לומר: המלחמות, מלחמת־העולם הראשונה ומלחמת־העולם השניה — לא הרגשתי כל־כך את הפחד ואת האימים, רק מאוחר יותר שמעתי מן הגבורות של היהודים במחנות הריכוז. ואולם אחרי מלחמת־העולם השניה, כאשר באתי במגע יום־יומי עם קרבנות הרדיפות וההשמדה, רק אז החילותי לפחד, ממש לפחד, מפני עריכת ה„סדר" — — —

בפסח תש"ו ערכתי את ה„סדר" הראשון אצלנו ב„לידינגה". בעצם היתה „לידינגה" רק המקום והרקע של ה„סדר", כי מספר האורחים

(האורחות) היה יותר גדול ממספר בנותינו עם ההנהלה והפקידים גם יחד. אם אינני טועה, הכינונו אז את ה„סדרים" עבור למעלה ממאתים נפשות. רוב הרופאים בבתי החולים הבינו, שחגיגת הפסח הראשון בסביבה שלהן תהא אמצעי רפואי־נפשי — וגם גופני — לחולות ולמבריאות. אם כתבתי בפרק מיוחד (להלן) על „ביקור חולים" שבו הצטיינו הבנות, הרי כאן אני מוסיף מלה אחת בשבח „הכנסת האורחים" שלהן. שתי המצוות כתובות יחד בש"ס (שבת קכז.) בראש כל הדברים שהאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא: הכנסת אורחים וביקור חולים. אמנם תמיד יש קשר פנימי בין שתי המצוות הללו, אבל בזמנים ההם היתה האחת גוררת את חברתה: מי שבא לבקר את החולה התיידד אתו מיד וכל חפצו להביאו אל ביתו או למוסד שלו לזמן־מה; מי שהכניס אורחים כאלו בביתו הוסיף לחפש אחרי אורחים אחרים בדומה להם, אשר שכבו למאות בבתי החולים של כל ארץ שבדיה. הכנסת האורחים היתה הכנסה מעשית: מבלי שאף אחד מאתנו יציע זאת, ויתרו כל בנותינו על המטות שלהן, ומסרו לאורחות את חדריהן, למשך כל ימי החג, והן מצאו להן מקומות־לינה בחדר האוכל הגדול (לאמיתו של דבר: צריף פשוט) או במחסנים. נהירנא איך שבאותו ערב־פסח הביאו בנינו הצעירים יחד עם תלמידות בעלות כח מטות בלי מספר מן „הצלב האדום", כמעט עד לרגע כניסת החג.

ההכנות לפסח היו לעזרתנו. ידוע שאין מברכין על מכשירי מצוה, אבל בימים ההם היוו ההכשרות־למצוה עצמן את הברכה הגדולה ביותר עבור בנותינו. הן היו כל־כך טרודות להכין את ניקוי ואת כשרות הבית וכל הכלים, עד שלא מצאו זמן, ואפילו רגע, להרהר בגורלן הקודר ולזכור את האור החגיגי של פסח שזרח לפנים בבית ההורים, ואת חשכותו במחנות הריכוז.

בכלל, אם כתבתי לעיל על הפחד שהיה בלבי לפני פסח זה, הנה באמת לא פחדתי על בנותינו עצמן ומתגובתן בפסח ראשון זה „אחרי הגאולה". בנותינו הכירו אותנו ואנו אותן, וידענו שלבן היה ברשותן גם בשעות של התרגשות יתירה. פחדתי רק: כיצד יגיבו האורחות? רבות מהן עוד היו חלשות מאד וכמעט לכולן היתה זו הפעם הראשונה „בסביבה שלנו". בנקודה זו אני משבח מאד את בנותינו, שהבינו מיד ל„מצב הנפשי" של אחיותיהן, וכאשר באתי בערב לברך את הבנות ואת הבאות, ראיתי שבנותינו כבר ערכו את ה„סדר" עוד בטרם בואי: סדר ישיבת האורחות — כל אורחת ישבה בין בנות שלנו שכבר עמדו בנסיון, וכה „אשה את רעותה

תעזורנה ולאחותה אמרה: חזקי". ה„סדר" נמשך שעות ארוכות ובמשך הערב נעשו השתקניות ביותר למקשות ולמתרצות. ברוך השם, בחצות הלילה שרנו כולנו: „חסל סדור פסח כהלכתו... זך שוכן מעונה — קומם קהל עדת מי מנה — בקרוב נהל נטעי כנה — פדוים לציון ברנה". והחרוז הזה נעשה שירו המיוחד של פסח זה.

ההוצאות הגדולות המיוחדות של הכנסת־אורחים רחבה זו, נתכסו על ידי ידידי מוסדנו, והרב רבי אברהם־ישראל יעקבזון בראשם — כתמיד — אבל אם אינני טועה הרי בפסח זה הראתה גם הקהלה הגדולה בשטוקהולם נדיבות מיוחדת, סדרה „סדרים" בכמה מקומות — גם בבתי־חולים עצמם — וגם בעלי־בתים רבים הזמינו כל דכפין וכל דצריך [הרב שלמה וולבה ערך „סדר" מיוחד לעצמו לא מתוך „התבדלות", אלא כדי להרנין לבבות רבים באיזה בית־חולים רחוק, בצפונה או בדרומה של הארץ הענקית].

היתה לנו מבשלת הונגרית מדקדקת מאד במצוות, ולצידה עוזרות מבית הספר שלנו, אשר עדיין זכרו כל מנהג קל מבית הוריהן, וכך הוכן תפריט על פי המסורות של „המהדרות מן המהדרות". כבר רשמתי ב„זכרונות" שלי, כי למרות כל ההכנות וכל הזירוז נמצאו בתוך בנותינו גם כאלה שאכלו רק כזית מצת־חובה והסתפקו כמעט כל ימי החג באכילת תפוחי־אדמה, ואעפ"כ דומה עלי שהפסח אצלנו היה „חג כשר ושמח". היה לנו סיפוק רב ממכתביהם של רופאים שונים, מכתבי הערכה, אשר בהם הדגישו שהחולות שלהם הרבו טוב במשקל — והבנתי אז כי לא רק שמועה טובה אלא, ואולי עוד יותר, גם הסביבה הטובה תדשן עצם.

מכל זכרונותי בחיים היה ה„סדר" הזה, הזכרון הנעים והלבבי מכל. אם מותר להתבטא כך, הרי הרגשנו אז במובן הרוחני איך „ויהי המשכן אחד" (שמות לו, יג) — כולנו חגגנו את החג מתוך טהרה וקדושה, מתוך תודה ל„שוכן מעונה".

ה„צרות" התחילו אחרי החג, כאשר כמה מן האורחות סירבו לעזוב אותנו, הן הרגישו את עצמן די בריאות לחיות את החיים הדתיים של החברה ולהתארגן בבית־ספר. הן לחצו על רופאיהן, ורבים מהם אמנם גילו הבנה רבה והסכימו לכך במדת האפשר. לא היה פסח או „ימים נוראים", אשר אחריהם לא נתווספו „ספסלי בבית המדרש". אינני יודע משום מקרה שהיה צורך הכרחי להחזיר תלמידה כזאת לבית החולים.

לפני פסח תש״ז חזרתי חולה מארצות הברית. השתתפתי בכוחותי המעטים בהכנות לחג, הייתי גם נוכח בפתיחת ה„סדר״ כדי להשמיע דברים אחדים של עידוד לרוב המשתתפות, אבל לפתע חשתי בחולשה גדולה והייתי נאלץ להפסיק. ה„סדר״ נמשך בהנחיית מנהלנו רבי ניסן אייגל המסור וע״י בני הצעירים. רק בסוף סיון חזרתי למשמרתי בקודש.

בפסח תש״ח כבר ידעו בנות „לידינגה״ את דבר ההחלטה, להביאן בס״ד בפרוס החגים לארצנו הקדושה. למרות בקשתנו לשמור החלטה זו בסודיות, שמעו אורחותינו מן הדברים והיה קשה מאד להשקיטן. לעומת זאת הכין בני השלישי רבי מרדכי־עמרם נ״י (כעת: משגיח רוחני בישיבת רוז׳ין, בני־ברק) למספר בנות הפתעה נעימה: הוא שמע ממני כי החרדיות ביותר הסתפקו בשנים קודמות בשיעור כזית מצה לכל החג, ולכן הביא עמו — כשחזר לפני פסח משנות הישיבה בבלטימור הביתה — כמות גדולה של מצות מהודרות. הסכמתי לזה, בתנאי שלאף אחד לא יוודע למי הוא יחלק את המנות. גם אשתי וגם אני אינם יודעים עד היום מי קיבל אותן (בדרך כלל התנגדנו מאד לעשות „הבדלים״, אבל זה היה דבר יוצא מן הכלל, ראיתי בו כעין „הצלת נפשות״ — נפשות דייקא — ולכן ויתרנו על העקרון החינוכי).

בשנת תש״ט חגגנו כבר את החג בחיפה — גם שם במספר גדול של משתתפות, אבל לא באותה התלהבות של הפסח הראשון בשבדיה. בחיפה היה שיא ההתרוממות ה„סדר השני״ שערך אצלנו בחינו הנפלא האדמו״ר הצדיק רבי ברוך הגר מסרט־ויז׳ניץ זצוק״ל, האיש שהיה כולו חסד ואהבת הבריות. עבור חלק של בנותינו שעוד היה אז בשבדיה, ועבור האורחות וה„מוחזקות״ של „סדר לידינגה״, נערכו הסדרים במקום מרכזי בשבדיה באופן מיוחד. הרב חייקין ז״ל — רבה של „עדת ישראל״ — והרב יעקבזון הנ״ל פעלו בכל כוחם להנעים להן את החג, והג׳וינט כיסה את כל ההוצאות בנדיבות יתרה.

אסיים פרק זה על חוויותי המרשימות ביותר מימי שהותי בשבדיה, בהעתקת ה„שיר״ ששלחתי בניסן תש״ו אל שארית הפליטה בשבדיה.

הפסח הראשון „אחרי הגאולה"

„כן עשה הלל בזמן שבית המקדש היה קיים,
היה כורך פסח מצה ומרור ואוכלם ביחד..."
(מתוך ההגדה־של־פסח)

מנהגו של הלל — כבר אלפי שנים — נעשה לגורל של אבות ובנים:
כי הפסח, הסמל של חרות — רק עם המצה, לחם העונים,
רק עם המרור, הסמל של גרות — הושיטו לנו הם הזדונים.
אף פעם לא היתה החרות שלמה — תמיד חיינו בפחד ואימה,
תמיד היינו, מזמני החורבן — למשל בגוים לשנינה ולקרבן.

אך השתא והכא — „אחרי הגאולה" — קוינו לאורם של יחידי הסגולה:
ואיה החרות אחרי כל הרצח — אחרי שתמו חרבות לנצח?
איה האצילים הממהרים לעזר — לקשט השארית בפרח ונזר?
איה השערים הפתוחים לרווחה — לקבל ה„שארית" בשמחה וברכה?
וגם ב„ארצנו" סגורים השערים — שמעתם נחמות, רק פיתוי דברים.
גווכם נתתם כולכם למכים — ועתה: כולכם מצפים ומחכים! — — —
אומות העולם, לו סבלו כן — כבר כולן אבדו תקוותן הן!

לא כן ישראל, הבדודים הפזורים; — להם יש תקומה: **ליל שמורים;**
לא יישן השומר, רועה העדר — להם יש תקומה: **מסדרין הסדר;**
הסדר מקשר כל אחד בקונו: — כן עשה הלל כשזבול על מכונו! — — —

כאילו כבר ראה הימים הבאים — ימים חשוכים, ימים נוראים,
קבע הלל מאז ומכבר: — אוכלים הפסח רק יחד עם מר,
כי „ליהודאי בארצות גלותא — יאה ויפה רק עניותא!"

כן עשה הלל, כן לימד לדורות — כן הדליק לנו בחושך האורות:
פסח ומצה ומרור כרוכים — אם נאכלם יחד — אנו ברוכים — — —

אל יאוש בלבכם, אחות ואח — נקוה נזמר: ונשמחה בך.
אתא בוקר, כן נשמע ממעונים — חזק נתחזק בשמחה ורנה:
האבן שמאסו הבונים — היה תהיה לראש פנה!!!

השורות דלעיל נכתבו ונשלחו בניסן תש"ו, שערי
ארץ־ישראל נפתחו לנו ולבנותינו רק בתשרי תש"ט —
כה הבינונו אז את חסד הלאומים!...

פרק שלושים

ביקור חולים בשבדיה

בסיום ברכת „אשר יצר" אנו חותמים: „רופא כל בשר ומפליא לעשות". חז"ל מפרשים בש"ס ובמדרש את סוף הברכה „ומפליא לעשות", כשבח להקב"ה על הצורה הנפלאה שבה יצר את האדם. כך נאמר למשל ברש"י (שלהי ברכות, דף ס:, ד"ה ומפליא לעשות): „כנגד שהגוף חלול כמו נאד, והנאד הזה אם יש בו נקב אין הרוח עומד בתוכו, והקב"ה ברא את האדם בחכמה, וברא בו נקבים נקבים הרבה, ואעפ"כ הרוח בתוכו כל ימי חייו — וזו היא פליאה וחכמה". אולי מותר לנו להוסיף, שהמלים „ומפליא לעשות" מהוות כעין השלמה ל„רופא כל בשר", דהיינו שהקב"ה רופא את האדם כמה פעמים באופן כל־כך נסי ופלאי, עד שהאדם משתומם ומכיר ומודה: רפואת בריה זו לא היתה בדרך הטבע, אלא „נס מן השמים!"

מחשבה זו היתה מנת־חלקי כמה וכמה פעמים, בהיותנו בשבדיה, כאשר טיפלנו בחולות, דהיינו שביקרנו אותן, ישבנו ליד מיטת החולה והרהרנו: נואש! דיברנו עם הרופא וגם הוא אמר: אבדה כל תקוה! אחרי שנים ביקרנו אותה חולה לשעבר, כשהיא בריאה ושלמה, כשהיא „אם הבנים והבנות (כ"י) שמחה" והיינו מודים מעומק לבנו להקב"ה שהוא „רופא כל בשר ומפליא לעשות".

אם אמרתי שכמה וכמה פעמים טיפלתי בחולות וביקרתי אותן, אין זה מדויק. אני עצמי אמנם נטלתי עלי באותן שנים כל תפקיד ותפקיד שדרשו התנאים ממני, אבל מצוה גדולה זו של ביקור־חולים היתה למעלה מיכולתי. נסיתי ונסיתי, עד שלבסוף אסר עלי רופאי כל השתתפות שהיא במצוה מיוחדת זו ונאלצתי להשאירה לעמיתי ב„ועד ההצלה השבדית", להרב א"י יעקבזון (זצ"ל) להרב שלמה וולבה ולהרב ישראל חסדן. מה שפעל הרב יעקבזון בזה במשך השנים, מה שפעל יומם ולילה, ותכופות: לילות רצופים — אי־אפשר לתאר! כשם שבפרק כ"ה יכולתי רק לרמוז

על התמסרותו של הרב וולבה בשפכו את נפשו עם החולות ועבור החולות לפני רופא־חולים.

הרבנים האלה עשו עבודה זו, שהיתה כל כך „חיונית" (פשוטו כמשמעו) עבור החולות — ואני חוזר ומדגיש: חולות, כי ביקורים אצל חולים היו נדירים באופן יחסי — מתוך מסירות נפלאה. למרות שמיעטתי במדה האפשרית בביקורים הללו, היתה לי תמיד ההזדמנות לעמוד בקשר עם החולות, רוב־רובן נגועות שחפת, וזכיתי לברך עליהן אחרי זמן־מה: „ומפליא לעשות". נוכחתי בכמה וכמה חתונות של נשים צעירות באמריקה, אשר אז בשבדיה הזהיר אותן הרופא: „נשואין — חס ושלום!" זכיתי בס"ד פה בירושלים לשמש כסנדק לילד החמישי של תלמידת אשתי, אשר הרופאה שטיפלה בה בשבדיה היתה בטוחה שהחולה הזאת לעולם לא תלד. הייתי נוכח בהכנסתו לברית של ילד חמישי אצל תלמידה, שהיתה בשבדיה חלשה כל־כך, עד שלא היה ביכולתה להניע אף אבר. נקראתי פעם להיות נוכח ביציאת־נשמה (ח"ו) של חולה אחת, אשר בס"ד חזרה לאיתנה בשלימות וכמה פעמים ביקרתי בביתה, כדי להתענג על ילדתה הבריאה והמשכלת. כה נעשתה לי הברכה „רופא כל בשר ומפליא לעשות" לברכה על הדברים המאושרים ביותר בחיינו בשבדיה.

את מצוות „ביקור חולים" הבינו בחוגים יהודיים (ואולי גם לא־יהודיים) כמצוה מן המובחר. אני מצטט מ„זכרונות" שלי: „בימי פסח תש"ז, אחרי נסיעתי השניה לארצות־הברית, חליתי קשות ובנות „לידינגה" לא משו ממטתי במשך חדשיים. בימי הבראתי עלה על דעתי: אני זוכה לספוג שפע כזה של אהבה וחיבה, בעוד שבמחנה ההבראה נמצאת עדינה מזרע קדושים, שסבלה כל־כך הרבה ואין דואג עבורה?! בהסכמת אשתי כתבתי אליה בשם בנות „לידינגה", כי תבוא אלינו ללידינגה ותבלה שם עד נסיעתה לארצות־הברית (שם היא עתה ב"ה אשה מאושרת ואם שמחה). והנה היא באה, ראתה והפכה את כל בית הספר ל...משרד דואר. גם לפני בואה היו בנותינו מארגנות משלוחים לבתי־חולים ולבתי־הבראה ומבקרות שם את החולים, אך היא אירגנה והלהיבה את כל בית הספר. מאות מאות חבילות נשלחו לפני החגים לבתי־חולים וליחידים, היא ידעה להוציא כסף מן האבנים, בנותינו אפו כל הלילות. אינני יודע איך הגיבה אשתי בבוא התלמידות עייפות לשיעורים בבוקר, היא שתקה מן הסתם, השתקנית הגדולה — אבל יודע אני שאותה עלמה היתה ידידת כל בית הספר וידידתה של אשתי, עד היום הזה.

ועוד אפיזודה: באחד מבתי החולים של שטוקהולם שכבה במיטתה נערה בודדה למעלה משנה (ואולי שנתיים) כמשותקת, בבואי אחרי שנים ללונדון ביקרתי שם אחת ממכירותי וזו סיפרה לי כי זמן־מה היתה בביתה עוזרת אחת, אשר עזבה את ביתה כדי לנהל מוסד קטן לילדות חלשות ומפגרות. כאשר שמעתי את שם הנערה נזכרתי והרהרתי שאולי זאת היא העלמה החולה משטוקהולם וביקרתי אותה. ואכן: היא היא! אמרה לי: „מה לי לעזור לבריאים, אם אוכל לעזור לחולים?! השם יתברך עזר לי באופן מפליא, כדי שאהא גם אני עוזרת לחולים אחרים". ושוב ברכתי: „ומפליא לעשות!"...

מובן מאליו, שהרבה מן החולות, קרבנות הנאצים, לא הבריאו ונפחו את נשמתן אחרי שנים של סבל במחנות הריכוז ואחרי חדשים או שנים של תקוות־שוא בשבדיה. ההלוויות של הנפטרות, אשר רובן היו בגיל 20 עד 30, היו תמיד קשורות בצער רב ובכאב גדול עבורי, עד שפעם אחת אמרה לי אחת מתלמידותינו הברוכות: „וכי חושב כבוד הרב, שהקב"ה קרוב לנו בבית הכנסת יותר מבבית החיים?!" באותה שעה הבנתי את הכח של מוסר טבעי. תלמידה זו היתה דומה לחברתה, אשר קיבלה בשבת את הידיעה האיומה ממיתת אביה אחרי השחרור, אך גם בצערה ויגונה דאגה בכל כוחה שהחברות לא ישמעו את השמועה, כדי לא להפריע את מנוחת שבתן — — —

גדול מאד היה כוחן הנפשי של החולות, אף פעם לא התאוננו ותמיד היו מלאות תקוה ובטחון. רבות באו מבתים חרדים וקיוו לחיים, כדי לחיות מחדש את חיי אבותיהן. אחת מהן סיפרה לנו: הביקורים של ה„ראבינר החפשי" היו לי, למרות רצונו הטוב, לעמל ולמשא. פעם רצה לנחמני: אל תתייאשי, תחזרי לבריאותך ואז תינשאי לאדם ישר. אמרתי לו: וכי יש להשיג בשבדיה שידוכים הגונים? והוא השיב: למה את קוראת שידוכים הגונים — וכי הגויים אינם הגונים? ובבכיה הוסיפה הנערה: וכי לכך נשארתי כיחידה מכל משפחתנו החסידית, כדי לעשות „שידוך הגון" כזה?! (אולי היתה שיחה כזו דבר יוצא מן הכלל, אבל לאמיתו של דבר הרי תכופות שמעתי: „הם" מביאים לנו ממתקים, מדוע לא עולה על דעתם לשמחנו ב„סידור" וכדומה?...)

אחד מיהודי שטוקהולם, איש דתי ומיוחס, העביר פעם אלי מכתב שקיבל מאחת החולות, בהוסיפו כי מתוכן המכתב רואה הוא שהכותבת היא „יותר מדתית", ולכן מבקש הוא ממני לטפל בצרכיה. מלאתי כמובן את בקשתו. שם החולה לא היה ידוע לי, אך כאשר באתי אל חדרה

והחלפתי אתה מלים ספורות נוכחתי לדעת, שהיא ממשפחה מפוארת בפרשבורג, אשר בביתה ביקרתי פעמים מספר ואשר דודה היה אחד מרבני בית־המדרש הידועים בהמבורג. היא נישאה לפני המלחמה לבן־תורה צעיר, ולכן לא ידעתי את שמה. אחרי המלחמה חזרה ל„אהבתה הראשונה", לאגודת־ישראל, וניהלה במשך זמן ארוך את הקיבוץ לצעירות דתיות „זכרון מאיר" (על שם הג"ר מאיר שפירא זצ"ל) בסביבת גוטבורג.

לעומת אלה נמצאו גם חולים שהיו חלשים או מיואשים כל־כך, עד שלא רצו לבוא בקשר עמנו, או שפשוט לא ידעו שיש יהודים בשבדיה שכל חפצם הוא: לעזור לחולים. יש לי מכיר פה בירושלים, למדן גדול ובעל משפחה חשובה, אשר שכב על ערש־דוי בבית־חולים בצפונה של שבדיה, רחוק מכל ישוב יהודי, ושהיה בימים ההם כל־כך חלש באין יכולת לכתוב וכמעט שלא היה מסוגל לדבר. הוא בא לשבדיה במחצית השנה 1945, ולא ראה שם אף פעם פרצוף יהודי. לפסח תש"ו קיבל באמצעות רופאו מקהלת שטוקהולם מצות ובקבוק יין, והיה גלמוד לחלוטין. בקשתו היחידה היתה: לשוב בחזרה מיד לעיר מולדתו פרשבורג. סוף־סוף הסכימו הרופאים ובעיר מולדתו, שם פגש את הוריו, הוסיף מיד במשקל והבריא במהירות תוך חדשים מעטים. גם הוא אחד מן המברכים בכוונה עמוקה: „רופא כל בשר ומפליא לעשות".

***

כבר כתבתי תכופות, שתלמידותינו היו בעצם מורינו, וכך גם היו לנו החולים בחולשתם הגופנית ובגבורתם הנפשית — למופת! וארשה לעצמי להעתיק כאן מכתב ששלחתי לחולה אנושה (ושחזרה אחר־כך בס"ד לאיתנה), המלמד באיזו מדה הושפענו אנו הבריאים מן החולים, ואיך ראינו בהם את המורה־דרך לנו:

„בתי, מכתבך היקר קבלתי — בושתי ונכלמתי ונבהלתי.
כל כך חלושה את וחולה — בודדה גלמודה נתונה בגולה.
עברו עליך כל סבל ויגיעה — ונפשך כולה חזקה ובריאה.
אינך רגילה לקבל מתנות — ומר לך לחזר אחרי הגרנות',
כן הוא וידוייך בבכי ואנחה — והוספת עוד מלין של תודה וברכה.
בתי הקטנה, שמעי דברי — הוא יהיה לך לשמן וצרי,
ישובב את נפשך כולה טהורה — שמעי היטב ותראי אורה:
אנו הנותנים, אנו הגבורים? — ואת המקבלת! לא כן הם הדברים!!!

כל אלו ,הנותנים׳ : הרבנים, הפקידים — ובעלי הזהב, כל אלו ,הנגידים׳
כל אלו ,הטובים׳, כל אלו ,הגומלים׳ — איש וגם אשה, כל אלה ,החומלים׳,
כולנו חיים טובים חיינו — כולנו אכלנו, כולנו שתינו,
שבתנו שבת ב,נשמה יתרה׳ — בעת ששולחת לארץ הגזירה,
בעת שסבלת גזירות קשות — ישבנו בשלוה ודרשנו פה דרשות !

אדבר גלויות : אם יש כאן להודות — אם יש להביא לחמי תודות,
עלינו להביא, עלינו לבד — כי מה שעשינו, המעט מן המעט,
וכי יש לדמותו לכל מה שעשיתן — בעת שביד הנוגשים הייתן.

אנו נותנים פירורי פירורים — ואתן נתתן גופים שבורים.
אנו נותנים רק כסף מאוס — ואתן — החיים ! ולכן אם יאות
ונאה להודות, מודים אנחנו — אנו ,הנותנים׳ שהכסף שלחנו.
מודים אנחנו ברוח שבורה : — התודה לך המקושטת בגבורה,
התודה רק לך, אחותי, בתי — כזה הוא החשבון האמיתי !
ממני התודה, הברכה קחי, — התודה והברכה : חזקי ותחיי ! — — —

ולו היו לי אלפי ידים — כתבתי מכתבים בלי עצלתיים,
לו אלפי רגלים, לא אחרתי — לכל בתי החולים הלכתי, מהרתי
ולכל חולה וחולה האמת אמרתי : — בתי, גבורה, לעמך דמית,
כמוהו את במדבר היית — כמוהו את כשה אובד תעית — — —
אך כעמך תינחמי בכפלים : תגיעי לארצנו, ארץ החיים —
— — — מרחוק כבר נראות ציון וירושלים״.

פרק שלושים־ואחד

מסעותי לארצות־הברית

לרגלי פעולותינו בשבדיה, ביקרתי שלוש פעמים בארצות־הברית. כמה אישים וכמה דברים עשו עלי שם רושם גדול, אבל כשבאתי בפעם הראשונה היתה פגישתי עם בני בכורי ר' יצחק נ"י אחרי שנים רבות של געגועים — ושנות מלחמה ושואה נחשבות ככפולות — הדבר שנגע ללבי ביותר. ואולי גם השתתפותי בישיבת הועד־הפועל האמריקאי של אגו"י תחת נשיאותו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, היכן שנפגשתי גם עם ידידי היקר מאז הרב ד"ר יצחק לוין (בנו של הגאב"ד דריישא הי"ד), שכבר בצעירותו היה עסקן מסור ונאמן. נפגשתי שם גם עם הרב בנימין־זאב הנדלס. בפולין לא ראינו איש את אחיו אף פעם, אבל פה היתה בינינו מיד ההרמוניה השלמה ביותר — בכל הדברים שנגעו למהותה ולמעשיה של אגו"י. אחרי שזכיתי להעמיק בספרו הגדול „עם התורה", הבנתי היטב איך האיש היקר הזה מושרש בכל ישותו באדמת הקודש של „אגודת ישראל" וכי גם עליו נאמרה ברכת יעקב אבינו: „בנימין זאב יטרף", כי הוא יודע לתת טרף ליראי ה' בני תנועתנו, ומדוע זכה לזה? „בבקר יאכל עד" — משחר נעוריו התכוון לאכול מלחמם של גדולי וקדושי האומה, ולכן: „ולערב יחלק שלל" — בערוב ימיו יחלק לדורו וגם לדורות הבאים מה שקנה מתורת גדולי הדורות שלפניו.

ההכנסת־אורחים של ה„רודניקר רב" — רבי בנימין הלברשטם זצ"ל — היתה למופת. ישבתי בביתו הפתוח לרווחה בכל שלושת הפעמים שבאתי משבדיה לאמריקה.

ביקורי השני בניו־יורק היה ביקור־תודה וביקור־התעוררות גם יחד, שהרי אין מזרזין אלא למזורזין כבר, והיה עלי לדרוש מן החברים הנאמנים בהנהלת „ועד ההצלה" עוד ועוד, לאפשר לנו לבנות את הסביבה ההגונה עבור הפליטים החרדים בשבדיה, כי „סביבה משלהם" היתה השאיפה

העיקרית של החרדים האלה, אשר ראו בחוגי היהודים בשבדיה רק טמיעה והתבוללות. ר׳ יצחק־מאיר ביונים, ר׳ שבתי פרנקל, מר סטיפן קליין וידידי מכבר יוליוס שטיינפלד (וינה) מצאו תמיד את הדרכים המתאימות לעזור ולהקים.

ואיך שמצאתי בצ׳רליס אולמן, כמעט בהיסח־הדעת, את גואלה של „לידינגה״ — על זה כתבתי כבר בפרק כ״ח.

למען האמת: לא רק „ועד ההצלה״ היה אחינו בצרה. גם „ועד העזרה״, האיגוד של האדמו״רים הקדושים בארצות הברית, השתתף בצרותינו ובהוצאותינו. העזרה מצד האדמו״ר מקופישניץ זצ״ל היתה חזקה עוד מתקופת וינה, אשר עוד שם היה „זורע צדקות״.

הפתעה נעימה היתה עבורי: יחסו של הרב הצדיק רבי יוסף ברויאר, אלי ואל תפקידי. הכרתי אותו כמובן עוד מפרנקפורט, אע״פ שאף פעם לא דברתי שם עמו. חשבתי שהוא כל־כך כנוס בתוך עצמו, עד שבלתי אפשרי לבוא אתו במגע נפשי אינטימי. והנה באתי אליו, והוא קירב אותי באופן מפליא, דרש לפני קהלתו בחג השבועות תש״ו דברים מלהיבים לטובת שארית הפליטה בשבדיה, עמד לימיני בכל כוחו כל פעם שבאתי לארצות־הברית וע״י זה מצאתי בקהלתו ידים פזרניות ולבבות פתוחים.

קהלתו — „קהל עדת ישורון״, כשם הקהלה של הש״ר הירש בפפד״מ — אשר בנה איש גדול זה בשנות זקנתו, היא עד חי ל„רוח הנצחית״ של רעיונות הסבא הגדול ושאיפות האב. אחרת לא היה באפשרותו לבנות קהלה, בית־כנסת, בית־ספר וישיבה, וכל מה ששייך לקהלה גדולה בממדים כה גדולים, ולנטוע שוב את „קהלת ברויאר״ כעין בריה חדשה־ישנה על אדמת ניו־יורק. ידוע שהרב הצדיק הזה מייצג את שיטת „תורה עם דרך ארץ״ בכל היקפה ואינו מסכים לשום שינוי, יהיה איך שיהיה. נסיתי להבהיר בפניו את חוות־דעתי העניה, אבל לא העזתי לומר לו את הדברים שקלטתי מפי מרן רבי חיים־עוזר זצ״ל בענין יסוד „בית המדרש לרבנים״ בארץ־ישראל, הדברים שצלצלו אז בקרבי פנימה: „מה שטוב באשכנז לא טוב הוא בארץ־ישראל״. אני תפלה שגבור זה, שכבר הגיע לגבורות בס״ד, יעמוד לפנינו בכל כוחו עד מאה ועשרים שנה.

לפני פורים תש״ח באתי בפעם השלישית לניו־יורק, הפעם רק בעניני „לידינגה״. בראשונה חשבנו שיהיה קל להעביר את כל „לידינגה״ לא״י

וכי כל השאלה היא רק הצד הכספי. פורסמו שמועות, ש־100,000 סרטיפיקטים יעמדו לרשות הפליטים, מהם 4000 לשבדיה, ומהם 400 לחברי ה,אגודה' דשם. וחברי אגו"י בשבדיה ששאפו אז לארץ־ישראל יחד עם בנות „לידינגה", אמנם לא היו אז יותר מ־400. אך עד מהרה נוכחנו לדעת, שכל התקוות האלו היו תקוות שוא: לא היה דבר ולא חצי דבר. כמעט במשך כל שנת 1947 נמשך המשא־ומתן עם ממשלת המנדט, להקציב 40 סטודנט־סרטיפיקטים לטובת „לידינגה". ד"ר יונה כהן, אגודאי ותיק ומחנך נכבד, יחד עם מר יוסף גולדשמיט (יליד פפד"מ) השתדלו הרבה בזה. תחילה היו האנגלים מוכנים להיענות לבקשה, אך ככל שהיחס בין ממשלת המנדט ובין יהודי הארץ הלך ורע, סירבו האנגלים יותר, עד שבתחילת 1948 דחו את הבקשה סופית.

בנותינו התחילו להיות קצרות־רוח ועצבניות. חלק מהן כעס עלי בסתר, על שהתנגדתי בכח ל„עליה ב'". קיבלתי בנדון זה את עמדתו של הרב הגאון ר"צ דושינסקי זצ"ל, ועל־פי חוות־דעתו ויתר הרוב המכריע של בנותינו על העליה הזאת.

להמשיך ולהישאר בשבדיה — היתה מחשבה מפחידה עבור כולנו. נסעתי, איפוא, בריש אדר תש"ח לניו־יורק, כדי לטפל בהעברת בנותינו לשם, לפחות באופן זמני. באמריקה הלך לפני בנותינו שמן הטוב. קצת מהן שכבר היו בארה"ב השיגו משרות מוצלחות בהוראה. לרוב בנותינו היו ידיעות טובות, כולן דיברו היטב עברית — תנאים שאיפשרו כנראה את סידורן באופן הגון.

צ'רליס אולמן הנאמן, קרא לישיבת הועד של „ריסקו שילדרן", כדי להתייעץ על אודות פרטי העברת „לידינגה". אך לפתע־פתאום הופיע ר' בנימין מינץ ז"ל באותה ישיבה ודרש את בנותינו בשם ארץ־ישראל!

פרטים מלאים על ישיבה גורלית זו, תיארתי פעם ב„שערים" ובאכסניות ספרותיות אחרות. היה קשה לי להסכים מיד לדרישתו של מינץ, כי המצב בארץ־ישראל היה אז עדיין קשה למדי. אלא שבאנו לידי פשרה: „לידינגה" נשארת בשבדיה עד הראשון לחודש אוקטובר, ואני מתחייב לא לעשות שום פעולה להעברה עד אז לארצות־הברית. מינץ לקח על עצמו את האחריות לכך, שהג'וינט יכסה את כל הוצאות „לידינגה" עד התאריך הזה. כן התחייב לדאוג ולהבטיח שאשתי תמשיך בעבודת „לידינגה" עם עשרים מן הבנות המוכשרות ביותר להוראה, עד גמירא, וכי כל „משפחת לידינגה"

תשב בארץ־ישראל בבית אחד תחת השגחת אשתי. מינץ קיים הבטחותיו, ביום 30 לחודש ספטמבר (יום אחד לפני תום ה„אופציון") יום כ"ז אלול תש"ח עזבה „לידינגה" את לידינגה.

**
*

בפעם הרביעית הייתי באמריקה — כמי שפטור כבר מן האחריות ל„לידינגה" — ע"פ בקשת מרכז „בית יעקב" בארץ־ישראל. גם בפעם הזאת הרגשתי איך ש„מה' מצעדי גבר כוננו". הרב פנחס־יעקב הכהן לוין, ראש תנועת ב"י בארץ, ביקש (או ליתר דיוק: דרש) ממני לנסוע לאמריקה דרך לונדון. אני סרבתי, כי בלונדון הייתי מוכר וגם קצת נערץ כ„שליחו המיוחד" של רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, ולא חפצתי לעסוק שם גם כ„גובה", אבל בסופו של דבר — כמנהגי תמיד — הסכמתי לבקשת הרב לוין, והתוצאה היתה: שבלונדון הצלחתי מאד (באופן יחסי) ובניו־יורק לא קבלתי מאומה.

עוד הייתי פעמיים בניו־יורק — כנאמן של „מושב הזקנים והזקנות המאוחד" בירושלים עיר הקודש, במטרה לנהל משא־ומתן עם הנהלת „מוסד וורצווילר". על הצלחתי המסויימת בזה אני מודה לידידי הרמן ווריש מהמבורג, גם הוא חבר בהנהלת המוסד הנ"ל. ימים מעטים אחרי התערבותו הנמרצת שבק לן חיים באורח פתאומי, יהא זכרו ברוך.

הפעמים האחרונות של נסיעותי לניו־יורק נועדו למטרות פרטיות, דהיינו לביקורים אצל הילדים: בני בכורי ר' יצחק, אשר לימד אז בפארוקוואי וניהל אחר־כך גם את בית הספר היסודי של „תורה ודעת"; ובתי היחידה מרים עם בעלה והילדים, אשר התגוררו אז ב„קרונהייטס" וכהיום הם בבורו־פארק. נסיתי גם אז לעשות, דהיינו לאסוף כספים לטובת מוסדות שהייתי קשור בהם — אך הרגשתי מהר שתשש כוחי ונס ליחי. רק בפארוקוואי הצלחתי קצת לגייס כספים לטובת „החינוך העצמאי" — הודות להתערבותו רבת־המשקל של מרן רבי אהרן קוטלר זצ"ל.

הביקורים שלי באמריקה היו תמיד מעייפים מאד, אבל שאבתי שם הרבה נחת, לא רק במעונות הילדים שלי, כי גם בבתים הרבים שיסדו „בנות לידינגה" — כארבעים במספר כ"י — ובבתים של בני ובנות „שארית הפליטה בשבדיה". רוב המהגרים הצליחו בס"ד ובנו בתים לתפארת. המהגרים מהונגריה הישנה מצאו חיזוק ועידוד אצל האדמו"רים והרבנים ממדינה זו שקדמו להם בדרכם (היינו במנוסתם) לניו־יורק.

בניו־יורק השתתפתי בכמה חתונות של יוצאי שבדיה, באתי במגע מקרוב עם אדמו"רים שלא הכרתי עד אז, ונוכחתי לדעת שה„חצר" של האדמו"ר ה„קנאי" רבי יואל טייטלבוים שליט"א מסאטמר אינו אלא מקום של אחוה והתקרבות לכל בא, וכי הרבי עצמו מספר בשיחה פרטית גם „בדיחות" וגומל תמיד טובות לחסידיו, וגם לאלו שאינם חסידיו!...

חוויה גדולה היתה עבורי הפגישה עם הגאון רבי ראובן גרוזובסקי זצ"ל, זמן קצר לפני פטירתו, בהיותי בניו־יורק בפעם האחרונה. הייתי אצלו ביחד עם תלמידו הותיק הרב זאב דורכין (גם הוא אחד מלוקחי „בנותינו") ועם בני הרב ר' יצחק, שזכה לבוא לקמיניץ עוד בשנות עלומיו. מידידי הרב מאיר פנטל, שהיה עבורי תמיד הסמל של למדנות קמניצ'ית, נבצר אז להיות הרביעי בביקור זה אצל הגאון. רבי ראובן היה כבר חלש מאד והדיבור היה קשה עליו. אך גם הדברים המעטים שהוציא מפיו בקושי, היו לי ולחברי כעין פריסת־שלום אחרונה מן הזמנים הברוכים של „קמיניץ דרבי ברוך־בר" זצוק"ל, החותן הגדול של האיש הנעלה והמרומם הזה, האגודאי הנלהב שמעטים כמותו.

הייתי נוכח בכמה ישיבות של ה„צעירים" — אשר בינתיים נעשו למנהיגים של „אגודת ישראל העולמית". ר' אלימלך טרס ור' משה שרר ניצבו ליד ההגה הן בביקורי הראשון והן בביקורי האחרון בניו־יורק. הראשון נזדכך ביסוריו הקשים והמרים אשר סבל, כצדיק אמיתי, במחלתו בשנים האחרונות לחייו — תוך כדי נשיאה בעול ה„אגודה" — עד אשר עזבנו לאנחות זה עתה, ביום ב' תמוז תשכ"ז. ולאחרון, יבדל לחיים טובים וארוכים, אנו מעניקים את כל ברכותינו, כי הוא באמת נושא על כתפיו משא כבד מאד: את עול אגו"י האמריקאית.

בביקורי הראשונים התפללתי תמיד בבית המדרש של ה„רודניקר רב", שהיה גם מקום תפלתו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, של ד"ר יצחק לוין ושל כמה מכירים מכל פינות העולם. בפעם האחרונה, בישבי בשכונת בורו־פארק, המרכז החרדי החדש, אהבתי להתפלל בבית־המדרש של ה„צעירים". הסאון וההמולה הם אמנם אמריקאניים, אבל הלבביות היא נוסח „וינה". שם מתפללים כמה ממנהיגי ה„אגודה", חדשים וגם ישנים, כמו: הרב שמחה אלברג, הלמדן והסופר, או דוד טירקל, ידידי הקרוב מזמני העבודה המשותפת בווינה, ועוד כמה מכירים מווינה ששומרים את משמרת ה„אגודה" כאן כן היום. כמדומני שאגודת־ישראל באמריקה על כל סניפיה, היא אחת התקוות הגדולות והמצויינות ביותר של אגו"י העולמית וקשריה האמיצים עם כל הישיבות הגדולות באמריקה, הפועלות ברוחו של

הגר"א קוטלר זצ"ל, משמשים כערובה לכך שהנוער הוא שלנו! על יצירתו הגדולה של הרב מפרנקפורט, רבי יוסף־יונה־צבי הלוי הורביץ, בבורו־פארק — ישיבה (אמריקאנית) ו„מתיבתא" (כהלכה) על שם זקנו הגדול מאונסדורף — כבר כתבתי לעיל בפרק ה' המוקדש לכבוד עלייתו לארצנו הקדושה. בינתיים כבר התאקלם גאון זה באוירת בני־ברק: איש התורה ב„עיר התורה".

***

כח המשיכה של ניו־יורק הוא אמנם גדול ביותר. ובכל זאת: ברוקלין אינה ירושלים וויליאמסבורג היא לא „מאה שערים". מקומנו האידיאלי, בלי שום ספק, הוא: בארצנו הקדושה!

פרק שלושים־ושנים

אחינו בהולנד

כאשר ביקרתי אחרי השואה בהולנד, הופתעתי למצוא שם אחרי החורבן הנורא סימני שיבה למקורות הנצח והתעוררות פנימית, אשר הוכיחה באיזו מדה גדולים היו המקורות הפנימיים אשר פיכו באחינו ובאחיותינו שם, כאשר שבו ממחבואיהם ובנו מחדש מה שהיה נראה כנחרב לנצח ח״ו — — —

אני מוכרח להתוודות, כי הנסיעות להולנד היו עבורי תמיד חוויות בלתי נמחות והרביתי בהן, החל מימי מלחמת־העולם הראשונה עד לפני שנים מעטות, עת נאלצתי לחדול בכלל ממסעות למרחקים. בתחילה חשבתי שהנסיעות לאחינו בני מזרח־אירופה יביאו לנו תמיד ריוח רוחני עשיר, ולעומת זאת בנסיעות ליהודי המערב קיוינו בשורה הראשונה לרווחים כספיים — אבל במרוצת הזמן למדתי אחרת! הייתי בהולנד כמה פעמים, וכל נסיעה הסבה לי מחדש עונג רוחני עצום וקשרה אותי באישים רמי־ערך.

נקיון הערים והרחובות נראה בעיני כסמל למהות יושביהן. בארץ זו התחלתי להעריך את עבודת האדמה ושפע הפרחים, והרבה יותר מזה למדתי להכיר: את תרבות הלבבות של יהדות הולנד, עם ריבוי הפירות הרוחניים שהבשילה. לפי דעתי היה זה משפט קדום, שנבע אם מתוך גאוה ואם מתוך אי־ידיעה, כאשר סברנו במזרח, ואפילו באשכנז, כי תלמידי־חכמיה של הולנד לא עמדו על מדרגה גבוהה בידיעת התורה.

אינני רוצה לדבר דוקא מהרב הראשי ריטר, מרוטרדם, ידידו הקרוב של מרן רבי חיים־עוזר זצ״ל — אשר מחוץ להולנד אולי לא נחשב כרב הולנדי, אחרי שקנה לו את כל תורתו אצל תלמידי־חכמים פולניים גדולים שהביא אביו העשיר לביתו, בעיר הקטנה במזרח־אשכנז, כדי שיהיו תחילה רבותיו ואחר כך חבריו של יניק־וחכים זה; שכן רוב רבני הולנד — לא רק בזמנים קדומים, אלא גם בתקופה האחרונה — היו תלמידי־חכמים

מובהקים שתורתם היתה אומנותם: הרבנים הראשיים אונדרוויסר באמסטרדם ורדנבורג בארנהיים, הרב הירש בצוואלה, ראש בית־המדרש־לרבנים הרב וואגינר [אני מקדים בשמות הרבנים הקשישים]. זוהי הערכה שאישרו גדולים וטובים באשכנז, שכולם היו אנשים בעלי ידיעות רחבות ועמוקות, בעלי מחשבה וחוקרים, אלא שהרבו להצניע את ידיעותיהם, לאור המציאות שסמכותם היתה מושרשת ולא היה מי שהעיז להרהר אחריהם.

גם רבנים צעירים יותר: הרב סרלויס [בזמן נסיעותי שימש כדיין והצטיין בבקיאות נפלאה, אחר־כך כיהן כרבה הראשי של קהלת האשכנזים באמסטרדם]; הרב טל באוטרכט [בסוף ימיו הרב הראשי באמסטרדם]; הרב מארסן בהאג; הרב דויד"ס ברוטרדם [מ"מ של הרב ריטר]; הרב דסברג בגרנינגן; הרב לויסון בליוורדן — כולם אנשים שעמדו על משמרתם בדעת ותבונה, באחריות למופת, וניהלו את היהודים האשכנזים בהולנד ביד חזקה וברוח נדיבה.

וכן המורים: אינני אומר שכולם או אפילו רובם היו למדנים, אבל העיקר: רובם ככולם היו ירא"ם ושלמים, נציגים הגונים של היהדות החרדית, גאים למלא תפקיד מורים בישראל!

גם בראש קהלות הספרדים ניצבו אנשים חכמים וידועים, שהקפידו מאד על „יחוסם", אך כולם שומרי־אמונים ומהם היה לי קרוב במיוחד החכם העדין ד"ר פיריירא בהילורסום, אגודאי בלב ונפש, שב"ה זכינו כי גם אחרי כל התלאה עודנו עומד כיום ברוב אונו בראש הקהלה הספרדית בהולנד, ואילו בן־אחיו, תלמידו המסור, הוא אחד — וכפי שאומרים, הקיצוני ביותר! — משלושת הדיינים באמסטרדם (כדיין „אשכנזי")...

היהדות בהולנד היתה, לפי נציגותה הרשמית, זכאית לפחות לתו־היכר: „שמרנית". החיים הרוחניים לא היו דלים כאן יותר מבארץ מולדתי.

הנוער הלך את דרכו קוממיות: מדריכיו היו אנשי קומה כמו רבי יצחק ורדנבורג, תלמידו של הרב שמואל־דוד אונגר זצ"ל מטירנא, ומאוחר יותר דיין באמסטרדם. הוא היה כולו אש במלחמתו למען ה„אגודה". ואתו יחדיו: הרופא היקר דוד הויסדורף מאמסטרדם, העורך־דין המסור דה־האס באוטרכט, המחנך המצוין קרופפלד, המארגן המיושב והמסור צדוק"ס בהאג, ואחרון־אחרון חביב: רבי שאול סלנטר ברוטרדם, תלמיד־חכם גדול. כולם היו אנשים שלמים, העושים רצון קונם באימה וביראה. גם הבנות עשו חיל. בראשן עמדה אז: אסתר הלפרן (כעת: הגב' וונקרט בבני־ברק, בתו של הג"ר שמואל הלפרן זצ"ל, אב"ד אמסטרדם).

הרבנים עצמם הלכו בהולנד לפני הבעלי־בתים, בהורותם להם את

המעשה אשר יעשון. כשבאתי לאוטרכט בפעם הראשונה, עמד הרב טל בכבודו ובעצמו — באופניים שלו — בתחנת הרכבת, כדי לקבל את פני האורח ואת חבילותיו. יש בני אדם — ואני בתוכם — שחושבים כי קבלת־פנים מעין זו אינה לפי כבודו של הרב הראשי — אך הרב טל סבר שזוהי חלק מהכנסת־אורחים שלמה...

הרב ורדנבורג בארנהיים, החריף הגדול, דיבר אתי שעה אחרי שעה על קושיות ברש"י, רמב"ן ואבן־עזרא [האחרון היה „ידידו המיוחד"...] ולפתע־פתאום סגר את הספרים: „אינך זקוק לתורה אלא לקמח", נלך ונבקר את העשירים, ללמדם חידושים ב„נתינה לגר".

במרכז זכרונותי עומדת אסיפת „קרן התורה" באמסטרדם, בחורף תרפ"ז. רבי ישעיהו פירסט, ד"ר מאיר הילדסהיימר, ד"ר נתן בירנבוים, ד"ר ש. דויטשלנדר והרה"ג ש. ברום מלוצרן — היו הנואמים. היתה אז עת־דודים. אנשי המערב חפצו לעזור לישיבות במזרח־אירופה ולהיות שותפים בבנין הסמינר של „בית־יעקב" בקראקא, כולם נדבו למגבית בעין יפה, לְמרות שבהולנד עמדו אז לפני הוצאת ה„חומש" ע"י הרב ורדנבורג — — —

***

שבת באמסטרדם — מה יפה ומה נעימה היתה! בית־הכנסת הגדול של האשכנזים עם החזן היקר מרוקו, בית־הכנסת הגדול של הספרדים עם כל האצילות מדורי־דורות. כמה שיעורים לכל חוג וחברה, דרשות למבינים, ודרשות להמון הפועלים הפשוטים... בבתי בעלי־בתים היו ספריות נחמדות, לא לפאר אלא לשימוש, גם לשימושו של האורח המבקר... אוירה ביתית במלון „הייגנטליך"... השבת באמסטרדם היתה באמת מלאה טעם וחן.

רובע היהודים באמסטרדם היה בימות החול כולו מלאכה. מהומה ורעש. אך בשבת היה כולו מנוחה, שלום והשקט. היו שם בתים שידעו לספר עוד מימי ביאתם של האשכנזים הראשונים, ואולי ידעו לספר אפילו מבואם של הספרדים הראשונים. עוד בימינו אנו הדגישו הספרדים את יחוסם: בת ממשפחתנו כי נישאת לספרדי, נראתה בעיני משפחת בעלה כ„נחותת־דרגה", הגם שהיא היתה „אשכנזית מיוחסת", הן מצד אביה והן מצד אמה.

הבתים עודם ניצבים לפני עיני־רוחי בכל הדרם: הויסדורפ'ס ברוטרדם — איך הם פתחו לבם וביתם לאורח, איך ישב האורח להנאתו שעה אחרי שעה בספריה שלהם עם רוב אוצרותיה; השפיגל'ס בדונטר — שכיבדו

את האורח במהדורה הראשונה של ה„קרבן נתנאל"; הפולק'ס בגרונינגן — מפזרי צדקה בלי גבול; האברהמי'ס והלויסוני'ס בהאג — שכל בן־ביתם היה לוחם לתורה ויראה בלי שום פשרה; ואן־לון בשייבינינגן, שדאג באהבת־בן לד"ר נתן בירנבוים. אני רואה לפני עיני־רוחי כמעט בכל קהלה וקהלה ידידים ואהובים שהשתתפו במלאכתנו — מלאכת הקודש של ה„אגודה" ו„קרן התורה" — בנאמנות ומתוך שמחה.

הימים מקדם: „החכם צבי"... רבי מנשה בן־ישראל... ה„אמסטרדמר ש"ס"... המוסדות מאז שעמדו בחלקם עוד בזמננו — ידידינו באמסטרדם הצביעו תמיד על כל האוצרות האלה באהבה, כאהבת הבן לאמו היקרה.

עתון רב־ערך הביא את הידיעות מן הארץ ומן העולם היהודי לבתי היהודים; בעיר ובכפר חיו חיים נעימים תחת שלטון יקר־מציאות: היהודים כיבדו את המלכה, והמלכה העריכה את האורחים היהודים.

הולנד — הממשלה, האזרחים ויהודי הארץ — קיבלו בימי השואה מספר רב של פליטי אשכנז ושאר הארצות, בסבר פנים יפות מאד. במשך זמן־מה חיו שם הבאים חיים של שקט, עד שבא המשחית גם להולנד ולא הבדיל בין אזרחים ופליטים. ארץ זו המלאה נעימות, תרבות ומסורת, נהפכה לחרבה ע"י „אותו האיש" שלא ידע נעימות ותרבות.

***

כל הדברים שרשמתי כאן אין בהם חידוש מיוחד, מכיון שאינם אלא כעין העתק ממה שהעליתי בכתב, כאשר הכינותי את ה„זכרונות" שלי. אם אני חוזר על הדברים בפעם נוספת, הרי זה משני טעמים. נדמה לי כי בהולנד קיימו מצות „אהבת הגר" באופן מיוחד, אע"פ שהנבונים דהתם ידעו היטב שגם הם עצמם אינם חיים בזמני החירום חיים שלווים ובטוחים. סיפרתי כבר בהזדמנות אחרת על אודות מעללי הגבורה של הרב ד"ר נויבירט זצ"ל, אשר עליהם העידו בפני אנשים נאמנים באמסטרדם. אני בעצמי שמעתי ממקור נאמן, שחברנו וידידנו הרברט קרוסקל, ואולי עוד יותר ממנו אשתו הצדקנית, סיכנו במחנה הריכוז בהולנד את חייהם כמה וכמה פעמים כדי להציל את האחרים מתוך הסכנה; ב„זכרונות" שלי אני מדגיש את יום ו' מנחם־אב תש"ד כיום חג, היום שבאה אלי לשטוקהולם הבשורה המאושרת על הצלת משפחת קרוסקל, בהגיעה לאיסטמבול. על הטובות הרבות שעשה לי ידידי זה באורח אישי — יחד עם שאר־בשרי היקר והחביב מוהר"ר נפתלי יעקבזון הי"ד — טובות שבאותו זמן היו בעלי משקל רב ומכריע, כתבתי כבר במקום אחר. כן עמל ופעל הרבה הרב הראשי סרלויס הי"ד, להביא אותי כ„רב־משנה" לקהלתו, בסברו

שאמסטרדם בטוחה יותר ליהודים מקופנהגן. הדברים האלה שאני מעיד עליהם כאן, מפגינים את האהבה הגדולה שחיתה בלב אחינו בהולנד, כלפי כל מי שהיה שרוי אי־שם בסכנה — — —

ברם, הרבה יותר מכל העובדות המופלאות האלה, תשפיע על כל יהודי מאמין הצורה אשר בה קמה היהדות ההולנדית, המוכה והרצוצה, לתחיה מחדש! היא אישרה מחדש, בעצם הווייתה, את דברי הנביא: „שובי בתולת ישראל, שובי אל עריך אלה!"

ראינו את היהדות ההולנדית בפריחתה וראינו אותה אחרי המלחמה, רבות וגדולות עשתה יהדות זו כדי להתחזק ולבנות את עצמה מחדש מתוך עיי חורבנה: „נפלה ולא תוסיף — קום בתולת ישראל".

עמל על־אנושי עמלו אחינו בהולנד לבנות מחדש את היהדות שלהם. זכיתי עוד לראות את הזקן שבחבורה, הרב הגדול והצדיק יוסטוס טל, יושב שוב על כסא הרבנות בעיר הבירה, ואחריו את הרה"ג שוסטר, שסבל כל־כך הרבה במלחמה ובכל זאת לקח את העול הקשה על שכמו ובנה מחדש — עם דייניו המוכשרים והמסורים — את הקהלה המפוארה; ראיתי את הזקן החביב והשלם הרב פירריא, כאשר סידר „קדושין" לבתו בבית־הכנסת הספרדי; ראיתי את „כולל הו"ד", גאוותם של יהודי הולנד ויהודי דייטשלנד גם יחד, בפעולה חדשה. ידידי מ„תקופת שבדיה", הרב ברלינגר (ממאלמי) נוסע בחריצותו הנפלאה ממקום למקום להדליק את נר התורה; פקידה נאמנה מאחת המשפחות המיוחסות ביותר באשכנז, מבקרת בכל בית ובית אשר יש שם לפחות תקוה קלושה לבנות מחדש מעט „יידישקייט" — וכל־כך עמלים הם אחינו בהולנד להיות „הבנים־הבונים"!...

מאד מאד נוגע החזיון ללבי: רוב החברים מאז אינם עוד, נשארו לי רק שלוש וכולם עומדים ב"ה על צבאם, צביונם קומתם ודעתם: א) ידידי צדוק'ס, ראש הקהל של האג; ב) ידידי די־האס, ראש קהלת אוטרכט; ג) ד"ר דוד הויסדורף, מנהל חוג החרדים ברוטרדם. כולם אינם עובדים לטובת היהדות ההולנדית לבדה, אלא מעניקים מכוחם ומרוחם גם לאגודת־ישראל בארץ־ישראל ולכל מוסדות הבצרון של היהדות החרדית.

יתר על כן: יו"ר של „נשי אגודת ישראל" בארץ־ישראל היא הגב' לידיא בירנבוים, אחותו של ד"ר דוד הויסדורף, הקשורה לאגודת־ישראל עוד מנעוריה; והמזכיר הכללי של מוסד „בית יעקב" בבאר־יעקב הוא רבי שבתי לויסון, בנו של הצדיק המנוח הרב דליורדן הי"ד.

מעט מזעיר נותרו לנו ממחננו הגדול בהולנד, אבל כל מה שנשאר לנו — נשאר לנו לברכה, לברכה מרובה!

פרק שלושים־ושלושה

ביקורי באנטוורפן ובלונדון

לפני השואה חי בבלגיה קיבוץ גדול של יהודים. רבים ונכבדים בתוכם היו אנשי־שלומנו. חברינו אלה התלכדו סביב לאישיותו של הרב הצדיק וטהור המעש רבי מרדכי רוטנברג הי״ד, רבה של קהלת „מחזיקי הדת״ באנטוורפן, איש חסיד ולוחם אגודאי, סמל לקהלתו וסמל למשפחתו המפוארה. קהלתו — בית־הכנסת הגדול והנהדר, לצידו של בית־המדרש המלא נעימות ברחוב אסטן — הכילה מתפללים רבים, בני תורה מצויינים, עושי צדקה ועסקני ציבור. החיים שם היו מקוריים: הרב ניהל את קהלתו במקל־חובלים — בכל מה שנגע לדין; ובמקל־נועם — בכל מה שנגע לדברים שבין־אדם־לחברו.

בשנת תרצ״ח התקיימה באנטוורפן אסיפת „קרן התורה״ למערב־אירופה, בנשיאות הרב־דמתא. הרב הגאון רבי שמואל־יוסף רבינוב זצ״ל, מהמבורג, נבחר אז לראש בית־דינה של הקהלה. הוא בא לשם כחבר הנהלת „קרן התורה״ בגרמניה, אחרי שהרב רוטנברג, שהיה סמל של „כולו־לשם־שמים״, בא בדברים עם הנהלת „קרן התורה״ שיזמינוהו, כדי שהוא עם הגרש״י רבינוב יבואו כך למגע אישי ואינטימי מבלי שהדבר יתפרסם בקרב הקהלה (ראה להלן בפרק ס״א).

קהלת הרב רוטנברג היתה לעיר־מקלט עבור כמה מידידינו באשכנז, ובתוכם: ש״ב רבי פנחס הלברשטט מהמבורג, שחי בערוב ימיו ונפטר בשיבה טובה בירושלים עיר קדשנו; ידידי הקרוב רבי יעקב רוטשילד ואחיו היקר ליאו מהמבורג; רבי שמואל אוסטרזצר מדויסבורג, ועוד. כולם מצאו באנטוורפן ככל חפץ לבבם: קהלה עם כל המוסדות, קהלה מבורכת בשפע של אהבה עזה והתמסרות לכל צרכי הכלל.

רבים מהם, ובתוכם הגאון רש״י רבינוב, זכו להימלט מן השואה בשעה האחרונה, אך רבים ושלמים הלכו מגולה אל גולה ומגולה לחשכת־עולם, הי״ד.

אחרי השואה ביקרתי באנטוורפן יחד עם ידידי ר׳ אברהם הירש מירושלים (מזכיר כללי של הועה״פ העולמי של אגו״י) וראיתי שם בעיניים דומעות את הנס של התחיה: רבים רבים הלכו לעולמם, אבל הקהלה קמה וגם ניצבה מחדש בכל פארה ויופיה. קראתי ב„דאס אידישע וואָרט״ (בטאון אגו״י בניו־יורק) שיהודי אחד ביקר באנטוורפן וחיוה את דעתו, כי „מי שבא היום לאנטוורפן מרגיש במדה מסויימת שהוא ב...קראקא!״ עד כדי כך תוססים שם החיים החרדיים. אני בעצמי רוצה רק לציין את מוסדות החינוך דהתם, הפועלים תחת הנהלתו של ידידי ר״ש אוסטרזצר הנ״ל, ואשר אודותם אמר אלי פעם מנהיג „מזרחי״ ידוע: „הייתי באנטוורפן והיה עלי ראשית־כל לבקר את מוסדות ה„מזרחי״, אבל אחרי שראיתי וגם בחנתי — ברשותו של הרב אוסטרזצר — את התלמידים בבית־ספרו, שכחתי ממש מכל המוסדות האחרים״. מקור אחר לפריחת הקהלה הוא ממלא־מקומו של הרב רוטנברג הי״ד, הלא הוא הגאון רבי חיים קרייזווירט — נואם בחסד עליון, מרביץ־תורה למופת ובעל־צדקה שמחייב את כל העשירים!

אינני רוצה להרבות כאן בשבחה של קהלה זו, מטעם פשוט: משוכנע אני כי הרבה מן המפעלים לפני השואה וכמעט כל ההישגים אחרי השואה הם מכוחו הגדול ומהתלהבותו הבלתי־שכיחה של חברנו רבי שלמה קלגסבלד, חתנו של העסקן האגודאי הותיק רבי חיים־ישראל אייזן ז״ל מציריך — והרי הוא מכיר את הדברים מיסודם, והוא בודאי מחוייב ומתעתד לכתוב לנו היסטוריה מדוייקת של קהלת „מחזיקי הדת״ באנטוורפן. אם ענוותנותו תאלצהו לא לרשום את חלקו הוא בעבודה כבירה זו — אנו מוחלים לו! ההיסטוריון של תולדות אגודת־ישראל ידע גם על־פי מקורות אחרים לתקן מעוות זה...

***

הגאון רש״י רבינוב זכה, כאמור, להימלט מחרב היונה והגיע בחסדי־שמים ללונדון, כמו שרבים אחרים מיושבי בלגיה זכו לנוס לשם בשעה האחרונה. בעצם עלי לרשום עתה את תיאור התרשמויותי מאגודת־ישראל באנגליה. אני אמנם עושה זאת, אבל אקצר בדברי מכמה טעמים:

א) למרות שכמה פעמים הייתי באנגליה (דהיינו בלונדון) ולראשונה עוד בזמן קדום, תיכף לסיום מלחמת־העולם הראשונה, ואז היה הסוכן הלונדוני של בית־המסחר שעבדתי בו בהמבורג: רבי יוסף ווייל זצ״ל, אשר שימש אז כעין יושב־ראש של ה„אגודה׳ הארצית וכיושב־ראש של

הקהלה החרדית „עדת ישראל" — הנה תמיד קשה היה לי להבחין בראותי שם פעולות גדולות, אם הן פרי ה„עדת" או ה„אגודה". למעשה לא היה בזה הבדל גדול, כי גם פה וגם שם עמדו בראש אותם המנהיגים. ברם, בהיותי שואף למסור תיאור מהימן — והרי אני כותב את השורות הללו בתור אגודאי — הריני נאלץ להיזהר.

ב) ידידי הרב הדיין ד"ר ישי גרינפלד, מלונדון, הוציא־לאור לפני שנים אחדות ספר מצויין: „שלושה דורות". תכלית הספר היא להראות את השפעת מפעלו הרוחני של הש"ר הירש זצ"ל על היהדות החרדית די בכל אתר ואתר; אבל בספר זה מתוארת גם היהדות החרדית באנגליה בצורה די ברורה, ולכן יכול הקורא המעונין למצוא בספר זה כמה וכמה פרטים רבי־ענין על מנהיגי ה„אגודה" באנגליה.

אזרי „פתיחה" זו עלי רק להטעים, כי לשני אישים מיוחדים במינם עלינו להיות אסירי־תודה עבור מרבית ההישגים החינוכיים, הסוציאליים והארגוניים, שהם הבסיס והתוכן של ה„אגודה" בלונדון. שניים אלה הלא הם: א) הרב הגדול רבי אביגדור שנפלד זצ"ל [חותר־גזעם של מרנן ורבנן הגר"ע אייגר וחתנו בעל ה„חתם־סופר"] שיסד את „עדת ישראל" בלונדון (כהמשך ל„בית המדרש" בצפון־לונדון, מוסד שיסדו כמה משפחות מפוארות מהונגריה ואשכנז) ובנה בלונדון רשת גדול של בתי־ספר חרדיים והציל ע"י כך חלק גדול של הנוער; ב) ידידנו ר' אהרן גודמן זי"ל.

אין כאן המקום להאריך בשבחו של הרב שנפלד, אשר עוד היום, קרוב ל־40 שנה אחרי פטירתו, הריהו חי בלב כל יהודי חרדי באנגליה. ברצוני להציב כאן מצבת־זכרון רק למסירות שבה עמד לימיני, עת באתי בשנת תרפ"ו ללונדון בתפקיד קשה: לייסד שם סניף למפעל „קרן התורה". הוא עזר לי רבות והשפיע גם על אחרים — כמו רבי אוסקר כהן זצ"ל — לבוא לעזרתנו. הוא הפגין כלפי כמה וכמה אותות של חיבה, אהבה ועידוד. שמו הטהור חרות בספר של „קרן התורה", באותיות זהב, לעד.

גם על ידידנו ר' אהרן גודמן, ריבוי הדברים הוא למותר. כל אגודאי אמיתי הכיר אותו, הוקיר אותו וידע שכל המפעלים הגדולים שלנו באירופה, ובמיוחד אחרי השואה, נעשו על ידו. המלצתי וכתבתי עליו בזמנו את דברי הנביא זכריה: „ממנו פנה ממנו יתד ממנו קשת מלחמה" — ואמנם מפני שהיה גם „קשת", היה לוחם נועז, וזה אמנם הפריע לפעמים את שיתוף־הפעולה עם הועד־הפועל של אגו"י בארץ, אך אין בכך כדי להעיב על טוהר רוחו וכוונותיו של בר־לבב זה.

אביא כסייעתא לדברי שני עדים:

א) כמעט תיכף אחרי חתונתו ביקר ר"א גודמן את מורנו רבי יעקב רוזנהיים בפרנקפורט, והוא הטיל עליו להיות „שליחו" ושגרירו האישי בלונדון. אחרי זמן קצר ביקרתי גם אני את מנהיגנו והוא סיפר לי מ„מינוי" זה, בהוסיפו ש„אפילו את השנה־ראשונה לא הותרתי לרשותו!" פעמים אין־ספור הדגיש רבי יעקב רוזנהיים את נאמנותו של גודמן, בין בשיחה פרטית ובין בפומבי, וזאת למרות שבענינים מדיניים מסויימים חלק ה„שליח" גם על „שולחו".

ב) הדיין ד"ר גרינפלד, בספרו הנ"ל, כותב: „בהתישבותם מצאו הפליטים האורטודוקסים מגרמניה, אוסטריה והונגריה, את העזרה הכי־גדולה ע"י מנהיג האגודה ה.א. גודמן. יחסיו המדיניים והתרבותיים עם כל העולם כולו איפשרו לו להבין את הצרכים הרבים של ה ב א י ם וקשריו לממשלה הכשירו את דרכם של כל אלה". את הדברים הללו כותב המחבר במסגרת תיאור הפעולה באנגליה לטובת הפליטים, אחרי עלותו של היטלר ימ"ש לשלטון.

ואילו את הטובות שגמל לי גודמן במשך עשרות שנים, באופן אישי, אינני רוצה לפרט כאן, אך אציין כי הן היו גדולות ותמיד בשעת הכושר! (וראה להלן, בפרק ע"א).

עם כל רצוני לקצר, אי־אפשי לפסוח על שתי אסיפות גדולות שאירגן ר"א גודמן בלונדון. האחת (נדמה לי בשנת תרצ"ז) — היתה ועידה גדולה ורבת־רושם בהשתתפות מרבית צמרת המנהיגים של ה„אגודה"; השניה — אחרי השואה (בחנוכה תש"ה) — היתה פגישה מזעזעת של שארית הפליטה עם המנהיגים שנשארו לנו לברכה. נהירנא, כי גם רבי יצחק־מאיר לוין הגיע אז מארץ־ישראל לפגישה זו. בתוך הפליטים היו: האדמו"ר מבובוב, הרב מייזלס מברגן־בלזן, וגם צילה אורליאן (כיום: הרבנית סורוצקין, ירושלים) — אחת הגבורות, אשר אף באושביץ' לא חדלה להורות ולחנך את הנפשות העזובות בקרב הבנות הצעירות.

כשאני זוכר את הפעילות למען הפליטים, הנני מוכרח להזכיר גם את ממלא־מקומו של הרב אביגדור שנפלד, הלא הוא בנו רבי שלמה שנפלד. וזאת: לא רק מפני שהוא הציל את רשת בתי הספר הדתיים — הירושה הגדולה שהניח אביו עדין הנפש — מחורבן, אלא גם מפני מעשי גבורה מופלאים שהרבה לעשות לטובת הפליטים, כאשר הציל מאות מאות נפשות מציפרני היטלר, גדולים וקטנים, ולא ידע — כאשר העידו בפני העדים המהימנים ביותר — גבול למסירות־נפש־וגוף בעבודת ההצלה הזאת. אחד

מגדולינו בלונדון, גם הוא מן הניצולים ע"י הרב שנפלד, אמר לי פעם: „אני זקן מופלג, אבל איש כהרב שנפלד, לא ראיתי כל ימי, ודאי זכות אבותיו הקדושים עמדה לו והשם שהוא נושא" [נדמה לי כי חשב שהרב שנפלד נושא את שמו של רבי שלמה איגר (בנו של רע"א), אך אם זה באמת כך אינני יודע...]

**
*

שמורים בלבי הרבה זכרונות אישיים מלונדון: הימים הנעימים שבילית בנעימים בביתו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל בימי מגוריו שם, במחיצת אשתו ז"ל, שידעה תמיד בעליזותה לחזק ולעודד את לב ורוח בעלה הגדול, כאשר סבל וכרע תחת נטל צרות הכלל והפרט; הרב הגדול רבי מרדכי קנובלביץ', ידיד מימי־נעורי בהמבורג, שהיה בצעירותו תלמיד של בעל „כלי חמדה" ולמד אחר־כך אצל רבי שמואל־יוסף רבינוב בהמבורג; הרב רבינוב עצמו, ידידי מתקופת המבורג וידיד לי בערוב־ימיו בבני־ברק; הדיין רבי ישי גרינפלד וביתו זו אשתו, החברה הנאמנה בבנין הסמינריון של „בית יעקב" בקראקא; ר' חיים פלס, עוזרו הנאמן של הרב שלמה שנפלד בפעולות העזרה; רבי יששכר יעקבזון, קרובי וידידי הנאמן, שפתח תמיד לי ולארבעה מבני את שערי ביתו לרווחה. ואחרון אחרון חביבי ר' בנימין־שלמה לונצר, נושא שמו של הגאון רבי שלמה שפיצר מוינה [חתנו של מרן ה„חתם־סופר"] שעוד לפני מלחמת־העולם הראשונה היה אוהבי ורעי בהמבורג, ועתה מצאנו איש את אחיו פה בירושלים עיר הקודש, לחדש בימי הדמדומים את חסד ימי הנעורים.

ברם, מה שחשוב לי יותר מכל הזכרונות — שאגודת־ישראל בבריטניה היתה ל„חי נושא את עצמו": ידידים כהרב אליהו מונק מ„גולדרס־גרין" [בנו של מרן הגר"ע מונק זצ"ל ראב"ד ברלין], ר' אלכסנדר לובנשטיין [המתעתד להיות ביום מן הימים „גודמן מספר שתיים" שלנו] ור' שמחה־בונם אונסדורפר, המזכיר הכללי, שהוא איש המעש ובעל־כשרון גדול מאד — אישיותם של כל אלה בצירוף עוד כמה וכמה חברים מסורים, מהווים ערובה נאמנה כי עתידה של ה„אגודה" באנגליה יוסיף לה ולכולנו כבוד ותפארת!

פרק שלושים־וארבעה

מאורעות קשים בחודש אב

[ב־50 השנים האחרונות]

„משנכנס אב ממעטין בשמחה" — כן פוסק רבינו המחבר ע"פ הש"ס (תענית כו:) ב„אורח חיים", ריש סימן תקנ"א. ובעל „מגן אברהם" מפרש כאן שאין שמחין כלל, וזה ע"פ הש"ס (מגילה ה:) ובתוספות שם, דאם הפירוש ששמחין קצת היה צריך לפרש השיעור מהו זה שקורין „ממעט". ואם כי יש מקום לפרש שיש להבדיל בין התעניות האחרות לבין תחילת חודש אב — ויש שמפרשים כך — הרי התנא בתענית מונה תחילה את כל הצרות של חודש אב, ובכן יש לפשוט מלשונו כי גם כוונתו היתה להעיר על חומרת הימים בחודש אב. וכן מה שהמחבר מוסיף (בשם הגמרא תענית כט:) „ובר ישראל דאית ליה דינא בהדי כותי לישתמיט מיניה (כל חודש אב) דריע מזליה", גם זה מראה לנו, שכבר מאז ומקדם היו מגלגלין חובה ליום החייב.

גם אנו אם נשקיף על פני העבר, הננו באמת מוצאים שימי חודש אב היו תמיד ימי „חייב", שבהם סבל עמנו הרבה ואבד הרבה. ולא רק אם אנו מפליגים לזכור „ימות עולם", העבר הרחוק, כי גם בימינו אנו הרגשנו את הבכיה לדורות שקבע לנו הקב"ה בלילות אלו.

אני בעצמי זוכר ארבעה ימים קשים ומרים בחודש אב שהיו לעם ישראל לבכיה מרה, לבכיה לדורות:

אני זוכר את התשעה־באב של שנת תרע"ד, שבו התחילה המלחמה־העולמית הראשונה.

אני זוכר את שבת־חזון של שנת תרפ"ז, שבו הלך לעולמו הקברניט של היהדות החרדית באשכנז, הגאון רבי שלמה־זלמן ברויאר זצ"ל, גאב"ד פרנקפורט.

אני זוכר את יום ה' מנחם־אב שנת ת"ש, יום פטירתו של מרן רבי חיים־עוזר זצ"ל, רבה של כל היהדות החרדית בעולם כולו, במשך תקופה של עשרות בשנים.

אני זוכר את התשעה־באב של שנת תרצ"ה, שבו הלך לעולמו ד"ר שמואל דויטשלנדר זצ"ל, אחד המארגנים של „אגודת ישראל" העולמית, של „קרן התורה" ושל „בית יעקב".

כל זה היה כבר חלק מחיי עצמי, והשפיע עלי מאד מאד. ועל המאורעות הללו ארשה לעצמי להוסיף מלים מספר.

**
*

המלחמה העולמית הראשונה, היתה לפע"ד רק כעין הכנה למלחמת־העולם השניה. היא היתה התראה נוראה, ואנו נשארנו אדישים ונרדמים. היהדות באשכנז — והחרדים כחלק ממנה — ראה ב„קיסר" את ה„אידיאל" העליון, התבוסה במלחמה היתה גם לה „אסון לאומי", התפתחות הדברים ברוסיה לא הפחידה את היהדות העולמית, איש לא ראה את מה שרואה היום אף הילד; התפתחות הדברים באשכנז, שהיתה כמו־כן התוצאה הישירה של מלחמה זו, לא הפריעה את שלוות הגויים ואף לא את מנוחת היהודים, עד שפתאום ידעו גויים ויהודים כאחד, שאיחרו את המועד — כולם איחרו א ז כמו שמאחרים ה י ו ם — ואת הבכיה לדורות של אותו ליל תשעה־באב אנו בוכים עוד היום.

ברם, אם המלחמות לפי אמונתנו ביד „בעל המלחמות" הן, והאדם רק כעין שותק בדברים האכזריים האלה, הלא מיתת הצדיקים היא קשה כשריפת בית אלקינו. וכמו שהחורבן בא בגללנו, הן הראשון והן השני, כמו כן מתים הצדיקים על ידינו או בעבורנו. ולכן עומדת חיה לפני עוד היום הצורה של הגאון רש"ז ברויאר זצ"ל, הרב דפרנקפורט, אשר הטביע את חותמו — הנהלת הקהלה ברוח האורטודוקסיה ההונגרית — לא רק על קהלתו, אלא על רוב הקהלות החרדיות באשכנז. לדבר על גדולתו בתורה אינני מוסמך, וכן אינני בא לתאר כאן את אישיותו. יבואו אחרים ויגידו הם.

אני רוצה לרשום פה רק דבר אחד, המאפיין את מדותיו. בקראקא, בבית־החיים של הרמ"א, נמצא קברו של בעל „מגיני שלמה" בקצה בית־החיים. מספרים, שבזמנו חי בקראקא עשיר גדול, אשר כל ימיו לא פתח ידיו לאביון. כאשר מת ציוה בעל „מגיני שלמה" לקברו בקצה בית הקברות. בימים ההם חי בקראקא איש אחר, מפורסם כבעל צדקה גדול. פתאום חדל מלתת צדקה, וכאשר נדיבי קראקא מיהרו לתמכו, כי חששו שירד מנכסיו, הודה לפניהם, כי כל הצדקה שנתן היתה מהונו של אותו האיש שציוהו להעלים את שמו מכל וכל, ועתה אחרי שמת אותו האיש אין

בידו לתת עוד. כאשר שמע בעל „מגיני שלמה" את העובדה, ציוה לקברו אחרי מותו אצל אותו האיש שקיים מצוות מתן־בסתר באופן זה.

כאשר סיפרו לי ידידי בקראקא את המעשה הזה — „ראיתי מעשה ונזכרתי הלכה": הרב רבי יוסף־שמחה הכהן זצ"ל, מגדולי המבורג, יליד פרשבורג, סיפר לי שהרב ברויאר שלח לו שנים רבות מדי חודש בחדשו סכומים הגונים לחלקם בין תלמידי־חכמים הגונים בהונגריה, תמורת התחייבותו לא להודיע בשום אופן למקבלים את שם הנותן. בזה לא קיים הרב ברויאר את מצות „מתן בסתר" גרידא, זה היה הביטוי לשאיפתו הפנימית: לעשות כל מעשה טוב וגדול — בסתר! אני לא זכיתי להיות ממקורביו, אבל זכיתי אחרי כעשרים שנה להיות ע"י מקרה טהור קרוב לבנו הגדול והצדיק ד"ר יוסף ברויאר בניו־יורק, אשר כמה מבעלי־בתים בחוגו העידו לפני שכאן התגשם ממש: ברא כרעיה דאבוה!

**
*

נבצר ממני גם להרבות בדיבור על מרן רבי חיים־עוזר זצ"ל. הוא היה כל־כך גדול וכל־כך פשוט, עד שפשטותו היתה מכסה את אוקיינוסי הגדולה שהכיל בקרבו. נתגלה לנו בו הנס הגדול, איך שאדם א ח ד נושא בעול של כ ו ל ם, ואעפ"כ לא שכח אף פעם את הדאגה לזולת שחי בריחוק אלפי מילין ממנו.

פעם רצה רבן חיים־עוזר לנוח זמן־מה במקום הרחצה. ידידיו חיפשו לו דירה מתאימה. הם מצאו שתי דירות מוכשרות. מרן ראה אחת שמצאה חן בעיניו, אך התבושש להסכים: הדירה היא נאה מאד, אבל בית התבשיל הוא רחוק מאד מחדרי מגורים, זה מכביד על העוזרת, ולכן צריכים טרם כל לשאול את דעתה...

מרן אמר באחרית ימיו לאחד מקרוביו: בימי נעורי חשבתי שחיבור של ספרים הוא דבר גדול מאד, היום אני יודע שיותר ויותר חשוב לעמוד לימין האביונים בכלל ולימין בני־תורה בפרט [אני בעצמי גם שמעתי את הדברים האלה יוצאים מפי מרן, לכן ארשה לי לצטטם כאן].

כאשר ידידי הרב טוביה הורביץ הי"ד ואני, היינו אצל מרן לפני הכנסיה הגדולה השניה, היתה שאלתו הראשונה: וכי הוא בטוח שהאדמו"ר מגור יבוא? תמיד היתה אחדות הכלל החרדי חרותה בלבו. ב ו י ל נ א התחילה המלחמה נגד החסידים, ואילו הרב ה א ח ר ו ן ד ו י ל נ א, מרן הגאון, עשה הכל כדי להשכיח את מלחמה זו.

**
*

כאמור, חל בתשעה־באב יום היארצייט של ד"ר שמואל דויטשלנדר זצ"ל. היינו ידידים כל־כך קרובים, ואשתי היתה תלמידתו משנתה העשירית כמעט עד יום מותו, עד שתיאור אישיותו קשה עלי מאד. אני חוזר רק על הדברים שבהם סיימתי את הקדשת ספרי „יד ושם לשמואל": „שמואל דויטשלנדר היה מארגן עצום, מורה למופת, מחנך בחסד עליון, מסביר ומבאר עמוק של התנ"ך, נואם אדיר, אבל קודם כל היה אדם מצוין, רם המעלה. כל מהותו היתה להיטיב, ומטרתו היתה לחנך גם את האחרים להיות טובים ודבוקים בבורא יתברך".

ד"ר שמואל דויטשלנדר זצ"ל, שהלך לעולמו מבלי שיותיר אחריו זרע של קיימא, ושאשתו ניספתה בימי השואה ולא ידע איש את מקומה, היה חולה מסוכן עוד מימי עלומיו. הוא ידע מזה כבר כאיש צעיר, אעפ"כ לא נתן מנוחה לנפשו ולגופו ובנה מה שבנה ויצר מה שיצר במשך עשרים שנה בלי הפסק. ולא הניח אחריו מאומה של הון לאלמנתו, היה „המקבץ" הגדול ולעצמו לא ראה צורתא דזוזי! — — —

**
*

אם כבר באה עלינו כל־כך הרבה בכיה, הרינו תפלה שהטוב והמטיב יזכנו גם כן בנחמתו הכפולה: נחמו נחמו עמי יאמר אלקיכם!!!

פרק שלושים־וחמשה

על הצדיקים ועל החסידים

בפרק זה רצוני להקדיש דברים אחדים על הצדיקים ועל החסידים. בפתח דברי נראה לי כי נחוץ בהחלט להדגיש, שאני כותב כ„אדם מן החוץ", אשר בביקור אצל אדמו"ר פלוני או פלוני יכולתי — לכל היותר — להבחין ולהתרשם מקו זה או אחר באישיותו ולהיות מושפע. אך בכדי להבין את החסידות בעומקה ובמהותה, לזה צריך האדם להיות „נולד בתוך החסידות", רק אז יכול הוא להשיג את פנימיות הדברים, כי רק ה„עולה" משיג את דרכם של „בני העליה". מה שנוגע לי, הרי אני באתי ל„רבי" תמיד אך ורק לבקש — לעתים רחוקות בענינים אישיים — ובדרך כלל בענינים של אגודת־ישראל.

על ביקורי אצל האדמו"ר מליובאוויץ זצ"ל כתבתי כבר לעיל (בפרק כ"ב) ועל ביקורי אצל האדמו"ר מגור זצ"ל כתבתי בזכרונות שלי (104/103) ובסוף חיבורי „דברי בן שלמה" הבאתי את הברכה שבה בירך את האנשים שהמשיכו בעבודת ד"ר שמואל דויטשלנדר זצ"ל: „יעשו, יעלו ויצליחו!"

את ביקורי הראשון אצל „רבי", ודוקא אצל אחד מן הגדולים ביותר, עשיתי עוד בטרם נכנסתי לעולם הגדול ולעולמם של הגדולים. בקיץ תרפ"א בילה האדמו"ר רבי ישראל מצ'ורטקוב זצ"ל את חדשי הקיץ בקייטנת־נופש ימית, בקירבת המבורג, ואני נסעתי אליו לבקש את ברכתו, כי הייני אז עדיין בלא בנים. הרבי קיבל אותי בסבר־פנים־יפות ושאל לבקשתי. השבתי בתומי: „בנים כמנין שבטי י־ה". הרבי השיב: „אם רצונו של המקום כן, ימלא בקשתך!" אז לא ידעתי כלל וכלל איך שמדברים אל שרי־קודש אלה, ולכן הוספתי: „כן, אני יודע שאם רצון ה' הוא, יהיו לנו בנים, בקשתי היא, שהרבי ישפיע על רצון זה". אולם הרבי רק חזר ואמר: „אם רצון ה' כן, אז יהיו לך!" אני עמדתי על שלי ורציתי לשלש את בקשתי. אבל הגבאי הפסיקני ואמר לי, שהרבי מוכרח לנוח. הלכתי למחוז־חפצי. רק אחרי

זמן־מה נודע לי, עד מה היתה הנהגתי טפשית אל מול פני זקן האדמו״רים בדורו.

במשך השנים ומתוך העבודה המשותפת באתי במגע קרוב עם ר׳ ברני׳ו, בנו של הרבי. תכופות אמר לי ר׳ ברני׳ו: מדוע אין כבודו מבקר אף פעם אצל אבי? השבתיו — כפי האמת — שאינני מעיז לבקר אצל גדולי האומה ללא מטרה ותכלית כלשהי, בקשר עם תפקידי, מדוע לי להפריע את מנוחת גדולינו חנם? אבל אחרי שר׳ ברני׳ו עמד על ביקורי, באמרו, שהאדמו״ר פקד עליו להביא אותי לפניו, הלכתי אל הרבי בלוויית ר׳ ברני׳ו. כמעט שעמדתי לפני הרבי, והוא אמר: ,,נו?״ הבנתי את הכוונה והשבתי בלי היסוס: ,,ששה בנים״. והרבי: ,,כן, תפלה עושה מחצה... נו, ר׳ ברני׳ו, הבא לעקאך ומשקה״. ברכנו, אכלנו והרבי האציל עלי ברכת־פרידה, וכה זכיתי לבוא שוב במגע עם קדוש זה.

זכיתי גם להספידו: ,,...הגוי והכח והעושר והכבוד והחכמה והזקנה והשיבה והבנים נאה ,לצדיקים׳ ונאה ,לעולם׳ — אלו שבע מדות שמנו חכמים לצדיקים, כולם נתקיימו ברבי ובניו!״ אני התחנכתי בעולם אחר ולא הבינותי את הכוחות הנצחיים שנובעים מנשמתו של ה,,צדיק״, אך הרגשתי במשך שנים רבות שבו היה חי הסוד המהווה והמחיה את עם התורה.

העדינות של ,,בית צ׳ורטקוב״ באה לידי גילוי בוינה גם אחרי פטירתו של ד״ר שמואל דויטשלנדר זצ״ל. היו כאלה שביקשו לקבור את המחנך הגדול לצד אהלו של האדמו״ר והיו כאלו שהתנגדו לקבור שם את ה,,דוקטור״, ובני ה,,רבי״ הסכימו במפורש לקבור אותו לצד האהל של אביהם הקדוש, וכך הם טמונים בחלקה אחת. תמיד היתה לי הרגשה, כאילו קול אחד בוקע מקבריהם: ,,אלו ואלו דברי אלקים חיים״ — העמידה בהר והירידה ,,מן ההר אל העם״.

וינה, אשר שם קבורים הרבי ודויטשלנדר, הפגינה גם בחיים היום־יומיים שיתוף־פעולה אינטימי בין הצדיקים ובין אנשי ה,אגודה׳, אשר המשרד הראשי שלה הועבר לוינה אחרי כינוס הכנסיה הגדולה הראשונה. הרב של ה,,שיף־שול״, רבי ישעיה פירסט זצ״ל, ישב בצוותא עם כמה וכמה מנהיגים מדיניים חשובים, באחדות גמורה, ואילו האדמו״רים לבית רוז׳ין העמיסו חלק גדול מן העבודה המעשית על שכמם. ר׳ ברני׳ו, בנו השני של האדמו״ר מצ׳ורטקוב, אשר נפטר בדמי־ימיו בחודש אלול תרצ״ו, ודויטשלנדר קראו: ,,המצפון שלנו״ — הקדיש את כל כוחו לשני דברים: טהרת המשפחה ו,,חדרים״, בדרשו ללא הרף שה,אגודה׳ תדאג להכשרתו

המקצועית של הנוער, כי לימוד התורה ללא מקצוע יכול להיות רק חלקם של יחידים בעלי כשרונות מצויינים. אינני יודע באיזו מדה הבינונו אז את קריאתו התמידית. כאשר הייתי בוינה, וזה היה תכופות בחיי דויטשלנדר, התקשרתי עמו בקשרי ידידות והייתי מסור גם לבנו ולבתו, שזכו לברוח עם אמם הצדקנית ללונדון. גם שם היינו יחד. לדאבוני נתפרדה החבילה בשנים האחרונות.

הרבי מסדיגורה, רבי אברהם־יעקב פרידמן זצ״ל, היה מדקדק מאד להימנות ולהופיע בחוג של הועד־הפועל כשוה בין שוים, אך חכמתו המפוארת שקרנה ממצחו הזורח־אור העניקה לו תמיד את מקומו האמיתי בתוך חוג „חבריו״. הוא היה קשור באופן מיוחד ברבי ישעיה פירסט.

נשיא „מרכז קרן התורה״ היה הרבי מסדיגורה פשמישל: רבי מרדכי־שלום־יוסף שליט״א. עבודתי למען „קרן התורה״ הפגישה אותי תכופות עם אדמו״ר זה, אשר כבר בצעירותו — הוא היה צעיר ממני ואני מספר כאן על ענינים שהתרחשו לפני יותר מארבעים שנה — הבחנתי בו נאמנות יתירה לרעיון היהדות העצמאית המאורגנת. היו אז בוינה עוד כמה אדמו״רים, כולם השתייכו ברוחם ל„שיף־שול״; אולם רוח זו היתה רוחנית יותר מאשר ארגונית. האדמו״ר מסדיגורה עמד בשתי רגליו בתוך ה„שיף־שול״ כאגודאי שאינו יודע שום פשרות או ויתורים, הוא לא הכיר את „בעיית השיף־שול״, הוא הכיר רק את ה„שיף־שול״ עצמה.

גם בעיר מולדתי המבורג ביקר הרבי מסדיגורה־פשמישל שליט״א, לרגלי כינוס ועידת „קרן התורה״, כנציג המרכז, בכסלו תרפ״ה. הוא נסע משם לגרמניה המערבית, כדי לבחון שם את חניכיהם של תלמודי־תורה מיסוד „קרן התורה״. בהזדמנות זו שאל אבי מורי הזקן, שהיה עד אז רחוק מכל מגע חסידי, את עצתו בהצלחה ושמר תודתו לרבי עד יום מותו. לשמחת לבי, הרי הקשר בין הרבי וביני עודנו היום די חזק. לא זו בלבד שאחד מבני מכהן כמשגיח בישיבת „רוז׳ין״ בבני־ברק, אשר האדמו״ר הנו אחד מפטרוניה העיקריים, אלא גם נכדתי הבכירה בניו־יורק נישאה לתלמיד־חכם צעיר, אשר אמו נתגדלה ע״י הרבי ואשתו הצדקנית כמה שנים בוינה, כבתו היתומה של אחד מאנשי־שלומו הותיקים בגאליציה. וכה יתן ה׳ וכה יוסיף, כפי שאני מקוה, שהידידות בינינו תישמר ותישאר בס״ד לאורך ימים.

מן האדמו״רים שקירבוני מאד היה ראשית־כל ה„קופישניצר רבי״, אשר הזמין אותי לביתו, ואני מוכרח להוסיף: את מי לא קירב ואת מי לא הזמין אותו צדיק, אוהב־הבריות הגדול?! אחרי יותר מעשרים שנה

פגשתיו בניו־יורק וגם שם הראה לי אותות של חיבה, והיה המליץ הגדול ב„ועד העזרה" — קופת האדמו"רים בניו־יורק לצרכי צדקה — כדי שועד זה יושיט את עזרתו גם לפליטי שבדיה וגם לפליטים שבאו משבדיה לארצות־הברית. גם פה בארץ הריני מבקר מזמן־לזמן ב„בית אברהם", פתח־תקוה, הבית היפה שהקים האדמו"ר זצ"ל עבור בנות ישראל להבטיח את חינוכן ברוח ישראל סבא.

מובן מאליו, כי במשך שנים רבות של מסע נזדמן לי לבקר אצל כמה וכמה אדמו"רים בארצות שונות. במיוחד זכור לי הביקור שערכתי אצל הרבי מאנטיניה, רבי מרדכי הגר, שדרש ממני „לכבד" את בית־מדרשו הגדול בדרשתי והראה לי חיבה מופלגת. במשך חדשים שלמים ישבתי במעונו של ה„רודניקר רב" בניו־יורק, אבל הוא מחה אם אני רק נסיתי להזכיר שהוא מנכדי צאנז המוכרים. הייתי תמיד בקשר עם הרבי מבובוב שליט"א בניו־יורק, הן בשאלות שנגעו לפליטות שבאו עמי לאמריקה, הן בשידוכין, אחרי שהכרתי והוקרתי איך רבי זה מתענין בגורל כל אחד ואחת של „הבאים" — — —

לרגלי ועידת־המבורג שהזכרתי, בירך מו"ר גאב"ד המבורג את הרבי מסדיגורה ושיבחו בדברים נלהבים, עד שיצא מגדרו העצור והזהיר בדרך־כלל. כאשר שאלתי את מו"ר אחר־כך: מדוע עשה זאת? ענה לי: אנשי המבורג אינם יודעים כמעט בכלל אודות חסידות וחסידים, חשבתי שלכל הפחות מוכרחים יהיו עתה לדעת זאת, כי אין הם יודעים כמה קדושה אצורה בקבלות הבעש"ט וקבלות תלמידיו הגדולים, כשם שאינם יודעים כמה קדושה אצורה בתורת בעל „חתם סופר" ובתורות בניו ותלמידיו הגדולים — ולפיכך הנחלתי לאדמו"ר כבוד בפומבי!

דברי רבי היו על לבבי כל אימת שבאתי למנהיגי החסידות השונים, וכך יצא שהייתי שם תמיד זהיר מאד ועצבני במקצת. רק ב„חצר" אחת, שנחלקה אחר־כך לכמה „חצרות" שונים — ב„ויז'ניץ" — הייתי אפוף הרגשה ביתית ולא הרגשתי שום רגש של זרות.

כאשר באתי לויז'ניץ בשנת תרצ"א, עוד חי ופעל האדמו"ר הזקן רבי ישראל הגר זצ"ל, בעל „אוהב ישראל", בחצרו שהועתקה לגרוס־וורדיין, אולם בנו רבי אליעזר הגר זצ"ל היה ברא כרעיה דאבוה. ויז'ניץ היתה אז חרבה בחלקה הגדול. גם החצר של האדמו"ר שחזותו כעין ארמון נהדר, וגם בית־מדרשו המפואר, נחרבו במלחמה והוקמו מחדש בדוחק. ויז'ניץ התפרנסה מן התיירים, רואי פני המלך, האדמו"ר הגדול, ועול הפרנסה היה אחר־כך קשה על יושבי המקום. בתוך דאגות אלה, בתוך חורבנות אלה,

בתוך הקהלה הבזוזה והדלה, בתוך כל אלה הקים „רבי אליעזר׳ל הגדול״, רבי אליעזר הגר, את ישיבתו הגדולה והקדושה: „ישיבת בית ישראל ודמשק אליעזר״. פה העמיד פנימיה לתלמידיו, שהיו ממש בניו, פנימיה שהיתה מהודרת גם לפי מושגים מערביים; פה סידר „מנסה״ בבית התבשיל הגדול של ה„חצר״, אשר שם בישלו לפנים עבור מאות החסידים האורחים שבאו מדי שבת בשבתו. בויז׳ניץ למדו בחורי־חמד מבוקובינה, משם נשבה רוח החיים של יהדות ושל אהבת המקום, תורתו ובריותיו. ואם מצאת בכל בוקובינה, בכרכים ובכפרים, יהודים נאמנים, בעלי מסירות־נפש — אז היית בטוח שהאנשים האלה, ה„אגודאים״ האלה, הם פרי־רוחה של ויז׳ניץ, רוחו של מנהיגה הגדול רבי אליעזר הגר.

„הכנסת אורחים״ בבית הרב, אשר לצידו פעלה הרבנית הצדקת, אחותו של האדמו״ר רבי אברהם־יהושע השל מקופישניץ זצ״ל — היתה ממש כעין אגדה. ואם נתת תודה לנדיבים האלה, מה יש להודות? הלא הכל הוא רק מ„כח האב״... ואם שיבחת את התלמידים — איפוא כאן תלמידים? „אין לי אף תלמיד אחד, שממנו לא למדתי!״

עבורי היו הימים אצל רבי אליעזר׳ל הגר, לא ביקור אצל „רבי מפורסם״, אלא אצל „ידיד וקרוב״, ששמר לי אמונים עד יום מותו.

עוד יותר חזק היה הקשר האישי שלי עם רבי ברוך הגר זצ״ל האדמו״ר מויז׳ניץ־סרט, אשר זכרו הנערץ הונצח במפעלו המבורך: „רמת ויז׳ניץ בחיפה. הוא לחם עמי בבוקובינה במקומות מאד לא־נעימים — ביחד עם ידידנו הרה״ג רבי יוסף־נפתלי שטרן שליט״א, השוכן עתה כבוד בשכונת בית־וגן, בירושלים — למען אגודת־ישראל, בגבורת ארי. הוא לא ידע מיחוסו וממעמדו, הוא ידע אך ורק ש„בלי אגודת־ישראל אין קיום ליהדות״. וכאשר זכה לעלות לארץ־ישראל אחרי שנות השעבוד בטרנסניסטריה, כאשר פגשנוהו מחדש בחיפה, והוא עם אשת־בריתו הרבנית ראו את הבנות שבאו עמנו — — מה גדולה היתה שמחתם עת הכירו כמה מהן שהיו בנות לחסידי ויז׳ניץ! — לא ראיתי מימי איש שהראה ל ב ב י ו ת כה עמוקה, שהפגין והוכיח אותה כלפי זולתו, כרבי זה, אשר נשקני וחיבקני בכל פגישה ופגישה, והיה כולו אהבה עזה בוערת בגוף חלש וחולה.

את אחיו הבכור, האדמו״ר רבי מנחם־מנדל הגר הי״ד מוישובה, לא הכרתי אישית. אך בת־בכורו התחנכה אצלנו ב„לידינגה״, וכן פעלה עמנו כלתו, אשת בנו השני: האדמו״ר רבי חיים־יהודה־מאיר שליט״א, שהיה לבסוף הרב האהוב של המחנה הגדול „פרנברוק״ בשבדיה, ושהוא כעת

המרכז והמנהיג לתלמידיו וחסידיו הרבים של אביו זצ"ל בארץ-ישראל. הוא כולו הנכד של ה„אוהב ישראל".

והאדמו"ר הישיש מויז'ניץ עצמו, רבי חיים-מאיר הגר שליט"א, זקן האדמו"רים בארץ-קדשנו, הוא המתהלך בתוכנו כתמונה שלמה וחיה של גדולה, העטופה כולה באהבה וחסד. כל אימת שאני זוכה לראותו, ניצבה לפני עיני-רוחי דמות חברי המופלא רבי שלמה-זלמן מוזס ז"ל, החייל האגודאי הנאמן ביותר, שראה בשנותיו הקשות האחרונות של חייו הצעירים ברבו זה, האדמו"ר הקדוש מויז'ניץ יבלח"ט, את המקור היחיד ואת הסיבה היחידה לחייו.

**
*

נסיתי לקבל פני אדמו"רים שונים ב ר ג ל (= רצוני לומר: על רגל אחת!...) תמונות הגדולים שכבר הלכו לעולמם תישארנה חרותות על לבי לנצח, תמונות הגדולים שעוד חיים בקרבנו יהיו לי וגם לכל ידידי למבוע של התעוררות תמידית — — והיו עיניך רואות את מוריך!

פרק שלושים־וששה

חסידי גור

דרשה מפוארת קשורה בפסוק ראשון של פרשת „אמור": „אמור ואמרת" — להזהיר גדולים על הקטנים! (יבמות קיד). כבר הזכרתי במקום אחר את הדברים הנעימים ששמעתי לפני יותר מארבעים שנה מפי הרב הצדיק רבי ישעיה פירסט זצ"ל, גאב"ד „שיף־שול" בוינה: „חכמים הזהרו בדבריכם", דבריכם יהיו מזהירים, מלאים אור זוהר ונוגה, כי רק אז תשפיעו על הדור. וכך גם: „להזהיר גדולים על הקטנים", שאור הגדולים, המחנכים האמיתיים, יזהיר על הקטנים, החניכים. כך גם: „והמשכילים יזהירו" — זהו המשכיל אל דל, ואין דל ועני אלא זה שבדעה.

מי הם המזהירים האלה, המשפיעים החותמים את חותם האמת עלינו ועל זרענו? היחיד מושפע מאב־ואם, הרבים מושפעים על ידי מנהיגי הדורות, ראש הישיבה משפיע על תלמידיו והאדמו"ר על חסידיו. נדמה לי שהשפעת ה„רבי" על החסיד היא הרבה יותר חזקה מהשפעת הר"מ על תלמידיו. שהרי בני־ישיבה נוסעים מישיבה לישיבה, מר"מ לר"מ, ואילו החסידים יושבים בצל האדמו"ר וישיבה זו היא להם ירושה ומורשה: האב לוקח את בנו הצעיר עמו אל ה„רבי", ואושרו שלם אם ה„רבי" הוא אותו קדוש אשר בחצרו התפלל גם הוא יחד עם אביו שלו. הזקנים עם הנערים, לאותו „רבי" הם צועדים ומוצאים בו את התרוממות הנפש, את התחדשות כח הנשמה.

עבורנו יוצאי אשכנז קשה מעט להבין את סוד התדבקות פנימית זו, התקשרות האב והבן באותו „רבי", ויתירה מזו: התקשרות האב עם הבן באמצעות אותו „רבי". אך אם הבנה היתה חסרה לנו, הרי הערצה אף פעם לא חסרה לנו. תכופות הדגשתי — ושמעתי כעין זה מפי מורי ורבי גאב"ד המבורג, תלמידו של בעל „שבט סופר" — כי היהדות בדורות האחרונים היתה יבשה וריקה אלמלא החסידות, בדיוק כפי שהיתה צחיחה

ונבובה בלי תורה. לפיכך בל יתגאו אלו על אלו, אלא יתקשרו אלו עם אלו, וד"ל.

אמור מעתה: אם כעת אשא דעי למרחוק מחדש, הרי שביחס להתחלת עבודתי הציבורית לא אוכל לדבר על השפעת החסידות עלי, כי בשנים הרחוקות האלה היה קיים מרחק גדול בין ה„רבי" שאליו פניתי בבקשות הממונים עלי לביני, וגם הקשר בחסידים, בעלי־בתים מפורסמים, היה „קשר אגודאי" טהור. ראיתי בהם „מנהיגים" גדולים, אבל לא הכרתי את הצד החסידי המיוחד שבהם. רק אחרי שבאתי במגע יום־יומי עם חסידים „מן השורה", זכיתי להכיר את האופי המיוחד שלהם, רק אז ראיתי ב„פלוני" או „אלמוני" מהם אישיות שכמותה לא זכיתי להכיר בחוג שלי במערב־אירופה.

**
*

למגע כזה זכיתי במיוחד בשבדיה, כאשר הגיע לשם חוג חשוב של חסידי גור וכן חוג מסויים של חסידי ויז'ניץ.

האחרונים, לפחות בזמנים הראשונים, היו מכונסים בתוך עצמם ורק אחרי שבא אלינו הרב הגדול רבי חיים־יהודה־מאיר הגר שליט"א (כעת האדמו"ר מוישובה—תל־אביב) ואירגן את כל החסידים כחטיבה אחת, רק אז התחילו גם הם בפעולה ברוכה לטובת הכלל כולו. אנשי גור היו מיום בואם לשבדיה, כמעט מן היום הראשון ממש, בבחינת: „אמור — ואמרת", משפיעים איש על רעהו ומשפיעים בצורה בולטת על הצעירים שבתוכם וגם על הצעירות — וכפי שכבר סיפרתי לעיל (בפרק כ"ו) שאחד מן החסידים (ר' חיים הרץ) ראה מתפקידו לעודד ולחזק את הגלמודות האלה בהשמיעו לפניהן בשבת־קודש שעה אחרי שעה את כל מדרשי פרשת השבוע. האחד התחיל לארגן את הנוער — וגם את המבוגרים — במסגרת של „נוער אגודתי", והשני התקין את המקוה־טהרה שנשארה בכשרותה במחנה עוד מימי הפליטים בדניה, אבל היתה במצב מוזנח. כולם יחד יצרו „קהלה בזעיר אנפין" והיו הראשונים מן הפליטים שאירגנו את „מניינם" היום־יומי.

לפני זמן קצר, במסיבה שרוב משתתפיה היו חסידי גור, נסיתי לתאר את האופי המיוחד של החסידים האלה, ואמרתי שהם אנשים בעלי „כתפיים רחבות", שיש להם „לב רגיש", שיש להם „ראש פיקח" וש„פיהם הוא סתום". בכל אלה הבחנתי כאשר הייתי עמהם יחד זמן ממושך במקומות

שונים: במחנה העלשין, ועוד יותר בלנדסקרונא, שם היה להם קיבוץ משלהם תחת הנהלה עצמאית.

הכתפיים הרחבות: היו אצלנו שני אחים, אשר את כל משפחתם הגדולה — בלי יוצא מן הכלל — רצחו הנאצים ימ"ש והתפלאתי על כוחם לסבול מה שסבלו ולהישאר בחוג חבריהם כבעלי מרץ ופעולה. הם ענו לי פה אחד: „נו, ברוך השם, הרבי נשאר לנו לחיים, הוא נושא בעולנו יחד עמנו!" תשובה כעין זו שמעתי במשך במשך הזמן תכופות, והכרתי בזה את מקור הכח לסבול משא מעיק ולשאת בעול באופן יוצא מן הכלל. הם ועמם ועל גביהם „הרבי" — אחידות זו היתה כעין כח על־טבעי, שאיפשר פעולות חזקות, ולפעמים אפילו על־טבעיות.

הבאתי את הדוגמא משני האחים האלה, אך אין זו אלא דוגמא בודדת. מני אז חלפו כבר יותר מעשרים שנה ובאתי במגע עם כמה וכמה מן החסידים האלה, ותמיד נוכחתי לראות את „הכתף הרחבה" כחלקם המיוחד, אשר על ידו הגיעו למעמד וידעו להחזיק מעמד. יכולתם זו נראית לכאורה ככח פיסי, אבל לאמיתו של דבר הוא כח נפשי.

לבם הרגיש: גם בזה אני מביא מעשה. קבלתי מכתב מלנדסקרונא, בו ביקש אחד החברים סכום מסויים לבנין ביתו. עניתי לו באמצעות המזכירה, כי כעת תם הכסף בקופת „ועד ההצלה" ואי־אפשר למלא את בקשתו. אחרי שני ימים הופיע אצלי חבר אחר מלנדסקרונא וביקש להציגו לפני מזכירתי. תמהתי מאד, בידעי אותו כאחד מן החסידים החריפים ביותר. אך הוא הראה לי את המכתב ששלחתי לחברו, ובשולי האגרת הוספה מן המזכירה, אשר התנצלה במלים נאצלות ונוגעות ללב, שמקבל האגרת לא יתייאש, כי המצב ב„ועד ההצלה" הוא אמנם עתה קשה מאד ולכן הרב יעקבזון עצבני מאד... אבל היא מבטיחה לו, שמיד כאשר יוקל המצב מעט היא תודיע לו מזה ואז יקבל בלי שום ספק את הסכום שהוא זקוק לו.

מאחר שהמזכירה היתה בת ליטא, היה המעשה אולי מוכיח יותר על „לבם הרגיש" של יוצאי־ליטא, אבל סוף הדברים היה, שהשורות של מזכירתי השפיעו כל־כך על חברנו זה, עד שנסע כל הלילה לראות „בעלת נפש" זו וסוף דבר: אחרי ימים מעטים התארסו — הוא הנכד מ„קוצק", והיא הליטאית מחוגו של רבי אהרן באקשט בשאוולן — ואני למדתי אז שני דברים: א) הרגישות של אנשי גור; ב) מה שידעתי מכבר — אצל יתירי הדעת ה„מוצא" אינו מפריע ומבדיל, לא המוצא ואפילו לא השיטה, ודו"ק.

ראשם הפיקח: בזה אין צורך לראיה, כי אחד כמוני שחי יותר מיובל שנים בתוככי ה,אגודה' וידע את רוב מנהיגיה, מוסמך בהחלט להעיד על פיקחות מנהיגינו בפולניה, אשר בנו את משכן ה,אגודה' בארצם „בחכמה ובתבונה ובדעת — — ובכל מלאכה", דהיינו, שלא היו רק מנהיגים במחנה התורה, אלא גם בחכמת המדיניות, בשטחים הסוציאליים, ועוד. אלו השרידים שנשארו לנו בס"ד מהם לטובה ולברכה, הם המעידים בנו כי הדברים האלו אינם ח"ו חנופה וכדומה, אלא אמת לאמיתה.

ולבסוף: פיהם הסתום. כבר הסידור בבית החסידים שלהם מוכיח: ה„הפסקה" — השיעור לפני קריאת התורה בשבת ומועדים — מראה לנו חוג של אנשים רציניים, שאינם מבלים את הזמן בפטפוט, אלא בלימוד. כשנה וחצי עבדתי שכם אחד עם רבי אליעזר סירקיס בועד־הפועל פה בירושלים, ואף פעם לא שמעתי ממנו דיבור מיותר, כל דיבור ודיבור היה ענין חשוב, ודברים חשובים אין מבזבזים (וראה להלן, בפרק ע"ב).

הבאתי ב„זכרונות" שלי, שבשנת תרצ"ה או תרצ"ו היה לי זמן של דכאון גדול. שמעתי מידידי ר' שבתי שינפלד שהאדמו"ר מגור זצ"ל יעבור דרך וינה בנסיעתו הביתה ממקום הרחצה. מיהרתי איפוא לוינה, שם התאכסן הרבי בביתו של רבי משה שרייבר, נכד ה„חתם סופר". ר' שבתי הציגני בפני הרבי ומסר לו את בקשתי. הרבי השיב: „כבר כתבנו" ולא הוסיף אף מלה אחת, ובזה נסתיים הראיון. ומעשה שהיה כך היה: כשמת ד"ר דויטשלנדר היינו במבוכה גדולה, מי יביא לנו תמורתו? והוחלט ששלושה אנשים יחד, רבי וואלף פפנהיים, פרופיסור אייזלר ואני, ימלאו את מקומו. כדי לתת להחלטה זו את התוקף הראוי, ביקשה הנהלת ה,אגודה' את הסכמת גדולינו. הרבי מגור נתן את הסכמתו וכתב בנעימות ימינו: „יעשו ויעלו ויצליחו". ברכה זו קיבלנו בשנת תרצ"ה. ובמשך הזמנים: כשירדתי הבנתי שהאשמה בי, וכשעליתי הבנתי: זוהי ברכת הרבי! כמה גדולים היו מעשיו וכמה ספורות היו מליו.

ומעשה אבות סימן לבנים, בנו של אחד מידידי, ממחנה גור, הגיע לגיל בר־מצוה לפני זמן קצר. ביום הראשון שהניח תפלין בא הבחור לפני האדמו"ר שליט"א, והאדמו"ר ברכו בארבע מלים: „יהיו לך חברים טובים", וביום שלפני הבר־מצוה ברכו הרבי בשתי מילין: „תוסיף ותצליח" (כמעט כעין סגנון הברכה שקבלנו אז מאביו הקדוש) — כמה גדולים המעשים וכמה ספורות המילין!!!

***

כתבתי כאן שורות מעטות לכבודם של חסידי גור, אשר מעת מגורנו בארץ ישראל אני חי עם רבים מהם בצוותא חדא, אבל אהבתי כוללת את כל החסידים, כמו שהיא כוללת את כל היהודים שומרי המצוות. ומה שנאמר על הקב"ה בכבודו ובעצמו, אולי מותר להבין גם ביחס בין אדם לחברו: „עם חסיד תתחסד!" אם אנו — לדוגמא: בני המערב — דורשים את חברת החסידים, אזי נתחסד, דרכם ומהותם משפיעה גם עלינו, עד שגם אנו מרגישים, ואף אם אך מעט, איך שזוהר הגדולים מזהיר גם עלינו וחודר אל תוך לבנו.

פרק שלושים־ושבעה

הישיבות הקדושות

במשנה־תורה מסופר על תקופת חייו האחרונה של משה רבינו, רעיא מהימנא: „וילך משה". יש מפרשים שהלך ממחנה לויה וסבב את כל מחנה ישראל להיפרד מכל אחד ואחד. ויש מפרשים (יונתן־בן־עוזיאל): ואזל משה למשכן בית אולפנא. אלו אומרים: להוכיח שם את ישראל לפני מותו, ואלו אומרים: מפני שנסתמו מסורות ומעיינות החכמה (כדברי רש"י בריש הפרשה) — לכן הלך לבית־המדרש לשמוע חידושי־תורה של אחרים (בשם ילקוט־דוד). מה נורא המחזה הזה: ביומו האחרון הולך משה רבינו לבית־המדרש לשמוע תורה מפי אחרים. הוא, רבן של ישראל, אשר כל התורה שתילמד ותתחדש בכל הדורות שיבואו אחריו ממנו היא, הוא אץ לבית־המדרש כדי לשמוע שם חידושי תורה של אחרים. זוהי השירה הכי נעלה לשבחו של בית־המדרש: „וידבר משה באזני כל קהל ישראל את דברי השירה הזאת עד תומם" — עד תום כל הדורות ישמעו כל קהל ישראל את דברי השירה הזאת, שירת בית־אולפנא, שירת בית־המדרש, שירת הישיבה! — — —

הייתי פעם עד למחזה, כאשר ר"מ בכתה גבוהה של ישיבה מסויימת, בעלת־שם, חלה והמשגיח פקד ששומעי שיעורו יאזינו הפעם לשיעורו של ר"מ בכתה נמוכה יותר, אך בני הישיבה מיאנו, וזה לא היה לפי כבודם, הדבר התנגד לכבודם ה„ישיבתי" — — ומשה רבינו הולך לבית־המדרש לשמוע שם חידושי־תורה של אחרים — — ביומו האחרון!

כולנו עדים שמבדילין בזמננו בין הגדולים, זה נקרא „הגאון האמיתי", וזה „רשכבה"ג", וכמעט כל אחד מאתנו הוא „רב" — — ומשה רבינו הולך לבית־המדרש לשמוע שם תורת אחרים... ביומו האחרון!

יש „ישיבות קטנות", יש גם „ישיבות גדולות" ויש „מרכזי תורה". בזמן האחרון אנו מוצאים כבר בארץ ישראל גם „עיר התורה" — — ומשה רבינו ...כדלעיל! „וזאת הברכה אשר ברך משה איש האלקים את בני

ישראל לפני מותו" — ביום מותו! משה רבינו ישב ביום מותו בבית־המדרש. ישיבתו זו קידשה את בית־המדרש, קידשה את הישיבה. כל ישיבה טהורה היא, קדושה לשעתה וקדושה לעתיד לבוא, קדושה לכל הדורות.

***

כבר סיפרתי במקום אחר (ראה להלן, פרק ע"ו) שבישיבת קמיניץ, שהיתה ישיבה אגודאית מאד, ואשר הראשון שבה רבי ראובן גרוזובסקי זצ"ל היה אגודאי נלהב — שאלו אותי: מדוע לא ביקר מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל אף פעם באחת הישיבות הגדולות? השבתי שה„שב ואל תעשה" הזה הוא לאמיתו של דבר הוכחה, איך שמורנו זה יודע להעריך את ערכן של הישיבות. הוא ידע כי שם, בישיבה, יהיו מכבדין ומגדילין אותו, והוא, המארגן של עם התורה, היה משוכנע כי בישיבה יש לכבד את התורה ורוחה אך ורק אם גדולי התורה מייצגים אותן שם, כי אגודת־ישראל יעודה להיות אך ורק הנושאת־כלים לתורה ולצבא לומדיה. ר"י רוזנהיים פירש בפרישה זו את ה„את" של „את ה' אלקיך תירא", מפני קדושת הישיבות לא ביקר אף פעם בישיבה, כמו שמפני קדושת ארץ־ישראל איחר כל־כך להשתקע בארץ־ישראל וסרב תמיד לערוך שם ביקור זמני.

אני רחוק רחוק ממדרגת רבי יעקב רוזנהיים. אעפ"כ הוקרתי גם אני את רגלי מבתי הישיבות, וטעמי היה עמי: פקיד של „קרן התורה", שתמכה בישיבה זו או אחרת, ראוי שלא יבוא לבקר, כדי שלא יחשדוהו כי בא „לבקר" (דהיינו: לבדוק) אם ניצלו בישיבה את הכספים כראוי. לפיכך לא קיבלתי אף פעם את פני ראשי הישיבות במקום פעולתם המבורכת, אלא תמיד במקום שלישי, המו"מ עמהם היה תמיד במקום שלישי. עם ראש הישיבה דמיר הג"ר אליעזר־יהודה פינקל זצ"ל ועם ראש ישיבת ברנוביץ הג"ר אלחנן ווסרמן הי"ד הייתי נפגש תמיד בוורשה, ועם גדולים אחרים במקומות־נופש.

בכל זאת נזדמן לי במשך הזמנים לבקר בישיבה זו או אחרת שהוזמנתי לנאום בעירה. וכה הייתי, למשל: ב„שיעור־שטובע" בפרסבורג, בטירנא, בשוראן, בויז'ניץ, בטלז שבליטא (וגם בזו שבארצות־הברית) ובסלובודקה, בראדין ועוד, ועוד. ב„זכרונות" שלי תיארתי את ביקורי בקמיניץ (ע' 116 עד 120), היה לי קשר מיוחד לישיבה קדושה זו, בה למד מספר הגון של בחורים מן החוג שלי „מחזיקי הדת" בקופנהגן. נתרשמתי שם רושם שעוד היום חי בקרבי.

ראש הישיבה, מרן רבי ברוך־דב לייבוביץ — מאד מאד קשה לצייר את תמונתו ואת השפעתו על מאות התלמידים של ישיבתו. „ואומר: כל מה שיש בעולם־הזה אין לי חפץ בהם, לפי שאין העוה"ז שלי" — מדה זו של הגאון והצדיק, שכל חייו היו למעלה מכל חומריות, וכן ענוותנותו היתירה, שתי אלה התגלמו בו באורח על־טבעי. הוא היה כל־כך רוחני, עד שבזמנים של סכנות גדולות, תחת אש תותחים במלחמה, לא פסק פומיה מגירסא. הוא היה כל־כך רוחני, עד שכמעט לא ידע מגשמיות העולם. חייו היו רק תורה, ולכן היו לו חיים בלי תורה חיים שאינם.

סמכותו של האדמו"ר החסידי נובעת גם מזכות אבותיו הקדושים, סמכות ה„ראש ישיבה" נובעת אך ורק מתורתו לבדה. ובכן: ברור איפוא גם לי, שיש הבדל עקרוני בין ה„רבי" ובין „ראש הישיבה". אעפ"כ: כאשר שאלוני ידידי בקמיניץ, איזה רושם עושה עלי ראש הישיבה? הוכרחתי לענות: „שומר חותם האמת של רבנו חיים בריסקר דומה עלי כ„רבי חסידי", בשלימות סמכותו, בכל התנהגותו למעלה מן הטבע ובקדושתו הטהורה". חידושי תורתו ודאי לא הבנתי, אבל תורת חייו נחרתה בי מאד. כך נתחוור לי, מדוע תלמידיו הגדולים ביותר, ידעו בעמדם לפניו שהם הקטנים מן הקטנים. גם בנו והחתניו המופלגים, סיפרו לי עליהם שכולם היו גאונים, גאונים כראשי־ישיבה וכמשגיחים, אבל כולם היו בעיניהם רק „תלמידי רבי ברוך־דב".

זכיתי זמן־מה להחליף מכתבי־תורה עם חתנא דבי נשיאה רבי ראובן גרוזובסקי, ובאימה ופחד נודע לי אז ההבדל בין גדולים אלה ובינינו — הם ענקיים והתורה מרכז חייהם. אנו נגסים עניים, העומדים ומלקטים פירורים בשולי־דרכים.

— — — והתלמידים הגדולים של גדולים אלה! לדוגמא: חברנו עתה בועד־הפועל, רבי מאיר פנטל מניו־יורק, אשר שימש בקמיניץ רב ומדריך בלימוד לבני בכורי ר' יצחק. השתוממתי והשתוממתי, כ מ ה שהיה יודע ו א י ך שהיה יודע! במשך שלוש שנים לא אמרתי בקופנהגן דבר־שמעתתא, אשר לא פלפלתי בו לפני־כן בכתב עם ידידי זה. אותו ענין שלמדתי אותו אני בעיון כ„סוגיא", למדו הוא „דרך אגב", כשהוא עסוק במסכתות אחרות ובענינים אחרים, ולמרות זאת היה הכל נהיר וברור לו כשמלה.

[אגב: קיבלתי פעם איגרת בכתב־יד קדשו של רבי ברוך־דב — ואשר פרסמתיה בפקסימיליה ב„פירות מפוזרין" חלק ב' — בו כותב מרן אלי על מצות „שינון", שלא לחשוב כי בשעות אחדות ביום יוצאים ידי חובתה,

„אלא להיות החריף והבקי ומעמיק מאד להיות גדול בישראל כמו מאיר נ״י פונטול״ — כזה היה קנה־המדה!]

כדרך שהיו גדולי תורה, כך היו האישים הנפלאים האלו גדולים במצוות גמילות־חסד. במקרים של מחלה, הוכיחו התמסרות שלא היתה לה גבול, כל אחד הבין לקיים את הדברים שמביא בעל „משנה ברורה״ בסימן שכ״ח: „וכשיש במעמד זה חכמים מצוה לכתחילה לעשות חילול על ידיהם״, כולם רצו להיות הראשונים לעזרה, הן בחול והן בשבת — — —

***

גם בטלז מצאתי מהר את מקומי. באתי לשם בימים קשים, בסוף ימי ה„שלושים״ אחרי פטירת הגאון רבי יוסף־לייב בלוך זצ״ל, כדי להספידו. זכיתי לכבוד זה, כי עמדתי מאז בקשר ידידות עם משפחת בלוך. שניים מבני הגאון המנוח היו חתניו של הרבני ר׳ בעניש דעניש מהמבורג, וגם אחרי „ירידתו״ המסחרית היה שם ה ע מ ו ד של צדקה, וכולנו דרשנו את קירבתו, ובנסיעותי הבאתי דרישת־שלום מהכא להתם ומהתם להכא. רבי זלמן, בנו הבכור של הרב בלוך, היה המשגיח האהוב מאד על בני הישיבה; הגאון רבי אברהם־יצחק, מבניו הצעירים של הרב, נבחר כממלא־מקומו של אביו; שאר הכהונות הרוחניות בישיבה נתחלקו בין ידיד כולנו רבי אליהו־מאיר בלוך זצ״ל ובין החתן רבי חיים־מרדכי כ״ץ זצ״ל.

היה שם בטלז ראש ישיבה זקן, רבי חיים רבינוביץ (ה„עילוי ממיישאד״), שהיה מפורסם בעולם התורני כגאון עצום. בצל גאון זה, אבל בלי ידיעתו וללא נטילת־רשות ממנו, לחמו אותם בני־ישיבה, אשר חפצו אחרי פטירתו של הגאון רבי יוסף־לייב לסלול את המסילה ל„חרות ישיבתית״ (אע״פ שכולם ידעו כי קיום המפעל התורני הענקי הזה יהיה בטוח רק בידי הגדולים ממשפחת בלוך). היה עלי, איפוא, להשקיט את הרוחות ודרשתי אז בפניהם על המאמר: „זרעא דיוסף לא שלטא ביה עינא בישא!״

וברוך השם וברוך שמו: כאשר באתי אחרי כמה שנים לקליבלנד וראיתי שם את ישיבת טלז החדשה, שיסדו שני הגיסים הגדולים רבי אליהו־מאיר בלוך ורבי חיים־מרדכי כ״ץ, הני שני בוציני דנהורא, אז הבנתי שנתקיימה הברכה של „זרעא דיוסף״. מה מר לנו שאנו מוכרחים להוסיף היום בזכרנו את שני המייסדים הגדולים האלה: הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו! אבל לאושרי ראיתי בישיבת טלז החדשה בקליבלנד את „זרעו של יוסף״ גם במובן גופני: רבי יוסף־לייב בלוך היה גיסו של מרן רבי זלמן סורוצקין זצ״ל. ושני בנים של מרן — שניהם ראשי ישיבה

בטלז החדשה — נשאו זה את בתו של רבי אליהו־מאיר זצ״ל וזה את בתו של רבי אברהם־יצחק הי״ד. כה חי שם מעבר לים גם רוחו של רבי אליעזר גורדון — רבה של טלז ומייסד ישיבתה — סבם של האחים הרבנים סורוצקין ואבי זקנתן של נשותיהם.

אמרו על טלז שהיתה „מדינה בפני עצמה!״ כמה וכמה מוסדות של תורה וחינוך היו שם, גדלו והצליחו. אשרי לנו, שהמנהל של עבודה חינוכית מסועפת זו, הרב הולצברג שליט״א, עודנו עומד בכוחו הגדול על משמרתו בעיר תל־אביב, לא כהתה עינו ולא נס ליחו — כה לחי, עד מאה ועשרים!

מדי דברי באמריקה — הריני חב תודה עמוקה להגאון רי״י רודרמן, מייסד ישיבת „נר ישראל״ בבלטימור, אשר באהלה של תורתו למדו שלושה מבני במשך כמה שנים ואשר קירב מאד, כאשר כבר הגדתי בפרק על שבדיה, כמה וכמה בני־ישיבה מחוג קהלתי והביאם תחת חסות ישיבתו. מעשהו זה היה כפול לטובה, כי הוא ידע מראש שרוב הבחורים היו בני־חסידים, אשר הקפידו על מנהגיהם, אף שהיו זרים ומוזרים בישיבה הליטאית. הייתי כמה פעמים בבלטימור ותמיד קיבל אותי ראש־הישיבה בחיבה, אע״פ שבזמנים דאז — בניגוד לתקופתנו — לא ראה ראש־הישיבה את התעמולה האגודאית בתוך כותלי ישיבתו בעין יפה. ומן הראוי להזכיר כאן בשבח מיוחד גם את גיסו של ראש־הישיבה, הרב נויברגר, יליד אשכנז, אשר לזכותו יש לזקוף חלק גדול בהקמת ישיבת „נר ישראל״, אחת הישיבות המפוארות ביותר בעולם, מבלי שהצורה החיצונית תשפיעה כהוא־זה על הרוח המצויינת ששוררת בה ועל רמת הלימודים. כה שמעתי מיודעי־דבר בניו־יורק. לחברינו מן ה„אגודה׳ אני מרשה לעצמי להוסיף, כי הרב משה שרר, מנהיגה הדינאמי של אגו״י באמריקה, הוא מתלמידיו המובהקים של ראש ישיבת „נר ישראל״!

בנין גדול לתורה — בנין רוחני, וגם בנין של אבנים — הקים הגאון רבי אברהם קלמנוביץ זצ״ל, כאשר בנה את „ישיבת מיר בארצות הברית״, מוסד נפלא בנוי ע״י איש שהיה אף הוא כולו „איש פלא״. הבריח התיכון של „ועד ההצלה״ בארצות־הברית, אשר תמיד מצא דרך להצלה, גם כאשר ה„ועד״ עצמו כבר היה מיואש. הישיבה נבנתה בפרבר של ברוקלין, אשר הנו אמנם מרוחק קצת משאר מרכזי התורה, אבל זה היה כוחו המיוחד של אותו ענק, זכר צדיק לברכה, לייסד מרכזים חדשים ולקרב את הרחוק.

***

על הישיבות בארצות ובמקומות אחרים, היה מן הראוי לספר בתיאור אותן הארצות. פרק זה הוא רק כעין פתיחה־זוטא לנושא אשר הוא חשוב יותר מכל שאר הדברים בעולמה של ה„אגודה", זולת בתי־הספר של ה„חינוך העצמאי" ושל „בית יעקב", שהם התנאי הקודם למעשה של כל המפעל הישיבתי. אמנם כן: גם בתי־ספר של „בית יעקב" מתנים את החיים הישיבתיים, סוף סוף הכירו והודו רבים בענין זה, אשר בזמנים עברו היה נחלת הכרתם של יחידים מיוחדים בלבד.

לספר על הישיבות בארץ־ישראל עצמה — אין זה תפקידי. זהו תפקידם של המנהלים הרוחניים. הישיבות פונות בדרך כלל אל הציבור הרחב אך בקשר לבקשת תרומות כספיות. יותר טוב היה, לדעתי, אילו פעם בשמיטה היה „ועד הישיבות" מוציא לאור ספר שיתאר את הפרטים (וגם את דרך הלימוד) של חיי כל ישיבה וישיבה [נדבך ראשון לבנין ספרותי זה הונח בספרו של ר' אהרן סורסקי: „תולדות החינוך התורתי" (בני־ברק, תשכ"ז) בפרקים „עולם הישיבות" ו„ישיבות ארץ־ישראל"]. אין זו סתם תעמולה. ספר כזה עשוי לשמש אמצעי לעידוד ולהתעוררות פנימית. תכופות אנו שומעים: מה יהיה עתידו של בני, אם הוא רק לומד? תשובה לשאלה כזאת מפרי־עטם של המומחים המוכרים בשטח זה, יש בה לדעתי משום הצלת נפשות ממש. בואו והצילו!!!

פרק שלושים־ושמונה

גדולים בענוותנותם

האדם הוא בחיר הבריאה, ואצל יצירת האדם אנו מוצאים את הביטוי המעורר פליאה: נעשה אדם! ומפרש רש"י: „ענוותנותו של הקב"ה למדנו כאן... אע"פ שלא סייעוהו ביצירתו ויש מקום לאפיקורסים לרדות, לא נמנע הכתוב מללמוד דרך ארץ ומדת ענוה, שיהא הגדול נמלך ונוטל רשות מן הקטן". ענוותנותו של הקב"ה מקרינה זוהר על כל בריה לחוד ומלמדת את כל בריה ובריה כי סולייתה (דהיינו כף רגלה) של התורה היא ענוה וכתרה יראה (לפי מדרש תנחומא, ריש בראשית). יראה היא התכלית וענוה היא האמצעי. רק הענוותן זוכה לתורה, כדברי חז"ל בעירובין (נה.): „לא בשמים היא" — „לא תימצא בגסי הרוח".

לפי דברי המדרש (וילך, פרשה ט, ב) היו הגדולים שבאומתנו: האבות ומשה רבינו. והקב"ה מעיד שחושק בישראל, משום שאפילו בשעה שהוא משפיע להם גדולה הם ממעטים את עצמם, כי בשעה שנתן גדולה לאברהם אומר הלה: „ואנוכי עפר ואפר" (עיין: חולין דף פט). משה רבינו, הוא היחיד והמיוחד, „בכל ביתי נאמן הוא" (במדבר יב, ז), שעליו מעידה השכינה עצמה (שם, פסוק ג): „והאיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה". והיא, השכינה, מדברת מתוך גרונו של הנביא ישעיהו (נז, טו): „כי כה אמר רם ונשא שוכן עד וקדוש שמו מרום וקדוש אשכון ואת דכא ושפל רוח להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים". ואף הדרך לכבוד היא השפלות עצמה (משלי כט, כג): „ושפל רוח יתמך כבוד"!

נדמה לי שמאד־מאד חשוב עבורנו להבין את הרעיון של „נעשה אדם" ברוח הדברים האמורים ולראות בו את הבסיס לכל שאיפותינו התורניות: „עקב ענוה יראת ה'". כי הנה המלמד־להועיל הגדול, הקב"ה בכבודו ובעצמו, הוא עצמו מסכן כביכול את הרעיון של אחדות הבורא

כדי להשריש בלבנו את הרעיון של ענינות הבורא, כדי שנלמוד מאתו יתברך עצמו איך יקרה בעיני ה' הענוה לחסידיו!

ובבואי עם הספר דנן למסור בשרטוטים קלים לקוראים הנלבבים קצת מתיאורי העבר הרחוק של יהדות התורה, כדי שידעו מי היו קברניטינו לפנים, אזי בלי ספק חשוב מאד להדגיש, שכל אלו הגדולים שעמדו בראש אגודת־ישראל, כולם, בלי יוצא מן הכלל, מעוטרים היו בכתר הענוה, כולם חיו אתנו כשהם מרחפים בעולמות העליונים, אשר שם לא קנאה ולא שנאה ולא תחרות, ואשר העין האנושית לא הכירה את סוד חייהם — — — אלקים זולתך!...

כשאנו מעיינים במסכת דרך ארץ — כן כתבתי כבר בימי הנעורים — הרי הדבר הראשון שהיא מספרת לנו הוא: „דרכן של תלמידי חכמים", והיא מתוארת לנו כמקור כל הטוב, וסימנה היא: „היה כאסקופה התחתונה שהכל דשין בה וכיתד הנמוכה שהכל תולין בה".

פעמיים נזכר שם ענין זה, והרעיון מסתכם (בסוף פרק ג): „היה כאסקופה התחתונה שרוב בני אדם דורסין אותה, לסוף כל הבנין כולו נסתר והיא במקומה עומדת". הוה אומר: בצניעותו התמימה של התלמיד־חכם, אנו מוצאים את גדולתו האמיתית והאיתנה!

**
*

ממוצא דברים אלו הננו באים להתבונן באופי הענוה. יש ענוה שסימניה הם: האדיבות וההכנעה, ויש ענוה שהיא מכוסה. כלפי חוץ היה נראה שהגאון רבי שלמה־זלמן ברויאר זצ"ל רחוק ממעמדו של סתם־יהודי, אבל מי שידעו היטב נוכח לדעת שהרב מפרנקפורט היה הצנוע הקלאסי. במקום אחר (ראה לעיל, פרק ל"ד) רשמתי פרטים מעניינים על דרכי הצדקה שלו — דרכים שהיו ממש מופלאים, הדברים באו לידיעתי אך ע"י מקרה — ובדרכיו אלה נודעת לנו צניעותו, דהיינו עניוותו, שהיו מתמיד הסמלים של הגדול בישראל. צניעות — באותה צורה — ראיתי אחרי עשרות בשנים אצל בנו הצדיק הגדול רבי יוסף ברויאר, ניו־יורק, אשר אף הוא כלפי חוץ מאופק כל כך. ואותה צניעות ראיתי גם אצל ידידים וריעים של משפחת ברויאר, כמו אצל — אחד מהם — מורי ורבי הרה"ג ראש"ב שפיצר זצ"ל, אב"ד המבורג. אני זוכר שלרגלי סיום מסכת בהמבורג, אמר אחד הנואמים: בזה הרגע עלה בדעתי שיש לתרץ קושיא פלונית באופן זה וזה! פני מורי האדימו ממש כאש, אחרי שהות קצרה עזב את המסיבה. ביום שלאחריו שאלתי את מורי ורבי לפשר דבר

התרגשותו, והוא השיב לי: וכי אינך מבין את הצביעות הזאת? או שהנואם הוא שקרן, או שתורתו אינה אמיתית, וכי אינך יודע שקונים את התורה אך ורק ע"י מיתה באוהל ממש? תורה אינה באה לאדם ע"י מקרה, תורה באה לאדם רק ע"י עמל יומם ולילה: „במי אתה מוצא חמאה של תורה, במי שמקיא חלב שינק משדי אמו עליה". ורבי זה, אשר „יאמר עליו שהיה מן התלמידים הכי חריפים של בעל „שבט סופר" (כן כתב לי מרן רבי עקיבא סופר זצ"ל) היה יושב לפני תלמידיו וחוזר על דברי הגמרא מאה פעמים, מאה פעמים ואחד, הוא לימד אותנו מהי הענוה האמיתית לפני הגמרא!

במסגרת הנושא שמעסיק אותנו כאן, ארשה לעצמי לשבץ במלים ספורות את הדוגמא הנפלאה שהיתה לנו באישיותו של הזקן שבחבורה, מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל. ודאי היה הוא יודע מה גדלו הכוחות הרוחניים שפיעמו בו, אחרת לא היה כותב כאיש צעיר מאד בשנת תרנ"ז (1897) את מאמרו: „להדרכת הרבנים שלנו", מאמר שהתקיף את כל הדרך בה חינכו והדריכו עד אז את הרבנים באשכנז — ואותו ר' יעקב רוזנהיים כתב דברי הערצה לזכרה של אסתר סוויאטיצקי ז"ל, התופרת הליטאית הפשוטה, דברים הנוגעים עד עומקו של לב, בתוך שורת הספדיו על גדולי ישראל, וע"י זה הראה את אופיו הפנימי, שהוא כולו ענוה ושפלות, מול הנשמה הטהורה הפשוטה. וייזכרו כאן גם דבריו של הרב המפורסם רבי צבי־חנוך לוין, הגאון והצדיק מבנדין, אבי האחים היקרים רבי יצחק־מאיר ורבי פנחס־יעקב לוין, שהיה קורא להחזן שלו „הרבי ר' ליכטנשטיין", על שהחזיר בתפלתו היפה אנשים רבים לתשובה: „יותר מאשר אנחנו עם כל דרשותינו".

**
*

ובכן: גיליתי כאן מעט מן הצורות השונות של ענוה וצניעות. ישמע חכם ויוסף לקח.

פרק שלושים־ותשעה

...בשובי לירושלים

לפני חג חנוכה שנת תשי"א, שלחתי למורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל את כתב היד המקורי של ה„זכרונות" שלי, בשפה האשכנזית. כתבתי לו כי בדעתי לכתוב „תוספת", על אודות התקופה שמר"ח אב תש"ד עד ימי הוצאת הזכרונות, אבל הוא התנגד לזה בכתבו: „אני מציע להשמיט לגמרי את התוספת. „זכרונות" זקוקים לפרספקטיבה מסויימת, אחרת אינם „זכרונות" אלא „חדשות". חוץ מזה: רק אחרי עשר שנים יתברר לך, מה חשיבות (בבחינה „של־מעלה") השנים משנת תש"ה עד... לחייך: וביחוד החיים פה בארץ ישראל".

אני מניח שרבינו הגדול התכוון בזה להזכירני את דברי הש"ס בעירובין (דף סא) לענין ה„שב שנין". ובכן: מחקתי מן התוספת כל משפט וכל דיון על חוויותי בארץ־ישראל. לא כן העבודה בשבדיה מטעם „ועד ההצלה" ובבית ספר „לידינגה", המהווה ענין של העבר, היא ממיטב זכרונותי והיא מעניקה לי הזדמנות נוספת לברך בברכת תודה את כל אלה שהיו לנו לאחי־עזר ולאחי־סמך בעת צרה. את התוספת — בצורה שהיא מודפסת ב„זכרונות" — הבאתי לפני מוהר"י רוזנהיים זצ"ל והיא זכתה להסכמתו המלאה.

מה שכתב אז מורנו זצ"ל בהמשך דבריו מכביד עלי מאד: „על יסוד התוכן העשיר של זכרונותיך בנוגע ליחסיך האישיים הרבים, תקל עלי ההחלטה לסיים בלי נדר את זכרונותי עם תקופת הכנסיה הגדולה הראשונה, מזמן ההוא והלאה אוכל להפנות את הקורא לזכרונותיך". ביקשתי מאד ממורנו זצ"ל שלא להביא בסוף זכרונותיו הערה כעין זו, והוא מילא את בקשתי בזה. אבל המחשבה, שמאן־דהוא יטעה כאן ויעריך את ה„זכרונות" וכן את הסדרה הנוכחית „אשא דעי למרחוק" כ„היסטוריה נאמנה ובטוחה", היא שמניעה אותי להזהיר ולחזור ולהזהיר, שלא לסמוך על דברי אלא לראות בהם רק כעין „אסמכתא בעלמא".

**
*

כמסופר לעיל (פרק ל"א) עזבה אשתי יחד עם 45 מבנותינו את מקום מקלטן בשבדיה, ביום כ"ז אלול תש"ח, והן עלו לארץ דרך אמסטרדם, שם חגגו את ראש־השנה תש"ט. ביום ראשון ל„זמן שמחתנו" הגיעו לחיפה, יום אחד אחרי פטירתו של מרא דארעא דישראל מרן רבי יוסף־צבי דושינסקי זצ"ל, דודן של שתיים מבנותינו, אשר כל זמן היותן בשבדיה ציפו כל כך לראות את פני מלכן עטרת משפחתן ולא זכו לזה. אני לא יכולתי ללוותן, בטרם סודרו בנותינו שנשארו בשבדיה — 25 במספר — באופן המניח את הדעת.

פה בארץ־ישראל פגשו הבאות ב־12 מבנותינו שעלו כבר מקודם, שתיים ע"י „עלית הנוער" ועשר ע"י „עליה ב'". במשך הזמן באו עוד ארבע משבדיה, ואחדות שחזרו בשעתן לרומניה או לסלובקיה ושבו עתה לגבולנו, לארצנו. אני זכיתי להגיע לארצנו ביום כ"ה טבת תש"ט.

בהתאם להבטחתו של ר' בנימין מינץ ז"ל, הכינו פא"י עבורנו בית נהדר בחיפה („בית חלוצות של פא"י") ואחרי שבועות אחדים במחנה בנימינה. אשתי נסעה עם כל תלמידותיה לחיפה, שם המשיכה ביחד עם מרת צפורה ברויאר, החרוצה והנאמנה עוד בימות שבדיה (כעת: הגב' העגשקה בחיפה) — את הלימודים עם 21 מתלמידותיה, עד הגמר המבורך. שאר התלמידות עבדו כגננות וכעוזרות בגני־ילדים, כשהן משלימות ידיעותיהן ע"י שיעורי־ערב ושיעורים בשבת. שנה זו שעשינו בחיפה היתה עבורנו כמעט כמו בלידינגה, כי חיינו גם פה כמשפחה אחת. חבר העיריה ר' יעקב כ"ץ דאג הרבה עבור מוסדנו, גם ר' משה בליטנטל עמד תמיד לימיננו, הג'וינט חש גם בחיפה לעזרתנו, ושר הסעד דאז, רבי יצחק־מאיר הכהן לוין, הושיט אף הוא את ידו לעזרה.

אעפ"כ היו החיים החיצוניים בחיפה קשים. והרגשנו גם אנו, שארץ ישראל נקנית ע"י יסורים ועי"י מתינות — כמו שהדגיש מרן רבי אברהם־ישעיהו קרליץ זצ"ל, בעל „חזון איש", בביקורי אצלו. כן היה קשה קצת להרגיש בחיפה — דוקא בחיפה (!) — את קדושת הארץ, ששאיפתנו אליה היתה עוד בשבדיה עמוקה כל־כך בנפש בנותינו, ואעפ"כ נודע גם לנו במשך הזמנים, שארץ ישראל גבוהה מכל הארצות!

המעודד הגדול היה האדמו"ר רבי ברוך הגר זצ"ל מסרט־חיפה, שהכיר כמה מבנותינו עוד מימיהן במולדת, ולי היה הרה"ג רבי אברהם־יצחק קליין זצ"ל למעורר ולמורה דרך — כמו בימי קדם באשכנז.

בינתיים נישאו כל בנותינו, רוב רובן לאנשים חשובים וחסודים, רבות

מהן המשיכו גם להורות בבתי ספר של „בית יעקב" ו„בנות ירושלים", והמטופלות בילדים הן המורות הכי מסורות ונאמנות...

ובכן: נסתיימה תקופת „לידינגה", וזאת היא המסקנא — „ומתלמידי יותר מכולם!" ברור הוא, שבנותינו קיבלו מאתנו ידיעות וגם השקפות, אך כמו־כן ברור — כמו שהדגשתי כבר פעם — שלמדנו אנחנו מהן יותר, למדנו מהן את התורה השלמה: להתגבר על הצרות הכי גדולות ולחייב את החיים, לחייבם ע"י תורה, טהרה ותמימות — — —

מיד אחרי סיום העבודה עלינו לירושלים, כחלומה של אשתי מימי נעוריה. היא התחילה להורות בסמינריון של „בית יעקב", אשר שם מצאה סיפוק נפשה בכמה תלמידות ישרות וכשרות. אבל סוף־סוף כבדה עליה המלאכה והיא צמצמה את התרגשותה להוראה בשיעורים פרטיים ולהשתתפות בחיי בנינו. ארבעה מהם כבר עלו מגייטסהד בשנת תש"י והחמישי, הבכור, עלה עם משפחתו גם הוא מאמריקה לפני שנים אחדות. הבנים הנשואים עסוקים כולם במלאכת הקודש, כמורים, כרבנים או כמשגיחים ור"מים בישיבות.

ואני עצמי, הייתי מאושר ע"י איחוד משפחתנו אחרי פרידה של שנים רבות: מאוחד עם אחי הרבני מהור"ר אברהם ומשפחתו בירושלים, עם אחותי רעכל בפתח־תקוה, אלמנת ד"ר שמואל הלוי ז"ל וכלת אביו רבי יצחק־אייזיק הלוי זצ"ל (בעל „דורות הראשונים") ומשפחתה, ועם אחי הצעיר, הרב והמחבר רבי ישכר ומשפחתו בתל־אביב.

שמחתי מאד להיות בצוותא חדא עם כמה ידידים מאז, מנהיגים וחברים, ובראשם האחים היקרים: רבי יצחק־מאיר לוין, בימים ההם המנהיג של היהדות החרדית בפולניה ועוד בזמן הזה המנהיג הפעיל ביותר בכל עבודת ה,אגודה', ורבי פנחס־יעקב לוין, שעומד בראש מכון „בית יעקב" הענקי בירושלים ועורך ומו"ל את הירחון „בית יעקב" לעניני חינוך, ספרות ומחשבה. ואתם ד"ר פלק שלזינגר ואחיו הבכור רבי דוד, חתנו של רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, ר' יחיאל גוגנהיים, ר' פישל גילרנטר ואחרים רבים. נפגשנו עם בנותיו של ידידנו הבלתי נשכח רבי מנחם מנס מציריך. הבית של בתו רחל, אשת הרופא ד"ר ישעיהו לוי בתל־אביב, פתוח בפנינו גם עתה כבית הוריה דאז, לפני קרוב לחמשים שנה. כן מצאתי כאן עוד מכירים רבים מפולניה, סלובקיה וארצות אחרות. וזאת נחמתי: „שאי סביב עיניך וראי... בניך מרחוק יבואו ובנותיך על צד תאמנה". שני חללים יש ללב: בהאחד אני נותן את זכר כל האבודים לעד, ובהאחר את הנשארים לנו לטובה ולברכה, ואני מנסה לקיים: „אודה ה' בכל לבב!"

יום חג מיוחד היה לכולנו יום עלייתו ארצה של מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, בשנת תשי"ב. גם בשנות הזקנה היה לנו מקור לעידוד ולחיזוק נפשי, הוא זכה לעולמו הנצחי בח' מרחשון תשכ"ו — ומיהו שזכה לעלמא דקשוט יותר ממנו, הצדיק והחסיד ?!

בתוך עמי אנוכי יושב פה, בשיכון פאג"י־סנהדריה בירושלים, בידידות ובשכנות עם בוני השיכון ויושביו הראשונים: רבי אברהם טרגר, רבי יהודה בלוי, רבי אברהם מוקוטובסקי ורבי משה־מרדכי דייטש, כולם חברים לי עוד מן הזמן המבורך, שהמשכן היה אחד ומאוחד. כן אנו קרובים ליושבי השיכון שבאו הנה במשך הזמן מכל פינות העולם. הכתירוני לרב השיכון. תפקידי הראשי הוא לברך את הציבור: „למען ירבו ימיכם וימי בניכם". את „מלאכת הרבנות" — את הפסק, כפי הפירוש הידוע — הפקדתי בידיים נאמנות: ידי הרב הגדול רבי יעקב־ישעיה בלוי. בשנים הראשונות עמד הרב הגדול רבי משה הרשלר לימיני באמונה ובאהבה. עתה הוא אבן־הפינה של שיכון „נוה פאג"י" בבית־וגן.

רבי פנחס־יעקב לוין ורבי הלל ליברמן עמדו לצידי בכמה הזדמנויות. הם עזרו לי להוציא את ה„זכרונות" ואת חיבורי „דברי בן שלמה". בשליחותם הייתי פעמיים באירופה ובניו־יורק, אבל ההצלחה היתה רק מצומצמת; רק „זקן שוטה" מסוגל לטעון כי נשאר בכח הנעורים שלו, ימי הנעורים הלכו ואתם — הכח שבהם...

בחיבה יתירה אני מזכיר את נאמנותו של סגן ראש־העיר, רבי משה פרוש, אלי. הוא היה היחיד בבואנו לארץ־ישראל שניסה להכין לי מרעה (כמנהל של מוסד „דיסקין") והוא היה לי האח־בצרה בהזדמנויות שונות. גם ידידי ר' אברהם הירש יהא זכור לטוב ומתוך תודה; מיום בואנו לירושלים קשורים בנו הוא עם כל משפחתו בידידות ובאחוה אמיתית.

מצב בריאותי מעכב בעדי לנסוע הרבה בארצנו הקדושה. אחרת, הייתי מרבה לבקר ב„בר־יעקב" על ישיבותיה הקדושות והסמינריון לבנות ספרדיות; בני מכהן שם כרועה נאמן לעדתו ופרנס מסור לבנות „בית יעקב" אלה. הגה"צ רבי שלמה וולבה הוא ידיד נפשי זה כמה עשרות שנים, הוא מראה לכולנו איך הצדיק יחיה באמונתו. מר שלום רייניץ ידידי כ„אגודאי דאז", רבי גרשון אבלס כ„אגודאי דהשתא" עם כל המסורות המפוארות של פרשבורג.

בבני־ברק פועלים שניים מבנינו כמשגיחים בישיבות. ואע"פ שרבני העיר הרה"ג רבי יעקב לנדא והרה"ג רבי שמואל וואזנר הם קרובים מאד מאד ללבי, ועם זה האחרון אני עומד בקשר תמידי — הוא כמשיב ואני

כשואל — אבוא לשם רק לעתים רחוקות. המושג „עיר התורה" מכביד עלי. רק מרחוק הושפעתי מבעל „חזון איש" זצוק"ל, ואילו תחת השפעת „איש החזון", הכהן הגדול מפוניבז', הריני עומד עוד משנת תרפ"ה, כאשר נסעתי עמו יחד לטובת הישיבות דליטא — והוא כבר אז: „ראש המדברים בכל מקום".

***

פרק זה אינו נושא את דעי למרחוק. כדי למלאות אף חסרון זה, אשא את דעי למרחקים מאד מאד מופלגים, לימי הגמרא, ואביא כסיום מתוך דבריהם ז"ל במסכת יומא (נד): „וחכמים אומרים מציון נברא העולם". החכמים מראים לנו את הדרך לשלמות האדם: „אוהב ה' שערי ציון" — השערים המצויינים בהלכה (ברכות ח). כדי שנזכה למטרה הדרושה יש לנו רק אמצעי אחד: תורת ה' תמימה. היא המלמד להועיל והשם דרך לכל אורחות החיים, המצוות והמדות. אם עולמנו הקטן בנוי, כדוגמת העולם הגדול, על היסוד: „מציון מכלל יופי", אם מציון יופיו של עולמנו הקטן, אזי השגנו את המטרה. ציון הוא סמל התורה שתצא ממנה. ציון, ירושלים וכל ארץ־ישראל הם תוצאות החיים ע"י התורה אשר בתוכן.

ולכן בחרה נפשנו בציון, לבנו איוה בירושלים וכל ישותנו מושרשת בארץ־ישראל!

פרק ארבעים

נס בתוך נס

(הצלת שכונת סנהדריה / תשכ"ז)

את דבריו המלאים עידוד והתעוררות לתשובה, בנאומו האחרון ב„כנסת" על סף מלחמת „ששת הימים" [אייר־סיון תשכ"ז] — שהיתה נטושה בארצנו הק' בין אחינו־בני־ישראל לבין גייסותיהן של מדינות „בני־דודנו" הישמעאלים — סיים אלופנו רבי יצחק־מאיר הכהן לוין שליט"א בדברי הנביא מיכה (ז, טו): „כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות". וכעין נבואה נזרקה אז מפיו, לקשר את גאולת מצרים בגאולה שזכינו לה שבוע אחד לאחר מכן.

בשבת אחרי שבוע זה — דהיינו בעת שעמדנו כבר אחרי המלחמה — דרש המשגיח הגדול הגה"צ רבי יחזקאל לוינשטיין שליט"א מפוניבז' גם הוא באותו פסוק וביאר את הקשר הפנימי בין גאולת מצרים ובין הגאולה שזכינו לה בימים האלה. את תוכן כל דבריו אינני יכול לצטט כאן. אבל הוא פירש את הפסוק הנ"ל „כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות": את הנס הבלתי נתפס בשכל, למעלה למעלה מהשגתנו, יכולים להבין רק ע"י האמונה השלמה בכל הנסים האותות והמופתים בימי צאתנו ממצרים.

ולעניות־דעתי יש לנו גם רמז לדבר מתוך השמות של חג השבועות, אשר חגגנו בסמוך לאותו פרק. שלושה שמות מצינו לו בתורה: חג הקציר, חג השבועות, יום הביכורים. באו חז"ל והוסיפו לו שם רביעי: עצרת! לפי הבנתנו מאז ומקדם, הרי עיקר ענינו של חג זה — שהוא שמיני לשבעת ימי חג המצות וקשור עמהם, המשכם וסיומם. פסח בלי שבועות, היציאה ממצרים בלי זמן מתן־תורתנו — לא היה שוה מאומה. אף בימינו אלה: גאולת־מצרים מבלי להבין כחלק וכהמשך ממנה את הגאולה דהשתא, גאולת־מצרים בלי להבין כחלק וכהמשך ממנה את העליה ל„כותל המערבי" בשבועות תשכ"ז, לא מתוך סקרנות או רגש של נצחון בלבנו, אלא אך לתפלה ולתחינה ולתודה עמוקה להׄ, העושה גדולות ונפלאות לבדו —

בלי המשך זה לא הבינונו את אשר התרחש עתה לעינינו. הסוד של אותו שבוע לפני חג שבועות: „נתת ליראיך נס להתנוסס מפני קושט סלה" — זכינו לנס גדול זה, כדי לדעת כי ה' הוא האלקים אין עוד מלבדו!!!

אין לנו להרבות בשבח בשעה שהתהלה היא דומיה, הלב מרגיש, והברך כורעת, והעין זולגת דמעה...

שאלתי שני גדולים, שזכיתי להיות במחיצתם — זה במחיצה שלו וזה במחיצה שלו — באור ליום חמישי פרשת נשא תשכ"ז, אם עלי לומר „ברכת הגומל" אחרי שהייתי בשעות הסכנה שמור במקלט? אך שניהם לא נטו להתיר אלא יעצו שאחד שבא בס"ד בריא מן החזית יברך ויוציא את כל הציבור, כי לגביו אין שום ספק שרשאי הוא ומחוייב לברך (וכן עשינו בחוג שלי). ברם, אלמלי היה לנו עוד בימינו מנהיג שמייצג את כל עם ישראל בארץ־ישראל כולה, ודאי שהיה עליו לברך את ברכת הגומלין עבור הישוב היהודי כולו, כי כולנו יודעים שלחייבים גמל ה' בחסדו את הטובות, וכולנו מקווים, מחכים ומתפללים שמי שגמל לכולנו הפעם את הטוב הוא יגמול לנו גם בעתיד כל טוב סלה.

**
*

בכל שנות מגורי בירושלים עיר הקודש לא כתבתי אף פעם על „סנהדריה", השכונה שאני גר בה. טעמי ונימוקי: דברים שנראים לי בגין קירוב המקום כרבי־ענין־וחשיבות, יתכן שהם לאחרים דברים שלא מעלים ולא מורידים. ועוד: סנהדריה (דהיינו שיכון פאג"י) נעשתה לכמה מחברי כעין „מושג מדיני", ואני מונע את עצמי — כבר מימי הנעורים — מכל כתיבה שנוגעת בפולמוס וכדומה.

אל שהפעם אין דיבורי על מדיניות וכדומה, כי אם על — — חסדי וגבורות השם. אני משתמש בלשון הגמרא (שבת דף צז ובמקומות אחרים): „נס בתוך נס". אם רובה של ארץ־ישראל זכתה לנסים ולחסדי השם, הרי שכונת „סנהדריה" זכתה להם בכפל־כפליים. „סנהדריה" היא שכונת־ספר, בשני צדדיה נמצאו עמדות חזקות של הירדנים. נדמה שמצידנו לא חשבו כל־כך על התקפות מצד הירדנים, אך פתאום, בבוקרו של יום שני, פרשת נשא, הטילו את כל כוחם על שכונתנו וכבר היו כנראה בתוך תחומנו עד שכוחותינו ראו את המצב והתחילו בהתקפה נגדית — — והצליחו בס"ד. כל תושבי השכונה, מאות מאות, מצאו תוך דקות מעטות את משגבם במקלטים הענקיים של שיכון „אוריאל", ורק אז הבינונו מדוע הקים ידידנו רבי אברהם טרגר נ"י שיכון גדול זה, לשמו ולזכרו של ר' אוריאל צימר

המנוח, דוקא במקום זה ובפינה זו. הוא היה החכם שראה את הנולד (ושמעתי שבמשך שנים ושנים העיר ר"א טרגר את הנוגעים בדבר על מקום־תורפה זה, עד שלבסוף עשה הוא עצמו מה שעשה) והדבר נעשה למעוז־הצלה ולפליטה לקהל רב. הודות לחסדי ה' לא נפגע אף אחד מכל המחנה הגדול הזה, אבל את גודל הסכנה ידענו היטב לאחר המעשה, בראותנו את הפגזים לאין־שיעור שהופלו על השטח. כמה דירות נחרבו כליל, בכמה דירות נחרבו חדרים או גזוזטראות. ועוד פעם נס בתוך נס: שני בתי הכנסת של השכונה נשארו שלמים, רק חביות המים שעל גג המקוה התנפצו לרסיסים.

וגדול כמו החסד־של־מעלה היה גם החסד שנעשה למטה בין איש לחברו. קצת מן החברים טיפלו כל הזמן בסידורים לכלכל את המון הרעבים, אחדים סיכנו את נפשם כשהביאו תחת מטר הפגזים חולים, אסירי־מיטה, מדירותיהם המסוכנות בבתים בודדים מקומה הרביעית לתוך המקלט. הגיבורים האלו לא חסו על נפשם אלא על חיי הזולת. ואם לזה או לאחר היו הדירות בשכונתנו פשוטות מדי, הנה עתה נעשתה השכונה לכולנו משגב ומבצר. כי חן השכונה היה שפוך כל־כך על יושביה, עד שכל אחינו בשכונה אנשי החיל, אנשים ובחורים — ומספרם לא היה מעט — ניצלו והיתה יד ה' עליהם להצילם.

מי שראה את היציאה מן השכונה ביום החג אל ה„כותל", משעה 4 בבוקר — ובתוך היוצאים נשים זקנות ונשים צעירות עם ילדיהן בעגלות או על גביהן — מי שראה שמחה של מצוה זו, הוא ידע לשער איך שהקב"ה הפך מספד למחול ופחד־מות לשמחת־חיים.

**
*

רשאי אני לכתוב את הדברים דלעיל, אשר עליהם שמעתי מפי מאות עדים נאמנים, אע"פ שאני עצמי לא הייתי עד־ראיה לכך. ידידים קרובים בפאג"י [רבי יהודא בלוי, רבי מ. מ. דייטש ואחרים] הכריחו את אשתי, את בני שלמה ואותי לנסוע ל„בית־וגן", אל בני בכורי הרב יצחק נ"י, ממש ברגע האחרון בשעה 8.50 בבוקר.

ההחלטה היתה קשה עלי מאד. אני יודע שהקברניט אינו עוזב את ספינתו בשעת הסכנה, אבל סוף־סוף נזכרתי בהוראת המהרש"ל, שבשעת הסכנה מוכרח כל מי שיכול לעזור לעמוד על מקומו, ומי שאינו יכול צריך ללכת למקום מבטחים [דבריו כתובים ב„ים של שלמה" לבבא־קמא, פרק ששי, סימן כ"ו: „...וטעמא רבה איכא לדבר דראוי לברוח,

דפעם אחת נגזר על עיר אחת או מדינה אחת... וא"כ הוא הדין לכל שארי מיני פורענות המתרגשות ובאות לעולם. ומ"מ אם יש בידו להציל בגופו ובממונו, חלילה שימנע עצמו ויפרוש מצרות הציבור ולא יראה בנחמת ציון. ואם ח"ו ליכא נפקותא ביה כל כה"ג אמרנו אל יעמוד אדם במקום סכנה, וכן ראינו גדולים שהלכו וברחו למקום אחר". חלק מדבריו מובא גם ב„משנה ברורה" סי' תקע"ד ס"ק י"ג, וב„שער הציון" שם, עיי"ש]. כן ידעתי שההיין הנאמן והמסור שלי, הרה"ג רבי יעקב־ישעיה בלוי, נשאר בשיכון „אוריאל" לתת עצה ועזר לכל נצרך. ועל הכל היתה זכורה לי הפגישה של רבי זירא עם שני ה„ערוקאי" (חולין, דף מו) וההלכה למעשה שפשט מזה מרן ה„חתם סופר" זצ"ל, כדאיתא באריכות ב„ספר הזכרון" של ה„חתם סופר" — ספר אשר לפי הקבלה נכתב כולו ברוח־הקודש!

ב„בית־וגן" הכשירו בני נ"י וביתו את עזרת הנשים של בית הכנסת פאג"י למקלט מרווח. בית־הכנסת עצמו שבאותו מרתף, לצד עזרת־הנשים, היה יומם ולילה מלא לומדים, מתפללים ואומרי תהלים. שם שפך הגאון רבי יוסף־נפתלי שטרן את שיחו, ונזכרתי באמירתו פרקי תהלים בשעת הפתיחה של הכנסיה הגדולה השלישית (מרינבד, תרצ"ז) כאשר הגאון רבי שמואל־דוד אונגר מנויטרא זצוק"ל הרטיט את כל הלבבות באמירת תהלים שלו. שם, במקלט, נפגשתי עם הרבנית פירסט, זו שאחרי השואה חפרה ומצאה בגניזת קהלת טשוז (מקום הרבנות הראשון של אביה הגאון מהור"ר מרדכי־אפרים־פישל זוסמן־סופר זצ"ל, ואחריו של בעלה הי"ד) את ספרו של אביה „עטרת פ"ז", אשר הופיע לפני חדשים אחדים ביזמת אחיה ידידנו הרה"ג רבי שמעון־אליעזר זוסמן־סופר, תושב „בית־וגן".

מובן מאליו שבני שיחי' ומשפחתו הנעימו לנו את הישיבה בביתם, בכל האופנים. אעפ"כ שמחנו כאשר חזרנו לסנהדריה ביום ה' פרשת נשא, עם שחר. ביחד עם כל תושבי השכונה הבינונו גם אנו הרחוקים את כל מה שעבר על ידידינו הקרובים בסנהדריה ובשיכון פאג"י שלנו. הבנתי וברכתי יחד עמהם בליל ש"ק פרשת נשא: „ברוך שעשה לנו נס במקום הזה" (ברכות נד).

את השורות דלעיל כתבתי בתוככי ירושלים עיר הקודש, באסרו־חג שבועות התשכ"ז, והן מתפרסמות כאן בסוף דברי על העבר. המאורעות והחוויות של מערכת „ששת הימים" יהיו שמורים בלבנו תמיד ולא נשכח — אנו ובנינו — לנצח את כל הטובות שעשה לנו הגומל לחייבים טובות, שגמלנו כל טוב.

שער שני:

אשא כנפי שחר

[דברים אל עצמנו]

פרק ארבעים־ואחד

מרכזים רוחניים לאודים מוצלים

כאשר סיימתי ב„זכרונות" שלי את הפרקים על עיר מולדתי המבורג, כתבתי כ„סוף דבר" דברים של חיבה, געגועים ותקוה אל „בני עירי בארץ נכריה". ואלה דברי שם:

„חז"ל אמרו „לוחות ושברי לוחות מונחים בארון" (ברכות ח:). קהלת המבורג, המבורג היהודית, אינגה. האם לגמרי איננה? וכי לא עוד חיים לנו הורינו, וכי לא עוד חיים מורינו ורבנינו? וכי לא להם כל מעשה טוב שעושים אנו, כל מחשבה טהורה שאנו חושבים, כל רגש נעלה שאנו מרגישים? ה„צדיקים במיתתם נקראים חיים" (ברכות יח.) — וחלקם הנצחי הוא לנו ולבנינו עד עולם.

„מה שנאמר ביחס להורים ולמורים, נאמר גם כן ביחס ל„המבורג שלנו", האמא של כמה בנים נאמנים ובנות דבוקות בה. רבים מאחינו ומאחיותינו ובראשם הרב הראשי האחרון, רבי יוסף־צבי קרלבך ואשתו הצדקת שרלוטה־אלישבע (הי"ד), הלכו ולא שבו, לא ידענו איה מקומם ו„א־ל ש־די יתן להם רחמים". אבל רבים מבני המבורג כן זכו לפדות ובנו במקומות חדשים את חייהם החדשים, והם לקחו את הלוחות — קהלתנו בימי גדולתה — ואת שברי הלוחות — אחינו ואחיותינו האבודים בגולה — והניחו אלו ואלו על לבם, נושאים אותם באהבה ובאחוה, בונים מתוך לבם באמונה שלמה ובמסירות יתירה את המבורג הרוחנית, אשר בה הם חיים יחד עם זכר כל האחים והאחיות הטבוחים על קידוש שמו יתברך.

„כאן היא המבורג זו, אתנו היא חיה: בכל מקום שאנו לומדים תורה בהתמדה, בכל מקום שאנו נותנים צדקה ביד פתוחה, שאנו מחנכים בנים ובנות באמונה, בכל מקום שאנו חיים כדרך שחיו אבותינו, בכל מקום שאנו מוסיפים למעשי אבותינו. בין אם אנו חיים בארי"ש ובין אם בארה"ב, בדרום־אפריקה או במערב־אירופה, קרובה לנו רוחה של עירנו — אם אנו נוטעים בלב בנינו את מה שקיבלנו מאבותינו. הסיסמא של המבורג יכולה וצריכה

להיות גם מורה דרכנו: „מה שירשת מאבותיך קנה אתה כדי שיהיה גם חלקך", דהיינו: „אל תקרי מורשה אלא מאורשה" — ואם כן חיינו אנו גם כיורשים וגם כמורישים, ואזי חיים בנו ובבנינו: הורינו, מורינו וכל יהודי קהלתנו. „חן המקום על יושביו". הבה נקוה, שחן קהלתנו ייראה עלינו תמיד ולעד!" — — —

***

את הדברים האלה כתבתי בריש אלול תש"ד, וגם היום עוד הם באקטואליותם המלאה, וכל אחד מאתנו שזכה כמונו לפדות יאמר גם הוא כן, כאשר ייזכר בקהלת מוצאו. כאשר רשמתי אז את הדברים עדיין חיתה בי התקוה החזקה, שבזמן מן הזמנים אזכה עוד לראות אי־שם את בני עירי הניצולים, ואולי גם אזכה לחיות עמהם יחד ולבנות עמהם יחד את השברים שבקרבנו — אבל התאכזבתי מרה. זכיתי לעלות למרכז הרוחני של כל עמנו, לירושלים עיר הקודש, קיויתי שבמרכז זה אמצא את אחי אשר אנכי מבקש: עשר, עשרים, חמישים — והנה זכיתי רק לאחד מעיר ושניים ממשפחה. כל אחד שמצאתי היה לי חמדה גנוזה, אבל אך מעטים היו אלה אשר עמהם יכולתי לחדש ברית אהבת־נעורים. במשך הרבה שנים, זו אחרי זו, נסעתי בארץ מולדתי מעיר לעיר והכרתי שם כמעט בכל מקום את מנהיגי החרדים, את הרבנים ואת המורים. ואעפ"כ, כאשר באתי ירושלימה, וכן לתל־אביב או לבני־ברק, לחיפה ולעוד ערים — היה יבולי אך מעט. ואף כי — הלכה למעשה — אין לי שום הבדל, מיהו חברי בבית הכנסת, או בשיעור, או בעבודה הציבורית, הנה אך טבעי הדבר לאיש בא בימים שיהא מתאווה למצוא חבר בגילו, ובן־עירו, אשר אתו יחד יכולתי להיות נושא דעי למרחוק כדי להחיות את העבר. תכופות מדי הריני נזכר במה שאמר לי פעם מרן רבי עקיבא סופר זצ"ל: פה בירושלים לא חסר לי מאומה — זולת פרשבורג! ונפשו של מרן ודאי לא כלתה לפרשבורג כמושג גיאוגרפי, אלא כלתה לבעל ה„חתם סופר" ולכל מה שקשור בשמו של קדוש זה. מה עשה? קם ויסד פה את „חוגי חתם סופר", לא כדי להנציח את „ארץ המוצא", אלא להנציח את תורת אבותיו הקדושים, וכחלק מהם הנציח גם את תורת עצמו העשירה.

ובכן: אם אני רואה פה בעירנו הקדושה בישיבת „קול תורה" את הישיבה בה"א הידיעה, אע"פ שאני כורע ברך לפני הישיבות הגדולות עם מנהיגיהן וגאוניהן, הרי זה מפני שאני רואה בה את הישיבה הקרובה לנפשי, שהרי אחד ממייסדיה היה הגאון רבי יחיאל־מיכל שלזינגר זצ"ל, בנו

הצעיר של מורי הגדול מהור"ר אליעזר שלזינגר זצ"ל ותלמידו המובהק של הרב הגאון ראש"ב שפיצר זצ"ל, גאב"ד המבורג, אשר אצלו למדתי ואותו שימשתי גם אני. עתה לומד אחד מנכדי ב„קול תורה", וזה לי למשיב־נפש כאילו בלימודו חיה תורת מורי ורבותי.

כיוצא בדבר זה, מה שהזכרתי כבר לעיל (בפרק ל"ו) המעשה בשני האחים מחסידי גור, שאבדו את כל משפחתם בפולין וכאשר שאלתים בשבדיה: מהיכן הם שואבים את כח ורצון החיים שלהם? השיבו לי פה אחד: הלא האדמו"ר הקדוש עודנו חי (הוא האדמו"ר הזקן רא"מ זצ"ל) וממנו אנו שואבים את כוחנו! את הכח הרוחני הזה, המחיה את כולם יחד ואת כל אחד מהם בנפרד, רואים אנו יום־יום. אם אנו פוגשים האידנא את חסידי גור במקוריותם, אם אנו רואים את מוסדותיהם התורניים הנשגבים בירושלים ובשאר ערי ארץ־הקודש, ואפילו אם אנו רואים אותם בניו־יורק הרחוקה, שם הם רחוקים גיאוגרפית ממרכזם הרוחני דהכא — אעפ"כ הרי כולם חיים מן השבוע או השבועיים בשנה שהם מבלים פה בירושלים, בחצר רבם האדמו"ר רבי ישראל שליט"א.

מחזה דומה נכיר גם אם נבוא לחצרות ויז'ניץ בבני־ברק ובחיפה, או לחצרות של אדמו"רים מפורסמים אחרים, או אם מעריצים את העסקנות של חסידי ליובאוויץ' — איש אחד מורם־מעם מושך את כל ה„עולם" אחריו, וכה מתגברים הם על בדידות ועל זכרונות עגומים. לכולם מרכז, הוא גבורתם ותפארתם.

כח־משיכה זה, המחיה והמרענן, רואים אנו בחוש גם בכל ישיבה, אשר בראשה עומדים ראשי־ישיבה או משגיחים רוחניים בעלי השפעה; מנהיגים אלו יוצרים מרכזים חדשים וגם מושגים חדשים, והתלמידים הנאמנים רואים בהם את כל עולמם החדש ומקור חיותם החדשה. אם פה בארצנו הקדושה אולי לא ניכרות כל־כך השפעה ופעולה זו, כי בימי „בין־הזמנים" חוזרים רוב בני הישיבה לבתי אבותיהם, הרי מי שהיה פעם בארצות־הברית וקרוב לישיבות, יודע נאמנה כי שם חוללו הישיבות מהפכה שלמה: הן מעמידות „בריות חדשות", התלמיד שבא מבתי הורים חילוניים — או שהוא מהפך את בית ההורים למבצר של יהדות, או שהוא מתרחק מקרוביו בבחינת „האומר לאביו ולאמו לא ראיתיו ואת אחיו לא ידע". התורה מתשת את גופו ואת נפשו לגמרי. כה גדולה היא הסביבה: „יסובבנהו יבוננהו" (בתורה היא בינה).

כאשר שמעתי בכנסיה הגדולה החמישית (תשכ"ד) את דבריו העמוקים והנבונים של המנהיג והחכם הגדול, הגאון רבי אברהם־משה באב"ד זצ"ל,

בדבר יסוד קהלות חרדיות, היה ברור לי שלא חשב אז על ענינים מקומיים או מדיניים, אלא שעמדה לפניו תמונת הקהלה ככלי־יוצר להתחדשות פנימית, לחזק את האחודים מכבר ולקרב את אלו השואפים לחזור אל „מוצאם הנצחי".

אחרי השואה סיירתי רק במערב־אירופה ובארצות הברית. על הכח הגדול של אחינו בהולנד לבנות מחדש מרכז רוחני בעיר הבירה אמסטרדם ולכונן גם בערי השדה תאים של תקוה, כתבתי (בפרק ל"ב) מתוך הערצה ותודה. כן כתבתי (בפרק ל"ג) על החיים הרוחניים התוססים בקרב אחינו באנטוורפן, שם מהווים מוסדות החינוך את פארה של כל היהדות החרדית במערב. ובאותו פרק העליתי גם את הרושם החזק של החיים החרדיים באנגליה, וביחוד בלונדון. שם נראה כאילו היהודים שלנו התארגנו על פי המוצא, אבל באמת אינו כן: הארגון הוא המתייחד על פי עקרונות רוחניים, ועל כך יעידו השמות: שנפלד, מונק ובוימגרטן, ובמיוחד השם והפעולה של הדיין ד"ר גרינפלד, אשר אדיר חפצו להפוך את הממלכה הבריטית הגדולה ל„מדינת הש"ר הירש" — והוא לפי מוצאו חוטר מזרעו הברוך של ה„ווירצבורגר רב"...

את ההצלחה הגדולה ביותר „להקים מחדש" אנו רואים בניו־יורק. יצירתו־קהלתו של הרב הצדיק ד"ר יוסף ברויאר היא דבר פלאי, אבל גם הוא לא רצה להחיות את „קהלת פרנקפורט" כמושג מקומי, כתחיית ה„מולדת", אלא את רוח זקנו ואת רוח אביו — ואכן זכה בזה וגם בזה בס"ד.

במתכונת דומה הצליחו עוד רבנים גדולים מהונגריה ומסלובקיה לנטוע קיבוצים חדשים, גדולים וחשובים, המתלכדים סביב לאישיותם, ואשר בהם שוקקים שוב בתוככי ניו־יורק וברוקלין החיים המקוריים ה„הונגריים", החיים הטיפוסיים של וינה, או החיים הישיבתיים של נויטרא. לייקווד היא כולה מרן רבי אהרן קוטלר זצ"ל מקלצק, וקליבלנד היא כולה המשפחה הגאונית בלוך מטלז.

***

אני כותב את כל הדברים האלה, גם מתוך שמחה עמוקה על מה שזכו „הבנים־הבונים", וגם מתוך שאלה: מדוע לא זכינו אנו, יוצאי אשכנז, הגאים על כוחם הארגוני המיוחד — לכונן לעצמנו ארגון מרכזי חרדי כאן בארצנו הקדושה? האמת היא, לפי דעתי, שהסיסמא של „תורה עם דרך ארץ" מפרידה בין האחים־במצוות. יש מאתנו שרוצים לחנך את בניהם

ובנותיהם על פי שיטה זו, הם רואים בה ירושה וגם מורשה, ותוצאה ישירה מכך היא הנטיה לשלוח את הנוער לישיבות עם שם־לווי — ויש מאתנו שמבינים כי ארץ־ישראל גבוהה מכל הארצות גם בשדה החינוך, ודורשת את הוויתור השלם על כל „תוצרת אירופה". המחיר הוא אמנם די יקר, אבל לא בכדי אנו אומרים: „את עמלנו — אלו הבנים". אלו האוחזים בשיטה הראשונה חשים את עצמם בנוח בהיותם בתוך חוגים „גמישים" יותר, ואילו אנו, המיעוט, נשארים ב„ארבע אמות שלנו" — מקום שהוא לפעמים צר מדי.

על שאלה אחרת: מדוע לא נייסד בתוך ה„אגודה" חוג מיוחד של יוצאי אשכנז? על זה אני מוכרח להשיב: כי זה יהיה חוג „לפי המוצא" ולא חוג „לפי ענינים רוחניים" — שכן אין שום עקרון מפריד בינינו ובין הנהלת אגו"י הארצית או העולמית, זולת הגיל, כלומר: שאנו „הבאים" — מטבע הדברים — רובנו בגיל הזקנה, או קרוב לו, והעסקנים הם רובם בגיל העמידה או אפילו ממש צעירים. אבל גם זה עוד אינו מעניק לנו את הזכות להתבדל ב„כתה מיוחדת". לפיכך נאלצים אנו להשלים עם הסבל של בדידות־במקצת, ועל ידי זה נוכל לקוות שבס"ד יהיו בנינו ובנותינו תושבים גמורים של אותה ארץ־ישראל „אשר ה' אלקיך דורש אותה תמיד עיני ה' אלקיך בה מראשית השנה ועד אחרית שנה".

פרק ארבעים־ושנים

קיבוץ גלויות

כאשר ברך יעקב אבינו את בניו לפני מותו, קרא אליהם שתי קריאות: „האספו", ועוד פעם: „הקבצו" (בראשית מט, א, ב). „האספו" פירושו: שיבואו כולם למקום אחד; „הקבצו" פירושו: שיהיו כולם אחודים ואגודים כחטיבה אחת. התנאי כדי שברכה תחול על עמנו הוא, שנהיה כולנו עם אחד.

רעיון זה של אחדות האומה הוא אחד הרעיונות היסודיים בהשקפת חיינו, כי הוא התנאי לביאת הגאולה, כמובא במדרש רבה לפסוקים דלעיל. הדברים בתוך התפלה של מנחת שבת: „ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ", אינם מדגישים רק את האופי המיוחד והנעלה של עם ה', אלא גם ש ה א ח ד ו ת הוא ה ב ס י ס לקיומנו ולתחייתנו.

מיום עמדי על דעתי היה לבי כואב כאשר דיברו על היהודים שבאו לעיר מולדתי מארצות אחרות (דהיינו ממזרח־אירופה) בזלזול־מה, כאילו אנו ה„מיוחסים" והם רק „אורחים", „נחותי דרגה". עוד בטרם הבנתי את ההלכה של „סדנא דארעא חד הוא" (קידושין כז:, ועוד) תפסתי את הגרעין המוסרי והסוציאלי שגנוז במאמר זה: הארץ כולה אחת היא בכל מקום, אין לחלק בין יושביה על פי ארץ המוצא.

במשך חיים ארוכים נסעתי וביקרתי בכמה וכמה ארצות, דיברתי עם אנשים אין־ספור מכל השכבות, עם גדולי ישראל ועם המונים פשוטים, ראיתי את דרכי החיים פה ושם, חייתי ארבע שנים בצוותא חדא עם „בנות לידינגה" שבאו מכל הארצות, טיפלתי בפליטים שבאו לשבדיה מכל פינות אירופה, ראיתי והבנתי את ההבדל בין עשיר ורש, בין תלמיד־חכם ועם־הארץ, בין בעלי־רוח ואנשי־אגרוף, אבל הבדלים עקרוניים או ניגודים כלשהם בין מוצא למוצא — לא ראיתי. הבדלים בצבע העור — כן, הבדלים ברמת החיים וגם בתרבות — כן, אבל הבדלים נפשיים לא ראיתי!

בהיותנו בארצות אירופה חשבתי וקיויתי: שם, בארץ־ישראל, שם נזכה ל„אגודת ישראל" גם מבחינה זו, שכל היהודים שומרי התורה והמצוות יהיו אחודים באמת ובתמים. קיויתי שבארץ־ישראל תתקיים נבואת החוזה „וקרב אותם אחד אל אחד לך לעץ אחד והיו לאחדים בידך (יחזקאל לז, יז). קיבוץ בני ישראל אחרי לקיחתם מבין הגוים, והבאתם אל אדמתם, יגשים לנו את ההבטחה „ועשיתי אותם לגוי אחד בארץ בהרי ישראל ומלך אחד יהיה לכולם למלך" (שם, פסוק כב) — — —

ומה אנו רואים פה בארץ: במקום קיבוץ רק פירוד, ואפילו אלה שהם יתירי־מדע בונים חומה ביניהם ובין ה„אחרים", מארגנים ארגונים לפי „מוצאיהם" ומקווים לחזק ע"י זה את היהדות. גם פה, אחרי כל הצרות שבאו על כולנו יחד, אנו מזווגים זיווגים על פי ה„לנדסמנשפט" וחושבים שע"י זה עושים נחת רוח לנוחי־עדן בארץ המוצא. גם פה המראה הנורא והמפחיד: אשכנזים, ספרדים, תימנים, לא רק פירוד אלא לפעמים התנגדות ושנאה גלויה. לפי דעתי עושים כל אלה שמנציחים את ה„מוצא" טעות גדולה, כי עלינו למזג את הכוחות הטובים ביותר — בדורות הבאים, כי רק אז נהא אגודה אחידה ושלמה במעשה וברוח.

אך במציאות שבהווה, מה מעציב המחזה! ומעשה שהיה: מיד אחרי הבחירות ל„כנסת" ביקר אותי תלמיד־חכם גדול, אדם עדין מאד, ותלונה בפיו: מדוע חברי הכנסת של „אגודת ישראל" הם אחד מפולניה, אחד מרומניה ואחד מהונגריה, ואף פעם אינם בוחרים גם בנציג מסלובקיה? לשמע דבריו ממש נחרדתי חרדה גדולה: אם כך חושבים המתוקנים שבנו, מאין תבוא עזרתנו, איך הגאולה יכולה לבוא, אם תלמיד־חכם מסוגל לחשוב וגם להביע דבר נורא כזה?

אשא דעי למרחוק: לפני חמישים שנה נישאה נערה מאד מיוחסת מאשכנז — בת אחותו של רבי יעקב שטרויס, ידידו של רבי יעקב רוזנהיים [שכבר הזכרתיו במקום אחר בספר זה] — ליהודי מהקהלה הספרדית באמסטרדם. ואיך הביטו בני המשפחה הספרדית הזאת על ה„אשכנזית" הזאת — כאילו באה מן ההפקר... אחד מידידי הקרובים, רב מפורסם כהולנד, אמר אלי פעם בשיחה ידידותית: „צריך אתה להסכים עמי, שאנו, בני המערב, עומדים במדרגה גבוהה יותר לעומת אחינו בני המזרח". אמרתי לו: „תנוח דעתך! בדיוק כפי מה שאתה אומר על אחינו במזרח, דנים הם עלינו שם". ועוד: מי יאמר לך שאתה „בן מערב", בוא לפאריס, ונדמה לי שחוגים רחבים שם חושבים שהם בני המערב ואילו אנו בעיניהם כבני מזרח". במשך המלחמה העולמית השניה ברח הלה למקום מסויים

בצרפת (איני רוצה לפרסם כאן שם העיר) ומיד אחרי כלות המלחמה כתב הוא, אחד מן הניצולים המעטים, אלי: „צדקת ידידי, כל השנים ב... ראו בי רק ,פליט מן המזרח' !..."

הייתי פעם מוזמן למסיבה בלונדון, במשך השיחה אמר אחד המסובין לחברו: מאין באת? והלה השיב: מברלין! אני מבין, החזיר הראשון, אבל מאין באת לברלין?! „שאלה כזו אין שואלים" — השיב הנשאל ברוגזה ממש, אחרי שעיר מולדתו היתה קראקא (ואף שבאמת היתה בימים ההם „משוש כל הארץ").

ושוב: יודע אני איך שמעריכים בכמה חוגים של יהודי מזרח־אירופה את ה„יעקה", כסמל של עם־ארציות ושלומיאליות, למרות הפירוש הנפלא של הרמב"ן על „ולו י ק ה ת עמים" (בראשית מט, י): שרשו „יקה" ופירשו בו „לשון משמעת וקיבול המצוה". כאשר באתי משבדיה הנה שאלו אותי: „מאין באת", השבתי כעין אותו יהודי בלונדון: „מסקנדינביה" — וכה כסיתי על ה„פגם" שלי. כאשר הייתי בקמיניץ וספרתי להם, שבעל „ערוך לנר" היה „יעקה טהור" לא רצה אף איש להאמין לי: גאון עצום כזה — והוא „יעקה"? זה לא יתכן! (ואותו דבר יכולים לתמוה בקשר לבעל ה„חתם סופר", הפרנקפורטאי, כחתימת תשובותיו הידועה) — — —

אחד משכני הטובים בבית־הכנסת הוא יהודי תימני. פעם שאלתיו על מקור מנהג מסויים של הספרדים, והוא השיבני בתומו „מה יש לי עם הספרדים? הלא אתה יודע שאני תימני!" סבר לרמוז לי בכך על עבר של כאלפיים שנה — בעוד שאני חשבתי עד אז בחפזי, שראשי התיבות: ס"ט, הם אגרת־היחוס הכי גדול: ס'פרדי ט'הור.

הבאתי דוגמאות מספר כדי לציין את הניגוד בין ה„שבטים בישראל". מדברים הרבה על „מיזוגם" ולבסוף אנו רואים רק את הדגשת המוצא ביתר שאת, אך לא שום מיזוג ואיחוד. מה שאנו רואים כיום אצלנו אינו האיחוד בין „בית יהודה ולבני ישראל חבריו" ובין „יוסף עץ אפרים וכל בית ישראל חבריו" והיותם „עץ אחד" (כנבואת יחזקאל דלעיל). אנו רואים רק את הגאוה (או — כדי לדון לכף זכות — הגאון) של כל אחד מאתנו על היחס ועל היחוס שלו, והחזון של „גוי אחד בארץ בהרי ישראל ומלך אחד יהיה לכולם למלך" עודנו רחוק רחוק מהתגשמותו, בין ש„המלך האחד" קאי על מלכו של עולם יתברך ובין שקאי על סמכות אחת שכולנו כפופים לה וכורעים ברך לפניה.

אמנם דבר טוב ורצוי הוא, שיוצאי ארץ אחת או אפילו יוצאי עיר אחת, מתאספים יחדיו מפרק לפרק כדי להזכיר לעצמם את העבר המיוחד

להם — שאינגו עוד. אבל מה מסוכן הוא אם עבר זה חי ופועל בחיים היום־יומיים ומעכב את העתיד כחטיבה אחת, שבזה הרי מעכבים ומאחרים ח"ו את הגאולה. „חתונות מעורבות" בין יהודי וגוי הם הסכנה האיומה ביותר לקיומנו, אבל „חתונות מעורבות" — להבדיל בין רע לטוב — בין כל הבאים, בין אשכנזים לספרדים ותימנים, וכש"כ בין אשכנזים מארצות מוצא שונות, הן עבור כולנו ה„סמא דחיא".

כאשר אחרי נסיונותינו ב„לידינגה" הייתי מונה את שבחן של כמה תלמידות והדגשתי אצל כל אחת ואחת את ארץ המוצא שלה, עשיתי כן אך כדי למחות בתוקף נגד הטעות (כדי להשתמש במלה הרכה ביותר) שלפיה דנים את האדם על פי מוצאו ויחוסו, במקום לדונו על פי מדותיו וסגולותיו כקו־מדה יחיד.

**
*

פה בארץ הייתי פעם בחתונה, והיה זה ביום היארצייט של אחד מבני משפחתי, וכיבדוני בתפלת מנחה, והוספתי בתפלת הקדיש „ויצמח פורקניה", ומיד אחרי סיום הקדיש ניגש אלי אחד מגדולינו האשכנזים, הרב דפרשבורג זצ"ל, ושאל: האם הוספת כך גם בהמבורג? עניתי לו כמתנצל שאני חי כבר כמה שנים בין מתפללי „נוסח ספרד" והתרגלתי בנוסח זה, וציטטתי לפניו את דברי בעל „חתם סופר" בתשובתו (או"ח, סי' טו) הידועה „כי כל הנוסחאות שוות זו כזו", ולא נחה דעתו הרמה, והבנתי אז שבעניני תפלה וכדומה אולי צריכים לעמוד ולשמור על מנהגי המוצא, והרהרתי לנפשי שבכגון דא ניתן לומר: „זמן תפלה לחוד וזמן תורה לחוד" — בבית התפלה ישמור כל אחד על מנהג המקום שממנו בא, אבל בישיבה יתערבו כל השבטים ויהיו שבט אחד!

**
*

כתבתי את כל הדברים האלה בתקוה שאנו שואפים — לכל הפחות שואפים — לאיחוד השבטים, וכפי שהדגשתי בהקדמה ל„זכרונות" שלי: „הרחבתי את הדיבור על עיר מולדתי המבורג, אך כדי שבני ידעו מחיי אבותיהם, בעוד שבחיי עצמם צריכים הם לשאוף להיות „בני ירושלים" או „בני בני־ברק" ולא „בני המבורג בירושלים" וכדומה, כי אחרת לא יזכו אף פעם לאוירא דארץ־ישראל".

פרק ארבעים־ושלושה

בין אדם לחברו

בפרשת וארא (שמות ו, יג) אנו נתקלים בפסוק קשה־הבנה: „וידבר ה׳ אל משה ואל אהרן ויצום אל בני ישראל ואל פרעה מלך מצרים להוציא את בני ישראל מארץ מצרים״. לפי הירושלמי ציוום על שילוח עבדים (ראש־השנה פרק ג, הלכה ה). ויש עוד כמה פירושים על זה. רש״י מפרש ע״פ המדרש: „ויצום אל בני ישראל — ציוה עליהם להנהיגם בנחת ולסבול אותם, „ואל פרעה מלך מצרים״ — ציוום עליו לחלוק לו כבוד בדבריהם. והיכן הרמז למדרש זה בדברי הפסוק? לפע״ד הרי לשון „ויצום״ כאן כעין שאנו מוצאים בש״ס (ברכות ו:, שבת ל:) על הפסוק בסוף קהלת: „כי זה כל האדם״ — בן זומא אומר: כל העולם כולו לא נברא אלא „לצוות״ לזה. וזה ע״פ רש״י שם [וע״פ המתרגם לשבת (טז:) על המלה „ריתכן״: „חיבור״ („צוזאממענלעטען״)]. ולפי דבריהם הפשט כך הוא: הקב״ה חיבר את משה ואהרן אל בני ישראל, קשרם בישראל, להנהיגם ולסבלם באהבה — זהו החיבור והיחס לבני ישראל; ולענין פרעה — היחס אליו צריך להיות מתוך כבוד. משה חשש (לעיל פסוק יב) שישראל וכש״כ פרעה לא ישמעו אליו, ובאה לו התשובה ממרומים: אם אתם רוצים להצליח, צריכים אתם לנקוט ביחס הנכון כלפי עם ישראל וכלפי פרעה. בני ישראל צריכים לדעת כי כל מגמת המנהיגים היא להיות אתם יחד, להנהיגם בחיבה ולסבול צרתם כצרות עצמם, ופרעה צריך לדעת כי לא באו כדי לבזותו, אלא על פי ה׳. גם היחס לפרעה מוכרח להיות יחס של נמוס.

היחס לזולת — זה היה התנאי לגאולת ישראל ממצרים. היחס לזולת מחליט וקובע את התפתחותו של כל דבר. אם היחס הוא טוב הרי ההתפתחות טובה, אם הוא שלא כהוגן מתפתחים הדברים כמוהו. כזאת ראיתי ונוכחתי לדעת בכל ימי חיי, שהיחס לזולת הוא הדבר המכריע. הסימנים של קידוש השם: דהיינו ששם שמים מתאהב על ידינו, כשתלמיד־חכם הוא איש האמונים במשאו ומתנו וכשדיבורו הוא בנחת עם הבריות (ראה: יומא פו). ואביאה בזה דוגמאות מ„רחוק״, דהיינו מימי העבר.

הדבר שעשה עלי את הרושם העמוק ביותר היה זה: ראיתי פעם — והמעשה היה לפני כששים שנה — את הרופא האהוב בקהלתנו, ד"ר מנחם בורכארדט ז"ל, איש לא כל־כך בריא, בסייעו לאם צעירה להעלות את עגלת תינוקה על המדריגות. מיהרתי להיות „ממלא מקומו" בזה, אך הוא סירב: „הנח לי, כן ראיתי עושה את הרב בעצמו" אמר אלי. רב זה היה הגאב"ד דהמבורג רבי מרדכי־עמרם הירש זצ"ל, שהיה לכל בני קהלתנו „בעל הלב־טוב השלם". הרב היה אז בודאי קרוב לשבעים, ואם הוא לא חש לזקנתו ולזלזול כבוד תורתו (עיין ברמב"ם הלכות גזלה־ואבדה פרק יא, הלכה יג, וב„כסף משנה") אזי עלינו להסיק מזה, כי אותו גדול וצדיק האמין שהכלל הגדול „ואהבת לרעך כמוך" מוצא את ביטויו גם בדברים כאלה, אשר כמה מאתנו דשים עליהם בעקב.

התלמיד בבית־הספר הנו רגיש מאד. אם דנים את התלמידים לפי שכלם והשגתם ולא לפי יגיעתם ועמלם, אם העני בדעת הוא כמעט כעין נרדף ומציגים את העשיר בדעת לפני מבקרי בית הספר, וכדומה, דברים כאלה מהווים נזק גדול לתלמידים ורעל לנפשם, רעל שמרעיל את ה„חכם" ועוד יותר את נפש ה„תם" ואת נפשו של ה„אינו יודע לשאול". אם פורץ סכסוך בין המורה ותלמידיו ומביאים את הדבר לפני מנהל בית הספר, והוא פוסק — כמעט מבלי לשמוע כלל את טענות התלמידים — לזכות המורה, אזי אובד מלב התלמידים רגש הצדק לחלוטין. זכיתי לבקר את בית הספר „תלמוד תורה" בהמבורג. המנהל שלנו, ד"ר יוסף גולדשמיט זצ"ל, היה „סמל הצדק" וידעו מורה וגם תלמיד שלפניו אין משוא פנים. עוד יותר היה מקפיד, שלא לבכר את בן העשיר לפני בן העני — ואני זוכר שפעם אמר אליו אב שהיה סבור כי בנו לא מצא במדה מספיקה אוזן קשבת אצל המנהל: „המנהל חושב שאני אולי עשיר, אני עני מדוכא!" והנהגת מנהלנו היתה עבור תלמידיו הרבים ממש „עץ־החיים" (ויקרא זאת נכדו החשוב ר' בועז גולדשמיט, בעל המסעדה הידועה פה בירושלים, כדי לדעת שתלמידי סבו לא שכחו את הסב ומודים לו בלב פנימה עוד היום על התנהגותו אז כלפיהם).

אלוף נעורי היה הרב ד"ר פנחס במברגר זצ"ל, בנו של החסיד המפורסם ה„זענהיימר רב" ונכדו של ה„וירצבורגר רב". שמונה שנים — מגיל עשר עד שמונה־עשר — למדתי אצלו בכל יום. דרך לימודו לא היתה כל־כך מתאימה למזגי, אבל דרכי חייו שנטו לחסידות משכוני אחריו ואת החשק ללמוד נטע הוא בלבי, ביחד עם אבי מורי זצ"ל. וכיצד השפיע עלי? ביום השבת של ה„בר־מצוה" שלי קראני לשיעורנו הקבוע. בלב כבד

עזבתי את סעודת ה„בר־מצוה", כדי לציית לצו זה של רבי. הוא למד עמי אך רגעים ספורים ואז הלך עמי לחדר שני, שם היה השלחן ערוך בכל טוב, ואחרי שברכנו אמר אלי כדברים האלה: „אם גם בשבת של ה„בר־מצוה" למדת את שיעורך הקבוע, אזי תבין כבר כל ימיך שאין לך דבר שיכול לבטל את האדם מלימודו". הדברים הפשוטים האלה עשו עלי — בלי הגזמה — רושם נצחי. לא ברור לי אם רבי זה היה „מחנך" על פי הכללים של מחנכינו האידנא, אך אין בלבי שום ספק כי אותו מעשה היה מעשה חינוכי נפלא, שהעיד על יחסו המסור של הרב לתלמידו.

אמרתי, שיש לדון את התלמידים, על פי חפצם הטוב ועל פי ערכם הפנימי. בדידי עצמי הוה עובדה. בשנת תרע"ט, בעיר מגורי, נבחרתי להיות במשך חדשים ספורים ממלא־מקומו של המורה ללימודי־דת. והיתה בין התלמידות — אני לימדתי את הנערות — ילדה ענוה וצנועה, אשר החברות התקלסו בה מעט, שכן שכלה לא היה חריף ביותר כזה של חברותיה. או ליתר דיוק: התנהגותה לא היתה כל־כך „רעשנית" כזו של חברותיה. על־פי שיטתי טיפלתי באותה נערה באופן מיוחד, כדי להרים את כבודה בעיני חברותיה — וקודם־כל: בעיני עצמה. אחרי שלושים שנה בדיוק, ביקרתי באותה קהלה, ואותה תלמידה, שנישאה בינתיים לאיש בעל השפעה בעיר, עמדה אז לימיני בכל מסירותה עד שגמרתי את הענין שלי בהצלחה מרובה. וכאשר שאלתיה מדוע היא מתמסרת כל־כך לעניני, הזכירה היא את הימים מקדם, אשר כבר כמעט שכחתי אותם („שלח לחמך על פני המים"...) כללו של דבר: השכר הוא תמיד לצד המתייחס לחברו בכבוד וברצינות.

בשעת עליית אליהו השמימה כתיב (מלכים־ב ב, ט): „ויהי כעברם ואליהו אמר אל אלישע שאל ממני מה אעשה לך בטרם אלקח מעמך, ויאמר אלישע ויהי נא פי שנים ברוחך אלי". ופירש הרב מרדכי־עמרם הירש זצ"ל, שבודאי לא הרהיב אלישע עוז בנפשו לדרוש כפלים מרוחו וחכמתו של אליהו רבו, אלא ביקש ממנו שיברכו בכוחו ורוחו הדו־צדדי: להיות קשה כברזל מול התקיפים ורך כקנה מול הענווים ומדוכי הנפש, כי רק מי ששני אלה לו מסוגל להיות גם מנהיג וגם משפיע. כעין זה אנו מוצאים (סנהדרין ו:) שמשה אמר „יקוב הדין את ההר", אבל אהרן אוהב שלום ורודף שלום וכו', ואיתא בתוספתא סוף כריתות על הפסוק (שמות ו, כו־כז) „הוא אהרן ומשה — הוא משה ואהרן": מלמד ששניהם שקולים. והלימוד: שיש עתים הזקוקות למדתו של משה ויש עתים הזקוקות למדתו של אהרן, כי כמו שהמנהיגים עצמם היו שקולים, כמו כן היו דרכיהם

שקולות, אלא הכל לפי הזמן והמקום: היחס מוכרח להיות תמיד כפי ההצטרכות והתנאים.

וכמו־כן: לפעמים עלול גם היחס הקשה להיות היחס הנכון והמתאים. זכורני שרבי, הגאב"ד דהמבורג ראש"ב שפיצר זצ"ל, שנפשי היתה קשורה בו מאד (ואני מקוה ש„כמים הפנים לפנים...") דיבר אלי קשות כמה פעמים, ותמיד הוסיף שלא עשה כן „להוכיח" אלא להראות לי את „נקודת האמת המכוסה תכופות ע"י דברים צדדיים".

וכן כבר הזכרתי ב„זכרונות" שלי, ש„הטוב והמטיב הגדול" מרן רבינו חיים־עוזר זצ"ל יצא בחריפות נגדי כאשר הרשיתי לי הערה עוקצנית („אני אוהב יותר להיות בקראקא התוססת, מאשר בירושלים־דליטא המתה"), אבל כאשר ראה בעיני דמעות ניחם אותי כאב רחמן וליטף באבהות את לחיי.

עד כאן דובר על היחס לזולת הפרטי. קשה פי־כמה הוא למצוא את מדת היחס ההוגן לכלל. היחס ההוגן מהווה גם הוא את אחד הגורמים החשובים ביותר ל„מיזוג ואיחוד השבטים" — הדבר הנחוץ ביותר. את פרשת „היחס ההוגן" צריכים ללמוד במתינות ובסבלנות, ואולי יש לזה רמז בגערתו של רבי יוחנן על רבי שמלאי שרצה ללמוד „ספר היוחסין" (לפי רש"י: מתניתא דדברי הימים) במשך שלושה חדשים (ראה: פסחים, סב). ודאי: „יחס" ו„יחוס" שני דברים שונים הם, ואעפ"כ יש קשר ביניהם. כי רק מי שיודע תמיד למצוא את היחס ההוגן, הוא לבדו זכאי להיקרא בתואר: מיוחס.

פרק ארבעים־וארבעה

מרכזים רוחניים של תנועת „בית יעקב"

בפתיחת פרשת „וירא" מסופר על „שלושה אנשים נצבים עליו", מלאכים שנדמו לאברהם אבינו בדמות אנשים, האחד בדמות נווטי (= דהיינו: מנהיג ספינה), השני בדמות סדקי (= דהיינו: מוכר פת, לפי ביאורו של רש"י למדרש זה) והשלישי בדמות ערבי (= ישמעאלי). בהזדמנויות שונות כבר הדגשתי, כי מייסדי „בית יעקב" היו שלוחי המקום שבאו להציל דור שלם של בנות, אשר לאור התנאים החברתיים המיוחדים בפולין נתגדל, אם בבורות גמורה ואם בניגוד מסויים מאד לדרכי החסידות של האב ושל האחים, באשר היה חסר לו המרכז שממנו תוצאות־חיים: האדמו"ר! „בית־יעקב" נעשה עבור כמה־וכמה צעירות, ובמשך הזמן עבור רבבות, המרכז החי הזה.

הללו שיצרו עבורן את המרכז החדש הזה היו ממש כמלאכים בדמות אנשים! האחת — תופרת צנועה; השניה — סטודנטית צעירה, שבאה מפרנקפורט; והשלישי: מחנך ידוע, שעזב את עבודתו הקבועה וחש לעזרה.

כדברים האלה דיברתי ביובל מסויים של הסמינריון בקראקא — אינני זוכר באיזה יובל — והם מעידים מעט על הרושם ש„בית־יעקב" חרת בי כמעט מיומו הראשון. אף פעם לא נדמה לי המרכז בקראקא כמקום של הוראה ותרבות, תמיד ראיתי בו את המקור שממנו שאבו התלמידות את הכוחות לחיים מוסריים, לחיים של מופת. כמעט שלא נשמע בקראקא דיבור של לשון־הרע, כמעט שלא נשמעו שם דברי שקר. שרה שנירר היתה כולה אמהות, דויטשלנדר כולו עין טובה, ויהודית רוזנבוים — כולה עדינות ורכות.

המחנכים המחוננים האלה ידעו להפוך כל שיעור, אפילו בדברים חיצוניים, לשיעור של מוסר, והידיעות, שכמובן נדרשו אף הן מן התלמידות, לא היו שוות הרבה בעיני המורים, אם לא שימשו כאמצעי לתכלית העליונה:

יראת שמים ואהבת הזולת. בקראקא ראיתי את אמיתות הפתגם שמורי ורבי, הרב דהמבורג, נהג לומר: כשרון ותעודת האיש, הגבר, הם: לבוא לידי השפעה ע"י ממשלה, ואילו פקודת האשה היא: לבוא לידי ממשלה ע"י השפעה! הנטיה למשול היתה רחוקה משרה שנירר, אבל השפעתה היתה כל־כך גדולה, כל־כך עמוקה, גם בדברים הגדולים וגם בקטנים (אף כי איני יודע אם למושג „דברים קטנים" היה מקום בחייה ובדרכי חינוכה) עד שהיתה למלכה ממש בממלכת קראקא. גם אם היו לפעמים ניגודים חינוכיים ביניה לבין ד"ר שמואל דויטשלנדר, או בינה לבין יהודית רוזנבוים, הרי תמיד היתה ידה על העליונה — מכח השפעתה הנפלאה. ואת דרכה זו היא לימדה גם לתלמידות, כה היתה כמעט כל חניכה בוגרת שיצאה את הסמינריון למשפיעה, דהיינו: המופת המוכר על ידי כוחותיה הפנימיים, הנפשיים, הלבביים. לצידה עמדו עוזרותיה שפעלו באותו כיוון: להיות תמיד המשפיע המבורך, ואף פעם לא המורה והמחנכת הקשה.

עוד משהו: ד"ר דויטשלנדר עם ידיעותיו הגדולות בכמה שטחי המדע; ויהודית רוזנבוים, האשה המשכלת; וכל שאר המחנכים המוצלחים — כולם הדגישו כי לא סכום הידיעות מעצב את המורה של „בית־יעקב" — המורה בה"א הידיעה — אלא לבה, אופיה, נפשה, צדקתה ופנימיותה, המדות שלה קובעות. וכך ראו כמעט כל המורות של קראקא בעבודתן העתידה, לא מקור של פרנסה, אלא תפקיד קדוש.

ועוד דבר אחד, כסיבה להשפעתה הנפלאה של שרה שנירר: מכנים את שרה שנירר כ„האם של בית־יעקב" — אינני יודע מי היה הראשון שהכתירה בתואר־כבוד זה, אך השם הזה מתאים לה בהחלט. כי כשם שאין האֵם חושבת בשעת לידת הילד על עתידו, אלא כל מגמתה היא: „הנער באשר הוא שם" (בראשית כא, יז), כך ראתה שרה שנירר בימי היוולדה של תנועת „בית־יעקב" רק את צרכי השעה. היא ראתה את הנוער העזוב ברחובות קראקא, את הבנות, וקמה להצילן. ומפני שלא חשבה כלל על גדולות ונפלאות ממנה, לפיכך זכתה לגדולות ונפלאות, זכתה לכונן ולבנות את התנועה העולמית של „בית־יעקב"! מפני שהיא היתה „כולה לשם שמים", לכן צדקתה עומדת לעד, לכן זכתה „בית־יעקב" להיות אבן־פינה של כל „אגודת־ישראל" — פארה ותפארתה. מפני שלא כיוונה להשפיע אלא אך ורק להציל, לכן השפיעה במדה שלא זכה אף מחנך או מורה אחר להשפיע מעולם.

בשורותי המעטות האלה רצוני אמנם לנמק, מדוע לבי כואב עלי אם

ממששים לפעמים ב„בית־יעקב" בידים גסות. אבל למען האמת הריני מוכרח להוסיף, כי קראקא היתה רק פעם אחת, הלכה ולא חזרה, היא היתה כעין האבן הטובה שהיתה תלויה בצווארו של אברהם אבינו וכל חולה הרואה אותו מיד מתרפא, ובשעה שנפטר אברהם אבינו מן העולם תלאה הקדוש־ברוך־הוא בגלגל־חמה (בבא־בתרא, טז:) — אם אנו חפצים להתרפא מכאבנו צריכים אנו להביט השמימה ולראות שם מה שאיננו יותר עלי אדמות — — —

***

לפנים היינו מנסים לבנות אחרי קראקא, ובדמות קראקא, סמינריונים נוספים ומכוני־הכשרה שונים עבור בנותינו. הראשון היה בוינה, באותו מקום בו נדלקה אש ההתלהבות של שרה שנירר, באמצעות דרשותיו המזהירות של הרב משה פלעש הי״ד, אשר שמעה שם מפיו בעת גלותה הוינאית. את המכון הוינאי יסד ד״ר ש. דויטשלנדר ביחד עם ידידו וחברו הרב יואל פולאק זצ״ל, בבנין הגדול של „ד״ר קריגר היים", בית־ספר וסמינריון גם יחד. הרב פולאק היה שותפו הרוחני המוכשר ביותר, בהיותו מנהל בית־הספר החרדי לבנים בוינה, איש מלא מרץ וחזון (רבים מאתנו זוכרים את האיש המורם־מעם הזה, לרגלי פעולתו המבורכת בתל־אביב, אשר שם מנוחתו כבוד).

ברם, הסמינריון בוינה לא הגיע לדרגת הסמינריון בקראקא, למרות שד״ר שמואל דויטשלנדר עצמו, אשתו החכמה והמוכשרת וגב׳ חוה לנדסברגר, החרוצה והמלאה מסירות־נפש — לימדו וחינכו שם בצוותא חדא. ההתלהבות של קראקא לא היתה בו, ההתלהבות של החידוש הגדול והמעורר. אף־על־פי־כן חונכו במוסד זה כמה וכמה מורות חשובות, שמצאו לעצמן שטחי־פעולה ומילאו תפקיד חשוב בסלובקיה ובהונגריה, כאשר נוסדו שם בתי־ספר „בית יעקב" לרוב.

בעיות חדשות עוררו את הלבבות בוינה: הביקור בבתי קולנוע ובבתי־מוזיאון. מה שבקראקא היה מובן מאליו, נכנס כאן בגדר שאלה. הסביבה בוינה לא היתה הסביבה של שרה שנירר, אשר היא עצמה היתה סביבה; התקופה של „המורה כתפקיד" הסתיימה והתחילו ימים של „המורה כמקצוע". גב׳ חוה לנדסברגר זכתה לעלות לארץ־ישראל ולהתמסר כאן לעבודה חינוכית ברוכה, מנוחתה כבוד בירושלים — ופה גם מעיד מוסד „אוהל חוה" על תודתנו שאנו רוחשים לה מעומקא דלבא.

***

נסיעותי לקראקא הביאו אותי כמה פעמים לצ׳רנוביץ, שם התקיים המכון השלישי של „בית יעקב״, אחרי קראקא ווינה. בצ׳רנוביץ יסדתי בשנת תרפ״ח (או תרפ״ט) את הועד הראשון של „בית יעקב״ והשפעתי על עסקני המקום לייסד בית ספר של „בית יעקב״. אז חי עוד בעיר זו הגאון רבי בנציון כ״ץ זצ״ל, אבל המעוררים הגדולים היו: רבי ברוך הגר, בנו הצעיר של הרבי הקדוש מויז׳ניץ — הלא הוא ידידנו האהוב והנעלה והבלתי־שכוח: האדמו״ר מסרט־ויז׳ניץ זצ״ל בחיפה — ולצידו עמד הרה״ג רבי יוסף־נפתלי שטרן מסרט, האיש הנלהב, הגדול בתורה, שהעשיר את עולמנו בהוצאת כמה חיבורים גדולים מכתבי־יד של זקניו ה„חתם סופר״ וה„מכתב סופר״, וכעת הוא שוכן פאר בעיר הקודש ירושלים, בבית־וגן. שני אלה לא נחו ולא שקטו, עד שגם בבוקובינה נהפך „בית יעקב״ מחזון למציאות.

הסמינריון בצ׳רנוביץ נוסד ע״י חותר אחד מגזע ה„חתם סופר״ (גם רבי יוסף־נפתלי שטרן שייך למשפחת ה„סופר״ם״ באמצעות נוות־ביתו בזיווג ראשון); הוא נוסד ע״י אסתר המבורגר (אשתו של חברנו רבי יוסף גרוס), נכדתו של הגאון רבי שלמה שפיצר מוינה. היא היתה תלמידה של בית־המורים בקלן, ואחר־כך של הסמינריון בקראקא. דויטשלנדר הכיר את כשרונותיה המיוחדים. הוא בחר בה כמורה בקראקא, ואחר־כך פקד עליה לייסד סמינריון בצ׳רנוביץ, והיא, במרץ גדול, התחילה — והצליחה! רעיון „בית יעקב״ הלהיב את ההורים והבנות. מכל המדינה דרשו מורות של „בית יעקב״. המנהלת שמה לילות כימים בעבודתה הקדושה, ודויטשלנדר היה שבע־רצון ממעשי תלמידתו זו. גם אחרי נישואיה הוסיפה במלאכה, ולצידה עמדה גב׳ גרטרוד לנגה (הרבנית כהנא — עתה בעירנו הקדושה), נכדת הרב אויערבך והרב לנגה, מן הגדולים של העיר העתיקה הלברשטט. מצ׳רנוביץ יצאו מורות מאד חשובות ומסורות, שהוסיפו כבוד לשמו המכובד של „בית יעקב״.

יהודי צ׳רנוביץ סבלו הרבה מרשעת הגוים. בכל זאת פעלו גדולות לטובת המוסד בעירם ולהתפתחות „בית יעקב״ בכל רחבי המדינה.

הגב׳ גרוס־המבורגר עומדת היום בראש „בית יעקב״ בסאן־פאולו, הרבנית כהנא בראש „בית לפליטות״ בירושלים — שתיהן עובדות עוד היום בחיבה יתירה למען רעיוננו הקדוש.

**
*

נדמה לי שגם בבודפשט וגם בפרשבורג הוקמו מוסדות של „בית יעקב״, אבל אז הייתי כבר מרוחק ממרכזי העבודה, ולכן אינני יודע פרטים מספיקים.

הסמינריון בניו־יורק — מוסד גדול מאד, עומד תחת הנהלת הרבנית הצדקנית קפלן, תלמידה מצויינת מקראקא. מספר רב של בתי־ספר „בית יעקב" באמריקה מקבלים מורות חשובות ממרכז זה. על מעשי החסד של בעלה מסופר בספרנו הנוכחי, בפרק אחר. הוא הביא מאות מאות של פליטות משבדיה לארצות־הברית, באמצעות הסמינריון הברוך שלה.

הסמינריון בלונדון, בהנהלת ידידנו הרב דינר, מוכר היטב. כמוהו כן המוסד בגייטסהד, שנוסד ביוזמתו של המחנך המפורסם רבי אברהם קאהן. גייטסהד נעשתה עוגן־הצלה לכמה וכמה צעירות במערב־אירופה, אשר שבו למקורן ומצאו את שאהבה נפשן בגייטסהד. הסמינריון בלוצרן הוא מוסד צעיר, אשר עליו אינני יודע פרטים מקרוב.

החלוץ של סמינריוני „בית יעקב" בארץ־ישראל, היה הרב מאיר שצ'רנסקי בתל־אביב. הסמינריון שלו היה בראשיתו מצער, אבל עתה הוא מוסד גדול ומכובד.

הסמינריון בבני־ברק מתקיים בניהולו של ידידנו הרב יוסף־אברהם וולף. נדמה לי כי מיותר לכתוב פרטים ותיאורים על מכון זה, ששמו הולך לפניו.

גם מעירנו ירושלים הקדושה איני צריך להביא פרטים. מוסד ענקי זה, הסמינריון המפואר של „בית יעקב" בירושלים, ידוע וקרוב לכולנו. הוא נמצא במצב של גידול והתפתחות מתמדת והבנינים החדשים של „קרייתו" בצפון העיר מדברים בעדם ומעידים עדות מהימנה על התפתחות גדולה זו. מייסדו הוא ידידנו הרב הלל ליברמן, אשר יחד עם ידידנו הרה"ג רבי פנחס־יעקב הכהן לוין — מנהלו הנוכחי של המוסד — רבו לו ידיו בניהול עוד כמה וכמה סניפים שנקשרו במרכז רוחני זה.

„אור החיים" בבני־ברק הוא כשמו: אור חיים למאות בנות ספרדיות! הסמינריון בבאר־יעקב, יצירה צעירה, עושה מעל לכוחו להשפיע גם הוא על בנות הספרדים. לכתוב על מכון זה אוסר לי הקשר הקרוב שלי למייסדו: בני הרב משה־מנחם יעקבזון, רבה של באר־יעקב.

**
*

רשימה זו מעידה ש„בית יעקב" עולה, ברוך השם, בכמות ובאיכות. לעומת מבקרים אי־ידידותיים הריני מאחל: „וכאשר יענו את מחננו כן ירבה". ה„כולו לשם שמים" של שרה שנירר זצ"ל ילווה גם את העוסקים והבונים של היום ושל מחר, ובס"ד ירחיב „בית יעקב" את גבולו מיום ליום גם בגשמיות, אבל ראשית־כל: ברוחניות, וישאר לנו מה שהוא כבר למעלה מארבעים שנה — מקור הברכה לבנותינו, שממנו נודעות להן דרכי החיים.

פרק ארבעים־וחמשה

על החינוך המקודש של „בית יעקב"

(תשובה למבקרים)

...קראתי ב„דאס אידישע וואָרט", ירחון אגו"י בארצות־הברית (גליון אב־אלול תשכ"ה) רשימת־ביקורת על אחד הפרופיסורים של האוניברסיטה הלאומית־דתית „בר־אילן" ברמת־גן, שהרשה לעצמו להתכבד [לא את עצמו, אלא את החינוך הממלכתי־דתי] בקלון החינוך של „בית־יעקב).

הדברים שאמר אותו פרופיסור אודות החינוך של „בית־יעקב" הם באמת גסים מאד. אם ציטוט דבריו המתורגמים במאמר הנזכר הנו מדוייק, הרי שהם לא רק גסים, אלא פשוט הניגוד של האמת: „החינוך שניתן בבית־יעקב של אגודת־ישראל אינו עומד ברמה חינוכית, נותנים שם רק חינוך „נעבעכדיג" (פירוש „עלוב") של גיטו („גולה"), גם הרמה המוסרית של בנות בית־יעקב אינה גבוהה... אני מסופק אפילו אם התלמידות הן דתיות..."

אמרתי שדברי המבקר הזה הם גסים — מתוך רצון לא להשתמש בביטוי שהיה יותר מתאים במקרה זה — מכיון שכל מי שלימד אי־פעם בבתי־ספר או במכוני־הכשרה של בית־יעקב יעיד לבטח, כי השנאה קלקלה כאן את השורה והפוליטיקה עיוורה את עיני הדיין הזה.

ברם, מה שיש בכל־זאת להקשות על המבקר: הלא הרב הגאון רי"א הרצוג זצ"ל שלח אלינו, לשבדיה, מחנך ידוע ממחנה ה„מזרחי", כדי לעזור לנו נגד התחבולות של הצורר ארנפרייז (המזכיר הראשון של מייסד הציונות!) ואותו מחנך, המכהן כיום כפקיד גבוה בחינוך הממלכתי־דתי, שלח את בתו היחידה לבית־ספר של „בית־יעקב"?!

שנית: מוכר לי היטב איש יהודי חרדי, יוצא דנמרק, המשמש כמרצה בבר־אילן (לצערי ולדאבוני הגדול, כי הלה חסיד באמת, למרות ציוניותו) — נוסף לתפקיד רם שהוא ממלא בבית־חולים ידוע; והאיש הזה שולח את בנותיו לבית־ספר של „בית־יעקב".

שלישית: אחד מן המחנכים והמדינאים הידועים ביותר מחוגי ה„מזרחי",

סיפר לי בעצמו, איך שהיה באנטוורפן בעניני מפלגתו, ולהנאתו ביקר וגם בחן בבתי הספר של ה„אגודה׳ והיה כל־כך שבע רצון ממה שראה ושמע שם, עד שכמעט שכח את כל שאר עסקיו באנטוורפן. בית הספר הגדול הזה (הכולל גם את „בית־יעקב״) מתנהל ע״י הרב שמואל אוסטרזצר, אחד מן החיילים הנאמנים של ה„אגודה׳, תלמידו המובהק של הגרש״י רבינוב זצ״ל, והוא מנהל באמת את בית־ספרו באופן ה„נעבעכדיג־הגלותי״ שלנו. מה שימח כל־כך את לבו של המבקר מארץ־ישראל, אשר „אגב״ הוא מכהן כבר כמה שנים כשר בממשלת ישראל?

הקושיות שלי מוכיחות, עד כמה מחנכים רציניים, גם מחוגי ה„מזרחי״, יודעים להוקיר את החינוך שלנו כראוי. המבקר דנן עלול להיות מחנך גדול ואיש אשכולות, ואולי גם יהודי שלם — אך בדיונו על בתי הספר שלנו טעה טעות מרה מרצון ומדעת, הוא חפץ ביודעין להיות טועה!

אביא ציטוט אחד מדבריו: „הרי אני עבור חינוך־מעורב. על פי הנסיונות של שנים רבות אני אומר שחינוך זה שומר את הנוער נגד הסכנות של החיים הבאים״. ו...לכן החינוך של „בית־יעקב״ אינו מוצא חן בעיניו, מפני ש ה ו א רוצה להכשיר מה שנחשב כטריפה בעינינו, טריפה לגמרי. ה ו א סומך על נסיונו במשך שנים רבות. אני מעמיד לנגדו את הגדולים של ארץ מולדתו, דור אחרי דור, המסורות שלהם כולן הן נגד נסיונותיו, ולכן אין לתורתו־שיטתו זו לא בית־אב ולא בית־רב. היא רק פותחת פתח לגיוס בנות ח״ו, שהוא לפי דעת גדולים, ובתוכם גם רבני ארץ־ישראל שהם לגמרי, או שהיו, מחוץ ל„אגודת־ישראל״ — „אביזרייהו דגילוי־עריות״, רחמנא ליצלן.

ברם, אינני מבין מדוע מכנה הפרופיסור המבקר את החינוך של „בית־יעקב״ בתואר „חינוך גלותי״? והרי דוקא ז ה היה הסימן של הנוער ב ג ו ל ה המערבית — גם של הנוער הדתי — שהיה שואף לעירוב הנוער! והלא כשם שאנו רואים בעירוב הנוער במסגרותיו הארגוניות משום סכנת־מות לצניעות, כי אין אפוטרופוס ל... כך הננו רואים סכנה כזו בחינוך המעורב בכללו! והנה, מפני שבעל־דבבנו מחייב חינוך כזה, לכן הוא דן על „בית־יעקב״ כדרך שדן, בשכחו כי דוקא מה שהוא דורש היתה דרישת המחנכים השונים של ה„נעבעכדיגע גולה חינוך״ שלנו, א ז ו ש ם, לפני השואה בגולת אירופה המערבית.

„נסיונותיו״ של מבקר מן החוץ קבעו את מסקנות דיונו על החינוך של „בית־יעקב״, ולכן אין לנו להתחשב במסקנותיו כלל וכלל. לא, הן בטלות ומבוטלות! החינוך של „בית־יעקב״ הוא בסדר, הרמה המוסרית אצל בנות

„בית־יעקב" היא בסדר, ומה שנוגע לדתיות של בנותינו וספיקותיו של איש־הביקורת: ענין זה שייך לכל אב ולכל אם, לכל מחנך ולכל מחנכת. „אשרי אדם מפחד תמיד" (משלי כח, יד) — „ההוא בדברי תורה" (ברכות ס). בענין עתידן הדתי של בנותינו, בנות בית־יעקב" יש לנו לפחד תמיד, ועצתי הצנועה למבקרים מסוגו היא, כי אף הם יפנו את דאגתם לבנות שהן תחת חסותם, וראשית־כל: התלמידות המלומדות של „בר־אילן", וילמדון שהאמונה הפשוטה היא התריס בפני הפקרות ולא הביקורת בתנ"ך, אותה מחבבים כל־כך בין כותלי „בר־אילן".

יסלחו לי חברי ב,אגודה' וגם מכירי מן ה,מזרחי', על שכתבתי הפעם בצורה חריפה מעט, צורה שהיא בדרך־כלל רחוקה ממני מאד, שכן אחד הלימודים שלמדתי ממורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל היה גם: להתנהג „בכבוד" נגד כל שומר תורה: אולי קלקלה גם אצלי האהבה את השורה. האהבה ל„בית־יעקב", אשר מייסדיה היו דמויות ש„כולן לשם שמים"; האהבה ל„בית־יעקב", אשר בוניה לא ראו לפניהם שום דבר אחר חוץ מן התלמידה שהיתה אז חשופה כל־כך לסכנות הרוחניות, בשנות ההתחלה, ואשר ראו לפני עיניהם הטהורות אך ורק את הבת היהודית ורצו לטובתה רק אחת: להעלותה בדרך העולה למעלה, בית א־ל.

ואם כי אינני יכול במסגרת זו לכתוב באריכות המתאימה על המייסדים האלה ועל עבודתם הברוכה, עליהם ועל עוזריהם, הנה לפחות דבר אחד צריכים לדעת אוהב ומתנגד: החינוך של „בית־יעקב" לא נוסד כדי להרבות את ידיעות הבנות, „בית־יעקב" נוסד אך ורק במטרה להציל את הנפשות. היתה זו השאיפה הראשונה של שרה שנירר ע"ה, הצדקת והטהורה, היתה זו התכלית הראשונה של ד"ר שמואל דויטשלנדר זצ"ל ועוזריו, אשר כולם נטשו את המקומות בהם הרבו ללמד ומיהרו לקראקא, היכן שייחדו את כל נפשם להקים ולהחיות.

לפיכך: יתרגלו נא המבקרים, אם מדברים על „בית־יעקב", לדעת ולהבין כי „בית־יעקב" אינו סתם מוסד ככל בית־ספר אחר — ויהא אפילו הדתי ביותר. „בית־יעקב" — זהו נס התחיה שחולל לנו העושה נפלאות בחסדו מיד אחרי מלחמת־העולם הראשונה, הנס והפלא שעשה לנו על ידי שליחים שהיו באמת ראויים כי נס גדול כזה ייעשה על ידם: להציל עם רב!

פרק ארבעים־וששה

תכנית הלימודים ב„בית יעקב"

בשנת תשט"ז נתבקשתי מהנהלת הסמינריון „בית יעקב" בירושלים, לנאום לפני חוג של מורות, על נסיונותי ביסוד ובמבנה של „אֵם הסמינריונים בית־יעקב", הסמינריון בקראקא. נאום זה: „פניה אל המורות של בית־יעקב", פרסמתי אחר כך ב„דברי בן שלמה" (חלק ב, דף תנה). ברצוני לחזור כאן רק על שתי נקודות שהדגשתי אז: על לימוד לימודי־קודש בסמינריון, ועל לימוד לימודי־חול (להבדיל). שני הדברים האלה הם אקטואליים גם האידנא.

בנוגע ללימודי קודש — יש לנו מסורות קדושות מגדולי־גדולינו בארצות מוצאינו, ואני מצטט רק מתוך המכתב הידוע מבעל „חפץ חיים", מיום כ"ג שבט תרצ"ג:

כאשר שמעתי שהתנדבו אנשים יראים וחרדים לדבר ה' ליסד בערים בי"ס „בית יעקב" ללמוד בו תורה ויראת שמים, מדות ודרך ארץ או תורה לילדות אחב"י, אמרתי לפעלם הטוב יישר ה' חילם ומעשה ידיהם יכונן, כי ענין גדול ונחוץ הוא בימינו אלה אשר זרם הכפירה ר"ל שורר בכל תקפו והחפשים מכל המינים אורבים וצודים לנפשות אחב"י, וכל מי שנגעה יראת ה' בלבבו המצוה ליתן את בתו ללמוד בבי"ס זה, וכל החששות והפקפוקים מאיסור ללמד את בתו תורה אין שום בית מיחוש לזה בימינו אלה, ואין כאן המקום לבאר באריכות, כי לא כדורות הראשונים דורותינו, אשר בדורות הקודמים היה לכל בית ישראל מסורת אבות ואמהות לילך בדרך התורה והדת ולקרות בס' „צאינה וראינה" בכל שבת קודש, משא"כ בעוה"ר בדורותינו אלה. וע"כ בכל עוז רוחנו ונפשנו עלינו להשתדל להרבות בתי־ספר כאלו, ולהציל כל מה שיש בידינו ואפשרותנו להציל.

הכותב למען התורה והדת

ישראל מאיר הכהן, מראדין

בעהמח"ס חפץ־חיים ומשנה־ברורה

אנו יודעים שבארצנו הקדושה יש חוגים חשובים בעלי שיטה אחרת, אבל את דרכי „בית יעקב" בזה קבעו מרן זצוק"ל וכל הקדושים עמו, וכל לימודי־קודש הנהוגים כיום הם על בסיס ההוראות והפקודות דאז — —

בנוגע ללימודי חול בסמינריון — גם בזה יש לנו מסורות קדושות, כי את תכנית הלימודים בקראקא אישרו הגדולים דאז (ובתוכם האדמו"ר הקדוש רא"מ אלטר מגור זצ"ל), וגם תכנית הלימודים של היום היא מבוססת על העקרונות של הימים ההם. מי שחושב ש„בית יעקב" ביסס את עבודתו החינוכית על השיטה של „תורה ודרך ארץ" — טועה בזה. עמדתו של „בית יעקב" לחכמות חיצוניות מוצאת ביטוי בדברי בעל „כסף משנה" (מחבר ה„שלחן ערוך") להלכות יסודי־התורה (פ"ד הל' יג): „ואני אומר שע"פ דרך זה (הוא מביא לעיל את דברי רבי אליהו מזרחי) יתבאר הא דתנן (באבות ג, כג) רבי אלעזר (בן) חסמא אומר קנים ופתחי נדה הן הן גופי הלכות, תקופות וגימטריאות פרפראות לחכמה, לומר שאע"פ שתקופות וגימטריאות עסקן בדברים מעולים שהם הגרמים השמימיים וקנים הם דבר קל הערך ופתחי נדה נושאם דבר מכוער, אעפ"כ אלו הן גופי הלכות, כלומר עיקרי תורה מצד השכר הגדול הצפון לעוסקים בהם, ותקופות וגימטריאות אע"פ שנושאם דברים מעולים מאד אינם עיקרים אלא כמו פרפראות לחכמה התלמודית, שהיא ראויה להקרא חכמה סתם להיות עסקה בפירוש מצותיו יתברך ולגודל השכר הניתן לעוסקים בה ומקיימין מצותיה". בדיוק כך היתה והיא שיטת „בית־יעקב" ביחס לחכמות החיצוניות. ואני מעיד בזה לפני רבים, שד"ר ש. דויטשלנדר זצ"ל, אשר הוא עצמו אחז בשיטת „תורה עם דרך ארץ", היה נזהר מאד מאד שלא להחדיר שיטה זו באף אחד ממוסדות של „בית יעקב" שעמדו תחת הנהלתו. אני מדגיש זאת במשנה תוקף, מפני שידידי הדיין ד"ר גרינפלד בלונדון, בספרו „שלושה דורות" (דף 50) מסיק מתוך מאמר של דויטשלנדר על שרה שנירר (ב„נחלת צבי" — 1934/35), כאילו השיטה של „תורה ודרך ארץ" הניעה את שרה שנירר למעשיה הגדולים. לפע"ד זה אינו נכון. רק המעוף למעשיה הנצחיים הוא שהיה באמת חצוב מכתביו של הש"ר הירש, ודבר זה ידוע לכולנו, והודגש גם על ידי בכל הזדמנות.

אין לי שום סמכות לדון על שיטה זו. היא הצילה את היהדות באשכנז ובמערב־אירופה, היא אולי מצילה גם את היהדות בתוך חוגים רחבים באמריקה, אך בארץ־ישראל היא לפי רוב רובם של גידוליה נסיון: תחת דגלו של רבי שמשון־רפאל הירש — שהוא כולו קודש עבור כולנו — סוללים את הדרך של הנוער לאוניברסיטה שהיא כולה חולין! (או במקרה

הטוב: לסוג של ישיבות אשר רוח גדולינו וחכמינו כאן בארץ־ישראל אינה נוחה הימנו).

קראתי פעם ב„אידישע טריבונע" (בטאון אגו"י בלונדון) מאמר מאת הרב הגדול והצדיק ד"ר יוסף ברויאר מניו־יורק, הדן בשאלה אם השיטה של „תורה ודרך ארץ" של הש"ר הירש היתה „הוראת שעה". אני עומד ברתת וביראה עמוקה לפני צדיק זה, שיסד בניו־יורק את קהלת „עדת ישורון" הקדושה והנהדרה, על כל מוסדות הרבצת התורה והיראה אשר לצידה. מובן מאליו שאינני בא כאן להרהר אחרי האיש המורם־מעם הזה. ואולם הערה אחת אני מתיר לי. בסיום מאמרו כותב הרב המחבר בזה"ל: „ביום לפני פטירתו אמר לי אבי זצ"ל: אני משוכנע בשלימות, שהדרך שהראה לנו הרב הירש תקרב את הגאולה! — הלא זוהי צוואה קדושה". אפילו אם הדברים האלה נאמרו ע"י הגאון רבי שלמה־זלמן ברויאר זצ"ל במיוחד על שיטת „תורה ודרך ארץ" — הלא אחד מן המקורבים לבית ברויאר סיפר לי לפני זמן רב, שכל אחד מששת בניו של הגאון רש"ז ברויאר זצ"ל למד בישיבת אביו שש עד שמונה שנים, בטרם התיר לו להכין את עצמו לבחינת הבגרות, והכנה זו היתה לגמרי מחוץ לכותלי הגימנסיה (וכדברים האלה מובא גם בזכרונות מורנו ר"י רוזנהיים זצ"ל עמ' 136). אם יודעים להשפיע כדרך שהרב מפרנקפורט השפיע על תלמידיו בכל שיעור ושיעור, אז יכולים לחייב גם את השיטה של „תורה ודרך ארץ", כי אחרי הכנה כזו מוכרח התלמיד להישאר נאמן לתורת רבו הגדול, ובמיוחד אם הוא בנו של ה„רבי" ומחונן בכשרונות הגאוניים של כל הבנים האלה.

אני מרשה לי להוסיף כאן את התיאור של מורנו רבי יעקב רוזנהיים, על שיעורו של הגרש"ז ברויאר זצ"ל (בזכרונותיו, דף 40): „ששה חדשים נוספים השתתפתי ב„נעבען־שיעור" של הרש"ז ברויאר. לא אשכח לעולם את הרושם העז שעשתה עלי שיטת לימודו המיוחדת במינה. בכל שיעור היה הרש"ז ברויאר זצ"ל ממית עצמו על דברי תורה, פשוטו כמשמעו. כל שיעור היה מאבק רוחני עז וממושך, לא רק על כל רעיון, כל מלה וכל אות של הגמרא, כי אם גם על כל ביטוי וגוון קל ברש"י ובתוספות. שום דבר לא היה בלתי־חשוב או חסר־ערך בעיניו, וההתעמקות בכל פרט קטן לוותה בתביעת הידיעה השלמה של הסוגיא כולה, ידיעה שהושגה לרוב על־ידי מאבק רוחני קשה ודוקא מתוך התחשבות בדברים שנראו כפרטים ודקדוקים. הסקירה הקצרה על השיעור הקודם, בה התחיל כל

שיעור חדש, היתה כשלעצמה בנין ויצירה למופת, תענוג אסתטי אמיתי, ששלל מהלימוד כל אופי של מילוי חובה, והפך אותו לעונג רוחני!..."

השתמשתי בהזדמנות זו להביא כאן רגשי חקרן עמוק כרבי יעקב רוזנהיים, כדי שהקורא עצמו יקבל מושג מן הצורה שבה למדו ב„מולדת של תורה ודרך ארץ" וכדי שהנינים של הש"ר הירש — במדה שהם עסוקים בתפקיד החינוך — לא ישכחו שהם נכדי הגאון רבי שלמה־זלמן ברויאר ואם עז חפצם להגשים אף כאן את שיטת חותן הסבא, יעמידו לפני עיני־רוחם כחומת ברזל את הסבא ואת לימודו — כי רק אז יקיימו את הצוואה הקדושה הנ"ל.

**
*

אם התחלתי פרק זה בתיאור הלימודים־של־קודש — ולהבדיל: של־חולין — ב„בית יעקב", עשיתי כן מפני שיש לי אולי רשות מסויימת לדבר על הדברים של „בית יעקב". ואולם כאחד מזקני ה„אגודה" — ובאמת הרי שיבתי היא „מדתי היחידה", והיא מתת אלקים — אני מוסיף שורות אחדות על החינוך בכלל ותכליתו.

לפני כ־100 שנה היה בקניית חכמות חיצוניות משום „ערך חשוב". ברוב בתי החרדים בעיר מולדתי המבורג, היתה רוח ה„חכם ברנייס" עוד מרחפת פחות או יותר על ההורים, אפילו על אלו שנולדו אחרי מותו של האישיות הנעלה הזאת. ה„חכם" היה המושג של גאון במחשבה ושל לוחם מלא גבורה נגד המתחדשים, שנשאו את ראשם ראשונה בהמבורג ובנו שם את ה„טמפל" הראשון בכל ארץ אשכנז. ה„חכם" נעשה סמל לחרדים שחשבו בפשטותם, כי בלי מדע אי־אפשר להחזיק מעמד נגד המתחדשים, שלאמיתו של דבר היו רק פורקי־עול, פושעים דניחא להם בהפקרות. רק מאוחר יותר, כאשר בא לאלטונה הגאון בעל „ערוך לנר" ועמו באו אחדים מתלמידיו הגדולים, כמו: „רבי געטש", אביה של משפחת שלזינגר המפורסמת (ראה אודותיו לעיל, בפרק ז') — רק אז התחילה אצלנו התקופה של „לימוד טהור" וגם בבית־ספר „תלמוד תורה" שמו את הדגש על ידיעות התורה, הן בכתב והן בעל־פה. בימי הנעורים שלי היה הבחור שידע גמרא ותנ"ך ה„תלמיד המיוחס". אנכי לא סרתי אף פעם אחרי חכמת הגויים. כאשר באתי להחליט על עתידי, הייתי כבר תחת ה„השגחה" של הרב, הגאון ראש"ב שפיצר זצ"ל, ולא הרגשתי שום חסרון בזה שלא רכשתי לעצמי השכלה ומדע (חוץ מן הספרות האשכנזית, שהיתה מעניינת אותי תמיד). רק כאשר גדלו הבנים — בהיותנו שרויים בקופנהגן, העיר שלא היה בה

בית־ספר יהודי בעל ערך — התחלתי להתלבט בבעיה של חינוך רציני. ואז עמד מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל על צידנו, בכתבו אלינו שמזמן היה מתחרט על כל הזמנים שהקדיש פעם לחכמות שלהם, כי נודע לו — ע"י התפתחות הדברים באשכנז — שחכמת אדום אינה משפיעה כלל וכלל על האופי, וכי רק הלימוד הטהור הוא לנו למשען, וכל מי שרוצה לחנך את ילדיו ליהודים שלמים, הוא יורה להם את הדרך לישיבה ויוותר על כל דבר העומד מחוץ למסגרת היהדות הטהורה. על פי דברו זה שלחתי את בני בכורי מיד אחרי ה„בר־מצוה" לקמיניץ, ומשם ל„תורה ודעת" בניו־יורק, ואחר־כך ל„נר ישראל" בבלטימור, וכאשר התחיל אחר־כך בלימודים אחרים היה כבר לבו ברשותו ונכנס בשלום ויצא בשלום, בס"ד. גם שאר בני חונכו בדרך התורה בס"ד, כולם שבעים רצון מדרך זו ואינם חומדים ל„דברים הגבוהים", שהם הפרי של „החינוך הגבוה" — אחרת לא היו מדריכים גם את בניהם באופן שנתחנכו הם.

כתבתי כל זאת לא כדי להתפאר ח"ו, כי אין לי במה להתפאר, אלא להודות לה' שהנחנו בדרך אמת ולייעץ לכל יהודי פשוט כמוני שיבחר עבור בניו בדרך זו, הדרך של „התורה הטהורה" בלי שום „עם" להשלמתה. כך נראה לעניות דעתי.

**
*

אך לא! לא רק לפי עניות דעתי, אלא גם לפי דעת איש שהוא עשיר מאד בדעתו, גדול בתורתו ומנוסה בחכמתו הרבה! בשנת תשכ"ד שמעתי נאום גדול של מרן הגאון רבי יחזקאל אברמסקי שליט"א בישיבת „קול תורה", כנאום זכרון לקרבנות הנאצים, באותו לילה של חרפה אשר בו הרסו את מקדשי ה' באשכנז. הוא נאם בעברית, ופתאום הוא קרא בקול חוצב להבות אש, בשפה הגרמנית: וכה נעשה העם של ה„דיכטער אונד דענקער" לעם הבזוי של ה„מירדער אונד הענקער" (העם של המשוררים ושל החוקרים נעשה בלילה אחד לעם של רוצחים ותליינים)! וזוהי התרבות המפוארה שלהם, ועלינו להישאר במקורנו, ולא לזוז ממנו אף רגע! — סיים הגאון את דבריו.

מאז כבר חלפו שנים מספר, ועדיין שומע אני בכל רגע ורגע את דבריו מצלצלים באזני. לכן יודע אני את הדרך, שבה נצליח אנו ובנינו להישאר נאמנים לה', דבוקים בתורתו הקדושה והנצחית!

פרק ארבעים־ושבעה

בנק „אגודת ישראל"

בפתיחת בנק אגודת־ישראל בתל־אביב, בשנת תשכ"ה, היה משום הגשמת חלום שחלמו מנהיגינו לא רק אחרי קום המדינה, אלא עוד כמעט מימי הבראשית של „אגודת־ישראל". מיד אחרי כלות המלחמה העולמית הראשונה, בסוף אדר ראשון תרע"ט, התאספו בציריך ראשי העם מכל ארצות אירופה, רבנים גדולים ואנשי מסחר ידועים, למצוא דרך לשבת־אחים חדש אחרי שנות הפירוד. האסיפה לא היתה בשם ולשם „אגודת־ישראל" — אני זוכר שגם הרבנים הראשיים מרומא ופלורנץ היו נוכחים — אבל הלכה למעשה היתה „הוועידה בציריך" ענין אגודאי טהור. אלו שבאו מן החוץ הבטיחו את עזרתם המדינית, אבל הניחו את הגשמת הדברים בידי מנהיגי ה„אגודה". סוף־כל־סוף, תכלית הוועידה היתה להוכיח שה„אגודה" אינה ענין מיוחד של פרנקפורט, כמו שטענו מצדדים מסויימים כדי להחליש את כוחה ואת השפעתה, אלא ענין של כלל־ישראל החרדי. נציגות פולניה עדיין חסרה בוועידה זו, אך יפוי־כוח מטעם המנהיגים המוכרים של היהדות החרדית בפולניה היה בידו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים. יש דו"ח מפורט מוועידה זו. מתוך הדברים אני מזכיר רק שהוועידה ציותה עלי, לשאת ולתת עם ב"כ ה„מזרחי" בברלין על יסוד „מושבה אגודתית־מזרחית" בארץ־ישראל. נסעתי, איפוא, בתמוז תרע"ט לברלין לנהל מו"מ עם הרמן שטרוק ז"ל כמיופה־כח של המזרחי, שנינו הסכמנו ביניינו מהר על העקרונות — ומי יודע את התוצאות של נסיון זה, אם לא שהציונים התנגדו אף לתכנית זו כמנהגם תמיד, כאשר חששו להתקרבות מסוכנת מדי של ה„מזרחי" אלינו, וכך היה כל עמלנו לשוא.

בקשר לפתיחת בנק „אגודת־ישראל", נראה לי חשוב להזכיר שכבר אז, בציריך, עמלו מאד לייסד „בנק עבור הבנין והנטיעה" (השם המדויק נרשם בדו"ח הנ"ל). בראש העבודה עמד ר' ישעיהו הולנדר ז"ל, שהיה היוזם והקדיש הרבה מזמנו להשריש רעיון זה בלב היהודים באשכנז (ובמערב־

אירופה בכלל). פתחנו משרד בציריך בביתו של זיגמונד הירש, יהודי עשיר (פליט־מלחמה מאיטליה־אשכנז) והיתה לנו תקוה טובה שמערך זה ימצא הד חזק בלב אחינו בני ישראל. אני בעצמי הייתי מוכרח לחזור אחרי חצי שנה לארץ מולדתי, והייתי טרוד לסדר לי שם פרנסה פרטית, וכה הזנחתי לזמן־מה את העבודה הציבורית ואינני יודע מה נעשה מכל הדברים, הפרוספקטים הטובים וכיו״ב.

אולם עתה, אחרי שאגודת־ישראל זכתה והגשימה את מחשבתה הטהורה מאז, מן הראוי להזכיר גם את העבודה המלאה מסירות־הנפש דאז של רבי ישעיהו (יוליוס) הולנדר הכהן ז״ל.

מכל המשתתפים באסיפת ציריך (לפי זכרוני: יותר ממאה) נשאר היום בחיים (עמוע״ש) מלבדי, רק הרב משה לייטר מניו־יורק שהיה אז צעיר מסור לרעיון ה,אגודה׳ ואשר יסד את הוצאת „ארצנו״ והוציא בה את הוידוי של ד״ר נתן בירנבוים ז״ל: „מאפיקורוס למאמין״ (תרע״ט), וכיום הוא אחד מגדולי הרבנים והמחברים בניו־יורק.

ומאחר וכאמור כל משתתפי אותה אסיפה — חוץ מן הנ״ל — הלכו לעולמם, וחוששני כי רק מעטים קראו או יקראו הדו״ח הנ״ל מישיבות ציריך, הריני מרשה לי להפנות את תשומת לב הועד־הפועל של „אגודת־ישראל״ ושל הנהלת „צעירי־אגודת־ישראל״ לעוד החלטה מוועידת ציריך:

שם הוחלט פה אחד ומתוך התלהבות עצומה לייסד כמושבה עצמאית ראשונה של אגודת־ישראל מושבה בשם: „גן שושנת יעקב״, לכבוד מנהיגנו האהוב רבי יעקב רוזנהיים. כל הנוכחים הסכימו לזאת מתוך שמחה, והנוער נטל עליו להגשים החלטה זו.

שנה אחרי שנה, בכל אסיפות וכינוסי הנוער שהייתי נוכח בהם, חזרתי על החלטה זו, ושנה אחרי שנה עיכב מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ״ל בעצמו את ביצוע הדבר. כל מי שהכירו יודע איך שהוא היה רחוק מכל כבוד (ומי שנוכח בכנסיה הגדולה השניה בוינה, עודנו זוכר בודאי את חרדתו כאשר עיטרוהו גדולינו בתואר „מורנו״!) כיום אין הוא יכול למחות יותר, והיום עלינו להקים! על אגודת־ישראל מוטל חוב קדוש לבצע החלטה שהחליטו רבותינו ומנהיגינו לפני ארבעים־ושמונה שנה ויותר.

כל חברי אסיפת ציריך אינם עוד בחיים, חוץ משני שרידים. מצוה לקיים דברי המתים, ובלי ספק „אגודת־ישראל״ היא האחראית להגשים מצוה רבתי זו, בס״ד.

פרק ארבעים־ושמונה

תפקידי אגו"י במשנת מוהר"י רוזנהיים

כאשר ידידי מהוצאת „נצח" כיבדוני לכתוב דברי־פתיחה קצרים למחקרו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל: „רבי שמשון רפאל הירש, מבשר ומגשים חזון היהדות הנצחית" — שהוציאו לאור בסוף השלושים לפטירתו — הזכרתי שגדולים וטובים המליצו עליו לאמור: „לא יעקב יקרא עוד שמך כי אם ישראל", על כי גילם בכל הווייתו את הנשמה הפועלת בגוף „אגודת־ישראל", את השבת אשר בימי המעשה שלה. מאוחר יותר ראיתי פירוש נאה לדברי רש"י על פסוק בפרשת שמיני (ויקרא כג) „ויצאו ויברכו את העם": „אמרו ויהי נועם ה' אלקינו עלינו (תהלים צ, יז) יהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידיכם", בספר „לוח ארז" (כמובא ב„לקוטי בתר לקוטי"). במועדים אנו מתפללים: „והשיאנו ה' אלקינו את ברכת מועדיך לחיים..." דהיינו שהברכה והטהרה שהשפיע עלינו החג המקודש, לא יופסקו גם בשעה שנלך לחיים, לחיי העבודה והמעשה. וזאת היא הברכה, שתשרה שכינה „במעשה ידיכם", כלומר לא רק בעת שביתת העבודה תשרה השכינה עליכם, אלא גם כשתבואו מימי קודש לימי חול, גם על עבודתכם היום־יומית תשרה השכינה.

„הקודש שבחול" — זאת היתה הברכה, וזאת היתה גם הפעולה הגדולה של מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, לחנך אותנו באמצעות „אגודת ישראל" לכך, שנמצא ונבין את צד הקדושה בכל מעשה שנעשה במסגרתה, באיזה שטח שלא יהיה: ארגון, חינוך, ישוב ארץ־ישראל, מדיניות, עבודה סוציאלית — אם האגודאי מתעסק באחד מכל אלה, לא יעסוק בזה לשם מטרה תכליתית מסויימת, אלא אך ורק להוסיף „מן הקודש אל החול", לעשות את החול עצמו קודש.

אם בפרקים קודמים נסיתי לתאר כפי מיעוט כוחי מקצת מן הדברים שנוצרו ע"י „אגודת ישראל", מן הסביבה שבה נוצרו הדברים האלה, ומן הגדולים שיזמו יצירות אלה ושמרו אותן מכל תערובות זרות — אנסה

כאן לכתוב דברים אחדים על אגודת־ישראל עצמה. וכמובן אשתמש בזה בדברים ובמושגים ששמענו ממייסדה עצמו, מורנו הגדול.

**
*

הנאום הראשון ששמעתי מרבי יעקב רוזנהיים זצ״ל באסיפה בין־ארצית, היה נאומו בוועידת ציריך, באדר ראשון תרע״ט: ,,הוועידה העולמית של הארגונים היהודים החרדיים״ — זו שבמדת־מה נועדה להיות כעין שיחזורה של ועידת קטוביץ משנת תרע״ב. בחירת השם הנויטראלי הזה מוכיחה ,,שעוד אז קיוו המזמינים שיצליחו להוציא את ה,מזרחי׳ מזרועות הציונות ולהכניסו ב,אגודת־ישראל׳ כארגון המיוחד של עם ישראל הנאמן לתורתו״ (מדברי ר״י רוזנהיים ב,,זכרונות״, דף 250).

בנאום זה (ראה: ,,אהלי יעקוב״, ב׳, עמ׳ 189) אמר רוזנהיים: ,,נעשו איפוא נסיונות שונים, כדי לתקן את המעוות (דהיינו לייסד ארגון בינלאומי של החרדים בכל העולם), אף אחד מהם לא הצליח במדה שהצליחה ,אגודת ישראל׳. באסיפת קטוביץ נאמר באופן ברור מהו התפקיד שעל ,אגודת ישראל׳ למלאות; היא רוצה ליצור מתוך אבריו הנפרדים של כלל ישראל גוף אחיד, אשר אבריו יכולים וצריכים להיות מכשירי הפעולה המונעים על ידי נשמתו, על ידי תורתנו הקדושה.

,,המצע של ,אגודת ישראל׳ אשר נתקבל בקטוביץ העדיף לתת לא ביטוי עקרוני מופשט לרעיון זה, כי אם ביטוי יותר קונקרטי, שקבע כי ,אגודת ישראל שואפת לפתור את כל בעיות הכלל ברוח התורה׳. הצעת מצע יותר מאוחרת שהובאה מפולין לגרמניה מנסחת את תפקידה של האגודה כ,החייאת כלל ישראל ברוח התורה׳. בשנות המלחמה הוגדרה המטרה בחוגים האגודאיים כך: ,הכשרת עם ישראל וארץ ישראל לשם איחודם מחדש תחת מלכות שמים׳.

,,הניסוח הראשון של המצע נאחז אך ורק בעבודתו המעשית של הארגון, השני נותן ביטוי במדת־מה ללגיטימציה ההיסטורית של ,אגודת־ישראל׳, ואילו ההגדרה האחרונה צמחה מתוך ההתפתחות המדינית החדשה ביותר.

,,בהצעות האלה אפשר לקבוע התפתחות נוספת: לפני המלחמה, הן מתוך טעמים פוליטיים והן מתוך טעמים אחרים, טעמים דתיים, דיברו במערב רק מתוך אי־רצון על ,,העם היהודי״, יען לא רצו לזהותו עם הלאומים הפוליטיים של תקופתנו. בינתיים פותח רעיון ,,עם סגולה״, ,,עם השם״, מבחינה ספרותית במדה כזו, שאין עוד כמעט מקום לכל

אי־הבנה בשימוש המונח „אומה" או „עם" ביחס ליהדות. מאידך הפכה העובדה הראשונה של הלאומיות הישראלית לחלק בלתי־נפרד מהתודעה הכללית האירופית. באם ברור הוא בעיני ‚אגודת ישראל' שהעם היהודי שונה הוא מכל יתר העמים, לפי מהותו וישותו, כשם שהתפיסה היהודית על ה' מיוחדת היא במינה, אז מותר לה ל‚אגודת־ישראל' להשתמש ללא היסוסים במצעה במלה ‚אומה' או ‚עם'. באם תפקידה של ‚אגודת־ישראל' הוא לעצב את גוף העם היהודי באופן כזה שאבריו יהיו אך ורק זרועות לתוה"ק, צצה השאלה: באיזו צורה יש לתת ביטוי לרעיון יסודי זה של ‚אגודת־ישראל' במבנה הארגון שאנו עומדים להקים? הדברים המכריעים והאופייניים לכל גוף, הם מקום מושבם ומהותם של האברים המדריכים והמנהלים את פעולתו. ה מ ו ח, המושב המרכזי של הרוח, הוא־הוא המאפיין את מהותו של האדם. מי ואיפוא צריך להיות — באופן מקביל — מוחה של ‚אגודת־ישראל'? או במלים אחרות: באם על רצון ה' להיות הגורם המכריע בתוך כלל ישראל המתגלם בארגון ‚אגודת־ישראל', איפה עלינו לחפש את נושא הרצון הזה? התשובה יכולה להיות אך ורק: הקו האופייני של ‚אגודת־ישראל' הוא המעמד המכריע אשר מועצת חכמי התורה תופסת בתוכה.

„על מועצת חכמי התורה להיות ולהשאר המוסד העליון של הארגון, המוסד המנהיג והמדריך את ‚אגודת ישראל' — — —

„אם לפי קטוביץ — האגודה שואפת לפתור את כל בעיות הכלל ברוח התורה, נקבע פה מחדש באופן ברור וחד־משמעי שמועצת גדולי התורה, היא לבדה, פוסקת מהו רוח התורה באותה שעה שבעיה איזו־שהיא באה לפני בירורה והחלטתה.

„אולי מותר לומר שהניסוח הפולני של המצע רוצה להדגיש שהתפקיד הראשי של ‚ארגון התורה' הוא החייאת הכלל ברוח, לא כרעיון מופשט אלא כהלכה למעשה: לרכז את כל הכוחות על לימוד התורה, ודורש ע"י ניסוח זה להעמיד במרכז כל פעולות ה‚אגודה' את הישיבות ואת בתי ספר של ‚בית־יעקב' וראשית כל את קיום ה‚חדר', אשר היה, כידוע, בסכנה גדולה ע"י ההסתות של הלאומניים והסתם־חופשיים.

„וכן יש להבין את הניסוח השלישי כדרישה להעמיד את העבודה הארצישראלית החרדית במרכז כל פעולות ה‚אגודה'".

אין לי, לדאבוני הגדול, הכח הרוחני לצייר בקוים מועטים את התוכן של המסה הגדולה אשר בה הקיף מורנו זצ"ל את התפקידים השונים של „אגודת־ישראל" בכנסיה הגדולה הראשונה. אני רוצה להדגיש רק נקודה

אחת מתוך רבות: „אגודת־ישראל" כמרכז־נפשי לכל חבריה בכלל ולנוער שבה בפרט. לא רק בתוך העולם כולו ולא רק בתוך העם הישראלי צריכה „אגודת־ישראל" לפעול ככוח המחיה והמעורר, אלא על נפש כל אחד ואחד שבקרבה צריכה היא להשפיע. כוחו של המושג המסורתי של כלל־ישראל, החדור והנישא על ידי התורה, שהיא נשמת חייו של הכלל הזה, מוכרח לחנך את כל אחד ולהחדיר אל תוך נשמתו את האור המאיר. הרעיון של „אגודת־ישראל", הוא עצמו, מוכרח לעורר בנפש כל יחיד הקשור בה, ניצוצות של אהבה לכל זולת וזולת.

בהשפעתה המוסרית של „אגודת־ישראל" אנו נוגעים כאן, אשר היא לדעת מורנו וצ"ל אחד מעיקריה החשובים.

***

ובכן: אם אנחנו מבקשים ללמוד מה מתוך הציטוטים המעטים האלה, הרי שבנקל נוכל לקבוע את מהות ותכלית אגו"י: מועצת גדולי התורה, לימוד והחזקת התורה, העבודה לטובת ארץ־ישראל — להפוך את מדינת ישראל לארצנו הקדושה — והחינוך העצמאי. מתוך כל התפקידים הנזכרים משתקף בבהירות מאין־כמותה הרעיון של „אגודת־ישראל", מתוכם נמצאנו למדים: מהי „אגודת־ישראל"?!

כל הדברים האלה, שהם פחות או יותר תורת וצוואת רבי יעקב רוזנהיים, באמת אין בהם משום חידוש. עבורי הוא החידוש, מדוע מזמן לזמן באים וקוראים: חזרה לקטוביץ! כל מי שיש לו ביקורת — על אישים או על ענינים — הרי תמיד מלתו האחרונה: חזרה לקטוביץ! כל אדם בעל־מחשבה שהוא קשור באגו"י ואוהב אותה ואת העומדים בראשה — הרי בה במדה שהוא אוהב יותר נעשה גדול יותר רצונו לראות אגודת־ישראל שלמה וחזקה, והוא יודע וגם מודה בזה שנעשו שגיאות. אבל מהו הקשר בין כל זה ל„קטוביץ"? כל עוד מצייתים לפסק דינם של הגדולים, הרי הבסיס קיים, הרי „קטוביץ" בחזקתה ובכוחה, והללו שאינם שומעים הרי ממילא אין להם חלק באגו"י ולא נחלה בקטוביץ.

אמנם יש שואלים: איך יעלה הקו של קטוביץ בקנה אחד עם הכרת המדינה ע"י „אגודת־ישראל"?

ובכן, תמיד הדגשתי — ולא רק מזמן הקמת המדינה — שמטרתה הראשונה של „אגודת ישראל" לא היתה דבר שלילי — המלחמה נגד

הציונות — אלא דבר חיובי: הנהגת כלל ישראל ע"י גדולי התורה כמנהיגיו הלגיטימיים היחידים של עם ישראל כולו. במיוחד יגעתי בשנים האחרונות להוכיח, כי „הרעיון הקטוביצ'י" עוד שריר וקיים. במאמר „מקטוביץ עד ירושלים", שפרסמתי ב„דאס אידישע וואָרט", בטאון אגו"י בארצות־הברית (גליון ניסן־אייר תשי"ד) כתבתי כדברים האלה: „האידיאל הישן! איך אפשר, כן שואלים רבים וגם שלמים, שמצבו של כלל ישראל נשתנה כל כך ושאעפ"כ לא נגע כל זה בתכנית של קטוביץ? אני מרהיב בנפשי עוז להשיב על כך: לא, הרעיון של קטוביץ עודנו עומד בתוקפו. כי בקטוביץ לא החליטו מדינאים שמחליטים על פי צרכי השעה, אלא שם ישבו ודנו, ועיצבו את הצורה, גדולי הדור. הם הראו לנו את התפקיד הנצחי, את התכלית הנצחית ואת הדרכים הנצחיים, וביתר בירור: הם אמרו לנו ולדור כולו, בעת שהחיו מחדש את המושג הישן והמקודש של כלל־ישראל, את הדבר שהיה באמת הכרה המובנת מאליה: כי התורה, היא לבדה, מארגנת את הכלל הזה בנשמתו המחיה והנושאת אותה. ע"פ כלל זה לימדו אותנו, שרק ברוח התורה יש לפתור את כל השאלות העולות על הפרק בזמנים השונים. וכאשר הדגישו בזאת את אופיה המיוחד של האומה הישראלית והזהירו אותנו להיות ערים וזהירים שלא לנטות אחרי שאיפות שהן זרות לגמרי לישראל־סבא, או־אז הכשירו אותנו למלחמה עבור האמת בלכתנו בין העמים ובישיבתנו במדינה בין אותם האחים שחפצים לארגן את עמנו ואת ארצנו ע"פ יסודות שהם מנוגדים לחלוטין למסורת שלנו".

ואם ישאל השואל: אבל גדולינו עצמם, איך השלימו עם „מדינת ישראל" אחרי שזו נוסדה ע"פ עקרונות זרים לרוח ישראל סבא? הלא „אגודת ישראל" דורשת כפי דברי מייסדה מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל: „שלא יהא עם ישראל אלא כלי בידיו של הקב"ה לביצוע מטרותיו המוסריות של תהליך ההיסטוריה, ושגם ארץ־ישראל תהווה המכשיר הטריטוריאלי להגשמת מטרות אלה" — ואנו רואים את עם ישראל „ככל הגויים", ואת ארצנו הקדושה נהפכת ל„מדינה חילונית" שאין לה ח"ו חלק באלקי ישראל, מפני שרוב נציגיה בממשלה וב„כנסת" מואסים להיות להם חלק בו יתברך?!

התשובה לכך היא, כי באמת התנגדו ראשי עם־קודש ליסוד מדינה כזו בכל תוקף, ורק אחרי שנוסדה המדינה למרות התנגדותם, החליטו בדיעבד לאחוז ברע במיעוטו ולפעול במדינה זו. את כל שאיפתם בהחלטה זו כללתי פעם במשפט אחד: הם החליטו לא לפעול בארץ־ישראל עבור מדינת־ישראל, אלא לפעול במדינת־ישראל

עבור ארץ־ישראל! ומתוך חכמתם העמוקה החליטו כן. לא עשו כן כדי לתת „הכשר" למדינה, אלא כדי שלא יהיה בה הכל טמא ונבלה ח"ו.

ולשאלה, האם עמדתנו המסוייגת כלפי „מדינת ישראל" אינה משפיעה לרעה על התייחסותנו ל„ארץ־ישראל"? עוד בשנת תשי"ב (בי"ד אייר) כתבתי על כך בבטאון „המודיע", תחת הכותרת „לקראת הכנסיה": „...וכן נבוא לארץ־ישראל. נודה על האמת שאנו כבר יותר משלוש (ועתה: שבע־עשרה) שנים בארץ ועוד לא באנו להכרה ברורה: אם ה„מדינה" היא זכיה לעם ישראל או נסיונו, ולכן לא נרהיב לחוות דעה בזה, ורק על אחת אנו רוצים להעיר: „מדינה" ו„ארץ־ישראל" הם שני מושגים שונים, ומי שעוד לא השלים עם מדינת־ישראל כמות שהיא, עדיין יכול הוא להיות חובב־ציון נלהב, ואמנם ככל שהיהודי המאמין אוהב יותר את ציון, קשה עליו פי כמה להשלים עם המדינה — לא מפני המצב הכלכלי ולא מפני קושי החיים ולא מפני שאר דברים חיצוניים — אלא מפני חילול הקודש שבה. ואם כבר אמרנו שאנו מלאים תודה בעבור ה„אכסניה", ואם אנו רואים גם פה כמה וכמה ערכים חשובים, הלא אנו רואים יחד עם זאת את שבר בת עמנו פה, ולכן ראוי: לא להקטין ולא להגזים, אלא לעשות כל הפעולות הראויות, להגדיל ולהשריש אהבת ציון בלב חברי ה„אגודה" בלי לדרוש מהם עמדה חיובית לערכי המדינה עצמה. המדינה יכולה להיות אמצעי למטרותינו הנעלות — ועד היום טרם זכתה לזה".

זאת ועוד: ה„מדינה" כמות שהיא אינה אלא מושג מדיני וזמני, רק זמני. ולכל מי שמאמין בכל מה שכתוב בתנ"ך ובדברי חז"ל, הרי „ארץ ישראל" היא מושג היסטורי ונצחי. ה„מדינה" מיוצגת ע"י „הסוכנות" והכנסת — ו„ארץ ישראל" מיוצגת ע"י „האבות" וע"י העולה האחרון שרואה בה „פלטרין של מלכא". מי שמכיר ב„מדינה" מכיר במחוקקיה, המודה ב„ארץ ישראל" מודה בירושלים של מטה ושל מעלה גם יחד; כי רק במדה שמשתקפת ירושלים־דלמעלה במעשיה של ירושלים־דלמטה יש קיום למעשים. ובכן: אם קיימת הדרישה להשריש בלב האגודאים את האהבה ל„ארץ ישראל", הרי הכוונה היא לארץ־ישראל זו בלבד, וארץ־ישראל זו היא הלב של כל המוסדות הרוצים בקיומה: הישיבות, ה„חדרים", בתי־הספר לבנים ולבנות, הקיבוצים החרדים, השיכונים של שומרי התורה, ועוד, ועוד. מובטחני שמצוות ישוב ארץ־ישראל וכן מצוות ישיבת ארץ־ישראל גם הן מיוחסות רק לארץ־ישראל זו ושאין להן שום שייכות ל„מדינה". אין

בכח המדינה — מובן מאליו: המדינה כמות שהיא האידנא — להוסיף לערכן הנצחי.

ונחזור לענינו: יש מספיק ידים מוכיחות להנחה, אשר אני משוכנע מאד באמיתותה, כי הסיסמא שיש מטיחים אותה בפני ראשי אגו"י דהאידנא: „מדינה־אגודאים" — היא מליצה בלי שום תוכן אמיתי, וכי נותרה להם למנהיגינו פה הזכות המלאה לשאת את התואר „אגודה־מדינאים" כמו כל המנהיגים הנאמנים שקבעו את מדיניותה של אגודת־ישראל במשך יובל שנים, ושהקריאה „חזרה לקטוביץ" מחפה תכופות על הכוונה הרעה: „חזרה לזמנים שלפני קטוביץ", דהיינו לזמנים שלא היתה בהם „אגודת־ישראל" כלל.

***

אשא דעי למרחוק: אני מקווה להיות רואה ישר, אני משקיף על תולדות ה„אגודה" כאחד מן הראשונים שחוברו בה ואיני רואה שום הצדקה להתקפות על מנהיג זה או אחר — ואין בהנחה כזאת משום כוונה לומר שכולם הם בדרגת „שמואל", אנו יודעים בהחלט שיש בתוכם גם בעלי דרגת „יפתח"... אולם ברי הדבר, כי את היהדות החרדית מצילים לא על־ידי העמידה מן הצד, כי אם על־ידי העמידה בפרץ. כך למדנו מנחמיה, והאגודאי הנאמן מבקש בלי שום ספק לקיים לימוד זה: „הבונים בחומה והנושאים בסבל עומשים — באחת ידו עושה במלאכה ואחת מחזקת השלח" (נחמיה ד, יא).

שער שלישי:

אשא עיני אל ההרים

[קוים לדיוקנאותיהם של גדולי־ישראל ואנשי־שם]

* *
*

פסוק אחר בפרשת משפטים (שמות כ"ד, י): „ויראו את אלקי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטוהר" — נראה לכאורה סתום וקשה־הבנה. נסיתי (ב„דברי בן שלמה" חלק א', דף קכב/ג) לפרשו ע"פ המפרשים השונים, ע"ש. ואולי יש לפרשו כעין ה„אל תקרי" הידוע: „אל תקרי חרות אלא חירות". הזקנים זכרו את ימי השעבוד תחת רגלי פרעה, ודאי היו בתוכם גם כאלה שהוכו ע"י נוגשיו בעשיית הלבנים (עיין שמות ה' י"ד, ושם ברש"י) ועתה זכו לעבודה תחת רגליו ית'. אם בעבר ראו בלבנה את סמל השעבוד, עתה ראו בעבודתם את ה' יתברך „כמעשה (כפעולה) לבנת הספיר וכעצם השמים לטוהר". הסמל של שעבוד וגירות נעשה לסמל של עבודה טהורה ושל חירות. עבדי העבדים נעשו לעבדי השם. הסמל של עבודת־השם זו הוא הלבנה של ספיר. לא נמצא תיאור יותר מתאים לעבודה שלמה זו: הלבנה, שהיא קשה, אבל מזהירה כספיר וטהורה כעצם השמים.

בזמננו מסוגלים ועלולים להיות עובדי ה' אלו, גם האנשים הפשוטים שנהנים מיגיע כפם, כמאמר הידוע (ברכות ח.): „גדול הנהנה מיגיע כפיו יותר מירא שמים" (ועיין פירוש הדברים במהרש"א). אבל למרות זאת „אוהב ה' שערים המצוינים בהלכה יותר מבתי כנסיות ובתי מדרשות, שמיום שחרב בית המקדש אין לו להקב"ה אלא ארבע אמות של הלכה בלבד" (בגמ' שם). אנשי ההלכה, ראשי הישיבות והרבנים עם תלמידיהם, „על ישראל ועל רבנן ועל תלמידיהון ועל תלמידי תלמידיהון" — הם הם בשורה הראשונה אלו שמגשימים בזמננו את הרעיון של „לבנת הספיר". לפיכך רואני זכות וחובה לעצמי, לרשום קוים לדמויותיהם של כמה מן הרבנים וגדולי הדור, גאונים וצדיקים, שזכיתי לפגוש ולהכיר בימי חיי, או שהיו קרובים לי מתוך מסורת האבות — הם ונושאי־כליהם הניצבים בחזית המערכה והמעש למען קדשי האומה.

פרק ארבעים־ותשעה

בעל „דורות הראשונים"

רבי יצחק־אייזיק הלוי זצ"ל, מהמבורג

במרכזו של רובע היהדות החרדית בעיר־מולדתי המבורג נמצא לפני כששים שנה ומעלה רחוב בינוני בגודלו ופשוט בצורתו, שהיה קרוי בשם „רוטשבן". באותו רחוב התנוסס בית־הכנסת הנודע בשם „אלטנוי־קלויז" (בית־הכנסת הישן־חדש) ולצידו בית־מדרש גדול. כאן התקיים המנין הפרטי של משפחת שלזינגר־הגנוב, וכאן התגורר בסוף ימיו רבה הראשי של קהלתנו, רבי מרדכי־עמרם הירש זצ"ל, אשר האציל על הרחוב הזה את זיוו וחינו המיוחד. בין גרי הרחוב נמנו רבים מנכבדי הקהל ותלמידי־החכמים המצויינים של המבורג, וביניהם הורי. אחד הבולטים שבהם היה הגאון רבי יצחק־אייזיק הלוי זצ"ל, בעל „דורות הראשונים", שהתגורר כאן מיום בואו להמבורג עד יום מותו.

כך נתגלגלה לידי הזכות לחיות במחיצתו, משנתי הששית ועד לשנתי העשרים. בהיותנו שכנים קרובים, הייתי נוהג להיכנס לביתו כמעט מדי יום ביומו ולשרתו בצרכיו היומיומיים. פעמים רבות לוויתי אותו אל תיבת־הדואר. כך הכרתי אז שני שמות, שאחר־כך דרך כוכבם על שמי היהדות החרדית: רבינו חיים־עוזר גרודזנסקי זצ"ל, ומורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, שעמו קיים רבי יצחק־אייזיק הלוי חליפת־מכתבים קבועה יום־יום, בעוד שלרבי חיים־עוזר היה כותב לפחות פעמיים בשבוע. מקץ כמה שנים סח לי מורנו רבי יעקב רוזנהיים, כי מכתביו של רבי יצחק־אייזיק הלוי שימשו לו גם בזמנים הטרופים ביותר מקור בלתי־אכזב של עידוד, התחזקות והשראה עליונה.

תוך קירבה זו זכיתי להכיר כמה וכמה מ„תלמידיו" של רבי יצחק־אייזיק

נפטר ביום כ' אייר, שנת תרע"ד.

הלוי, רבנים ידועי־שם ובעלי תריסין, אשר הקדישו כל שעה פנויה לעיון וחקירה בספריו של בעל „דורות הראשונים" — הספרים שפתחו את התקופה הכמעט־חדשה של מחקר היסטורי לאור התורה וחכמיה. זכורים לי במיוחד אלוף־נעורי רבי פנחס הלוי במברגר, שהיה מבקר מדי יום ביומו אצל רבי יצחק־אייזיק הלוי ואשר כמעט כל חלקי „דורות הראשונים" היו שגורים ממש על פיו; הרב הנודע רבי גרשון לנגה מפרנקפורט־דמיין; הרב בונדי ממיינץ והרב שלמה במברגר מהאנוי, שהוציא אחרי פטירת הרב הלוי את כל הכרך הרביעי, שהניח אחריו בכתובים. מכל אותם הגדולים של הדורות הראשונים ההם, עדיין חי בקרבנו כיום רק רבי משה אויערבך שליט"א בתל־אביב, התנו של אותו מורם־מעם הרב ד"ר שמואל קוטיק מהמבורג, שהיה עוזרו וידידו המסור ביותר של רבי יצחק־אייזיק הלוי ואשר בביתו התאכסן עד להיבחרו כרב בבית־המדרש „ואליך־קלויז" אשר בהמבורג.

מתפלל היה הגרי"א הלוי, כמובן מתוך האמור, בבית כנסת זה שנמצא ברח' „הייניריך באראטה", בו התפללו מיטב הלומדים של עירנו המלאה חכמים וסופרים, והוא השפיע מהודו וזיוו על מקום קדוש זה. אותם לומדים מצויינים היו מתאספים מדי שבת בביתו של רבי יצחק־אייזיק והוא למד עמהם גמרא בלי תוספות, שכן הוא היה אומר: קושיות התוספות „מתוך הענין" צריכים הלומדים להקשות מעצמם מתוך חריפותם, ואילו הקושיות „ממקום אחר" צריכים הם להקשות מתוך בקיאותם. ברם, יש להניח כי אף־על־פי־כן היו משתתפי השיעור מתפלפלים בדברי התוספות.

אחרי פטירתו של רבי יצחק־אייזיק הלוי, ביקשו רבים למנות את אבי מורי במקומו. נשיא ה„ואליך־קלויז" רבי אלחנן גומפרץ — ששימש כמה שנים כראב"ד בעירנו (ראה אודותיו להלן, פרק ס"ה) — השתדל וטרח הרבה בזה. אך תקנות בית־המדרש אסרו בחירת „בן עיר" (כפי שהיו אומרים בעירנו: „לא אד"ו ראש" — היינו: מי שפונים אליו בלשון „דו" (אתה) אינו יכול להיות ראש ורב). שנים לאחר מכן סח לי הרב גומפרץ: „בסופו של דבר מוטב היה שלא בחרנו באביך. רבנים עם תכונות כשל אביך עדיין מצויים, אבל פינקסן עם למדנות כשלו בודאי שאינו מצוי".

אבל אם לא זכה אבי למלא את מקומו של רבי יצחק־אייזיק הלוי, אשר בו דבק מאד, הרי נתגלגלה לידו זכות יותר גדולה ויותר חשובה: שנים אחדות לאחר פטירתו של רבי יצחק־אייזיק בא אבי בקשרי חיתון עם משפחתו, כאשר נשא בנו הרב ר' שמואל את אחותי היחידה מרת רעכל,

והם העמידו לאבותיהם הגדולים חמשה נכדים בני־תורה, אנשי מעשה ומחנכים מסורים.

לא כאן המקום להתעכב על חלקו של בעל „דורות הראשונים" ביסודה של „אגודת ישראל". פרשה זו נידונה בהרחבה במאמרו הנוגע־ללב של מורנו רבי יעקב רוזנהיים, שכתב אחרי פטירת רבי יצחק־אייזיק הלוי זצ"ל (ואשר ראה אור גם בתרגום עברי בקובץ מאמרי מורנו זצ"ל „קול יעקב", וכן בספר־זכרון לרי"א הלוי, שהופיעו בהוצאת „נצח").

עוד בטרם נוסדה ה„אגודה" ביקש רבי יצחק־אייזיק הלוי לספחני לעבודת הכלל. בשנת תרע"א ניסה להשפיע על אבי־מורי, כי ישלחני לשמש בהוראה בבתי הספר של ה„פרייע פעראיניגונג" בארץ־ישראל; אך אבי לא הסכים. גם פנייתו של רי"א הלוי לרבי יעקב רוזנהיים, כי ידבר על לב אבי מורי, לא נשאה פרי. על כל פנים, זו היתה הפעם הראשונה שהגיע לביתנו מכתב בחתימת „יעקב רוזנהיים" — חתימה אשר קבעה אחר־כך כיובל שלם את דרכי בחיים.

לפעמים אני קורא בעתונות מאמרים המוקיעים את הרדיפה אחרי המותרות, ואז עולה על לבי זכרו של רבי יצחק־אייזיק הלוי. הוא, שהיה בנעוריו סוחר עשיר בוילנא, היה יושב לו בחדרו הקטן בהמבורג וכל־כולו מרוכז בהגיגיו ורעיונותיו, מבלי לשים לב כלל על סביביו. רק בעל עושר פנימי כמוהו, עושר שבלב ובנפש, מסוגל לוותר על מותרות ונוחיות. זוהי הדמות האמיתית של „אדם כי ימות באוהל — באהלה של תורה".

***

חמישים שנה ויותר כבר חלפו מעת פטירתו של רבי יצחק־אייזיק הלוי, ועדיין תורתו חיה, ודורות יבואו עוד ישמעו, יבינו וילמדו: „אמר רבי יצחק..."

פרק חמישים

ה„חפץ חיים"

רבי ישראל־מאיר הכהן זצ"ל, מראדין

היהדות החרדית רואה בגדוליה את התגשמות משאות־נפשה המקיימות אותה, את התגשמות המטרות אשר אליהן היא שואפת. בבעל ה„חפץ חיים" ראינו ועוד אנו רואים: „וצדיק יסוד עולם" (משלי י, כח).

כאשר רוצים לתאר אדם כלשהו, להדגים את תוכן חייו, את פעולתו, את השפעתו, את מדותיו — אזי מצביעים על מדה מסויימת או תכונה מיוחדת שהיו שתולים בו. מתוכן נמצאנו למדים על כל אישיותו ועל כל מעשיו. בעל ה„חפץ חיים" היה יוצא מכלל זה, לגביו גישה כזאת היא שלא לצורך. כי הוא היה כל־כך קשור באלוקיו ובתורתו, כל ימיו היו כל־כך רצופים בעבודת השם, וכל מעשיו היו שלשלת אחת של עבודה בתוך עם ה' ולטובתו, עד שהוא עצמו היה כולו שלם וכולו תמים. ובכן: אם אומרים שהוא היה גאון־הגאונים — אומרים רק חצי דבר; אם אומרים שהוא היה מקור הצדקה — אומרים רק חצי דבר; ואפילו אם אומרים שהוא היה מנהיג הדור, הרי גם זה — רק חצי דבר. לא כן אם אומרים שה„חפץ חיים" היה „חפץ חיים", כי אז אומרים את הכל — כי שמו זה כולל את הכל.

מי שזכה להימצא ולו פעם אחת במחיצת ה„חפץ חיים", נעשתה לו זכיה זו למרכז חוויותיו. ואם שואלים: מדוע? קשה לענות על כך. הסביבה: נקיה מאד, אבל גם פשוטה מאד. הרושם: איש זקן וחלש, קומתו שפופה. הדיבור: שקט, רק לפעמים מרים הוא מעט את קולו. והכל בלי שום פאתוס, ללא שום סגנון מיוחד. תוכן הדברים: לפחות לפום ריהטא לא היו עמוקים יותר מדברי שאר גדולי המזרח, שאר מטיפי מוסר. מהי בכל זאת הסיבה לרעדה הקדושה, לזעזוע העמוק, כאשר היינו עומדים במחיצתו, והרגש של חרטה, הרצון הבוער לעשות תשובה?

נפטר ביום כ"ד אלול, שנת תרצ"ג.

לפרש כל זה מתוך ההגיון אי אפשר, אבל לבי אמר לי: השכינה גלתה ממקום למקום! בימי ה„חפץ חיים" איוותה בו למושב לה!!!

עדויות בלי מספר משכנעות אותך כי בעל ה„חפץ חיים" היה יודע מחשבות, גילה צפונות וראה עתידות. אני רושם את הדברים ששמעתי מפי תלמידו הגדול רבי אלחנן וסרמן, הי"ד: „היה זה לפני שנים אחדות באסיפת הרבנים הגדולה בוורשה, האחרונה שה„חפץ חיים" השתתף בה. גדולי־גדולינו ישבו בישיבה סודית. רבן חיים־עוזר, האדמו"ר מגור והאדמו"ר מבלז השמיעו את דבריהם. אחר־כך פתח ה„חפץ־חיים" ואמר את דברו. הוא התחיל במאמר חז"ל וגילה את תגובתו ביחס לדברי שלושת הנואמים שלפניו, הגם שלא שמע — אז היה כבר חרש לגמרי — אף מלה אחת מתוכן נאומיהם. כאשר רבי מאיר שפירא זצ"ל מלובלין הרגיש בזאת, קפץ ממקומו וקרא בהתלהבות: „גילוי שכינה ראיתי כאן", ואני אמרתי לו, שאנו ידענו מזה כבר מימים ימימה..."

***

„צדיקים במיתתן נקראו חיים" (ברכות, יח.). מימרא זו הולמת מאד את ה„חפץ חיים".

אנו מרגישים בו כאילו הוא עוד חי, כאילו אנו עוד מושפעים מאותו החדר הפשוט בראדין, כאילו עוד היום מאיר לנו האור הגדול, המגרש את כל הפחד מלבנו ונוטע בנו בטחון ותקוה. כאשר נשנן היום מתוך ה„חפץ חיים" את דברי מוסרו, כאשר נלמוד מתוך ה„משנה ברורה" את אורחות החיים, נדמה לנו כאילו עודנו עומד עלינו, האיש הקטן הזה, שהיה גדול עד אין שיעור ודמיון; כאילו אנו שומעים עוד ברגע זה את דבריו שנכנסו ללבנו כאשר זכינו להיות אצלו: „לא כל אחד יכול להיות „למדן" ולא כל אחד יכול ללמוד משניות, אך ללמוד ב„חומש'ל" — כל אחד יכול וכל אחד מחויב!"

תמיד אנו שומעים מפיו את התביעה הזאת. היא הבשורה הגדולה לכל חיינו, תמיד, וביחוד בימינו אנו: נלמוד ב„חומש'ל" ונחיה על פי ה„חומש'ל".

ואם אנו עושים כן, אם אנו שואפים לקדושה, לשלימות ולתמימות, אם היהדות היא בסיס לכל ישותנו — ואם כך הרי ממליכים אנו עלינו את ה„מלך חפץ בחיים" — כי אז מדריך אותנו ומברך אותנו רבינו הגדול, רבנו הנצחי, ה„חפץ חיים". זכר צדיק וקדוש לברכה.

מתוך הקובץ „תכנית ומעש", שי"ל
לרגלי הכנסיה הגדולה השלישית, תרצ"ז.

פרק חמישים־ואחד

רבן של כל בני הגולה

רבי חיים־עוזר גרודזנסקי זצ"ל, מוילנא

אבי מורי זצ"ל פירש את דברי הש"ס (מגילה ל"א) „כל מקום שאתה מוצא גבורתו של הקב"ה אתה מוצא ענוותנותו" באופן זה: א ת ה מוצא, אתה, האדם הקטן, האדם השפל, אתה תוכל למצוא את גבורתו של הקב"ה! הקב"ה ימצא ע"י האדם — ומציאה זו היא ההוכחה לענוותנותו של הקב"ה כביכול.

„אראלים ומצוקים אחזו בארון הקודש, נצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקודש" (כתובות קד). הלך מאתנו האיש הזה, שהיה במשך עשרות שנים לעמנו גם ח י י ם וגם ע ו ז ר. הוא, הגדול והגבור, היה כל כך ענוותן, עד שכל אחד מאתנו „מצא" אותו, כל אחד ראה בו את „רבי חיים־עוזר שלו". ידענו כולנו שהוא היה גדול הדור, שהכל פנו אליו, גם אנו פנינו אליו בכל צרותינו. והוא השיב לכל שואל, היה לכל אחד ה„אחי־עזר" וה„אחי־סמך", הרב לכל אחד והאב לכל אחד, ואפילו האח לכל אחד: קטן וגדול שם הוא! כולנו היינו שקטים ובטוחים — גם גדולי־גדולינו וגם אנו הקטנים והפשוטים — כל זמן שידענו כי שם הוא. שם בוילנא יושב אדוננו ומורנו, שדואג את דאגותינו, שסובל את צרותינו, שמיישר את דרכינו, שמשיב על שאלותינו.

„והוינא כבר שית כבר שבע ודכירנא" — הייתי נער קטן בעיר מולדתי המבורג, זמן רב לפני יסוד ה„אגודה", והבאתי מזמן לזמן את מכתביו של רבי יצחק־אייזיק הלוי זצ"ל (בעל „דורות הראשונים") לתיבת הדואר, ובתוכם מכתבים רבים על כתובת מרן זצ"ל. עוד בחדשיו

נפטר ביום ה' מנחם־אב, שנת ת"ש.

האחרונים של מרן קבלתי אני מכתבים ממנו, הלקם חתומים בחתימת יד קדשו, ובהם הוא מעביר אלינו הוראות למשלוח כספים עבור פליטי הישיבות בוילנא.

מאז ועד עתה — מהמבורג ועד קופנהגן — תמיד שם הוא. שם עמד הרועה הנאמן ושמר את עדרו, היינו את היהדות החרדית בכל העולם כולו.

זכיתי לבקרו בהיכלו בוילנא עצמה. זכיתי לבקרו באוטבוצק, וזכיתי לברכותיו כשנבחרתי לרבנות בקופנהגן, לעידודו בצר לי, לתשובותיו בהלכה כל אימת ששאלתיו, וכשאני או חברי היינו זקוקים לעצה, להמלצה, יהיה מה שיהיה, קטן וגדול — שם הוא, תמיד היה מרן שם והפך את עמק־עכור לפתח־תקוה.

מדוע אני כותב כמדבר בעדי ועל יחסי אליו, בשעה שכל העולם חשך בעדנו? על מעשיו הכבירים יכתבו אחרים: על ספריו, פעולותיו, וגאוניותו, על כל דבריו הרמים בחוג הרמים, כי לפרט את מעשיו הרי פירושו: לכתוב תולדות הימים של כל הישיבות באירופה, את המאבקים על קיומן; לכתוב את תולדות הימים של אגודת־ישראל, אשר הוא היה ראש מנהיגיה, מנהיג כל רבניה; לכתוב את תולדות הימים של היהדות החרדית בצפון־אמריקה ובדרום־אפריקה, כי גם שם היה רבינו העושה והמעשה למעלה מכל המשוער. אני בא רק כאחד מן ההמון, מן הפשוטים שבעם, ואם אני „מצאתי" גבורתו, אזי יש לפשוט מזה על כל ענוותנותו. אם אני זכיתי לחינו, אזי יש לפשוט מזה על שפלות רוחו. אם גם לי הוא הושיט את שרביטו הזהב, את לבו הטהור, אזי יש לפשוט מזה, איך שהיה לכל עולמנו כולו צדקה וברכה ורחמים וחיים ושלום!

הוא היה יו"ר מועצת־גדולי־התורה של אגו"י, נשיא עם התורה, אך הוא היה מקושט ומעוטר גם בנשיאות אחרת: „נשיא אלקים אתה בתוכנו". בלבו ובקרבו של כל אחד מאתנו היה הוא הנשיא: כל אחד מאתנו ידע ש„שם הוא", שגם לו יש מקום שמור בלבו של מרן. „שם" אתה מוצא גבורתו ו„שם" אתה מוצא ענוותנותו.

היו זמנים, אשר אחרים אהבו לכנות אותנו, האגודאים, בכינוי: „מוסרים". פעם אחת, כמדומני שזה היה באסיפת ה„אגודה" בצ'רנוביץ, בקראם לעברנו את קריאתם „מוסרים", השבתי להם: הצדק אתכם, „מוסרים" הם מנהיגי האגודה, כולם הם מוסרים: מוסרים את נפשם על קדושת השם! וה„מוסר" הגדול ביותר במחננו הוא מרן רבי חיים־עוזר.

הוא מסר את נפשו כולה, משחר טל ילדותו עד יומו האחרון, על קדושת השם, על התורה ועל ישראל כולו.

**
*

רבינו מת בלא בנים, אך כולנו הם בניו, לכולנו היה האב הרחמן. רבינו מת בלא „קדיש", אך אם יש בנו רק ניצוץ ממנו, רק מר מדליו, אזי נהא כולנו „קדישיו", אם יש בנו רק מעט מעט מעושרו, מפזרנותו להגדיל ולהיטיב — אזי על ידינו יתגדל ויתקדש שמיה רבא!

השורות דלעיל נכתבו בימי ה„שבעה" להסתלקות מרן זצ"ל, כאשר הגיעה אלינו הבשורה המרה — ואני בתוך הגולה בירכתי צפון.

פרק חמישים־ושנים

האדמו"ר מצ'ורטקוב

רבי ישראל פרידמן זצ"ל

„הנוי והכח והעושר והכבוד והחכמה הזקנה השיבה והבנים נאה ל,צדיקים' ונאה ל,עולם'... אלו שבע מדות שמנו חכמים לצדיקים, כולם נתקיימו ברבי ובבניו".

(אבות, פרק ו)

לפני עינינו השכליות עומדת התמונה במלוא תפארתה, כולה עוז והדר. היא תמונת דיוקנו של הרבי מצ'ורטקוב זצ"ל, כמו שראינוה בפעם האחרונה זמן קצר לפני הסתלקותו, וכפי שראינוה בפעם הראשונה לפני שנים רבות, במעינות־מרפא אשר באשכנז: הנוי הפנימי, הנוי שמקורו היא הנפש, הנוי וחוט־החן שמשוך על הפנים ועל כל הצורה.

זהו הנוי שאליו התכוון רבי שמעון בר־יוחאי, בפרק „קנין תורה".

ישיבת הפתיחה של הכנסיה הגדולה השניה: למעלה על הדוכן עומד הרבי מצ'ורטקוב. בקול נמוך הוא מברך את הקהל הגדול, ולמטה על הבימה עומד החסיד הגדול שלו, רבי מאיר שפירא מלובלין. רבי מאיר, איש הגבורות, האיש החזק, בולע ממש כל הגה ודיבור שיוצא מפי הישיש התשוש למעלה, והמחזה הופך להיות סמלי: סמל לשליטת הרבי על לבבות חסידיו, סמל לכח שהיה חי בו ומפעיל את הגדולות שפעל תלמידו רבי מאיר.

זהו הכח שאליו התכוון רבי שמעון בר־יוחאי.

***

נפטר ביום י"ג כסלו, שנת תרצ"ד.

החצר בצ׳ורטקוב היה טירה של שרים, לא חסר דבר מכל התפארת והפאר, שהיו הלבוש של הרוזנים האצילים האלה. כאשר המלחמה החריבה את החצר בצ׳ורטקוב, איוה הרבי זצ״ל את וינה למושב לו. גם פה היה הבית נסיכי, כולו אומר הוד והדר. וכמו ,,שם״ כן ,,פה״, כמו בצ׳ורטקוב כן בוינה, ישב הרבי בתוך כל העושר והזוהר, בתכלית הצניעות ובפשטות יתירה. כל הזהב שהוזרם אל ה,,חצר״, כאותות אהבה והערצה של החסידים, יצא כלעומת שבא. הזהב היה שליח הצדקה אשר פעל ועשה הרבי.

זהו ה ע ו ש ר שאליו התכוון רבי שמעון בר־יוחאי.

**
*

אלפי חסידיו כבדוהו כמלאך ממרומים, כל העולם העריץ אותו כנגיד עמו: ,,ועצתו אשר יעץ בימים ההם כאשר ישאל איש בדבר האלקים (ראה: שמואל־ב, טז, כג). ביראה וברתת עמדו לפניו גדולי הרוח של עמנו. גם הרחוקים עמדו לפניו מלאי הכנעה. והוא הלך בשפלות לפני אלקיו, השיב רבים מעון והחזירם למוטב ולמטיבם יתברך שמו. בה במדה שהעולם הרבה לכבדו, הרבה הוא להשפיל את עצמו לפני קונו.

זהו ה כ ב ו ד שאליו התכוון רבי שמעון בר־יוחאי.

**
*

בחוג גדולי התורה של תקופתנו עמד הוא, כאחד מן הגדולים ביותר. גדול בדעה ועמוק במחשבה. והוא לא היה מונע את ההלכה מפני תלמידיו ואת העצה מפני מבקשיה: ,,כל דכפין אתא ואכל״. לכל יחיד ולכלל, אשר את התארגנותו במסגרת ,,אגודת־ישראל״ דרש הרבי תמיד, ואשר סמך אותה בכל כוחותיו — לכולם העניק את עצת תורתו, כולם ליקטו את פירותיו של עץ־דעת זה.

וזהי ה ח כ מ ה שאליה התכוון רבי שמעון בר־יוחאי.

**
*

כאשר בא לוינה הגיע כבר לימי הזקנה. כאשר הלך לעולמו עבר מכבר את גיל השיבה. אבל למרות הזקנה, השיבה והגבורות — לא ידע עייפות. הוא לא ידע את מנוחת האיש, השובת קמעה אחרי חיים ארוכים של הנהגה. כולנו יודעים וכולנו מעידים, שעד ימיו האחרונים השגיח על כל דבר קטן וגדול. מי שבא בצל קורתו בשברון הלב הלך מאתו בשבר טוב, מי שבא במרירות הלך קוממיות. כמנהיג המנהיגים היה קרוב לכל המונהגים עד השעה האחרונה.

זוהי הזקנה, זוהי השיבה שאליהן התכוון רבי שמעון בר־יוחאי.

***

ולצידו של האב הגדול פעלו ועשו בניו הגדולים: רבי נחום־מרדכי, הענוותן המופלג, שכל מעשיו היו בהיחבא ואשר את כל תורתו הגדולה והעמוקה הסתיר בלבו הטהור, ורק למעטים גילה טפח ממנה, ואף זאת אך לעתים רחוקות; ורבי בר, הבן הצעיר, ידידנו הנעלה „רבי ברני״ר״, „המצפון האגודאי״ — כדרך שאהבנו לכנות אותו בחוג הפנימי — העסקן והמעורר, הסמל המלהיב לכולנו.

אלו הם הבנים שאליהם התכוון רבי שמעון בר־יוחאי.

***

נאה ל„צדיקים״ ונאה ל„עולם״. כי זאת פעולת הצדיק, שהוא עומד בעולם ופועל לטובת העולם. כן היתה גם פעולתו ודרכו של הרבי מצ׳ורטקוב, בהיותו „העבד הנאמן״ ל„עולמו״. הוא עבד אותו בכל הנוי שלו, בכל כוחו ובכל עושרו, בכל כבודו וחכמתו, עבד אותו אפילו בימי זקנה והיה נאמן לו עוד בימי השיבה — עד תומו.

זכותו תעמוד לנו ולכל ישראל.

פרק חמישים־ושלושה

אור המאיר

רבי מאיר שפירא זצ״ל, גאב״ד ור״מ לובלין

„בין המצרים״, השבועות מי״ז בתמוז עד ט׳ באב, הוא זמן האבלות. הימים לזכרון של החורבן. אנו ספדנו אז „שלושה שבועות״ פעמיים, מיום כ״ד אלול תרצ״ג עד יום ז׳ מרחשון תרצ״ד, מיום סילוקו של מרן בעל ה„חפץ חיים״ עד יום פטירתו של אלופנו רבי מאיר שפירא.

ה„חפץ חיים״ היה בימינו הסמל של העבר הקדוש, הימים שיצאו דיברו אלינו מתוך גרונו; רבי מאיר שפירא עמד בימינו כסמל העתיד הרענן, הימים הנכנסים היו בידו. ה„חפץ חיים״ היה לנו השלום והשלמות, רבי מאיר שפירא היה לנו התקוה, המלחמה והנצחון.

קודשא בריך הוא אורייתא וישראל חד הוא! לחזק איחוד זה, לבסס אחידה זאת, זאת היתה עבודתו הקדושה של בעל „חפץ חיים״ עבור אלוקיו ועמו. כן הספיד רבי מאיר שפירא את בעל „חפץ חיים״. ע״י חיבוריו הקדושים, שהשאיר לנו ואת תוכנם חי הוא עצמו לפנינו, עשה הכהן הגדול הזה את עבודתו המשולשת, בספרו „חפץ חיים״ הראה לישראל את הדרך אשר ילכו בה ואת הדיבור אשר ידברון — בספרו „משנה ברורה״ כבש לנו את אורח החיים למעלה, את אורח התורה — בספרו „ליקוטי הלכות״ בירר את חלקי העבודה לפני הקדוש ברוך הוא.

במדה שאדם מודד מודדים לו. גם אנחנו רואים את דרכו של רבי מאיר שפירא, את דרכו בקודש, באור דברי־זוהר אלה.

וכי ידע כבר העולם מגדולתו, כאשר התחילו לדבר בהערצה מן ה„עילוי משאץ״? וכי ציפה כבר העולם לאישיותו הכבירה כאשר ראו את מעשיו של הרב הצעיר מגלינא, מעשים מלאי אומץ ואהבה? ראו אור

נפטר ביום ז׳ מרחשון, שנת תרצ״ד.

גדול, ראו פאר ויופי, כח והתמסרות, אך אותו עצמו עוד לא ראו, את המנהיג הדגול, ה„חד בדרא", את רבי מאיר שפירא שלנו, אותו עוד לא ראו.

אותו ראו רק כאשר עמד אחר כך בשרותה של החטיבה המקודשת: הקב"ה, ישראל והתורה!

הרב מסאנוק: עבד היה לעם השם, עבד היה לישראל, כאשר הקים עם חבריו הנאמנים את אגודת ישראל הפולנית, את אגודת ישראל העולמית. הוא היה מבנאיה הגדולים ביותר. הוא היה הבריח התיכון של הכנסיות הגדולות, הראשונה וגם השניה, הוא היה הרוח החיה באופנים, הוא הלהיב, הוא חיזק, הוא לקח את נפשו של כל מי ששמע את דברו, שראה את דמות דיוקנו.

הרב מפיוטרקוב: עבד היה לתורה, כאשר יצר בדף היומי את הכינוס הרוחני של נדחי ישראל, עבד היה לתורה כאשר התגבר על כל קושי ועל כל התנגדות והפך את הכינוס של „מועצת גדולי התורה" של אגו"י למציאות.

הרב מלובלין: כבוד המקום — כן שמענו ממנו תכופות — רק כבוד המקום חפץ להרבות בתחתונים, כאשר בנה, הוא לבדו ואין איש עמו, את הבנין הענקי של „ישיבת חכמי לובלין". הוא לבדו בנה, הוא לבדו נשא העול, הוא לבדו היה בטוח — כל כוונתו היתה לשם שמים, ולכן ידע שיצליח.

מעטות היו שנותיו בכל עיר ועיר של כהונתו, אך כל רבנות ורבנות היתה ל„תקופה בפני עצמה", תקופה של עבודה ציבורית שאין דומה לה בימי תולדותינו.

אנו מציירים רק את המסגרת, כי לו חפצנו לעמוד על פרטים, על מה שהיה לתלמידיו, לחבריו, להמון העם, לדלת העם: „דיו אילו ימי וכל מי כנישותא" אי אפשר לנו לפרט ולרשום, כי הוא היה היחיד שאף פעם לא דחה את הדבר הקטן ביותר מפני הענין הכי גדול, מסירותו היתה מוקדשת לנער הקטן כמו לגדול שבגדולים.

ממה נאמר וממה נדבר? מתורתו — אנו קוראים ב„אור המאיר", ובאורו נראה אור, אור חדש, אור גדול. מדרשותיו — כל דרשה ודרשה היתה תפוחי זהב במשכיות כסף. כל שיחת חולין שלו מלאה טעם וחן; וכל מלתא דבדיחותא — מוסר עמוק. ממדותיו — הוא היה בלי שום הפרזה — כליל המדות, אף אחת מן המדות הטובות לא חסרה באוצרו הטוב. מגמילות חסד שלו — רחמיו על כל הברואים היו בלי גבול, וכן היתה נתינת צדקתו: „נתן תתן" היה חלק מנשמתו.

והוא הטרוד מכולם, לא נתן למבקש לחכות לו אף רגע. הוא נימק את הדבר, שלבו המר של העני דופק במהירות ואי־סבלנות.

ולכן, מה נאמר ומה נדבר. מי שידעו אהב אותו, מי שהכירו הוקיר אותו. בלבו חיתה כל היהדות, וכן חי הוא בלב כל היהדות.

**
*

אם כי אין ברצוני לדבר כאן על היחס האישי בינו לביני, יש לי לרשום דבר אחד שהיה לי, לבן מערב־אירופה, הפתעה ועשה עלי רושם עמוק.

מובן מאליו, שגם אני אהבתי אותו אהבה עמוקה מיום הראשון שזכיתי לראותו וליהנות מזיוו. אהבתי את שר התורה, את הנואם בחסד עליון, את אישיותו החזקה והנעימה גם יחד, אך בחפזי חשבתי תמיד: „המנהיג", המנהיג כפי מושגי המערב, הוא זקוק גם ל„תרבות של אירופה", ועתה ראיתי אותו, ראיתי את האיש הזה, שרצה להיות אך ורק „בן המזרח", שרצה להיות אך ורק „בן תורה", ששאף לקבל רק מן התורה את צורתו ואת עיצוב דמותו, הן בנפש והן ברוח; והנה הוא המדינאי הגדול השפיע ואף ניהל את כל מנהיגי המערב המלומדים, הוא היה הגבוה והמורם בכל השטחים. ועתה נודע לי: כך היא דרכה של תורה, התורה פותחת כל השערים אם הולכים בה כמו שהוא הלך בה.

פעמיים הייתי עד למשאו ומתנו עם „אבירי הכסף", אשר כל כסות־עינים של המערב היתה ברשותם. פעם בעיר מולדתי המבורג רצה הוא לעניין אחד מגדולי המסחר לטובת „לובלין". והלה, מתוך יהירות וזלזול, אמר לו „מלמעלה למטה": „אדוני הרב, אם אתה בקי כל־כך בהוויות העולם כפי שמעידים עליך, חווה לי דעתך על שוק־האבץ הבין־לאומי". והרב השיב לו כל כך „כהלכה", עד שהסוחר התבייש ומסר לו סכום גדול מאד לטובת לובלין.

והפעם השניה במשאו ומתנו עם אחד ממנהלי חברת־ביטוח גדולה. הלה הזמין את הרב למלון הכי נהדר בקראקא וניסה להשפיע על הרב בכל מעשי תחבולות. אך אחרי רגעים אחדים היה הרב ה„מנצח", הוא הכתיב את החוזה, והצד שכנגד אמר אחר־כך לד"ר דויטשלנדר: הנמצא כזה איש אשר רוח אלקים בו?!

כח תורתו ניצח את כל אחד, ואז הבנתי: התורה מתשת כוחו של אדם. פירושו: נציג התורה, הגדול, מתיש כוחו של אדם שאין בו תורה — — —

**
*

רבי מאיר התנא חי בתולדות עמנו כאחד מגדולי־גדולים, ואתו חרותה בספר הכבוד של עמנו אשתו: ברוריה. כדי לא להפריע את מנוחת־שבתו, העלימה ממנו את כאבה הכי גדול: מיתת שני בניה, עד מוצאי שבת. וכאשר השמועה שברתו כמעט, היתה היא המנחמת אותו, מעל לאמהותה עמדו לה — שלום הבית ומנוחת הנפש של בעלה.

אם אנו מתוודים עם רבי אחא בר חנינא: „גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שאין בדורו של רבי מאיר כמוהו", שרבי מאיר שפירא היה כוחו, נגהו, מצפונו ומקור החיים של דורנו, שהוא היה האביר של „אגודת ישראל", כי אז עומדת לפני עינינו הרוחניות על צדו הברוריה שלו, אשתו שהלכה עמו כל הדרך למעלה, שויתרה על חייה הפרטיים לטובת הכלל, לטובת הישיבה, לטובת כל הגדולות שפעל, אשתו שחיתה עמו, פעלה עמו — ומתה עמו.

„ויעש ה' לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם"; בספר תורה של רבי מאיר נמצא כתוב: כתנות אור. מלובשים אור, כך עומדים נגד עינינו לנצח רבי מאיר שפירא ואשתו: חייהם היו אור, מעשיהם יאירו באור.

מתוך דברי מספד שהשמעתי בימי האבל לפטירת
הרב זצ"ל, בבית־המדרש גרנדיר־שטראסה 34, ברלין.

פרק חמישים־וארבעה

הרב הראשי להמבורג

רבי אברהם־שמואל בנימין שפיצר זצ״ל

הנביא אומר (עמוס ח, יא): „הנה ימים באים נאום ה׳ אלקים והשלחתי רעב בארץ לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמוע את דבר ה״״, ומבואר בגמרא (שבת קלח): „דבר ה׳ — זו הלכה״!

תמיד היה נדמה לי שהיהדות התורנית באשכנז, ביובל השנים האחרון שקדם לחורבנה, יגעה יגיעה למעלה מדרך הטבע, כאילו רצתה לכפר במעט את פשעם הנורא של יהודי אשכנז בדורות שלפניהם, אשר הביאו את ההשכלה — דהיינו ההשחתה — עליהם ועל זרעם, אותה מחלה מדבקת שבה חלו כמעט כל ארצות אירופה.

כאשר אחד כמוני ואחרים בני־גילי סוקרים את היובל הזה, הננו מעמידים לפני עיני־רוחנו תמונות מזהירות של למדנים גדולים, לומדים ומלמדים למופת, אשר יצרו דורות חדשים של יודעי־תורה ושל רוכשי־לקחה. הם לימדו את העם דעת, אם במסגרת של ישיבות ואם בביתם הפרטי, שהיה פתוח בפני תלמידים לרווחה בכל שעות היום והלילה.

אזכיר רק יחידים מהם, כמו: רבי שלמה־זלמן ברויאר (פפד״מ) וממלא־מקומו רבי יוסף־יונה־צבי הלוי הורביץ; רבי חנוך ארנטרוי — מינכן; רבי אברהם־יצחק קליין — נירנברג; רבי דוד־צבי הופמן מברלין ומ״מ רבי אברהם־אליהו קפלן; רבי יצחק אונה — מנהיים; רבי מאיר לרנר — אלטונה; רבי ברוך קונשטט — פולדה; רבי שמואל־יוסף רבינוב — המבורג; ואחרון אחרון חביב, את אדוני מורי ורבי הג״ר אברהם־שמואל־בנימין שפיצר — המבורג. רוב הנזכרים היו יוצאי הונגריה

נפטר ביום ט״ו סיון, שנת תרצ״ד.

ותלמידי פרשבורג, אם כי גדול זה או אחר ייצג גם את דרכי לימוד התורה של פולין, ליטא וגם של אשכנז עצמה [ובזכירה זו אנו מעלים על נס באהבה מיוחדת את רבי יחיאל־יעקב וינברג מפילווישקי הליטאית, אשר כיהן עד לפרוץ השואה כראש „בית המדרש לרבנים" החרדי בברלין, וגם אחרי כל הצרות שעברו עליו, ובהגיעו לגבורות — בשבתו במונטריי אשר בשווייץ — המשיך לחדש ולפרסם את חידושי־תורתו המשובחים, עד ששבק לן חיים בחורף תשכ"ו].

**
*

בפרק הנוכחי רצוני לרשום מלים מעטות לזכרו של מורי ורבי, שהלך לעולמו ביום ט"ו סיון תרצ"ד בשנת ה־63 לחייו המבורכים: רבי אברהם־שמואל־בנימין שפיצר זצ"ל. לרגלי יום הזכרון לפטירתו, פרסמתי בשנת תשט"ו את חיבורי „פה אש"ב" לשמו ולזכרו, ואשר בראשו פרסמתי חלק מתוך תשובה גדולה שכתב בימיו האחרונים לתלמידו המובהק הגאון רבי יחיאל שלזינגר זצ"ל, לפנים דיין בפפד"מ. בפתיחת ספרי זה כתבתי לאמור: „פה אש ב" — בכל מה שהגיתי ושעוד אני הוגה ברעיונות של שמעתתא, מרגיש אני תמיד כאילו רבי הגדול עודנו נוכח, כאילו אני עומד עוד במחיצתו הקדושה של אדמו"ר הגאון הגדול והצדיק התמים מוהר"ר אברהם־שמואל־בנימין שפיצר זצ"ל, גאב"ד המבורג. אצלו למדתי ואותו שמשתי כמעט עשרים שנה. אני מקדיש לזכרו הברוך את ההערות האלה שהערתי, כי הכל דיליה הוא, מחכמת תורתו ומיראתו הקודמת לה, ממנו הכל ומידו הפתוחה נתן לנו לתלמידיו, לחברי וגם לי!"

מרן רבי עקיבא סופר זצ"ל, גאב"ד ור"מ דק"ק פרשבורג, כתב הסכמה לחיבורי הנ"ל, מתוך אדיבותו המפורסמת. ובה כתב: „...ובשם יקראם „פה אשב" לזכרו של רבו המובהק הגאון מוה"ר אברהם שמואל בנימין שפיצר זצ"ל האבדק"ק המבורג, אשר יאמר עליו כי הוא זה שהיה תלמיד מובהק של כ"ק אבא מאוה"ג בעל שבט סופר זצוק"ל והיה מצוין בחריפות נפלאה בין תלמידי ישיבתנו הרמה בק"ק פ"ב יצ"ו..."

ב„זכרונות" שלי (דף 26) כתבתי: „רבי אברהם פרנקל, נשיא לשכת החרדים בהונגריה, אמר פעם אלי: „טעות גדולה טעה רבך! הוא הלך למערב. אילו הלך ממישקולץ למקום שקט אי־שם בהונגריה, כי אז והיתה זוכה ארצנו ל...חתם־סופר חדש' — כביכול". דעה זו של ר"א פרנקל, המומחה ביותר בשטח זה, מראה איך שהעריצו את הרב בארץ מולדתו,

למרות שהיה „דוקטור" [אני הבאתי מלא שמחה את דבריו של פרנקל לרבי ומורי, אך הרב מחה בתוקף וכמעט ברוגז: „אולי לא מחית מפני שאתה תלמידי, אבל אני אומר לך שהדברים הם שטות ממש — איזו השוואה!" (והרב השתמש אז בביטוי עוד יותר חריף, שאינני רוצה להעלותו כאן על הכתב)].

ציטטתי את שני העדים הנאמנים האלה, כי תמיד התנגדתי שאדם בינוני כמוני יגיד שבחו של אדם גדול, בשטחים אשר בהם אין לו שום השגה. אבל יש שטחים אשר בהם יכול גם אני עצמי להעיד. אוכל להעיד שרבי ומורי, אשר העומדים מרחוק חשבו אולי שהיה גבה־לב, היה ענוותן למעלה מכל משוער; ענוותן מול כל הנאות החיים, ענוותן מול כל גדולה אמיתית והענוותן הכי גדול מול — הגמרא עצמה. בשעת השיעור לא אמר אף פעם: „קבלו דעתי", אלא שמע וקיבל גם דעת תלמיד פשוט ביותר כדעת חבר. זוכר אני עוד היום, איך שהוא הסביר את ערך מצוות ציצית לבני יצחק, שהיה אז בן ארבע, כאילו עמד לפניו בן־תורה מופלג. אני זוכר גם איך שנמנע ביום קיץ לוהט, בחדר המלון בברלין, לפשוט את מעילו הארוך והכבד מפני שאנשי, תלמידו, התביישתי לעמוד בפניו בשרוולי כתונתי. ומדוע לא ראו הכל את ענוותנותו הטבעית? מפני שהיה המופת של איש צנוע וידע לכסות את מדותיו הנשגבות, ומפני שהיה כל־כך רחוק מלהחניף, ומפני שעמד בעקביותו כסלע בלב ים.

רשמתי עליו ביום גבורתו (הייתי אז רחוק מעיר מולדתי) ש ת ל מ ו ד ו ה י ה ב י ד ו, כי אמנם במשך שבועות וגם חדשים היה מעיין וחוזר ומעיין עד שהכריע את הענין (ובמיוחד, בשאלה שנגעה לכלל־ישראל או לענין ציבורי), ואולם אחרי שהכריע עמד איתן על משמרת פסק־דינו, אז היה לאבן שלמה, לאבן ברזל (עיין: תענית ד). הוא קיים בעצמו את דברי רבי יוסי (שבת קיח): „מימי לא אמרתי דבר וחזרתי לאחורי", מעולם לא פנה לאחור כדי לשמוע את דעת הקהל, הסכמתו או התנגדותו. ה„פסק" — זה היה לו הדבר המקודש ביותר, כמי שרואה בו ענין חמור. כן קיים בשיקול דעתו, ובפרי שיקול דעתו, את מה שכתוב במשקלות: „והין צדק יהיה לכם" (ויקרא יט, לו) — והלא הין בכלל איפה היה (שנאמר לפניו: „איפת צדק")? אלא לומר לך שיהא הן שלך צדק ולאו שלך צדק". הרמב"ם מביא מדה זו לגבי תלמיד־חכם (הלכות דעות, פ"ה, הי"ג): „ואומר על לאו לאו ועל הן הן". ומתמה עליו בעל „תורה תמימה", הרי מדה זו שייכת גם בסתם אדם? אך לפענ"ד נאמר דבר זה במיוחד לגבי

התלמיד־חכם, אצל הרב הפוסק, שכמה פעמים מנסים אלופי הקהל להשפיע על הרב שישנה את פסק־דינו, מפני שהיא „גזירה שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בה" וכדומה, לכן מזהירים את הרב באזהרה יתירה שלא יזוז מפסק־דינו, שלא ימעול בשיקול דעתו, דעת התורה, אלא לאו הוא לאו והן הוא הן. כל הרוחות שבעולם לא יזיזוהו מהחלטתו. וכך היה אומר גם רבי ומורי זצ"ל: יש רק „או — או" ואף פעם לא „גם — וגם", כי הפסיחה על שתי הסעיפים היא מוקד החורבן של היהדות החרדית האמיתית — והפסחן הוא המחריב. כך לימד את תלמידיו, כה לימד גם את כל בני קהלתו לשמור מכל משמר על האמת „לאמיתה"!

צניעותו עיכבתו מלהוציא לאור את תשובותיו הרבות. עד כמה שאני זוכר, פרסם בחייו רק את תשובתו הגדולה: „כתורה יעשה — בירור דין בענין זכות בחירת נשים", בספר היובל לכבוד מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, וגם לזה הסכים רק אחרי לחץ גדול מצד מקורביו ומאחר שזה נגע לכבודו של רבי יעקב רוזנהיים, שכבודו היה יקר מאד בעיני מורי ורבי (ואילו התשובה הנ"ל אל רבי יחיאל שלזינגר, שפרסמתי ב„פה אשב", הובאה לדפוס רק כעבור עשרים שנה ויותר אחרי הסתלקותו).

צניעותו (או אולי היתה זאת ענוותנותו) גרמה עוד, שאף פעם לא פסק בעל־פה, אע"פ שהכל ידעו שזכרונו היה למופת ועדים נאמנים העידו כי בהיותו כבן שמונה־עשרה ידע את מסכת חולין עם כל מפרשיה בעל־פה. הייתי נוכח פעמים בלי־מספר כאשר נשאל שאלה, ותמיד הגיב כמעט באופן אינסטינקטיבי: „ניתי ספר וניחזי".

מספר תלמידים שלמדו אצלו שיעור מיוחד בסוגיית „רבי חנינא סגן הכהנים", במשך זמן שלם, הביאו לרבינו — אחרי שגמר לימוד סוגיא זו — סכום כספי מסוים, בבקשה להדפיס חידושיו על ענין קשה זה. אחרי חדשים החזיר רבנו את הכסף לתלמידיו ואמר: „אמת, כתבתי כמה הערות לסוגיא זו, אבל לבסוף מחקתי כמעט הכל. כי אחרי שבאתם בבקשתכם חיפשתי בספרים ומצאתי בהם כמה מן הדברים שסברתי שהם חידושי עצמי, ומה שנשאר כחידושים שלי אינו כדאי להדפסה, יבואו אחרי אחרים ויגידו דברים יותר טובים!"

צניעותו היתירה גרמה לו, שכל הופעה ברבים היה קשה עבורו (פעם שמעתי ממנו: לדרוש ברבים זהו תפקידי, ללמוד עם רבים זהו תענוגי, אבל להופיע ברבים — מדוע? מה יוצא מזה?) ואף גם זאת: כאשר השעה דרשה ממנו עבודה ציבורית פומבית, אמר בלי היסוס: הנני, הנני!

כך ניהל את „ועידת קרן התורה" בהמבורג בחורף תרפ"ה, ואחר־כך עמד בראש „קרן התורה" באשכנז עד יום מותו במסירות למופת. הודות לעמלו נוסדו כמה וכמה בתי"ס של „קרן התורה" בכל מערב־אשכנז. הוא גם העמיס על שכמו את החלק הארי של הסכום הענקי שנדרש כדי לסלק את חובותיהן של הישיבות הגדולות בליטא, עת ארבה להן סכנת סגירה מפני החובות המעיקים. הוא נסע אז נסיעות ארוכות לכמה בתי־מסחר בכל אשכנז. שמו הלך לפניו וההמלצות של מוקירו המיוחד, הבנקאי מאקס וורבורג, שהיה אז האיש החשוב והנכבד מכל בחוג היהודים העשירים ביותר בארץ מולדתי, סייעו לו גם הן. מורי ורבי נסע אז למרות חולשתו, ללא בן־לוויה, כי התיירא להוציא הוצאות מיותרות. עד כדי כך היה מסור למשימתו.

אם העבודה לטובת „קרן התורה" היתה סוף־סוף חלק משאיפתו היחידה בחיים, להרביץ תורה ולנטוע את עץ הדעת במקומות חשוכים, הנה גם כאשר ביקשו ממנו לעמוד בראש „אגודת ישראל" האשכנזית — וכל עבודה מדינית וארגונית היתה רחוקה מאד מכל מגמותיו — גם אז לא סירב, כי השעה היתה דוחקת ומצב היהדות החרדית היה אז בסכנה גדולה [הוא נבחר כיו"ר מועצת־גדולי־התורה באשכנז, מיד אחרי פטירתו של הרב הגדול דספד"מ, הגרש"ז ברויאר זצ"ל, אבל גם משרה זו לא היתה אף פעם בעיניו ענין מפלגתי, אלא ענין תורתי טהור].

לפני פסח תרצ"ד באתי מברלין להמבורג, כדי לקבל ממנו ברכת־פרידה, לפני נסיעתנו לקופנהגן. היתה זאת הפעם האחרונה שראיתי את רבי האהוב. הוא כבר היה אז חלש מאוד, אך לפתע אמר אלי בקול גבוה וחזק: כשאתה הולך עתה לקופנהגן, דע אחת — רק יראת אלקים, ולא לפחד ח"ו מפני האדם!

בדברו אז עמי חשבתי בחפזי, כי רבי אומר דברים המובנים מאליהם, אך אחרי זמן הכרתי עד מה קשה הוא תפקיד זה — תפקיד שהוא עצמו מילא בכל תקופת חייו, בהנהלת קהלות גדולות. כה התהלך הצדיק בתומו. אשרי בניו ותלמידיו אחריו. אם נלך אחריו, גם אנו עולים — — —

**
*

אחרי שנים רבות ביקר אצלי פעם בן־ישיבה צעיר. זה היה בשעות הערב המאוחרות ואני כבר התכוננתי לישון. אמרתי אל המבקר: אני חפץ לקבל את פניך, אבל לא כל־כך מאוחר, שמא תבוא אלי מחר בבוקר? והוא השיב: „אם אומר לך את שמי אפשר ותקבלני עוד הערב, שמי הוא:

„אברהם־שמואל־בנימין"! עניתי לו: שם זה מוכר לי רק משני גדולים, מבעל „כתב סופר" וממורי ורבי הרב דהמבורג זצ"ל. והוא: אני הוא נושא שמו של הרב דהמבורג, אני בנה הבכור של בתו בגייטסהד: אברהם־שמואל־בנימין שטיינהויז. אנא, ספר לי מעט מזקני, שמעתי שאתה מתלמידיו ואני יודע רק מעט מגדולותיו ומתורתו".

...וכבר חלפה עייפותי וסיפרתי לנכד, שעה אחרי שעה, מפעולות זקנו האהוב לו כמו לי. רק לעתים רחוקות יש לי הזדמנות לדבר עם אנשי המבורג על רבינו. ציירתי, איפוא, את תמונת רבי ומורי לפני בן־בתו, והעמדתי לפני עיני־נפשי את השנים המבורכות שחייתי במחיצת האיש המורם הזה. וכמה קוים בודדים מתמונה זו רשמתי פה, כדי שייחרת זכרו של האי גברא רבה לנצח.

פרק חמישים־וחמשה

הרב דקאשוי

רבי שאול בראך זצ״ל

הכל ידעו שהג״ר שאול בראך זצ״ל היה איש צנוע ביותר, שלא ידע מחגים פרטיים ושבודאי לא חגג את יום הולדתו. היה, איפוא, לפלא כאשר ביום כ״ב שבט ת״ש (סיום שובבי״ם ת״ת) אחרי תפלת המנחה וקריאת „ויחל״ בביתו, קרא לאחד ממקורביו ואמר לו: אתה יודע שביום כ״ט לחודש זה אני ממלא ע״ה שנה? וכאשר המקורב לא הבין את פשר הדברים, הוסיף הרב: „מה שאמרו חז״ל (ראש־השנה יא.) שהקב״ה יושב וממלא שנותיהם של צדיקים מיום ליום ומחודש לחודש, זהו לאו דוקא, אלא שיום המיתה הוא קרוב ליום הלידה״. וכאשר מת הוא ז״ל, אשר נולד ביום כ״ט שבט (תרכ״ה), ביום כ״ו שבט (ת״ש) — אז־אז הבינו את הרמז שרמז הרב בדבריו.

כאשר ידידנו הג״ר יוסף־יונה־צבי הלוי הורביץ שליט״א הלך מאונסדורף לפרנקפורט, לקבל עליו את עול הרבנות, נסע אל רבי שאול בראך להיפרד ממנו והלה לקח ידו בשתי ידיו ואמר בהתרגשות גדולה: לך לשלום, לך לחיים ולא למות! הרב הורביץ מספר, כי שנה אחרי שנה היה מעיין מה רצה הגאון מקאשוי לכוון בדבריו? עד שבאו שנות השואה באשכנז והרשעים עינו את הרב שליט״א מאד, אך ממש על פי נס ניצול בס״ד עם כל משפחתו ממות — ואז הבין הרב מפרנקפורט את הברכה שברכו הרב מקאשוי.

בשנת תרצ״ג (או תרצ״ד) ישב האדמו״ר הקדוש רא״מ זצ״ל מגור במעינות המרפא אשר במרינבד. הרב בראך שהיה אז בקרלסבד, נסע למרינבד כדי לקבל את פני האדמו״ר, וכל הביקור לא ארך יותר מ ש ל ו ש

נפטר ביום כ״ו שבט, שנת ת״ש.

דקות. האדמו"ר הראה לו מאמר נדיר ב„ספרי", יקר־המציאות, וכעין תשובה העיר הרב בראך גם־כן על „ספרי" נדיר. שום דבר אחר לא דובר בין שני השרים. כאשר עזב רבי שאול בראך את חדרו של הרבי, אמר למלווהו (אשר עוד חי ב"ה פה בירושלים קרתא): פה ראיתי אדם דבוק בבוראו בכל ומכל! מן האדמו"ר הלך הרב בראך אל גיסו של הרבי, הרב הגדול רבי צבי־חנוך מבנדין זצ"ל. הם שוחחו שיחה ארוכה למעלה מארבע שעות. בשיחה זו ניסה הרב מבנדין לקרב את הרב דקאשוי ל,אגודה'. האחרון בירר את עמדתו והבטיח לעמוד לימין ה,אגודה' בכל דבר שלא יהיה נוגע לענינים הפנימיים של סלובקיה. ידידי שהיה נוכח באותה שיחה סיפר לי, על פי זכרונו, את דבריו של הרב מקאשוי אל הרב מבנדין, והם הם כמעט מלה במלה אותם דברים שפרסמתי בשם הרב דקאשוי ב„אירעאליט" בסיון תרצ"א — בהסכמתו. אחרי ביקור זה התקיים חילוף־מכתבים בין שני מנהיגים אלה. לדברי ידידי אמר הרב מקאשוי, כאשר עזב את הצדיק מבנדין: שמעתי תכופות על לבו הטוב של הרב מבנדין — יש בעולם עוד אנשי לב־טוב, אבל לב כל־כך שבור לרסיסים כשלו ראיתי היום בפעם הראשונה!...

הגר"ש בראך שימש לפני כהונתו בקאשוי כרבה של קרול, שם ישב שנים מספר וניהל ישיבה גדולה. קשה היה לו להתאקלם בקאשוי, שבה היו צרכי הקהלה מרובים והרבה דברים גזלו את זמנו של הרב, אשר כל לבו היה מקודש ללימוד התורה. הדברים הגיעו עד כדי כך, שבכפר גדול שישבו בו כמה מתלמידיו, החליטו אלה להזמין את הרב לשכון כבוד בתוכם, כדי שיהא פטור לגמרי מעול הרבנות וינהל שם ישיבה, הכל על חשבון התלמידים האלה. אבל הדבר לא יצא מן הכח אל הפועל.

אחרי שנים מספר, כאשר גאב"ד קרול רבי יואל טייטלבוים (כיום: האדמו"ר מסאטמר שליט"א, בברוקלין) הלך לעיר סאטמר, נמנו וגמרו אנשי קהלת קרול פה אחד לקרוא שוב את רבם מכבר, רבי שאול, שישב על כסא הרבנות, כסאו מכבר, ושלחו אליו חמשה מנכבדי העדה עם כתב־רבנות בידם, חתום מכל חברי הקהלה. במשך השיחה נכנס ובא למעונו ר' שמעון ארליך [יד־ימינו של הרב כל ימי שבתו בקאשוי, ובכל זאת: אגודאי נלהב, שהכין לי את הדרך בכל המעשה שעשיתי או שחפצתי לעשות בעירו] והגר"ש שאלו מה דעתו בזה. ר' שמעון השיב בלי היסוס: בודאי שעל הרב לקבל את ההזמנה. כאשר הלכו הנכבדים מקרול, אמר רבי שאול אל נאמנו: אתה רוצה לפטור אותי מפה? וזה השיב: ודאי וודאי, לרבי יש שלושה בנים ושני חתנים, כולם גדולי־תורה וכולם

מחוסרי פרנסה, ימסור נא הרבי את הרבנות דפה לאחד מהם (ידוע שבמזרח־אירופה, ובמיוחד בהונגריה, היה המנהג שהבנים הראויים ירשו את משרת אבותיהם)... רבי שאול השיב, שיעיין בדבר ואחרי ימים מעטים שלח את כתב הרבנות בחזרה לקרול, בכתבו שהוא מבין לכוונתם הרצויה, אולם אין ביכולתו להסכים — — —

כתבתי את הפרטים דלעיל מחיי גאון וצדיק זה, כי לפעמים הריני פשוט מתפלא שבני הדור הזה לא יודעים מאומה על הגדולים שחיו בתקופתם או רק מעט מקודם לה — והרי ידיעה זו היא כל־כך חיונית לעיצוב אישיותנו! שנו חכמים בלשון המשנה: „ברוך שבחר בהם ובמשנתם" — משנת גדולינו נכנסת ללבנו ע"י חייהם! כך שמעתי פעם מפי הגה"צ רבי עזרא מונק, גאב"ד ברלין. ואכן, גם משנתו של רבי שאול בראך היתה גדולה ושלמה. הוא כתב את ספריו ע"פ סדר א"ב (האות ו' נכפלה אצלו פעמיים: „וישאל שאול", וכן „ויבן שאול"). בס"ה כ"ג ספרים, מהם נדפסו עשר ספרים, והשאר אבדו ואינם.

**
*

מה הניע אותי להרחיב במסגרת זו את הדיבור דוקא על הרב מקאשוי? הדגשתי כבר: כמעט שלא ראיתי עוד אדם גדול שוויתר כל־כך על כבודו ושעשה את עצמו „כאחד מאתנו", כפי שעשה הוא. עודני זוכר את ביקורי הראשון אצלו. הוא בודאי לא שמע ממני אף פעם, וכן היו לי שתי פגימות בולטות: „יעקה" ו„אגודאי", ובכל זאת איך קיבל אותי באהבה ולבביות! הוא נתן לי ברכת שלום בשפה אשכנזית קלאסית, וכאשר התפלאתי על כך, העיר: אתה מתמה? כן... אני „איש תרבותי"... למדתי שתי שנים בבית הספר היסודי בעיר מולדתי גויטרא! ומיד הוסיף ביידיש והדגיש: מה לנו לדבר בשפה שלהם, אחרי שיידיש היא שפת אבותינו והיא כל־כך נעימה! עתה קראתי בצוואה שלו לחברא־קדישא משנת תרצ"ט: „אזהיר מאד שלא יספידו אותי הן בביהכ"נ והן אצל הקהל שרגילים החפצים במנהגי חדשות לומר „נאכרוף" ולקבוע בספר הקהל דבריהם, וגם בכללות מי שאינו יכול לדבר רק בלע"ז אל יהין להספידני".

תלמידיו היו אגודים בחברת „גבעת שאול", אבל הוא ידע לעכב בעדם מלעשות כינוסי־כבוד וכדומה, מפני שתמיד חשש לפרסום וכיו"ב. גם פה בארץ־ישראל, היכן שחי ב"ה מספר הגון של תלמידיו, מיעטו התלמידים לעשות דברים לזכרונו ולכבודו בידעם את נפש רבם. רק פעם אחת בשנה

הם מתכנסים במעט פרסום — בבני־ברק — למסיבת הילולא עם סיום ש״ס ומשניות, באור ליום כ״ו שבט.

ובפרק זה, המוקדש לאחד מגדולינו שזכיתי להכירו ולהוקירו מתוך התקרבות יתירה — ואשר בה כיבד אותי כמעט עד יום עלייתו השמימה — ארשה לי להעתיק את נוסח המצבה שלו, אשר הוא ז״ל חיבר בעצמו:

פ״נ

הרב מו״ה **שאול** בן אלעזר, נולד כ״ט שבט תרכ״ה, נפטר ביום כ״ו שבט ת״ש, שימש בשלוש קהלות קדושות: קהל מאגענדארף וקה״י קראל וקה״י קאשוי, תפס ישיבה והעמיד תלמידים הגונים משנת תרנ״ב עד שנת ת״ש, חיבר ספרים מהם אשר נדפסו ומהם בכתב יד.

שאו עיניכם צעיר ורב
איך ימינו כצל עובר
וטוב שלא נברא משנברא
לו יתי׳ תכרע כל ברך — — —

לבסוף ארשום את הדברים הקדושים שבהם הוא פותח את הצוואה שלו: „אבקש שאל תכניסו גופי לבית הכנסת ואם יהי׳ שם אחד מיוצאי חלצי וירצה להספידני אל יתאר אותי בתואר־שוא: צדיק או גאון, ויכול להספידני שחיזקתי עצמי להעמיד תלמידים הגונים יראי השם ואוהבי תוה״ק לעסוק בה, וזכיתי לזה מברכות הגאונים מרן הגאון הק׳ מוהר״ר יהושע זצ״ל מבעלז, ומרן הגאון הקדוש מו״ה יחזקאל זצ״ל משינאווע, וגם בזה שמיום שהיה לי פרנסה מצומצמת נתתי מעשר בדקדוקו, ויותר מעשרים שנה האחרונים שנתתי חומש״.

זכות הגאון הגדול הזה תעמוד לזרעו, וגם לנו.

פרק חמישים־וששה

מצפון התנועה האגודאית

רבי בר פרידמן זצ"ל, מצ'ורטקוב

היינו מבכים עליו בפטירתו כדרך שבני־ישראל בכו על משה רבינו. כי כאשר ראה בקרב מחננו תופעות שסיכנו או אפילו רק טשטשו את הרעיון הטהור של „אגודת ישראל", מיד עמד בפרץ כמשה בחיר ה' והוכיח בדברים רבי־משקל, דברים שיצאו מעומק לבו הטהור וכן נכנסו וחדרו ללב כולנו.

והיינו מבכים עליו כדרך שכל בית ישראל בכו על אהרן הכהן. כי הוא היה מלא אהבה לכל זולת, כקטן כגדול, כאיש וכאשה. עודו מוטל על ערש דווי, עודו מתפתל ביסוריו הנוראים, דאג לקדושת הבית ולטהרת המשפחה.

בכינו עליו כדרך שהדור בכה על רבי, שהספידוהו בכל הכרכין. כי כרבינו הקדוש, דאג גם הוא ללימוד התורה. חינוך הנוער — למענו הקדיש רבי בר את כל עתותיו, ל„חדר" מסר את נפשו הטהורה. תמיד זירז את המזורזין, את מנהלי „קרן התורה", לחזק, לשפר ולבנות בתי תלמוד־תורה. הוא זרזם להכשיר לנוער מקצועות, אשר יבטיחו את היהדות ואת היושר של בעליהם. כסולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה — כן יהיה הנוער, הנוער האגודתי.

כאשר הוא הלך מאתנו, הבן הגדול של האב הגדול, בנו של האדמו"ר הקדוש מצ'ורטקוב רבי ישראל זצ"ל, זכרנו את השעה שרבינו הקדוש הלך לעולמו, ושמענו את הדברים שדיבר רבינו הקדוש באותה שעה, שמענו והבינונו: „לבני אני צריך". נכנסו בניו אצלו. אמר להם: „הזהרו בכבוד אמכם, גר יהא דלוק במקומו, שלחן יהא ערוך במקומו, מטה תהא מוצעת במקומה" (כתובות קג).

נפטר ביום כ"ד אלול, שנת תרצ"ו.

עוד אנו שומעים את דבריו האחרונים של רבי ברניו היקר והאהוב. ודבריו אינם מופנים רק לבן ולבת, ליוצאי חלציו היקרים, שהם יכבדו ויקדישו את זכרונו באהבתם לאמם ובשמירת הקדושה ששרתה על ביתו הנאצל, אלא דבריו מופנים לכל אלו שהיו אתו בעבודה לטובת אגו"י. בכל אלה שאהבו כמוהו את ה,אגודה', שראו בה כמוהו את הצלת עם ישראל — ראה את בניו. „לבני אני צריך": ואם אני עצמי לא אוכל עוד לבנות את בניננו, יבואו הם וישלימו את מה שאני התחלתי ולא השלמתי.

„הזהרו בכבוד אמכם": „אגודת־ישראל" היא אמכם, כבדוה, שמרו את משמרתה, שלא יטשטשו את רעיונה, שלא יעמדו במקדשה זרים שמחלישים את כוחה ומחשיכים את זוהרה. עשו, עשו, תחזקנה ידיכם: עם ישראל זקוק לאגו"י במלחמתו הקשה עבור האמת.

„נר יהא דלוק במקומו": ידעתם כי כל ימי הלכתי ועסקתי באורו של עולם. כל ימי לחמתי, שכל הנוער שלנו ילמוד. תמיד הדגשתי, שהישיבות הן מקור חיינו, אך הן תלויות — בכוחן ובהשפעתן — במצב ה„חדרים". ה„חדרים" הטובים הם השער לישיבות טובות. „אל תגעו במשיחי" אלו תינוקות של בית רבן — ואז: „ובנביאי אל תרעו", אלו תלמידי חכמים (שבת קיט).

„שלחן יהא ערוך במקומו": זכרו ואל תשכחו מה שדרשתי תמיד, אם אין קמח אין תורה. אנו מחוייבים לשאת את משא הבחורים אחרי שעזבו את ה„חדר" או את הישיבה, להכין להם מרעה שיפרנס אותם „בכבוד". ה,אגודה' מחוייבת לפעול גם בזה, כי בבית המקדש היו המנורה והשולחן יחדיו.

„מטה תהא מוצעת במקומה": „והיה מחניך קדוש ולא יראה בך ערות דבר". הזהרו בטהרת המשפחה, כי רק הטהרה מקרבת את השכינה. טהרת המשפחה היא הערובה לעתיד המשפחה, לעתידו של הכלל כולו.

כן, עוד היום אנחנו שומעים את הקולות, שמדברים לכולנו בשמו של רבי בר, שמדברים לכולנו מתוך קדושת חייו ופעולותיו. הוא מזהיר, מזרז ומלהיב אותנו גם אחרי מותו.

לשם שמים! — זה היה תוכן חייו. ממנו דקדוק מעשיו, אהבתו כלפי הבריות וקפדנותו נגד עצמו, ממנו מרצו ואהבתו לאגו"י, ממנו כל אישיותו הכבירה. אהבנו כולנו את האיש הטהור הזה, אהבנו אותו מתוך יראת כבוד עמוקה.

„מתהלך־בתומו צדיק אשרי בניו אחריו" — נלך אחריו, ואז נהא מאושרים. לשמו ולזכרו תאוות נפש!

פרק חמישים־ושבעה

הרב וקהלתו

רבי עזריאל (עזרא) מונק זצ"ל

אב"ד „עדת ישראל" בברלין

א.

„והיו עינך רואות את מוריך ואזניך תשמענה דבר מאחריך לאמר זה הדרך לכו בו כי תאמינו וכי תשמאילו".
(ישעיה ל, כ־כא)

שני מחנכים גדולים מצויים בעולם, המחנכים את היחיד ואת הכלל כולו: המופת של אישים גדולים, והנסיון.

הנסיון — מורה עניני, בלי פאטוס וללא שום הפרזה. הוא חרות בלבו של כל מי שרוצה לשמוע אליו. ברם, הידיעות שהוא מביא לנו מבוססות על העבר. וכך יתכן שהווה שונה דורש הכרות אחרות ותוצאות שונות מאלה שהנסיון ציוה. המופת — החי לפנינו — ממלא פירצה זו. וכאשר אנו זוכים לשני הדברים המועילים גם יחד, כאשר אנו שומעים את הדי העבר ורואים בעת ובעונה אחת באיזו מדה משפיעים הם על האנשים הגדולים של ההווה; על ידי שתיהם יחד, השמיעה והראיה, קובעים גם אנו את חיינו ואת דרכנו והולכים בטח, בלי לנטות ימין או שמאל.

חוג גדול של עמנו רואה עוד היום בצורת הארגון אשר אליה שאפה היהדות החרדית הבלתי־תלויה, ואשר מצאה את התגשמותה ביסוד קהלות נפרדות — ועוד ביתר הבלטה ביסוד „אגודת ישראל" — את הצורה הליגאלית היחידה. הוא סומך על פסק־דינם של שני הגאונים, מייסדי הקהלות הבלתי תלויות בפרנקפורט [הש"ר הירש זצ"ל] ובברלין [הגר"ע הילדסהיימר זצ"ל], בהצביעו גם על הברכה הכפולה שצמחה מקהלות אלה:

נפטר ביום ב' מרחשון, שנת תש"א.

הן באופן ישיר כנושאות חיות של היהדות החרדית הטהורה מול „יהדות הזרמים", הן באופן בלתי־ישיר כמצפון המעורר את כל אלה שנשארו בקהלות האלה. הקהלות הנפרדות יכולות לבסס את זכות־קיומן על הנסיון העשיר של כמה וכמה עשרות שנים.

לעומתם טוענים חברי ה„קהלה העברית" — שהיא הניגוד לקהלה החרדית — שהיו גם גדולים בתקופתנו, אשר ערערו על פסק־דינם של הש"ר הירש והר"ע הילדסהיימר, באמרם שהבסיס לאותו פסק היה ענין של טקטיקה ורגש, וכי העקרון של הפרדה אבד את ערכו אחרי ש„חוק היציאה" עשה פעולתו המבוקשת; ובזמנים כאלה של ימינו צריכים הכל להיות מאוחדים, ואנו צריכים לוותר על עמדותינו ולהיות קשורים מחדש בכלל כולו.

ואמנם כן: מודים אנחנו שנסיונות העבר אינם יכולים לקבוע את דרכי ההווה, במדה ותנאיו הם חדשים לגמרי, צרותיו מרובות וצרכיו משתנים חדשים לבקרים. ובכן: מי מראה את הדרך הישרה לאלו שמהססים ומפקפקים?

והיו עיניך רואות את מוריך! — המופת של גדולינו האידנא הוא שקובע ומחליט, הם מבררים את הסבך ומאירים את החושך, הם אומרים לנו מה לעשות, ואיך ולאן ללכת — — —

הבה נפשיל עינינו לעילא ונעקוב אחרי הרב עזרא מונק — כמנהיגה של היהדות החרדית וכמרא־דאתרא של קהל „עדת ישראל" בברלין, והנה יראו עינינו את המורה, וכבר אנו יודעים, שלמרות כל השינויים, הרי הדרך של אתמול היא גם הדרך של היום ושל מחר, היא היא הדרך היחידה לכולנו.

וגם המהססים, וגם אלה שרוצים להחליש את יסודות „ההלכה של היציאה" — אל ידאגו: כי רואים אנו בבירור את הדרך הישרה שמורינו הולכים בה לפנינו ומלמדים אותנו: „זה הדרך לכו בו".

***

כדברים האלו כתבתי ביום מלאות שבעים שנה לרבינו היקר והאהוב, בתקופת ישיבתי בקופנהגן.

ב.

„וידעת היום והשבת אל לבבך" (דברים ד, לט)

קהלת „עדת ישראל" בברלין לפני ארבעים־חמישים שנה, ניצבת כמו חיה לפני עיני. שלושה אישים דגולים הטביעו בה את חותמם: „הרבי", ר' דוד־צבי הופמן זצ"ל, „הרב", ר' עזרא מונק זצ"ל, והרב ד"ר מאיר הילדסהיימר זצ"ל. הם היוו לחוג גדול באשכנז — וגם מחוץ לגבולה —

הראש והמצפון והלב של היהדות החרדית. בית־המדרש־לרבנים, הקהלה ובית־ספר־לדת — אלה היו שטחי פעולתם המיוחדים. כל העולם היהודי כולו, בבעיותיו ההלכתיות והמדעיות, בשאלות של השקפה ושל ארגון, במימון צרכיו ההומניטאריים וכו' — זה היה שדה פעולתם הרחב יותר. ולצידם רואה אני כרביעי, את איש המחשבה והחקירה ד"ר יוסף וולגמוט זצ"ל, שעזר לכל אחד מן השלושה בעבודתם ומשך לחוג ה„עדת" כמה וכמה לומדים וחוקרים מצויינים, כחברים בהוצאת הירחון הספרותי־חרדי „ישורון".

עבורנו היתה ה„עדת" מרכז העולם — וארבעת האנשים האלה יצרו לנו את המרכז הזה. „גיפס־שטראססה" ו„ארטילרי־שטראססה" היו גם עבור לא־ברלינאים, יותר משמות של רחובות סתם, הם היו מושגים שבהם קשורים סיכויים ותקוות. הם היו לנו, ליהודי צפון־אשכנז, מה שהיו לחברינו מדרום־אשכנז ה„שיטצנ־שטראססה" וה„פרידברגר־אנלאגה". ועוד היה בברלין רחוב שלישי: ה„היידרייטר־גאססה", לא כמקום „הסינאגוגה הישנה", אלא כמקום „בית המדרש", מקום הלימוד והמעשה, מקום דירתו של הרב חיים ביברפלד, האיש בעל הלב הרך והמרץ החזק לשמור את כל דבר שבקדושה וליצור מוסד חינוכי גדול כדי להנות בו אלקים ואדם.

המבקר מן החוץ ראה תמיד את ה„עדת" רק מבחינת חשיבותה עבור כל העולם כולו. את ה„עדת" כקהלה לא הכיר, כי רק במקרים נדירים מראה הקהלה את ערכיה הפנימיים לאדם מן החוץ.

גורלי הטוב הביא אותי לברלין באמצע חורף שנת תרצ"ב. מיד הייתי לחבר נאמן של ה„עדת" ונתרשמתי מאד מחיי הקהלה. למרות שפעולתה לטובת העולם כולו נתמעטה כבר אז, כתוצאה מן המצב הפנימי באשכנז, וגם הקשר בין הקהלה ו„בית המדרש לרבנים" לא היה שוב הדוק כל־כך כמו בזמנים קודמים. ראיתי את הקהלה כ„קהלה" בכל יופיה וזיוה. ה„ארטיללרי־שטראססה" לא היתה יותר המרכז המזהיר. ה„זיגמונדס־הוף" פרחה כמרכז חדש של פעולות הקהלה: בניני הפאר של בית־הכנסת ומוסדות החינוך, העידו על רצון כל חברי הקהלה, לשאת את המשא הגדול מתוך שמחה פנימית. במוסד החינוכי ובבית החולים של הקהלה, מוסדות לגאון ולתפארת, התאמת הכלל ש„אין לך דבר העומד בפני הרצון". ראינו בחוש איך שהארון נושא את נושאיו — ורבים רבים מבני הקהלה היו הנושאים האלה.

באתי, כאמור, מהמבורג לברלין. אולי היו בהמבורג מסורות עשירות יותר, בעלי־בתים מלומדים יותר, בראש הקהלה עמד „הרב", רבי ומורי הגאון הגדול ראש"ב שפיצר; אבותי ואבות־אבותי היו ילידי המבורג —

ובכל זאת: בהמבורג הרגשתי כ„גר" ובברלין ה„נכריה" הייתי תושב מיום בואי לשם. מה היה הכח המופלא שמשך אותי כל־כך? מה שהיה טבעי למדי בעיניהם של אנשי ה„עדת", היה בו עבורי משום חידוש גדול. הקהלה, „קהלת היוצאים", היתה באמת ובשלימות ה„איינהייטס־געמיינדה". היא חיתה לפי חוקיה, זאת אומרת: לפי חוקי התורה, בלי שום הפרעה מן החוץ; דרישותיה נאמרו בשפה ברורה ובלי פחד מפני אחרים, ללא שום תשומת־לב לזרמים. הכיוון היה ברור, העמדה בלי שום לחץ מצד אחרים. אם בהמבורג נחשבתי כ„קיצוני", הרי כאן הייתי בעל־בית נורמלי, ככל שאר חברי הקהלה.

זה היה הבסיס, אשר עליו פרחה הנאמנות לרב. אף איש לא העיז לנגוע בסמכותו הגדולה, אשר מעליו התפתחו הקשר האינטימי של כל אחד בכל אחד, והרצון להקריב לתועלת הקהלה ולקיום מוסדותיה כל קרבן. מבחוץ העיבו כבר עננים שחורים, אבל בפנים, בחיק הקהלה, היינו כולנו בטוחים. מי שחי בברלין והיה מחונן בשכל ישר, מוכרח היה לדעת כי מקומו יכירנו ב„עדת" ורק ב„עדת". „וידעת היום — את ההווה — והשבות אל לבבך"!

ג.

„כי שפתי כהן ישמרו דעת..." (מלאכי ב, ז)

מה שאמרנו בפתיחה ביחס לנסיון, שהוא חשוב עבור ההווה רק על ידי המופת, דבר זה שייך במדת־מה גם לפוריותו של כל רעיון. התגשמותו בעולמנו תלויה באנשים שהם נושאי הרעיון. המדרש אומר, כי מי שמגיד דברי חכמה בלי לבביות, מוטב שלא יגיד כלל. המורה האמיתי מגשים את הרעיון על ידי מופת חייו ופעולותיו. וזה היה, איפוא, אושרה של „עדת ישראל", שבראשה עמד הכהן שישמור את הדעת על ידי חיי עצמו, על ידי פעולות נשגבות. חייו בתורה הראו לכל אחד ואחד את גדולת וקדושת התורה, את כוחה לבנות על ידי מצוותיה את החיים של הכלל והפרט.

לפני זמן רב ביקרתי את הרב מונק זצ"ל והסבתי אל שולחנו. הוא השמיע באזני פירוש לגמרא הידועה בסוף מסכת מכות: „בא דוד והעמידן על אחת עשרה". מה שפירש אז שכחתי מכבר. אבל דכירנא: כשבאתי הביתה וסיפרתי למורי ורבי זצ"ל — מחותנו לאחר זמן — את תוכן דברי הרב מונק, הגיב: „הרב מברלין יכול לפרש כן, כי הוא עצמו דובר אמת בלבבו כרב ספרא".

דברי רבי ומורי, שהיה מתון מאד בדבריו ובדיונו ולא הפריז אף פעם, חיו בלבבי גם כאשר ביקרתי בזמנים מאוחרים יותר, ביחד עם חברים־לדעה, את הרב של ה„עדת", או כאשר שמעתי את דבריו על הדוכן בוועידות או בשיחות עם אנשים של „הצד האחר". זכרתי את דברי מורי ורבי והבנתי, מדוע עמדו לפניו גם ה„אחרים" ביראה עמוקה ובטחו בו בכל עת.

מפני שהרב מונק זצ"ל היה סמל ההתגשמות של האמת השלמה, הצרופה, לפיכך זכה לפעולותיו הגדולות, לכן ראו בו הכל את „המצפון של הציבור היהודי כולו" ולכן זכה לנהל את קהלתו על מי־מנוחות גם בעתות־צרה, לכן נשארה ה„עדת" תמיד וכולה ה„עדת", גם הדור הצעיר שלה היה קשור ברב ובקהלתו בעבותות ברזל, והנחיל לבאים אחריו את הרעיון הגדול, את הירושה הקדושה: היהדות החרדית הבלתי־תלויה!

פרק חמישים־ושמונה

נפש נקיה ותמה

הרב ד״ר מאיר הילדסהיימר זצ״ל, מברלין

שבועות מספר לפני פטירתו חגג הרב הילדסהיימר זצ״ל את יובלו השבעים — לא! לא הוא חגג, כי החגיגה היתה רחוקה ממהותו המלאה ענוה, אלא אנו חגגנו — והאהבה אליו חיתה בכל הלבבות. שבועות מעטים לפני שהגיע קיצו עדיין פעל באנגליה לטובת מוסדות התורה, שהיו כל־כך קרובים לנפשו. ולפתע הלך המלך בכוחו לשמח את האחרים, הלך אל אבותיו, הלך אל אביו הגדול רבי עזריאל — וכה גרם לנו כאב, זו הפעם הראשונה.

הוא היה עבורנו כולנו סמל החיים. לכל מי שהיה שרוי בצרה, הראה את הדרך לרווחה, היינו עייפים והיה הוא תמיד ער, כרענו תחת נטל המשא והיה הוא תמיד העוזר, ואם כשלנו היה הוא המקים והמעודד.

„ווי לן דמיתנן, ווי לן דמיתנן״. כך אנו מקוננים ביחד עם רב המנונא. ווי לן שאנשים כמוהו אינם חיים לנצח, בשביל להראות לנו תמיד את „אורח החיים למעלה למשכיל (משלי טו, כד). „הי תורה והי מצוה דמגנו עלן״, כך אנו שוב מתנחמים מפיו של רב המנונא (ברכות לא). הוא חי לנצח וחייו הם נצחיים. שהרי כל טוב שאנו עושים, כל צדקה שאנו זורעים, כל אהבתנו לאח ולידיד — ממנו הם, מן המופת הגדול שהוא היה בקרבנו, ממנו אנו עוד שומעים את שיר־השירים, להיות טוב ולעשות טוב.

„פרי צדיק עץ חיים ולוקח נפשות חכם״ (משלי יא, ל) — גדולים היו כוחו וחילו לרכוש נפשות. אף פעם לא דיבר מעצמו ומפעולותיו, אבל זאת היתה הצלחתו: כל בר־נפש היה נאמן לו, היה מסור לו. הגדולים והקטנים, הקרובים והרחוקים, זקן ונער, במעונות פאר ובחדרי־עוני: מי שאך ראה אותו היה מאושר. הוא ברח מפני הכבוד והכבוד רדף אחריו,

---

נפטר ביום י׳ מנחם־אב, שנת תרצ״ד.

שום שאיפה לגדולות לא היתה לו, ומטעם זה נתנו לו כולם שבח והודיה עד שזכה למעולה שבברכות: אהבת כולם אליו.

„פרי צדיק עץ חיים" — הוא עומד לפנינו כאילן חי ומלבלב, הנושא פירות לנצח. על כל הפירות האלה לא אאריך בדברים. רק שאלה אחת אני שואל: מהיכן זכה לכוחו, לפעול מבלי להתעייף אף פעם? איך זה, שאף פעם לא שמענו מפיו: „לא", או „אי אפשר", או „אולי מחר או מחרתיים"? מהיכן היה תמיד לאיש הזה, הטרוד ביותר, „זמן"? — מפני שכל שורשיו ינקו מן ה ע ב ר, מפני שהיה מחייב את ה ע ת י ד ומתוך כך היה פעיל בכל ה ו ו ה! העבר: האב, זה היה הסוד, זה המקור, הוא רצה להיות אך ורק „ברא כרעא דאבוה", הוא ידע שיפה כח הבן מכח האב, כח הבן הוא יפה וחזק ביותר אם מקורו הוא כח האב. לכן רצה רק ל ה מ ש י ך את הדרך של צדקה וברכה ורחמים של ה„רבי", בדרכו של אביו הלך והלך, והכל היה לו טבעי, כמובן מאליו, אף פעם לא חשב על מעשיו — לכך לא היה לו פנאי — אלא הוא עשה מ פ נ י שאביו עשה, כ מ ו שאביו עשה.

זאת ועוד: הוא ראה את העתידות. אם דיבר על „עדת־ישראל", או על „בית המדרש לרבנים", או על „אגודת ישראל", אם פעל לטובת ארגונים־לעזרה בלי שיעור, הנה תמיד ראה לפניו את התפתחות הדברים. ואם בא אליו עני או אביון — והם באו ממש בכל שעות היום — תמיד שאל בלבו: מה יהא על אלו אם אין אני עוזר להם?

ומפני שהוא היה תמיד ניצב בתווך, בין העבר והעתיד, לכן קידש את כל הווה, והתפקיד של ע ת ה היה לו התפקיד בה„א־הידיעה.

אומרים עליו שהיה טוב „מטבעו". אני חושב אחרת. כמה דאגות, אכזבות ויסורים היו לו, באופן טבעי היה עליו להתרגז פעם אחת לפחות, כמו שאנו כולנו, אבל הוא כבש את יצרו, כי הרגיש בכל רגע את כל האחריות המוטלת עליו, הוא היה תמיד ה„גדול — המצווה ועושה". ומפני כך היה הגבור ולבו היה תמיד ברשותו. הוא היה איש גדול, ומתוך גדולתו זכה לסבלנותו, לאהבתו לכל זולת. מתוך גדולתו — ולא מתוך טבעו — זכה ללבו הזהב, פשטנותו כיסתה את כל מדותיו, ולכן ראינו בו רק את האיש הריאלי, אבל באמת היה איש גדול — אור ה„מאיר".

כולנו אהבנו אותו בכל נפשנו; תודתנו ואהבתנו שומרות על קברו, עד שיבוא היום המקווה שבו ייקרא שוב לחיים חדשים, לתחיה הנצחית, לפעולה ולמעשה. נפשנו קשורה בנפשו העדינה של ידידנו, אהובנו ומורנו, ד"ר מאיר הילדסהיימר זצ"ל.

פרק חמישים־ותשע

ה„דעת סופר"

רבי עקיבא סופר זצ"ל, גאב"ד פרשבורג

כאשר מרן הגאון והצדיק רבי עקיבא סופר זצ"ל עוד חי בקרבנו, היו לנו, לאנשי שיכון פאג"י בסנהדריה־ירושלים, ימים של שמחה מפרק לפרק, בבואו להשתתף בבחינות במוסד „חתם סופר", העומד בין בניני השיכון לשם ולתפארת, או לרגלי חגים אחרים, שקיבלו משנה־זוהר בנוכחותו של האיש הגדול הזה, אשר ידע לכבד ולקרב אפילו את הקטן ביותר מתלמידי המוסד. ה„בחינה" וה„סיום" לא עמדו בסימן של אימה ופחד, שכן הרב וכל הפמליה שלו לא הכבידו את עולם על התלמידים, אלא לימדו בכל הנהגתם: „ביום טובה היה בטוב" — ביום טובתה של התורה היה עמה בטובה (קהלת ז, יד, ועיין במ"ר שם). בחינות וכיוצא בהן היו ימים־טובים וכימים־טובים הן חרותות בלב כולנו. התלמידים הרבו אז להשמיע „חידוש" לכבוד מרן וה„רבים" הראו את חיבתם ל„רבי" בדרשות או בדברי־תורה, וה„רבי" עצמו כיבד את העולם בדבריו הלבביים, דברי חיזוק ועידוד, דברים שתוכם רצוף אהבה, ככללו הידוע של רבי עקיבא (ירושלמי נדרים פרק ט, הלכה ד): „ואהבת לרעך כמוך — זה כלל גדול בתורה".

באסיפות אלה כיבדו גם אותי לומר דברי־תורה, כי התכונה להרים את קרן הזולת בעיני הבריות ולחזק את עמדתו בתוכם, גם היא היתה אחת מן המדות שמנו חכמים לצדיקים ושנתקיימו ברבינו ובבניו. תמיד תמכתי יתדותי, בהזדמנויות הללו, בפסוק שבתהלים (צז, יא): „אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה" [סופי תיבות: ר' ע'ק'י'ב'ה']. ידוע שבעל „אור זרוע" סמך על רמז זה למעשה וקרא את ספרו כנ"ל, כאות שמחה על המצאתו זו. אך הלכה למעשה

נפטר ביום ב' כסלו, שנת תש"ך.

אינו כן, והשם נקבע להלכה ר' עקיבא [באל"ף ולא בה"א]. אבל טעמי לא היה מה שהבאתי בשם בעל „אור זרוע", אלא מה שמצאתי בשם בעל ה„חתם סופר" בדרשותיו (דרוש לז' אדר תק"ס, פרשת תצוה, עמ' 252), כי בתיאור המובא שם אני מוצא את המאור שבחיי רבי עקיבא סופר, אשר החזיר אותנו למוטב.

בעל ה„חתם סופר" מבדיל בין אותם הצדיקים, רוב הצדיקים, שאור התורה נטוע בהם רק בכח, וכדי להוציאו לפועל צריך עבודת השמחה [כעין „והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה'" (מלכים־ב, ג, טו)] לבין אותם הצדיקים יחידי הסגולה, הישרים בלבותם ואינם מתפעלים מצער העוה"ז כלל, ש„להם הוא בהיפך, כי האור של תורה הוא תמיד בפועל ואינו רק בכח כי אם בפועל ממש ומשמחם עד שמוציא שמחת לבם מכח אל הפועל, נמצא אצל הצדיקים האור בכח ואצל ישרי לב השמחה בכח, וזהו אור זרוע לצדיק, אמנם לישרי לב שמחה, פי' כאילו אמר אור זרוע לצדיק ושמחה זרוע לישרי לב. והנה רצה הקב"ה לזכות את ישראל שלא יופסקו מדברי תורה לעולם, כי היא המגינה מכל צרה, ע"כ ציוה שירגילו עצמם על כל צרה שלא תבוא, מ"מ לא יבלבל דעתם ומחשבתם ותהי' עסק התורה זך ונקי ומצוחצח אצלם. ולזה אמר אצל המנורה המרמזת על אור התורה: ואתה תצוה את בני ישראל ויקחו אליך שמן זית זך כתית למאור, אעפ"י שהוא כתית מ"מ יהיה זך למאור, וכן אחז"ל להדיא שלכן נמשלו לזית שכותשין אותו וחובטין אותו ואח"כ מביאים אור לעולם, כך ישראל".

את דברי בעל „חתם סופר" אלה הזכרתי כמה פעמים בנוכחותו של הרב דפרשבורג, בנסותי ל ר מ ו ז בדברים אלו על תכונה מיוחדת זו, שהיא מדה נכונה שלו. היום שוב אין אנו רוצים למצוא רמזים. אחרי שנסתם עבורנו מקור זה עלינו רק להעיד, מדוע היה רבינו עקיבא זצ"ל בעינינו היחיד בדורו: מפני שהיה אור שתמיד הוא מאיר, והיה שמחה שתמיד היא פעילה, מפני שהיה אושר המשתקף בתורתו הגאונית ובכל צעד וצעד של חייו הפרטיים, הוא היה הצדקות והתמימות בהתגלמותן — ומפני שכל אלה רמוזים בפסוק, לכן הכרנו בו את הסוד של חייו הקדושים: אור, צדיק, ישר־לב ושמחה.

פסוק זה לשבחו של רבי עקיבא סופר, לקוח מפרק צ"ז שבתהלים, בו אנו רואים את פעולתו האדירה של בורא העולם בבריאתו, בעת שהוא שופט את כל עובדי פסל והכל רואים כי הוא עליון על כל הארץ, „מאד נעלית על כל אלקים". הקב"ה יחיד בעליונים, והאדם הצדיק יחיד בתחתונים.

מהי תכליתו של האדם בתחתונים? „בקשו חכמים לגנוז ספר קהלת מפני שדבריו סותרין זה את זה, ומפני מה לא גנזוהו, מפני שתחילתו דברי תורה וסופו דברי תורה". לא גנזוהו מפני הדברים שבתחילתו ובסופו. אין פירושם של „דברי", שמצאו בו דברים ברוח התורה, כי דברים כאלה נמצאים בספר בלי מספר, אלא נראה שהפשט הוא: שההתחלה והסוף מקיימים את העיקרים המכריעים של היהדות, שהם המוצא והתכלית של היהדות כולה.

המוצא: „מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול תחת השמש?" ואמרי דבי ר' ינאי: תחת השמש הוא דאין לו, קודם שמש יש לו (אם יעמול בתורה שקדמה לשמש — רש"י). המדרש בקהלת מדגיש: „עמלו" — בעמלו הוא דאינו עמל, אבל עמל הוא בעמלה של תורה. הפירוש הראשון מורה לנו את תכלית הבריאה. הפירוש השני מלמד אותנו את תכלית האדם. הקב"ה ברא את העולם, כדי להגשים את המוסר העליון, התורה אינה קנה־מדה גרידא לכל הנברא, אלא היא העקרון המהווה את הכל. ומה שנאמר ביחס לעולם כולו נאמר גם בשביל כל אדם, וביחוד בשביל כל יהודי: האדם לא נברא ליהנות מן העולם, אלא להשלים את עצמו בעולם.

והתכלית: „סוף דבר הכל נשמע את האלקים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם", מאי כי זה כל האדם? א"ר אלעזר: כל העולם כולו לא נברא אלא בשביל זה; ר' אבא בר כהנא אומר: שקול זה כנגד כל העולם כולו; שמעון בן עזאי אומר, ואמרי לה שמעון בן זומא: לא נברא כל העולם כולו אלא לצוות לזה (ילקוט, קהלת). בעל המוסר, המגשים את דרישות התורה, הוא קונה את העולם, לו יזרח השמש, לו מאירים הלבנה והכוכבים, לו תבשיל התבואה. הוא הוא שמעמיד את העולם בשווי־משקלו, הוא הוא הציר המרכזי שסביב לו מסתובב כל העולם.

תחילת הספר אומרת לנו, שהקב"ה ברא את העולם להגשים בו את המוסר; סוף הספר אומר לנו, שהקב"ה ברא את העולם לתת שכר טוב להולכים בדרכי המוסר: העולם הוא הכסא למוסר, כסא לצדיק!

**
*

אם הדברים דלעיל חורגים במקצת מדרך הכתיבה הפשוטה שאני שואף לה, היה זה כדי להראות לנו את העולם אשר בו חי הגאון מפרשבורג זצ"ל, כדי להגדיר את התפקיד אשר מילא בעולם זה. דברים נעלים כאלו יתכן להביע רק באמצעות רעיונות שהם מופשטים מעט. ועתה חוזרים אנו

אל ה„פרעשבורגר רב" שלנו, להחיות את זכרונו, כפי שהיה חי במעשיו הפשוטים בתכלית, שהיו — ואולי מטעם זה — גם כל־כך נעלים. אספר רק על דברים אישיים, מפני שהם קרובים ביותר ללב המספר וגם ללב הקורא.

באתי תכופות מוינה לפרשבורג, לא רק מסיבות גיאוגרפיות, אלא גם מסיבות פנימיות: התמונה של „האב והרב" של „העיר והאם" בישראל משכה אותי מאד מאד. כשבאתי בפעם הראשונה, היה זה דוקא ביום „פתיחת הזמן". מן הסתם היה הרב עייף מאד ואיש־אמוניו סרב להביא אותי לפניו. אמרתי לו: אינני בא להפריע את הרב, אני בא לבקש רשות לנאום אחרי הצהרים בחוג ה‚אגודה'. שמי: יעקבזון, מהמבורג. בין־רגע הופיע בנו הגדול, הגאון רבי אברהם־שמואל־בנימין (זצ"ל), והכניסני אל חדר הרב. „אתה אחיו של משה יעקבזון מהמבורג, הבחור הנעים והחרוץ למופת, אחיו של בעל־הקריאה שלנו?" ומבלי להמתין לתשובתי, הוסיף הרבי ופנה לבנו: אתה יודע מן הבחור למופת אשר עליו סיפרתי לך כמה פעמים, כולו נעימות וחריצות, כולו רצינות — ובכל זאת מלא חן! והיה לבי חם בקרבי כאשר שמעתי מפיו של שר התורה דברים כל־כך חביבים ומשביחים.

עתה פנה הרבי אלי: אותך אני מכיר כבר מזמן, מן העתונות, אתה רוצה לדבר אצלנו ב‚אגודה'? בודאי! ולא זו בלבד שאני מסכים, אלא גם אתן לך „נושא" לדרשתך, מדברי הפתיחה שאמרתי היום בישיבה: „הספר והסייף ירדו כרוכים מן השמים". תוכל לבאר כך לפני העולם האגודאי: או שהנוער יושב בישיבה ולומד — „הספר"; או שהוא לוחם בכל כוחו לטובת רעיונות ה‚אגודה' — „הסייף"!

כמובן שדברי ה„רבי" הראו לי את הדרך כיצד להשריש את רעיון ה‚אגודה' בלב צעיר וזקן בסלובקיה המערבית, במשך כל אותו חודש. אני מרשה לי לומר על מרן, שלמרות כל גאונותו בתורה נשאר תמיד ה„ג'נטלמן הגדול", תמיד מוכן לעזור לאחרים, נדבן, ענוותן. ואם הוא דרש פעם מן האחרים, היה מטעים את הדרישה במרגניתא טבא: „אבקשך לעשות ככה וככה, בזכות זקני בעל ה„חתם סופר" (ואם נסיתי לפעמים בשנים האחרונות לומר: נו, אולי גם בזכות רבינו עצמו? אזי הפסיק אותנו: לא, רק בזכות הזקן הקדוש, זכותו תעמוד לעושה ולעניין!).

הרב דפרשבורג היה המוותר הגדול וגם העומד־על־דעתו הגדול. כמסופר לעיל הזמין את אחי הבכור ז"ל לקרוא בתורה ב„מנין" הפרטי שלו. אחי ניסה כמובן להקריא בנוסח הפרשבורגי, אבל הרב הפסיקו: „כך

קוראים בהמבורג ?" אתה האורח אצלי ולמנהגך זכות־קדימה. ולעומת־זאת: אחרי חצי יובל שנים הייתי יחד עם מרן בחתונה פה בירושלים וכבעל „יארצייט" התפללתי מנחה, וכפי מנהגם בפאג"י התחלתי „ויצמח פורקניה", ומיד אחרי התפלה כמעט גער בי רבינו וחזר על הדברים אשר אמר לפני כחצי יובל לאחי ז"ל: „כך קוראים בהמבורג ?" והזהיר אותי להחזיק במנהג ובצורת אבותי (וכבר נכפל הסיפור לעיל, בפרק מ"א).

וכן בפעולתו הציבורית. הוא לא ידע משום דרישה אישית, אפילו לא דרישה מדינית. הוא ידע אך את הדרישה ההלכתית. לא מטעמים מדיניים, ובודאי שלא מטעמים אישיים, ניסה להשפיע כאן בירושלים שהוועד המקומי של רבני „אגודת ישראל" לא יעשה דברים שהם כעין השגת־גבול לזכויות „העדה החרדית".

לפני שלושים שנה, לפני הכנסיה הגדולה השלישית, שלח אותי מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל ישר מקופנהגן לפרשבורג, כדי לבקש מן ה„רבי" הסכמה לערוך את הכנסיה בפרשבורג. ההחלטה היתה קשה מאד עבור הרבי, אשר ידע כי גם רבים מרבני סלובקיה המערבית מבקשים זאת, אבל בסופו של דבר הכריע: לא אוכל להסכים, לא למעני ולא למען קהלתי וגם לא למען חברי הרבנים — אני מפחד פשוט פן תקלל „מונקאץ'" את זכרו של בעל „חתם סופר". בעל „חתם סופר" וזכרו הברוך היו בעיני רבינו ממש „קדשי־קדשים".

יתכן מאד שמרן זצ"ל הרגיש את עצמו גלמוד, מבחינות מסויימות, בשנותיו האחרונות — הוא, אשר לפנים היה המרכז החי של כל פעולה לכבוד התורה וארגוני התורה. עם זאת מצא, ודוקא בתקופה האחרונה לחייו, חיזוק ועידוד בהצלחותיו המופלגות לכונן מחדש בירושלים עיר הקודש את „פרשבורג התורתית" — אחד המושגים המקודשים ביותר של היהדות החרדית בעולם כולו. ראינו אותו בצוותא חדא עם הרב מצ'בין, הגאון האדיר רבי דב־בריש ווידנפלד זצ"ל, אשר בו היה קשור בעבותות משפחתיים ובידידות אישית. כן ראינוהו מיסב בריעות נאמנה עם ה„נירנברגר רב" בחיפה. ביקרתי פעם בפרשבורג יחד עם ה„נירנברגר רב", וגדול היה הכבוד שכיבדו שניהם זה את זה: „הרבי" מחה על היאלצו להיות הרבי של חברו זה, והתלמיד לא מיאן לוותר על זכותו להיות תלמיד של צדיק גדול זה. אבל זה היה דבר היוצא מן הכלל, ש„הרבי" מחה על היותו הרבי. בדרך כלל ראה בכל תלמיד, ואפילו בפשוט ביותר, מתנה טובה מגנזי מרומים. זוכר אני איך שפעם קרא את ה„תנאים" של זוג צעיר, כשהוא מוזמן מצד החתן. באמצע קריאת התנאים הפסיק והרהר קצת,

אחר סיים את הקריאה, ומיד פנה אל אחי הכלה: „אתם הבנים של... שלמד אצלי שמונה שנים רצופות בפרשבורג — ומה פתאום אני המיוחס מצד החתן — הלא הקרוב שלכם אני?! ואיך אפשר היה לך לשכוח שאביך ז"ל היה מתלמידי הקרובים — איך אפשר?! וכל אותו ערב היה „הרבי" שרוי בהתרוממות הנפש, על שמצא את בניו של אחד מתלמידיו המובחרים בתקופה קודמת!

**
*

אני יודע שלא יצאתי בשורות הללו ידי־חובה ואין בהם כדי לצייר תמונה משלמת של מרן זצ"ל, ואולי זה נובע מאהבתי העמוקה אליו במשך כארבעים שנה, המונעת אותי מלשרטט את קרני השמש בגבורתו. מחד גיסא הבנתי שרבינו עומד למעלה ממני ומדכוותי, ומאידך גיסא היטה הוא לנו את חסדו באופן כל־כך לבבי, עד שהיה קשה לנו למצוא את נקודת המוצא להשקיף ממנה על מרן זצ"ל באופן אובייקטיבי. ולכן, אף אם דילגנו — דגלנו עליו אהבה.

פרק ששים

רבה של נירנברג

רבי אברהם־יצחק קליין זצ״ל

הגאון רבי אברהם־יצחק קליין זצ״ל, רבה של ק״ק ,,עדת ישראל״ בעיר נירנברג — היה כל ימיו הלוחם הגדול למען התורה והיראה, לוחם אמיץ של ,,אגודת ישראל״ במשך עשרות בשנים, ויהיו ידיו אמונה עד ביאת שמשו.

,,הרב מנירנברג״ היה הנציג המכריע — בין בכתב ובין בעל־פה — של היהדות החרדית האשכנזית, בקביעת ההלכות העיקריות אשר עליהן מיוסדת זכות הקיום של ,,הקהלות הנפרדות״. לפני יותר מארבעים שנה התייצב כלוחם ראשון במלחמה זו וכתב ארבעה מאמרים גדולים ב,,איזרעאליט״ (1924) על נושא זה. ובמקום גדולתו — ענוותנותו. תחת איזה שם־עלום כתב את המאמרים האלה? ,,גביהא בן פסיסא״! ומי שיודע את תוכן הגמרא בסנהדרין (צא.) יעיד כמה עניוות מביעה בחירת שם־עלום זה.

אני מעלה על הכתב את השורות הבאות ביום שהוא בעל משמעות בחיי, יום ט״ו סיון, שהוא יום ה,,יארצייט״ של מורי הגראש״ב שפיצר זצ״ל גאב״ד המבורג, כי זכרונו של רבי ומורי פועל שאראה את האישים ואת העובדות בצורה הנכונה, וכי אראה ראשית־כל את עצמי באור הנכון.

זאת ועוד: בהרב שפיצר, בהרב קליין ובהרב עזרא מונק מברלין — שהיו גם מחותנים בקשרי־משפחה זה עם זה — רואה אני את ,,מועצת גדולי התורה של אגודת־ישראל באשכנז״ בצורתה השלמה, כעין ,,אוריין תליתאי״ (עיין: שבת פח.) — הרב מהמבורג בגדולת תורתו, הרב מברלין בעומק חכמתו, והרב מנירנברג בדקדוק־מצוותיו למופת. כן ראיתי בהם

נפטר ביום כ״ח טבת, שנת תשכ״ב.

כעין „עמא תליתאי": הם ייצגו את ההמונים של יהודי אשכנז, הפשוטים והנאמנים. הם עצמם היו מבית־המדרש של „הרבי" (רבי עזריאל הילדסהיימר) או מבית־מדרשו של ה„חתם סופר", ואף ניצנים מן האסכולה המוסרנית היו בהם — ובהקשר לכך אנו רואים עוד לפני עינינו השכליות את הדמות הנשגבה של „הרב מפרשבורג", רבי עקיבא סופר זצ"ל, אשר הרב קליין היה מכבדו כרבו האמיתי, למרות כל המחאות של מרן מפרשבורג. גם הרב שפיצר ראה ברבה של פרשבורג את דמות דיוקנו של בעל „שבט סופר", רבו המובהק במשך כמה שנים.

כבר שכחתי אימתי נפגשתי לראשונה עם הרב קליין — אם ראיתיו עוד בוועידת צירי‌ך (תרע"ט) או מיד אחרי שובי מציריך לאשכנז (בשנת תר"פ); אבל אני יודע, שהחל מהיום הראשון שזכיתי לפגשו, הייתי כפוף לו ושאלתי בעצתו העמוקה בשאלות החיים הפרטיים, ועוד יותר — בחיים הכלליים. תשובתו — בין בכתב ובין בעל־פה — היתה תמיד מלאה אדיבות, מלאה לבביות, וראש לכל: מלאה חכמת התורה.

הוא היה קשור בעבודת „קרן התורה" באשכנז. לכל השאלות החינוכיות השיב בדקדוק למופת, ולמרות שהיה אז (בשנת 1924) טרוד מאד בעניני הלכה (ראה לעיל) נשא בוועידת „קרן התורה" בהמבורג (תרצ"ד) את הנאום המרכזי: „כיצד יחנך היהודי באשכנז את בנו להיות בן־תורה?" הוא דאג לדברים הרוחניים, אבל כמעט באותה מדה גם לצרכים הגשמיים. „קרן התורה המקומית בנירנברג", אשר בראשו העמיד את הזקן העדין והמסור מר יוסף גולדשמיט, היתה לנו תמיד מקור להכנסות חשובות. אף פעם לא הצטרכנו לבוא לנירנברג לשם „זירוז", הרב עצמו היה המזרז התמידי.

כאשר שמענו על דחקות השוררת בתוך ביתו של הבעל־תשובה הגדול ד"ר נתן בירנבוים ז"ל — „הגאון בתשובה" ככינויו של האדמו"ר רבי ישראל מצ'ורטקוב זצ"ל — וידענו שמורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל היה אז טרוד למעלה ראש בענינים כלליים, הבאנו את המצב לפני שני המחותנים: הרבנים קליין ומונק. תוך ימים ספורים נוסד על ידם „ארגון ידידי נתן בירנבוים", אשר דאג באופן דיסקרטי לצרכיו של ד"ר בירנבוים, העשיר בדעה, עד שהיגר להולנד.

בכלל היה הרב קליין לא רק „רב להוראה", אלא באופן די בולט: „רב להושיע". כאשר הייתי בסוף שנת תשכ"א בניו־יורק ודרשתי בחוג של יהודים מדרום־אשכנז — ובראשם יהודי קהלתו „עדת־ישראל—נירנברג" — על אישיותו של הרב קליין וסיפרתי זכרונות מחגיגת יובלו ה־25 כרב

בנירנברג ומן הנאום שנאם שם איש־אמוניו המסור מר פרנקפורט על „דרכי הצדקה" של הרב (הוא גילה טפח וכיסה טפחים הרבה...); כאשר דיברתי על „שיר השירים" זה של הרב מנירנברג, ראה הקהל, אשר רבים ממנו היו עוד נוכחים באותה חגיגה בנירנברג, בתיאור זה את התמונה הנעימה והנאמנה ביותר של הרב. הם ראו את רבם בכוחו הנפלא כ„אח בצרה", הם ראו את המעין שמימיו לא כזבו אף פעם.

גם אני עצמי זכיתי להציץ מעט לתוך נשמתו העדינה והאצילה. הדברים היו לפני כארבעים שנה, הם „היסטוריה" — ולכן מותר לגלותם...

נראה שכתוצאה מהסכסוכים הפנימיים בפרנקפורט, לרגלי בחירת ממלא־מקומו של הגאון רבי שלמה־זלמן ברויאר זצ"ל, התרחקו מעט שני הידידים רבי יעקב רוזנהיים והרב קליין איש מרעהו, גבה טורא ביניהם.

אחרי זמן, לרגל יובלו הששים של רבי יעקב רוזנהיים, הוציא לאור ידידנו מר הייגריך אייזמן את „ספר היובל". מובן מאליו, שרבי יעקב רוזנהיים לא נטל כל חלק בהכנות להוצאת „ספר היובל". הוא עצמו טרוד היה להביא לדפוס את קובץ מאמריו ונאומיו „אהלי יעקוב". ואע"פ כן שמע — אולי מפי אייזמן עצמו — שהרב קליין לא רצה להשתתף בספר היובל. רבי יעקב רוזנהיים כתב אז אלי, שספר לכבודו בלי השתתפותו של „הרב מנירנברג" יגרום לו צער וגם בזיון, והוא ביקש ממני להעביר את דבריו להרב מנירנברג. הדבר היה קשה לי. היה עלי למלא את שליחותי, אבל לעומת זאת ידעתי שאין בכוחי להשפיע על הרב קליין בדבר שכבר החליט עליו. לבסוף שלחתי את אגרתו של מורנו זצ"ל אל הרב קליין בתוספת מילין אחדין, איך קשה גם לי לראות את רבי יעקב רוזנהיים ביום יובלו שרוי בצער, שציער אותו — ואף כי בודאי שלא במתכוין — דוקא האיש אשר אהבו וכיבדו כל כך... אחרי שבועות מעטים החזיר לי הרב קליין את המכתב והוסיף, שבאותו יום שלח את חלקו לספר היובל לידי אייזמן. ודאי היתה ההחלטה תוצאה של מלחמה פנימית: הרב קליין ניצח את עצמו, הוא ידע לשכוח או לסלוח. בהחלטתו האדיבה היה משום ריוח גדול לכולנו: יצירתו המחקרית „רמב"ם או מאיימוני'דס" היא לפי דעת מומחים, אחת התרומות החשובות ביותר לכל הספר — — —

אותו ערב בניו־יורק, בו ראיתי איך מפכה אהבה בלי מצרים בלבבות חובבי ותלמידי הרב, עורר את הרהורי: „איך זכה הרב קליין לאהבה ונאמנות כזו", ועלו בזכרוני הדברים שאמר דודי הרב משה יעקבזון זצ"ל, בהספד על אחי הבכור משה זצ"ל: אמרו חז"ל, מהיכן זכה משה לקרני ההוד? מדיו שנשתייר בקולמוסו; כאשר משה כתב את התורה על פי

השם, כתב רק את ה„מה" של המצוות, את ה„איך" אי־אפשר היה לכתוב. את ה„איך" הוא הראה לעם על ידי חייו עצמו — והדיו שנשאר ע"י זה הקרין את פניו... ה„איך" בעשיית המצוות ע"י הרב קליין: כאשר בנו הקטן שאל אותו, איזו ברכה הוא אומר על העישון? הניח את הסיגריה מידו וכל ימיו שוב לא עישן יותר — הוא, המעשן החזק. באותו רגע זכר את המאמר: „כל הנהנה מהעולם הזה בלא ברכה" — והסיק את המסקנה החריפה, להיגמל, כדרכו מתמיד כאשר הדבר נוגע לעצמו. אינני יודע אם הסיפור הזה הוא אמיתי, בכל אופן הוא מראה לנו את המקורות, את ה„איך" של מצוותיו, והוא מברר לנו את מקור השפעתו על הקרובים וגם על הרחוקים.

וכאשר דפדפתי אחר כך בזכרונותי, לבדוק אם רשמתי כבר על „קידושא רבא" שקידשנו יחד בביתו של מרן הרב מפרשבורג, ביום ט"ו אייר תרצ"א, לא מצאתי שם רשימה על כך. אבל כמה דברים טובים אחרים מצאתי כתובים על שבת נעימה זו, אשר במרכזה עמד ה„נירנברגר רב" כאורחם של צא"י, אבן הפינה של פרשבורג החרדית.

וכאן מקום אתי להעתיק ממה שרשמתי על אותם ימים אחר־כך ב„איזרעאליט", סיון תרצ"א: „ביום הראשון בבוקר נסענו (הרב קליין ואני) מפרשבורג לנויטרא להקמת המצבה על קברו של הרב הבלתי שכוח רבי אברהם־אהרן כ"ץ זצ"ל, ביום ט"ז אייר, ולוועידת צעירי ה„אגודה" בסלובקיה ביום י"ז אייר, לשם ולזכר רבם האהוב ומנהיגם היקר... אחר כך נערכה ועידת הנוער באולם־הפאר של הקהלה. שם נאם הרב קליין לפני אלפי איש על מייסדה (האב) ועל נשיאה (הבן) של אגו"י הסלובקית. אי אפשר לי לתאר את רושם הנאום הזה, שהלהיב את כל הקהל.

„מהיכן זכה משה לקרני הוד?" מהי מהותו של המנהיג האמיתי? מתוך התשובות על שאלה זו נוצרה התמונה של נושא הדגל והלוחם הגדול. הרב קליין השכיל להסביר בדברים הנכנסים ללב, מדוע אגודת־ישראל, דוקא היא, נעשתה לכנורו וגם לחרבו של המנוח הגדול. ומדוע הוא, דוקא הוא, נעשה לבחירו של הנוער האגודתי" — — —

כאשר הבאתי למעלה את הציטוט בשם דודי, כשבח על אחי ז"ל, לא זכרתי את דרשת הרב קליין בנויטרא, ובכן: נראה שסוד נעים טמון בדברים היקרים האלה: „מהיכן זכה משה...?" הרב קליין גילה את הסוד כאשר תיאר את הרבנים הגדולים של נויטרא בכל תפארתם, אני גיליתי אותו כאשר ראיתי את דרכו ומהותו: האיש הטהור, האיש המזוקק שבעתיים, האיש האמיתי, בלי שום כחל ושרק.

המטיף משתמש בפאטוס ובעוד כמה דברים חיצוניים, צדדיים, במטרה להרבות את השפעת נאומו. הרב קליין לא ידע מכל אלה ודוקא משום כך היה נואם משפיע. מתוך דבריו דיברה אישיותו, היא פעלה את פעולתה הגדולה. היא השאירה אחריה ברכה. ולכן היה הרב קליין הנואם „הגדול" ונשאר כזה גם בשנות הגבורות. הוא דיבר מעט, לאט, אבל עוד בערה מתוכו אותה אש, „האש מן השמים", עוד יקדה בנפשו אותה שלהבת, „שלהבת־י־ה".

הוא לא אהב כשתלמידיו קראוהו „רבינו". גם עלי אסר לכנותו כ„מורי", אע"פ שקיבלתי היתר־הוראה מידיו הטהורות. באותו שעה התנה, שהיתר זה אינו מחייב אותי ואינו מזכה אותי לראות בו את את „הרב" ולקראו „רבי"...

בשנת תש"ט באתי לחיפה. את הרב הישיש רבי ברוך מרקוס זצ"ל, עדין הנפש, ביקרתי מיד, והוא הזמין אותי באדיבותו הגדולה להשתתף בעבודת הרבנות־הראשית. הבטחתי למסור את תשובתי תוך שלושה ימים. התקשרתי עם הרב קליין וביקשתיו לקבוע לי זמן לבקרו, מפני שיש לי שאלה חשובה — עבורי. הוא הזמין אותנו — את אשתי ואותי — למוצש"ק וכמעט עוד בטרם נתן לנו „שלום" מיהר להדגיש: „עצה כן, כפי כוחי, אבל לפסוק לך שאלה — לא! מה לי בזה? הרי אתה יודע מה שאמרתי בפירוש בנתינת ההיתר..." ובשום אופן לא הסכים ששאל שאלה. בלית־ברירה ביקשתי את „עצתו" בענין הרבנות בחיפה. „עצתי — אבל זו אך ורק עצתי: לא תשתתף שם. העבודה שם אינה לפי מזגך ומהותך". שאלה שניה (דהיינו בקשת־עצה שניה): „איך אפשר לחנך פה את ילדינו, הילדים שלנו ותלמידותינו?", שאלה אשתי. הוא החריש זמן־מה ואחר־כך אמר: „רק נגד הזרם פה!" וכאשר אשתי הדגישה, שהחינוך „נגד" הוא קשה מאד, שתק שוב זמן ממושך ואז אמר: „אינני יודע עצה אחרת, אך אולי תנסו לעלות לירושלים, שם תנאי החינוך הם קלים יותר מפה".

היינו עשרה חדשים בחיפה, בקשר תמידי עם הרב קליין ועם האדמו"ר מויז'ניץ־סרט. במדה האפשרית נסינו לקיים את עצתו של הרב קליין — ואולי עי"ז זכינו שרוב בנותינו נישאו לחרדים, אחדות אפילו ל„קיצונים"; ולא מעטות מהן חיפשו ומצאו מקום להוראה דוקא בפינות ה„ימיניות" ביותר.

בחיפה ביקרתי את הרב הגדול הזה תכופות. היה נראה לי שדאגות שונות מכבידות עליו, וגם כי השקפתו על כל הדברים היא מעיקה ביותר. גם בריאותו לא היתה כל־כך במצב טוב ופניו נפלו מעט, אבל בתוך־תוכו

ראיתי בו גם אז את „הרב האהוב מנירנברג" ואהבתי אותו אהבה עמוקה, אהבה של אז, של שנות „הזמיר".

אחרי פסח תש"י ביקרתיו ומצאתיו מדוכא ממחלת בן־משפחתו, אבל תמיד גבר הבטחון הבלתי מוגבל על הדכאון. באותם ימים הבנתי שהאיש הגדול הזה, אשר כלפי חוץ היה נראה כגלמוד, חי בקרבו חיים משפחתיים עשירים וקשור בכל רגע לבנות, לחתנים ולנכדים. כאשר כתבתי לו שנכדו המוכשר והמחונן ר' זאב וולף הראה לי תשובה ב„נודע ביהודה" על שאלה כעין זו שפרסמתי כ„תורת עצמי" (ב„הבאר" של ישיבת „באר יעקב"), השיב לי מיד. מכתבי הגיע אליו בשעת מצב גופני לא־טוב, והיתה איפוא שמחתו כפולה, עד שנפשו השמחה גברה על גופו החלש.

**
*

כאשר מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל התאונן בשנות זקנתו המופלגת כי קשה לו ללמוד גמרא בעיון, השבתיו כדי לעודדו מעט בדברים משל אבא מארי ז"ל, שהדברים האמורים אצל תלמידי־חכמים מזקינים ש„דעתם מתיישבת עליהם" אינם מתייחסים לחריפות וכדומה, אלא רוצים להראות לנו את הזקן בזוהר א י ש י ו ת ו, שדעתו מתיישבת ע ל י ו. חכמתו, חכמת התורה, משתקפת באישיותו. במדה שגופו מתרופף, כוחו הפנימי פורש יותר ויותר את כנפיו. השיבה היא עטרת תפארת לאדם המושלם בכל מדותיו.

וכך עומד לפני עיני־רוחי גם ה„גירנברגר רב" היקר והנעים, כה ראיתיו בזוהרו השלם בפגישתנו האחרונה: א ב ר ה ם היה היחיד שנקרא „אוהבי" (ישעיה מא, ח), מפני שעשה את הנפשות; י צ ח ק „מחווי להו הקב"ה בעיניהו" (שבת פט) — להגשמת תפקיד כפול זה פעל כל חייו מורנו הגדול והטהור רבי אברהם־יצחק קליין זצ"ל.

השורות דלעיל מהווים תרגום עברי של המאמר אשר הכינותי עבור ספרו של ידידי ר' פישל גילרנטר נ"י, על הקהלה החרדית „עדת ישראל" בנירנברג, שנמצא בשלבי הכנה. יזכהו השי"ת להגשים בקרוב את כוונתו הרצויה ולהוציאו לאור.

פרק ששים־ואחד

דברי שי״ר

רבי שמואל־יוסף רבינוב זצ״ל

במיתת יוסף הצדיק, מספרת לנו התורה (בסוף ספר בראשית): „ויישם בארון". והרב שמשון־רפאל־הירש מעיר על אתר, שהארון הוא כלי זמני (כדמוכח מן השורש „ארה") וספר הבריאה מסיים איפוא בהבטחה שגם אם הגוף ישוב לעפרו, הרי הנשמה, והיא היא האדם האמיתי, קמה לתחייה עולמית ואינה צרורה בכלי זה לנצח.

גם אנחנו, כאשר נגסה לרשום מלים מעטות לשמו ולזכרו של הגרש״י זצ״ל, יודעים אנו שבכוחנו היכולת לרשום מה רק על חייו הארציים. נשמתו הטהורה של יוסף הצדיק הזה כבר פרחה ממנו, מקומה הנצחי הוא עתה בגנזי מרומים, תחת כנפי השכינה. יכולים אנו להעיד רק על דברי השי״ר (שמואל יוסף רבינוב). השי״ר עצמו נשמע במרומים והוא למעלה מתיאורנו.

***

הכרתי את הרב רבינוב משנת תר״פ (או תרפ״א). קהלת ליבק (קרוב להמבורג) בחרה אז את הרב יוסף־צבי קרלבך (הי״ד) לרבה, כממלא מקום אביו הרב הגדול רבי שלמה קרלבך זצ״ל. רבי יוסף־צבי קרלבך, שפעל גדולות בתקופת המלחמה העולמית הראשונה כאחד ממייסדי החינוך החרדי בליטא, הסכים לקבל עליו את המשרה בליבק ולהפסיק את עבודתו הפוריה בליטא, בתנאי שקהלתו תמנה יחד עמו דיין גדול מארץ ליטא, ושהיא תכלכל חמשה תלמידים מובחרים, כדי להבטיח חיים תורניים וישיבתיים בתוכה.

נפטר ביום י״ח ניסן, שנת תשכ״ג.

אחרי היסוס ומשא־ומתן ממושך קיבלה עליה הקהלה את הדרישה הכפולה הזאת. הרב קרלבך פנה אז אל מרן רבי חיים־עוזר זצ״ל והלה הציע את הרב שמואל־יוסף רבינוב הצעיר, שהיה מן התלמידים החביבים והקרובים של בעל ה„חפץ חיים״ ולמד אז באחד הכוללים בווילנא, וכבר אז היה מפורסם כתלמיד־חכם גדול וכתלמיד נאמן של ה„חפץ חיים״ גם בתורת החסד. וכה הגיע הרב רבינוב מ„ירושלים דליטא״ לקהלה קטנה — אבל בעלת מסורות נשגבות — בצפון־אשכנז והתחיל שם את מלאכתו המסורה: ללמוד, וללמד, ולהיות מופת לכל סביבתו.

אבל לא ארכו הימים וקהלת המבורג, וגם רבה הראשי הרב שפיצר זצ״ל, לחצו מאד על הרב קרלבך שיבוא להמבורג כדי לשמש בה כמנהל בית־הספר שלה, שהיה מפורסם במוריו הלמדנים הגדולים, בעלי מדע ואנשי־שם — בית־ספר עתיק־יומין שיסד רבי מנדל פרנקפורטר, סבו של הש״ר הירש, בהתחלת המאה ה־י״ט. הרב קרלבך הסכים. הוא בא להמבורג (בשנת תרפ״א או תרפ״ב) והביא עמו את דיינו המצויין הרב רבינוב, אותו ואת תלמידיו.

המבורג היתה אז עיר מלאה חכמים וסופרים, אשר בראשם עמד הרב שפיצר, מבחירי תלמידיו של בעל „שבט סופר״. הרב רבינוב מצא כאן חיש מהר את מקומו. גדולתו בתורה, מדותיו היקרות, ענוותנותו היתירה, צדקתו, חסידותו ומתק־שפתיו כבשו את כל הלבבות. בני התורה והמון־העם הכירו שתלמיד ה„חפץ חיים״ נטע את אהלו בעירנו. חשבתי אז: מאין נבעה האהבה המיוחדת שבני עירי, אשר ממזגם הם אדישים וקרים, רוחשים לו באופן כל־כך לוהט — זקנים ונערים, גדולים וקטנים? התשובה: האהבה אליו נבעה מאהבתו שלו לכל זולת בלי מצרים.

זמן מועט אחרי בואו להמבורג נוסדה „עדת ישרים״ — איחוד היהודים החרדים יוצאי מזרח אירופה, רובם ככולם יהודים חסידיים. תכלית איחודם היה — רבם הליטאי, אע״פ שרוב־רובם של חברי „עדת ישרים״ נשארו איתנים באמונתם גם לרב הראשי. חלף זמן קצר והרב קרלבך יסד את ה„ישיבה״ בהמבורג, העביר את ההנהלה האדמיניסטרטיבית לידי בעלי־בתים חשובים, מינה כמה מרבני בתי המדרש כמגידי שיעור — והרב רבינוב נבחר כמובן לכהן כראש הישיבה.

רוב תלמידי הישיבות בהמבורג באו ממזרח־אירופה, ממקומות התורה והישיבות. ניתן היה, איפוא, להניח שלא באו „לגלות למקום תורה״ אלא לשתות מעט או יותר ממעיני „החכמה החיצונית״. אעפ״כ, הרי לא מעט מתלמידי הישיבה בני מזרח־אירופה עשו פרי רב גם בהמבורג, הודות לגאונותו של הרב רבינוב ולהתלהבותו היתירה שהגיעה תכופות ממש

עד כלות נפשו. מתלמידיו באותה תקופה: המחנך המפורסם ר׳ שמואל אוסטרזצר באנטוורפן, והרבנים הידועים: הרה״ג רבי מרדכי קנובלביץ׳ בלונדון והרה״ג רבי אליהו ביליצקי בבריסל.

כמובן הקדיש הרב רבינוב את רוב עתותיו לישיבה, אבל תמיד — מיום בואו להמבורג — היה קשור בעבותות של אהבה בצעירי־אגודת־ישראל והקדיש הרבה מזמנו ומכוחו לחינוכם. ראשית־כל: ע״י הדרשות שדרש בחוגם. והרב רבינוב הנואם — לפני כמה שנים כתבתי על זה: ,,בכל דרשה ודרשה שפך את כל לבבו. אני שמעתי רבים מגדולינו נואמינו במזרח, מלבד ה,,לובלינר רב״ — ויבדל לחיים טובים ,,הכהן הגדול״ מפוניבז׳ — איני מכיר נואם־דרשן ממדותיו״.

אבל אם הן הגאונות והן כח הדיבור הם פחות או יותר מתנות אלקים, הנה דבר אחד היה בהרב רבינוב שהיה כל־כולו מזכות עצמו: מדת גמילות־חסד שלו (וכחלק בלתי נפרד ממנה: שמירת־הלשון שלו).

אנו מבדילים בעשיית המצוות בין ה,,מה״ ובין ה,,איך״, וכן הדבר גם בנתינת צדקה. ה,,מה״ קשור בדינים מסויימים, אבל ה,,איך״ של הנתינה — זוהי עבודתו הפרטית של הנותן. הרב רבינוב היה אמן בקיום מצוה זו. איך הוא קירב, איך הוא ניחם, איך היה משתתף בצערו של כל אדם, איך היה מחזיק טובה ודן את הנכשלים לכף־זכות, איך רץ אחרי הדל — כל זה היה ממש למעלה מן הטבע והשפיע מאד על כל סביבתו. אפשר לכתוב הרבה דוגמאות מזה, הנשמעות כאגדות, אבל אני הייתי עֵד לכך שנה אחרי שנה.

בשנת תרצ״ב עברתי לברלין ומשם, אחרי שנתיים, לקופנהגן — וכה נתפרדה החבילה באופן זמני. כאשר ישבתי בטח (כך היה נדמה לי!) בקופנהגן ונר היהדות באשכנז היה דועך והולך, עמדה תכופות תמונת האיש העדין הזה לפני עיני והייתי דואג: מה יהא ח״ו בסופו?

ופתאום ראינו אור לו בחושך. רבה הגדול של קהלת ,,מחזיקי הדת״ באנטוורפן, הרב הצדיק רבי מרדכי רוטנברג (הי״ד) הראה לי מכבר אותות לטובה [הוא, הרב של ,,מחזיקי הדת הגדולה״, ואני, הרב של ,,מחזיקי הדת הקטנה״...]. בשנת תרצ״ח התקיימה באנטוורפן, תחת נשיאותו, אסיפת ,,קרן התורה״ במערב אירופה. שמעתי אז מאחורי הפרגוד שהרב מאנטוורפן דורש ראב״ד לקהלתו. פניתי, איפוא, אליו בשאלה: האם הוא מסכים שהרב רבינוב מהמבורג יופיע באסיפה, וידרוש שם ברבים? גאב״ד אנטוורפן הסכים, וכה הופיע הרב רבינוב באותה אסיפה כנואם הראשי מטעם ,,קרן התורה העולמית״. בשבת שחלה בימי האסיפה דרש הרב רבינוב

בבית־הכנסת הגדול והמפואר של הקהלה דרוש גדול באגדה ובהלכה שהלהיב את שומעיו, ואחרי ימים מעטים נבחר לראש־בית־דין של הקהלה המפורסמת, ואחרי זמן קצר עבר לגור באנטוורפן והתחיל בעבודתו הטהורה.

כאשר עלה הכורת גם על בלגיה, זכה הרב רבינוב להימלט ללונדון וגם שם היה מיד חן המקום על התושב המצוין הזה, שנבחר לרב באחד מבתי הכנסת הגדולים בצפון לונדון — מרכז היהדות החרדית בבירת אנגליה.

אחרי כלות המלחמה הנוראה, נהגתי לבקרו מפרק לפרק, במקום כהונתו החדש. גם כאן מצא מקום רחב לעבודת המקום והבריות, הוציא לאור את ספרו היקר „דברי שי״ר״ (אשר לפענ״ד, למרות תוכנו העשיר והעמוק, אין הוא מראה לנו את הגאון רש״י רבינוב כי אם באפס־קצהו ולא בכולו), שם התמסר ל„אגודת ישראל״ ביתר שאת כיו״ר מועצת־גדולי־התורה באירופה ולחם בעקביות רבה למען טוהר רעיונה, אבל כבר אז הרגשתי שכוחותיו הגופניים עזבוהו.

בכנסיה הגדולה הרביעית, תשי״ד, הופיע בירושלים עיר הקודש ולקח חלק פעיל מאד בכל ישיבות מועצת־גדולי־התורה העולמית. גם פה הקסים את כל מי שבא עמו במגע, אם כגאון גדול ואם כענוותן עוד יותר גדול. ידוע שבאותו פרק התאמצו חוגים מסויימים להכתירו כאלוף לראשם, אבל נראה שלבו היה אומר לו שמקומו רק בתוך „אגודת ישראל״ ולא בחוגים שעמדו לה מנגד — יהיה מאיזה טעם שהוא. ואף שכבר היה מוכן לשכור דירה בירושלים, משוש נפשו, חזר שוב לאנגליה.

שנותיו האחרונות בלונדון היו מלאות מחלה, אבל אשתו הצדקנית (לאוי״ט) שמרה עליו בשמירה מעולה ולא זזה ממנו אף לרגע.

לבסוף הוא הגשים את חלומו וזכה לעלות לארץ־ישראל, לבני־ברק, עירו של בעל „חזון איש״. צעירי־אגודת־ישראל בזכרון־מאיר סבבוהו באהבה רבה והעניקו לו את ההרגשה כי עוד הוא — כבימי נעוריו ובימי העמידה — מחמד הנוער.

אבל פיו היה כמעט סתום. קשה היה לו אפילו הדיבור הקל. הוא, שהיה עשרות שנים הפה שהפיק מרגליות, תורה חכמה ומוסר, נעשה ר״ל כאילם. מה מר היה לנו כאשר ראינו אותו מזמן לזמן, את הסבלן הגדול, נושא את יסוריו הנפשיים בגבורה. בודאי ידע הוא ז״ל וזכר היטב, ואף מצא בזה נחמה ועידוד, כי: „ברכת אובד עלי תבוא ולב אלמנה ארנין, צדק לבשתי וילבשני כמעיל וצניף משפטי, עינים הייתי לעיור ורגלים לפסח אני״.

בשנותיו האחרונות היה ביכלתו להשקיף אחורה על יותר מיובל שנים של תורה, עבודה וגמילות־חסדים, על יותר מיובל שנים אשר בהן כל יום ויום וכל לילה ולילה היו עבודה תמימה ותמה.

**
*

חותמו של הקב״ה: אמת. וגם הוא, הגרש״י רבינוב זצ״ל: דבריו היו אמת, חיכו הגה אמת, מעשי ידיו היו אמת, והיה נטע שורק כולו זרע אמת.

וכאשר הלך לעולמו שכולו טוב, ספדו אחריו ספדניא: והאמת מאין תימצא ?! — — —

פרק ששים־ושנים

עלית למרום...

הג״ר אברהם־משה באב״ד זצ״ל, גאב״ד סונדרלנד

שלוש פעמים בחיי נגע אותו פסוק מאד ללבי — הפסוק בתהלים (סח, יט): „עלית למרום שבית שבי לקחת מתנות באדם...״

***

פעם ראשונה — בביקורי השלישי בחצרו של האדמו״ר מצ׳ורטקוב, רבי ישראל פרידמן זצוק״ל, הוא ביקורי השני אצל האדמו״ר בטרקלינו אשר בוינה. את התאריך המדויק של ביקור זה אינני זוכר. חוג של אוהדי ד״ר ש. דויטשלנדר זצ״ל, ובתוכם רבי ברנ״יו, בנו השני של האדמו״ר, היה מודאג מכך שמשפחת דויטשלנדר היתה חשוכת בנים. ידענו את צערו העמוק של ידידנו, הפטרון של מאות בנים ובנות, חפצנו בכל לב לעזור לו ולבסוף החליט החוג שאחד ממקורבי דויטשלנדר יבקר אצל האדמו״ר מצ׳ורטקוב זצ״ל כדי לבקש ממנו עצה ותושיה. לפי הצעת רבי ברנ״יו שולחתי אני.

בלב שבור הבאתי לפני האדמו״ר את צרתנו. האדמו״ר שאל אותי, מה שמו ושם אמו? השבתי: שמואל בן יוכבד (אינני בטוח כעת אם אמנם היה שמה יוכבד, אך בכל אופן התחיל באות י׳). הרבי הגדול שתק זמן־מה, אחר השיב: „עלית למרום שבית שב״י (אתה שמואל בן יוכבד) לקחת מתנות באדם״. „אפילו חרב חדה מונחת על צווארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים״ (ברכות י׳). תמיד חייב האדם לקוות, אבל שמואל בן יוכבד כבר לקח כל־כך הרבה מתנות מחוג בני האדם, כאשר

נפטר ביום י׳ ניסן, שנת תשכ״ו.

הוא בנה ובונה את המוסדות, והכל הוא כמעט על־טבעי, עד שאינני יודע כיצד עוד לדפוק בשערי רחמים. אחרי תשובת האדמו״ר לא העזתי לבקש ולחנן עוד, אלא הבאתי את דבריו מיד לרבי ברנ׳יו, והלה אמר לי כי אמנם חשש מפני תשובה כעין זו, שכן באופן דומה השיב אביו האדמו״ר כאשר חוג חסידים בא לפניו שיעורר רחמי דשמיא על הגאון רבי מאיר שפירא וזוגתו, זכר צדיקים לברכה — — —

***

ברור שמתוך האהבה הנדירה שרחש לבי כלפי מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ״ל, הייתי קורא את כל מאמריו שהופיעו ב„איזרעאליט״ בתשומת־לב רבה וכן הקשבתי בדריכות רבה לנאומיו בכנסיות הגדולות ובישיבות של הועד־הפועל. אבל: מאמרים קוראים ושוב שוכחים, נאומים נכנסים דרך אוזן אחת ועוד מעט והם יוצאים דרך האוזן השניה. ברם, במחצית השניה של שנת תר״ץ, פנה אלי מורנו היקר שאשמש כמגיה לספרו שיצא לאור לרגלי יובלו הששים, בשם: „אהלי יעקוב״, ואשר הכיל „מאמרים ושיחות״. טובה קטנה זו שהטבתי לאדם גדול זה, הפכה להיות לי מקור של אושר רוחני גדול. עברתי על הגליונות כמה פעמים, וכה הכרתי ושמתי היטב על לבי את תוכן ספרו הגדול הזה, בו רשם את הרעיונות העיקריים שאותם הגה למן שנתו ה־28 ועד היותו בן ששים.

אינני מעיז לכתוב דברי הערצה על תורותיו של המחבר הגדול הזה, אשר מאורי ומורי האומה ראו בהן את המעולה ביותר מכל מה שנכתב אחרי מותו של הש״ר הירש זצ״ל. אבל נהירנא, כי כאשר קראתי את ויכוחיו עם זרמי התקופות תחת הכותרת „אברהמ׳יטישס אודער מזא׳ישס יודענטום״ — והייתי אז בן שלושים — התלהבתי עד אין־שיעור. אחרי שנים, כאשר עברתי וחזרתי ועברתי על הגליונות, חשתי עוד פעם באותו רגש של שמחה, כעין שמחה של מצוה.

ובדברי הפתיחה של ספר מופלא זה נאמר:

„עלית למרום שבית שבי לקחת מתנות באדם״ — ואין אדם האמור כאן אלא אברהם, שנאמר: „האדם הגדול בענקים״. משה עלה למרום. הוא, ילוד־אשה, העניו, אין פניו מאירות כפי שהאירו מאז ומקדם פני האדם הגדול בענקים אברהם, אשר הכיר את בוראו מעמקי ישותו העצמית, אשר הגיע בכוחות עצמו לאמונה המחודשת בה׳, ואשר הא־ל היחיד והמיוחד שלא יראנו האדם וחי, נראה אליו,

כדי לנסותו ולהבטיח לו שכר טוב על הכרתו, אליה הגיע בכוחות עצמו. „נעשו שתי כליותיו כשתי מעינות" אמרו חז"ל על אברהם: ממעינות היצירה של לבו התגלתה לו לאברהם בארץ כשדים, כל התורה כולה; ומתוך חרות גמורה, כבלתי מצווה ועושה, התהלך בארץ לפני ה' אברהם, האדם הגדול בענקים, כאחד ממלאכי־מרום, בדרך התורה שהיתה לו סם חיים בקרבו. לא כן משה רבינו. אין בדמותו כל תכונה של יצירה. המלאכים אינם מכירים אותו, הם לועגים לקטנותו האנושית: מה לילוד אשה בינינו? כל־כולו אך ורק נושא דברו של הקב"ה וכלי שרת בידיו. הוא איננו הענק בבני האדם, כי אם „עניו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה", והוא משיג את התוה"ק כמתן נחליאל, מתנת חסד של ה', אחרי לימוד ויגיעה שנמשכו שלוש פעמים ארבעים יום. ולא רק שאין הוא מוסיף לה כלום מדיליה, אלא שאין הוא מקבלה לעצמו בלבד, כי אם עבור כל ישראל עמו, ותורה זו הפכה חוק לישראל, חוקו הלאומי, מערכת כללים המקיפה אותו כגדר של ברזל, אשר סעיפיה נראים מוצקים כפלדה, אך עולה מהם לפרקים היקוד של אש־דת, חמדת הלבבות, וחיי נצח למו, שנות דור ודור. וכאשר ירא משה העניו שמא ישרפוהו המלאכים בהבל פיהם, הקב"ה הרואה בילוד אשה זה את המטרה ואת התכלית של רוח היצירה הטמונה בלבו של אברהם אבינו, מציל אותו ברוב רחמיו, פרשז עליו ענגו ואומר לו בחיבה: „אחוז בכסא כבודי!" — — —

אחרי פתיחה זו — שהיא במקורה ממש כעין פיוט ביופיה, ואשר לצערי לא זכיתי לתרגמה כיאות אע"פ שאחד מידידי, בעל לשון, עמד לצידי — בוחן המחבר את כל הזרמים השונים ביהדות ואת נימוקי כל זרם וזרם, לאור האגדה הנ"ל, ומעמיד נגדם את דעת התורה התמימה. אינני בא לתאר כאן את דרכי הביקורת של המחבר, כי לא זו היתה כוונתי במסגרת הנוכחית. הבאתי את האגדה הנ"ל אך כדי לצייר, ציור קלוש לפחות, את אישיותו ואת פנימיותו של האדם היקר שעלה למרום באביב תשכ"ו: הג"ר אברהם־משה באב"ד זצ"ל, גאב"ד סונדרלנד.

**
*

כולנו אהבנו אותו. ראינו בו את הנציג המושלם של היהדות החרדית לכל צביוניה. תורתו היתה שלמה, דברו אמת לאמיתו, פיו טהור כזהב — מנהיג מחונן בכל תכונות המנהיג הגדול: עם אוזן שומעת, עם ידיים

אמונות ורגליים לפיסח (כעין דבריו של הרב מריישא הי"ד במאמרו על רבי יעקב רוזנהיים, בספר היובל לכבודו: „מנהיג ישראל ותכונותיו").

שמו היה אברהם־משה — ובשם כפול זה ראינו את גדולתו הכפולה.

אברהם אבינו היה הענק המחונן בכוחות יצירה גדולים, מחונן בחסד הגדול־שבגדולים: להכיר את הבורא! הוא היה הענק שהקדיש את כל חייו לנטוע הכרה זו בלבות בני האדם, לטהרם מכל עבודה־זרה ומכל השקפה זרה, להדריכם באורח חיים למעלה למשכיל. את הבורא — שהוא ואין בלתו — הראה אברהם לבני דורו, הוא הבורא שברא את האור וגם את החושך. חז"ל מפרשים את דברי הפסוק (בראשית כד, א): „וה' ברך את אברהם בכל" באופנים שונים (ראה: ב"ב טז:). „רבי מאיר אומר שלא היתה לו בת", להשמיענו שאושרו לא היה שלם, כי הוא, הזקן בן קל"ז, נשאר אלמן ובודד בעולם, אבל דוקא עובדה זו שהקב"ה הראה לו את הלילה וגדע קרנו, היא נתנה לאברהם את הכח להיות מורה דרך לאחרים ולצוותם אחריו. כן אומרים שם, שאיצטגנינות היתה בלבו של אברהם, והיו כל מלכי מזרח ומערב משכימים לפתחו לשמוע מפיו מה טוב ומה רע, מה משפט ומה משפח, מה צדקה ומה צעקה. אילו היה אברהם מכיר רק את השמש, לא היו באים אליו מלכי „מערב", אלו ששקעה שמש הצלחתם, לשמוע את עצתו — כי מה יודע המוצלח מדכדוכי הנפש, מה יודע ההולך באור מדרכם של הסובלים בחושך. ועוד: אבן טובה היתה תלויה בצווארו — זוהי העובדה, שדבר אברהם הביא רפואה לכל מי שהאזין לו. אברהם ידע לנחם ולרומם, כי גם הוא היה חי כביכול בצל אחרי מיתת אשתו, גם מדבריו נשמע קול הצרות אשר עברו עליו — וכה החזיק ברכיים כושלות והשביע נפשות מרודות. אחרי שמת תלה הקב"ה את האבן בגלגל חמה ומשם באה לאדם הנענה תשובה לכל שאלות לבו הנשבר: „יוצר אור ובורא חושך עושה שלום ובורא את הכל" — הוא בעל השלום והשלמות, הוא הכל יכול!

וכאשר קראתי בזמנו את הידיעה על פטירתו של הרב מסונדרלנד, הנה מיד כשראיתי את שמו הראשון: אברהם, נזכרתי בדברי האגדה הנ"ל שבה פתח מורנו ר"י רוזנהיים זצ"ל את מחקרו הגדול. בדבריו לא נרשם מקור האגדה, אך נדמה לי שמקורה בירושלמי שבת (פרק טז, הל' א). כן נזכרתי בברכות שזכה להם אברהם אבינו, כדברי הגמרא בבבא־בתרא, ועמדו לפני עיני־רוחי דברי הנביא ישעיהו (נא, ב): „הביטו אל אברהם אביכם, כי אחד קראתיו ואברכהו וארבהו".

ואשר לשמו השני מ ש ה — שמעתי את דבריו בכמה אסיפות וישיבות, ותמיד היתה תגובתנו: „משה שפיר קא אמרת" (שבת קא). אף פעם, בין בציבור ובין בשיחה פרטית, לא שמענו ממנו דבר שהיה להרהר אחריו. הרגשנו תכופות, ש מ ש ה זה מ ל ך הוא (ראה: תנחומא, פ׳ בהעלותך), ש מ ש ה זה כ ה ן (ראה: זבחים קא) שעבד את כל עבודתו בזריזות יתירה ולא שכח אף פעם שהוא שליח דרחמנא!

מזיגה נפלאה זו שעמדנו עליה מתוך שמו הכפול, היא שגרמה לכך שנעשה לשליח־נאמן של כל הלקי ה,אגודה׳. הכוח להבין את הדברים השמימיים מתוך בינתו היתירה ומתוך שמיעה מדוייקת ל„עצת הכליות", דעתו העמוקה וידיעותיו המגוונות בהרבה שטחים, וראש לכל שאיפתו התמידית: „אשמעה מה ידבר הא־ל ה׳ כי ידבר שלום אל עמו ואל חסידיו" (תהלים פה, ט) — לשמוע ולקיים כל קוצו של יו״ד ולהיות רק עבד ה׳ כמשה, להיות חקרן עמוק ובאותה שעה גם חסיד נלהב — כל התכונות האלה העמידוהו כאיש המעלה גם לפנינו ואפילו לפני בני עמנו שכבר היו רחוקים מאמונת־אומן.

הוא ישב בקהלות קטנות, אבל השפעתו פעלה בכל העולם כולו. כולנו היינו עדים בכנסיה הגדולה, איך שנתמלא האולם כאשר הרב מסונדרלנד התחיל לנאום. כל נאומיו היו תמיד תפוחי זהב במשכיות כסף, רעיונות עמוקים בצורה הלבבית, הברורה והפשוטה ביותר.

„וכמעשהו בשבת כך מעשהו בחול" (עיין: סוכה מה). הוא היה המנהיג השלם והנס־להתנוסס לא רק כאשר עמד על הבימה לפני מאות ואלפים, כי גם בביתו הצנוע בסונדרלנד — ולפני כן גם באדגוועור — עבד את יוצרו באותה יראה, עזר לנצרכים באותה מסירות־נפש, נתן עצתו אמונה לכל באי ביתו, בכל מקום שבא היתה האיצטגנינות קבועה בלבו והאבן הטובה תלויה בצוארו. הוא נשאר השריד האחרון מכל משפחת באב״ד המפוארת. הוא ידע את הסבל, הוא הכיר את הצרה, ובתור שכזה נמסר למילדי אור כמלמד מוסר וחסידות ובטחון שלם בו יתברך, שיצר את האור וברא את החושך.

— — — האחרון מכל המשפחה המפוארת: באב״ד. אומרים ששם המשפחה מורכב מראשי התיבות: **בן אב־בית־דין**, שכן למעלה מארבע מאות שנה כיהנו האלופים הללו במשרה קדושה זו. ברבה של סונדרלנד ובכל חייו ראינו שזו לא היתה להם שררה, אלא עבדות ועבודה טהורה. ולבן היחיד, שנשאר לו בס״ד לברכה, מברך כל קהל עדת ישראל שכוחותיו

היפים והנאדרים של האב הגדול יהיו חלקו וירושתו, ושיהיה „יורש כרעיה דאבוה" (עירובין ע:) דהיינו שיירש את כל הליכותיו הנעימות של אביו הגדול והמרומם. ותקויים בו ברכת אברהם אביו: „ואברכהו, וארבהו".

**
*

כדברי האגדה דלעיל לקח משה מתנות באברהם, דהיינו שהכרת הבורא ע"י אברהם עמדה לו למשה רבינו בקבלת התורה. גם אנו מבינים שיש קשר בין העבד הנאמן ובין המכיר הגדול, וכמו־כן אנו מבינים שהכוחות שנבעו בגאב"ד סונדרלנד משמותיו הגדולים השפיעו זה על זה והאחד התעשר מכח השני. השם הכפול אברהם־משה הוא לנו לאור מאיר, ויהיה לנו גם בעתיד תמיד השם הטוב, שבו משתקפת „אגודת־ישראל" בשלימותה.

„שם טוב אם יקנה ומשמות נעימים אשר יקרא, תחת כן מיום לידה יום מיתה הוטב" — — —

פרק ששים־ושלושה

מקים עולה של תורה

רבי זלמן סורוצקין זצ"ל, גאב"ד לוצק

שני ימים אחרי שקראנו בתורה, בפרשת חוקת, על פטירת הפרנסים הטובים: מרים ואהרן, מת אותו מיוחד בעדרנו — שבודאי זכה לתואר־כבוד זה: פרנס טוב! — הגאון רבי זלמן סורוצקין זצ"ל.

ידועים דברי הגמרא בתענית (ט.): „שלשה פרנסים טובים עמדו לישראל, אלו הן: משה ואהרן ומרים; ושלש מתנות טובות ניתנו על ידם, ואלו הן: באר וענן ומן. באר בזכות מרים, עמוד הענן בזכות אהרן, מן בזכות משה. מתה מרים נסתלקה הבאר, שנאמר „ותמת שם מרים" וכתיב בתריה: „ולא היה מים לעדה". וחזרה בזכות שניהן (משה ואהרן). מת אהרן נסתלקו ענני כבוד, שנאמר „וישמע הכנעני מלך ערד". מה שמועה שמע? שמע שמת אהרן ונסתלקו ענני כבוד וכסבור ניתנה לו רשות להלחם בישראל, והיינו דכתיב: „ויראו כל העדה כי גוע אהרן", אמר ר' אבהו א"ת ויראו אלא וייראו. חזרו שניהם (הבאר והענן) בזכות משה. מת משה נסתלקו כולן, שנאמר „ואכחיד את שלושת הרועים בירח אחד". וכי בירח אחד מתו, והלא מרים מתה בניסן ואהרן באב ומשה באדר? אלא מלמד שנתבטלו שלוש מתנות טובות שנתנו על ידן ונסתלקו כולן בירח אחד". ותמה בעל „שיר מעון": אם אחרי מיתת מרים ואהרן חזרו שניהם בזכות משה, מדוע לא באו כולם מתחילה בזכותו? אבל האמת היא, שמרים הדריכה את הנשים — ובזכות זו באה באר; אהרן הדריך את העם בדרך השלום — ובזכות זו בא הענן; משה הורה לכל העם את תורת ה' — ובזכות זו ירד להם לחם־אבירים מן השמים. לפיכך: בתחילה לא היה ביכולתו של משה לעשות גם הדברים שעשו מרים ואהרן,

---

נפטר ביום ט' תמוז, שנת תשכ"ו.

אבל אחרי שכבר השרישה מרים את היראה בנשים ואהרן השריש את השלום בעם, במשך ארבעים שנה, חזרו אחר־כך גם הבאר וענני הכבוד בזכות משה, כי עליו היה רק להמשיך את מה שהשרישו אהרן ומרים.

מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל נפטר בח' חשון תשכ"ו, הרב הגאון והצדיק רבי אברהם־משה באב"ד זצ"ל מסונדרלנד נפטר בי' ניסן תשכ"ו, ומרן רבי זלמן סורוצקין עלתה נשמתו השמימה בט' תמוז שנה זו — אך בלבנו ובקרבנו פיעמה ההרגשה כאילו נכחדו שלושת הרועים בירח אחד, כי כל המתנות הטובות נלקחו מאתנו בשעה שגם רבי זלמן זצ"ל הלך לעולמו. לא נבוא לבחון איזו מן המתנות הושיט לנו המייסד הגדול של „אגודת־ישראל", ואיזו המגשר הגדול בסונדרלנד הרחוקה, ואיזו המחזיק הגדול, גאב"ד לוצק. אבל אנו מרגישים, כי עם סילוקו של הגר"ז, כאילו הכל נלקח מאתנו: הלחם, המים ושמירת הענגים. „אגודת־ישראל" נתייתמה מאד מאד בסילוקו.

הדברים האלה נאמרים לא כדי להעמיק עוד יותר את הצער המפעפע בלבבות כתוצאה מתחושת היתמות המעיקה, אלא כדי שכל אחד מאתנו יתחזק ויוסיף בעבודתו הקדושה לטובת „אגודת־ישראל". גם אז, בסוף שנות המדבר, לוקחו מעמנו כל הפרנסים הגדולים ובכל זאת נכנס עם ישראל לארצו ומצא ביהושע — ואף כי רק בצורת לבנה, לעומת מה שראו במשה בצורת השמש הזורח — את גואלו, ובכן יש לקוות ולהתפלל כי גם לנו יקומו שוב פרנסים חדשים, אחרי שבתקופה קצרה הלכו הללו שהיו לנו מאירי־דרך ומהם תוצאות־חיים לנו.

***

מי ומה היה רבי זלמן סורוצקין? גדולי התורה אומרים שהוא היה אחד מהם, אחד הגדולים שבהם. אין לי ולדכוותי לדבר ולדון על זה. ואם יש לי רשות לומר דבר אחד על ספריו, המכונים מתוך שטחיות כספרי „דרוש", אף שהם באמת מעין שאינו פוסק של חקירה ומחשבה עמוקה, „הלכות של אגדה" ופירושי מדרשים בשפע כזה שלא יוכל לתארו לעצמו מי שלא העמיק בהם, אביעה רחשי לבבי: ספרי „דרוש" אלה — גם אלו ה„אזנים" שעל התורה וגם הכרכים של „הדעה והדיבור" — מראים לנו את רבי זלמן הגדול כ„ישכר באהלו" בכל היקפו. אעפ"כ נדמה לי, ש„ישכר גדול" זה היה באמת ה„זבולון" המיוחד בדורנו.

כל מאמריו הם תפוחי זהב במשכיות כסף, אבל הנהר עולה ממש על גדותיו כאשר הוא מתאר את מצוות החזקת התורה. המחבר מביא במאמרו

על החזקת התורה בזה"ל: „וכל מי שאינו נותן לכהן וללוי מונע הברכה מתוך ביתו, כמו שדרשו חז"ל (ברכות סג.) „ואיש אשר יתן לכהן לו יהיה" (במדבר ה, ו) שמי שאינו נותן את המעשר לכהן לו יהיה רק כפי סכום המעשר חלק עשירי ממה שרגילה שדהו לעשות, וכמו שביאר הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל (יג, יג) בלשונו הטהור: „ולא שבט לוי בלבד אלא כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעבדו ולדעה את ה' וכו' ויזכה לו בעוה"ז דבר המספיק לו כמו שזכו לכהנים ולוים", ועיי"ש בנעימות לשונו. והאמונה הטהורה הזאת היתה מושרשת בלבות בנ"י מדור דור. ודכירנא ששמעתי מפי מו"ח הגאון האמיתי ר' אליעזר גארדאן זצ"ל, אב"ד ור"מ דטעלז, שבהיותו בימי נעוריו סמוך על שולחן חותנו הרה"ג הצדיק ר' אברהם־יצחק נאוויאזער זצ"ל וכבר נולדו למו"ח בנים ובנות ומצבו של הרב ראי"ז נאוויאזער היה בימים ההם דחוק ולכן כאשר הביאו לחתנו הגרא"ג כתב רבנות מאלעקאסט פרבר קאוונע והצדיק ראי"ז נאוויאזער לא רצה שיקבל את הרבנות, כי לא רצה להיפרד ממנו, גערה בו אשתו הרבנית ואמרה אל אישה הראי"ן: עד מתי נחזיקו בביתנו, הלא קשים מזונותינו כקריעת ים סוף? ויען ויאמר: הוי רעיתי, מי יודע מי מחזיק את מי, אנחנו אותו באכילה ושתיה או הוא אותנו בתורתו! את הדברים האלה שנה כאשר הביאו להגרא"ג כתב רבנות מאיישישאק, ורק כאשר נפנתה העיר סלאבאדקא ונכבדיה נתנו עיניהם בחתנו להושיבו על הכסא, לא יכול הצפינו והוכרח לשמוע בקול אשתו ולתת לו לצאת מביתו. אבל אז קרה מקרה זר, כי ביום הנועד ליציאת חתנו בא הרה"ג הצדיק רבי אברהם־יצחק נאוויאזער מביהמ"ד עם הטלית ותפילין תחת זרועו וכאשר דרכו רגליו על מפתן הבית נפל מלוא קומתו ומת... ואשתו הרבנית אשר גם היא היתה צדקת הספידה אותו ואמרה: „הוי, אנכי הרגתיך! הלא אמרת לי: מי יודע מי מחזיק את מי? עתה גם אני רואה שהוא החזיק אותנו ובזכות תורתו חיינו!" באמונה תמימה כזו זנו ופרנסו נשים צדקניות בכל דור ודור את בחורי הישיבה, באמונה שלימה שהארון נושא את נושאיו השיאו אבותינו את בנותיהם לת"ח והחזיקו אותם בכבוד על שולחנם עשרות בשנים עד שגדלו בתורה והפריחו ביראה וגם עשו פרי בעבודה, עד שבא השטן וערבב את העולם כולו והעמיד את קיום התורה בסכנה והכל בכח הנגיעה ההיא שנגע אז בכף ירך יעקב, בתמכין דאוריית א".

כאשר קראתי את הדברים האלה בדמע — כאלה יש רבים בספרי הגר"ז זצ"ל — וכאשר דפדפתי בספר־חייו, במדה שאני עצמי הייתי עד להם:

עבודתו העל־אנושית למען הקמת „ועד הישיבות" בוילנא, בנשיאות מרן רבי חיים־עוזר ובעל „חפץ חיים" זצוק"ל ובעזרתו של הרב יוסף שוב הבלתי־נשכח (הי"ד); עבודתו בכנסיה הגדולה השלישית, שם פעל כלפי חוץ כדברן של „מועצת גדולי התורה", אבל לפנים הקדיש כל התמסרותו ל ה ח ז ק ת ה י ש י ב ו ת די בכל אתר ואתר; עבודתו בניו־יורק — וזה היה כבר בשנת תש"ז, והוא בשנות הזקנה — למצוא בג'וינט שותף נאמן לקיום ולהקמת מוסדות התורה; ואחר כך פה בארצנו הקדושה — את התמסרות כל נפשו וגופו לטובת „ועד הישיבות"; ואחרי זמן־מה גם לטובת ה„חינוך העצמאי" — כאשר העליתי בדעתי כל אלה אמרתי בלבי: יתכן מאד שהרב דלוצק אינו רק ה„ישכר" בדורו אלא הוא ה„זבולון" בדורנו! בעת שאחרים יושבים ולומדים בארבע־אמות של ישיבתם, הלך הוא ורץ בלי מרגוע ומנוחה לקיים ל„יושבי אוהל" אלו את אהלם, להכין מחיה לאלפי תלמידיהם. וכאשר עיינתי בתנ"ך מצאתי ששמו הקדוש זלמן מראה על זבולון ופעולתו: „זבולון לחוף ימים ישכון והוא לחוף אניות וירכתו על צידון". בברכה זו ברך יעקב אבינו את בנו הגדול הזה — את גאב"ד לוצק זצ"ל.

**
*

באמת, נראה לי שלכל מעשיו הכבירים ימצאו בס"ד ממלאי־מקום, רבים יקומו להשלים את מה שהאיש האחד והמיוחד התחיל. אבל פעולותיו לטובת התורה והחזקתה, ביחס להם צריך כל אחד ואחד מאתנו לקבל על עצמו כעין נדר — או לכל הפחות גדר — ע ל י ל ה ק י ם! ברוך אשר יקים את דברי התורה הזאת! תורתנו היא באמת ח"ו תורה נופלת, אם לא שכולנו מקיימים אותה בשעה שהמקיים הגדול הלך מאתנו! ו„מי שלא היה סיפק בידו להחזיק והחזיק, הרי הוא בכלל ברוך" (ירושלמי סוטה, פ"ז, מ"ד).

פרק ששים־וארבעה

הדיין מפולדה

רבי ברוך קונשטט זצ״ל

פה בארצנו הקדושה דיברו על הגר״ב קונשטט זצ״ל, באופן טבעי, כעל ראש ישיבת „קול תורה״ הירושלמית — בעוד שבארץ מולדתי כינו אותו ההמונים בפשטות: „הדיין מפולדה״. כינוי זה רמז לאיש המפורסם בחריפותו ובבקיאותו, בן פרשבורג המעטירה, שישב עשרות שנים על כסא הדיינות של „מהר״ם מפולדה השני״ והיה אחר־כך גם יד ימינו של בנו וממלא־מקומו, ידידנו וחברנו הרב ד״ר ליאו קאהן זצ״ל.

ה„דיין מפולדה״ זכה לשם מיוחד בין גדולי אשכנז וגדולי סלובקיה. מורי ורבי הגראש״ב שפיצר זצ״ל, גאב״ד המבורג, אשר בתוך ימיו נבחר הרב קונשטט כחבר מועצת־גדולי־התורה באשכנז, הרבה מאד בשבחו וראה בו תלמיד־חכם אמיתי שאין בו שום דופי. כן ראה תמיד בפסקיו של הרב קונשטט את ההלכה למעשה. כמה פעמים שמענו מפיו דברי שבח על ה„דיין מפולדה״, ביחד עם דברי קילוסין על תלמידו המובהק רבי מיכל שלזינגר זצ״ל, ה„דיין מפרנקפורט״ (שכיהן כראש ישיבת „קול תורה״ עד יומו האחרון). הוא שמע מתוך פיהם את „קול התורה״ בטהרתו ובתמימותו. מה צר ומר לנו, אשר היינו כמעט בני־גילם של מייסדי „קול תורה״, שהכסאות למשפט ולהוראה ב„קול תורה״ הם כעת כמיותמים: ה„דיין מפרנקפורט״ וה„דיין מפולדה״ — הזוהר והטוהר של „קול תורה״ הלכו לעולמם הנצחי. אמת, גם הם הניחו לנו ממלאי־מקום מאד חשובים והגונים, הניחו בנים וחברים אחריהם, שבתומתם אנו רואים את צדקת האבות, הניחו רבנים גדולים במקומם, ואע״פ כן קשה לנו למצוא את המנחם, האוהב והריע כמוהם, חסר לנו המודעי שמדליק את האור במקום החושך ושמשמיע

נפטר ביום ט״ו שבט, שנת תשכ״ז.

לישיבה, למנהיגים ולתלמידים, את קול התורה בהרכב הנפלא של תורת הדיינים מפרנקפורט ומפולדה.

אינני יודע איך חברי היקרים יוצאי אשכנז מביטים כיום על ישיבת „קול תורה" במצבה הנוכחי. אני ודאי לא אבוא לדון ולקבוע את ערכה של „קול תורה" ורבניה, אבל דבר זה ירשו לי חברי להביע: תורה וענוה במקום אחד, כפי שראינו אותן בשני מייסדי ובוני „קול תורה", שלימות כזו כמעט לא ראיתי במקום אחר.

היה עלי להרבות בפרטים על דרכו ועלייתו של אותו יחיד, רבי מיכל שלזינגר זצ"ל, אשר עמו הייתי יחד בחורף קשה בלונדון. הוא היה אז כבר איש חלש, ועל אף זאת היתה התמסרותו לתפקידו בלי גבול, וכולנו ראינו — ואך מרחוק — את צדקת הצדיק, אשר כיסה את כל מעשיו בפשטות יתירה. היתה זו התמונה השלמה של „צדיק כפוף", של „נאמן פשוט".

היה עלי להרבות בפרטים למכביר על הגר"ב קונשטט זצ"ל שהכרתיו כיובל שנים, ואשר משפחתו, משפחת זוגתו ע"ה, היתה קרובה מאד לבית אבי זצ"ל. אבל נראה לי שדברי־תורה כל זמן שמתיישנים בגופו של אדם הם משתבחים, ואילו ברגע שאנו מביאים אותם מן השפה אל החוץ הם מתייבשים. לכן קשה לי לגלות מן הדברים המכוסים האלה. רק דבר אחד אספר מן הזמנים ההם, לפני כארבעים שנה: השתתפתי בפולדה בשיעור פומבי. בראש השולחן ישבו הרב ד"ר ליאו כהן, אז עוד צעיר לימים, וה„דיין" שכבר היה אז מפורסם כאחד מגדולי אשכנז. במקום קשה שאל הרב את דעת הדיין, כמובן, והלה השיב בעניוות מרובה, כולו דרך־אגב. במעשה חשאי זה נתגלה לי הסוד, מדוע קהלת פולדה היתה כל־כך מבורכת ומצויינת.

ולא רק ממורי הגדול, הרב דהמבורג, שמעתי על גדלותו וענוותנותו. כשבאתי לארץ־ישראל, שיבח בפני הצדיק רבי אברהם־יצחק קליין זצ"ל (גירנברג־חיפה) את המנוח, חברו מישיבת פרשבורג, במעט המחזיק את המרובה, כדרכו הטהורה של הרב קליין זצ"ל. ועוד יותר: כאשר הרביתי בשנותיו האחרונות של מרן מפרשבורג זצ"ל לבקר בהיכלו, הרבה לדבר מתלמידי פרשבורג באשכנז — תלמידי אביו הגדול ותלמידי מרן עצמו זצ"ל — ותמיד היתה ברכתו של הרב קונשטט על לשונו. ממנו שמעתי, מה שלא ידעתי, שהמנוח היה גם כן סבלן נורא. ואת פשר הדברים הבנתי אחר־כך, כשראיתי פתאום בעיניו דמעה שקטה, עת הזכיר את הנוראות שעשו לו הנאצים הארורים ימ"ש.

**
*

שמעתי שקברו את הגר"ב קונשטט סמוך לקברו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל. ובכן: בחרו למנוח זצ"ל קבר מתאים. ענוותנותו של הגר"ב קונשטט היתה הוד גדולתו, וכיוצא בו היינו רואים, תלמידי רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, את שופריה דיעקב אבינו בתמותו ובמדותיו העדינות. שני אנשים גדולים מצאו את מנוחתם זה קרוב לזה, ואיך זכו לזה? מפני שעל אף גדולתם נשארו פשוטים, צדיקים פשוטים, נאמנים פשוטים. הם הראו לכל עם ישראל את הפשטות היתירה, כפיפה על גבי כפיפה, אשר היא המלמדת את כלל התלמידים, כי התורה ניתנה במנוד ראש: ברתת וענוה יתירה! בהר המנוחות הם נוחים שני הצדיקים השלמים האלה, ואם נעלה על קברם אנו זוכים בס"ד לפרי חייהם: תורה וענוה. כי זאת לנו לירושה: בצניעותו התמימה של התלמיד־חכם שם גנוזה ונעוצה גדולתו האמיתית והאיתנה. וזה הסוד של כל גדולינו האמיתיים (מסכת דרך־ארץ, סוף פרק ג): „היה כאסקופה התחתונה שרוב בני אדם דורסין אותה, לבסוף כל הבנין כולו נסתר והיא במקומה עומדת"!!!

פרק ששים־וחמשה

תורה וגדולה

הרב אלחנן גומפרץ זצ"ל, מהמבורג

„גדול מרבן שמו!"
(תוספתא, עדיות)

אם היו מדברים במאה האחרונה בארץ מולדתי אשכנז — בצפונה או בדרומה — על „הרב אלחנן גומפרץ", ספק בלבי אם היו אנשים רבים יודעים אל מי מתכוונים בשם זה. אבל אם דיברו על „הרמן גומפרץ" או על „גומפרץ" סתם — כי אז והיו במחנה החרדים, הדתיים והדתיים־למחצה, רק בני־אדם ספורים אשר לא ידעו כי הכוונה לאיש הגדול והמורם־מעם, שכיהן פעמיים כראב"ד ובמשך שנים רבות אף כראש־הקהל של הקהלה החרדית (ה„סינאגוגן־פערבאנד") בהמבורג, יושב־ראש של „ועד בית המדרש לרבנים" בברלין משנת תרס"ב עד יום מותו — על אף הסעיף בתקנון שלפיו צריך היושב־ראש להיות מרא דאתרא — המייסד ומגיד־השיעור של חברת־ש"ס בהמבורג, אחד האישים הבולטים ביותר ב„התאחדות החרדים" („פרייע־פראיניגונג") באשכנז [אשר ממנה פרחה אחרי זמן „אגודת ישראל העולמית"] — איש שנתמזגו בו תורה וגדולה במקום אחד.

אם נסיתי להחיות בחלק זה של ספרי את דיוקנאותיהם של כמה גדולי־דור שחיו ופעלו בתקופת חיי, לא אוכל לפטור את עצמי מלרשום גם שורות מספר על הרמן גומפרץ, למרות שלפי זכרוני לא השתתף — כלפי חוץ — בעבודת אגו"י ואע"פ שאני עצמי למדתי אצלו רק תקופה קצרה, כשנה ומחצה (אחרי מות א"מ ז"ל, עד נסיעתי לברלין). שכן אבי מורי, שרבו המובהק במשך שנים רבות היה רבי לייב אדלר זצ"ל, כיבד את רבי אלחנן גומפרץ כרבו במשך יותר מחצי יובל שנים והיה קשור בו בחיבה יתרה. היחס ביניהם היה ממש „כמים הפנים לפנים".

נפטר ביום כ"ב תמוז, שנת תרצ"ח.

הרב גומפרץ היה „פרנקפורטאי ותיק, אחד מן הלוחמים שם בעד הקהלה האחידה" — כפי שתיארו מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל בזכרונותיו, בפרק המספר על היגיעות, שהצליחו לבסוף, לבחור את ר"א גומפרץ כחבר הועד הפועל המצומצם של „התאחדות החרדים" בתור נציג היהדות החרדית באשכנז הצפונית, שם — בהמבורג — דר ופעל הרב גומפרץ במשך ששים שנה, מימי נישואיו ועד ליום מותו בשנת תרצ"ח, בשנת ה־87 לימי חייו המבורכים.

את למדנותו המופלגת רכש לו ר"א גומפרץ אצל גדולי עיר מולדתו: רבי משה מאיינץ ורבי זלמן פוזן. כן נסע לעתים קרובות לווירצבורג, כדי לצקת מים על ידי הגאון רבי יצחק־דוב במברגר, וישב חדשים רבים בביתו של אחד מתלמידיו המופלגים ביותר של הגאון רבי יעקב אטלינגר, ה"ה „אובער־ראט" רבי יוסף אלטמאן בקרלסרוהא. אבל אולי עוד הרבה יותר קנה את תורתו מכח שיעוריו הפרטיים שלמד בדייקנות מפליאה, במשך יותר משבעים שנה, בוקר בוקר, שעות מספר לפני תפלת השחר. העידו בו עדים נאמנים, כי מעולם לא ביטל את שיעורו זה. בנסיעותיו הרחוקות — כמו לארצנו הקדושה ולארצות־הברית — דאג תמיד מראש, שהחלק השני של הלילה יהיה כולו לרשותו. מעידים ש„זכרונו האגדי הוא שעמד לו לזכור בעל־פה את כל הש"ס על רש"י ותוספות דף אחרי דף ואת כל ארבעת הטורים של שולחן־ערוך סימן בסימן וסעיף בסעיף". ידוע גם מה שמביא אפרים כהן בספרו „זכרונות איש ירושלים", כי בביקורו של רבי אלחנן אצל הגאון רבי שמואל סלנט זצ"ל בירושלים, בשנת תרנ"ד, התבטא הלה בפני מקורביו: „למדן אמיתי! התכוננתי לקבלת־פנים של גביר מאשכנז ונתברר שהוא למדן ליטאי!..."

החברים הנאמנים בשיעור של החברת־ש"ס הנ"ל, היו — נוסף לאבי מורי ז"ל — למדנים ידועי־שם, כמו: רבי וולף וורשנר, אביו של הרב בהומבורג, ר' ברוך־עמנואל מפולדה, ר' יעקב גרוסמן, מתלמידיו המצוייניים של בעל „שבט סופר", מר הוגא מאיינץ ועוד חברים שהשכילו להבין שיעור שנאמר בחריפות גדולה ובמהירות רבה. עשרות שנים למדו הגבורים האלו יחדיו, וגם בחייהם הפרטיים קשורים היו זה בזה בידידות. ה„סיומים" שחגגו מזמן לזמן, בביתו הפתוח של חברם מר מאיינץ, היו החגים החברותיים היחידים בחייהם הפשוטים ביותר של רוב חברי החברה. לפעמים אירע שמר גרוסמן הקיש בפתח דירת הורי אחרי חצות־לילה והפחידנו, בהעירו את כל בני־הבית הישנים כבר, אך ורק כדי להוכיח לאבי־מורי עוד באותו לילה שהצדק אתו בהסברת איזו שיטה. כמה פעמים קיבל אבי מורי

השכם בבוקר מכתב מהרב גומפרץ עצמו, כתוב עוד בלילה אחרי סיום שיעורם, שהוא בעצמו, הזקן למעלה מגיל שמונים, הביאו לתיבת מכתבי־לילה בשכונתו, במטרה לברר או לתקן משהו מדבריו שאמר במשך השיעור. כל־כך אהבו אנשי דור־דעה זה את האמת, אמיתה של תורה.

הן בקהלתנו והן בתחומי הרבנות שלה, היה רבי אלחנן גומפרץ האיש החזק והמכריע, שעמד על משמרתו באמונים עד זקנה ושיבה. הוא היה איש עשיר ובלתי־תלוי. ידעו, איפוא, הרבנים והפרנסים של קהלתנו, כי הם מוסרים את הענינים לידיים נאמנות ביותר. כבר בשנות צעירותו כיבד אותו הרה״ג רבי מרדכי־עמרם הירש זצ״ל, גאב״ד המבורג, בתואר „מורנו הרב״. הרב גומפרץ קיבל את התואר בתנאי, שהרב הירש יכבד באותו תואר גם את הלמדן הישיש רבי לייב אדלר. היתה זו הפעם הראשונה במשך מאה שנה ומעלה לקיום קהלתנו, שאחד מרבניה יעטר את אנשי קהלתו בתואר רם כזה. ארבעים שנה אחרי־כן כיבד הרה״ג ראש״ב שפיצר זצ״ל גם את אבי־מורי, לרגלי יום הולדתו ה־75, בתואר זה — ור״א גומפרץ היה הראשון למחרת להביע לו ברכות ואיחולים לכבוד המאורע החגיגי.

הרב גומפרץ היה מחונן בכשרונות ברוכים ותכונות נשגבות: נואם למופת, איש מדע, משפיע גדול בכל חוג שהיה חבר לו — ובדרך כלל גם המנהיג שלו. מסיבה זו השתדלו כל־כך ראשי הציבור, שיכנס גם הוא בשורת הנשיאים של „התאחדות החרדים״. רבי יעקב רוזנהיים מזכיר בתוך דברים אחרים על הריאורגניזציה של ההתאחדות הנ״ל, כי הרב שלמה־זלמן ברויאר זצ״ל מפפד״מ הצהיר ש„הוא מעריך אנשים כבנימין הירש (יו״ר קהלת הלברשטט) והרמן גומפרץ כיהודים טובים וישרים, על אף שגיאותיהם הפוליטיות (כפי שיטתו!) והוא רואה בהם חברים רצויים לא רק בועד־הפועל המורכב, אלא אף בנשיאות המצומצמת״. הרב גומפרץ פעל בנשיאות ה„התאחדות״ עד יום מותו, אך בו בזמן היה גם מאנשי „בני ברית״ וראשית־כל חבר במשך עשרות שנים בוועד המרכזי של „כל ישראל חברים״ („אליאנס״) בפאריז.

גם כלפי הוכיח רבי אלחנן גומפרץ נאמנות וידידות. אחרי מות אבי מורי ז״ל החלטתי, מושפע ע״י מורי ורבי הגראש״ב שפיצר, לבחור ברבנות — לא מפני כוחי בלימוד, שלא היה גדול, אלא פשוט למצוא לי מקלט ומרעה בזמנים השחורים שכבר נראו באופק. הרב דהמבורג היה סבור, כי עבור איש בעל משפחה גדולה יהיה קשה למצוא פרנסה בארץ נכר, אבל תמיד יימצאו אפשרויות עבור איש הידוע כ„כלל־טוער״ וכנואם

בתוך החיים הציבוריים אי־שם, באירופה או בארצות־הברית. כדי לקבל איזושהי תעודה רבנית, היה הכרח ליליד אשכנז שיבקר ב„בית המדרש לרבנים" בברלין. אבל דא עקא: בבית־מדרש זה קיבלו רק מועמדים בעלי תעודת־בגרות — ואני כבר אז בן שלושים־ושמונה, מלבד עצם חוסר־עניני בהישג חכמות חילוניות. במצב מסובך זה התערבו לטובתי רבי אלחנן גומפרץ, היושב־ראש, וידידו הקרוב הרב ד"ר מאיר הילדסהיימר, מנהלו האחראי של „בית־המדרש". שניהם זרזוני ועמדו לצידי, בשעה שאחרים — ודוקא מן הישרים והקרובים ביותר, כמו הרב משה אויערבך שליט"א — עמדו על הדרישה של תעודת בגרות (דרישה מוזרה זו יש להבין מתוך מצבו המיוחד של בית המדרש: „הרבי", רבי עזריאל הילדסהיימר, יסד אותו עבור צעירי אשכנז, שוחרי תורה. כדי לעכב בעד צעירי ארצות אחרות, שם ניצב לימוד התורה במרכז כל החינוך, שלא יבואו לברלין — כדי להגדיל את ידיעותיהם לא בחכמת הנצח, אלא דוקא בחכמות חיצוניות — וישנו את צביונו של „בית המדרש" באופן עקרוני, הותנה מראש שהמועמדים יתקבלו רק אם יש להם כבר מדה מסויימת של חכמות חיצוניות, מאושרת ע"י תעודת הבגרות).

נכנסתי, איפוא, ל„בית המדרש" כ„אקסטרן", אך עוד בימי שהותי בברלין קבלתי כבר מרבנים גדולים היתר־הוראה. את עבודתו הרבנית בקופנהגן התחלתי בפסח תרצ"ד, בעוד שאת התרת ההוראה מ„בית המדרש לרבנים" בברלין קבלתי רק בי"ג ניסן תרצ"ח. את ערכה המיוחד ראיתי בהוספה החתומה ע"י הרבנים הגדולים ויינברג וגרינברג: „חברנו הרה"ג מהר"י פריימן זצ"ל אב"ד ברלין הסכים עמנו ורצה לבוא על החתום, ולדאבוננו נפטר לעולמו ושחל"ח!"

אין לי שום ספק כי הסיוע המוסרי שקבלתי מרבי אלחנן גומפרץ עזר לי מאד, הן בתוך „בית המדרש לרבנים" — אע"פ שאף פעם לא שמעתי שיעור בתוך כתליו וסידרתי את בחינותי בשיחות ארוכות עם הגרי"י ויינברג זצ"ל — הן בהשגת היתר־הוראה מן הרבנים המוכרים, אשר ידעו כי ר"א גומפרץ הוא כעין „פטרון" שלי וכולם התחשבו בדעתו הרמה, דעת תורה.

**
*

סיפרתי כאן על איש דגול זה, למרות שמגמתי בספר הנוכחי להציב מזכרת לקברניטי „אגודת־ישראל" שהלכו לעולמם ולמוסדותיה שחרבו בלבד, כדי להראות ל„באים", לדורות העתידים, כי במאה האחרונה עוד פרחו באשכנז „בעלי בתים" גדולי תורה ואמונה, אשר ניצלו את מיטב השפעתם לטובת קהלתם ולטובת הציבור החרדי כולו — והרמן גומפרץ

היה בתקופתו אחד מן המשפיעים הגדולים ביותר, מכח תורתו הגדולה, חכמתו העמוקה, אהבתו את הבריות ואהבת הבריות אותו. הוא היה אולי הנציג האחרון של הלמדנות האשכנזית, אשר עליה אמר בזמנו רבינו הרא"ש: „התורה ירושה לנו, לבני אשכנז".

אחרי שעזבתי את עיר מולדתי המבורג, לפני פסח תרצ"ב, לא ראיתי יותר את האיש האהוב הזה, אשר על פי שמו הקדוש אמרתי פעם עליו ועל מעשיו: „א-ל חנן נחלתו בנועם להשפר ידעם קרא קרבנותיו במספר" (מתוך יוצר של שחרית ליום ב' דראש-השנה) — הוא היה איש נועם ואיש שהרבה מאד בהבאת „קרבנות ציבור" במשך תקופה ארוכה מאד. אחרי חמש-עשרה שנה ראיתי פתאום להפתעתי ולשמחתי את תמונתו בצורה מוגדלת וחיה על כותל חדרו של הרב דמאלמי, אשר אתו עמדתי בקשר הדוק לטובת שארית הפליטה בשבדיה. הרב, עתה רבה הראשי של צ'ילי, ד"ר דוד גרינוולד, היה בעלה של נכדת ר"א גומפרץ, אשר שתי בנותיו נישאו להאחים בנדי, בני המשפחה המפורסמת בוינה (גם הם „אשכנזים טהורים"!).

גם בנו השני של רבי אלחנן גומפרץ, רבי שמעון, שקירב אותי מאד בימי הנעורים, ביקר אותי פעם בשטוקהולם, בעת מחלתי הקשה. הוא סיפר לבנות „לידינגה" על אבי המנוח, כשם שאני סיפרתי כאן על אביו הגדול. אבל ראש שמחתי היתה פגישתי פה בירושלים עם בנו הצעיר ד"ר יחיאל גומפרץ, רופא מפורסם ולמדן ידוע. כאשר ראיתי אותו ואת דרכו, הבנתי את דברי החכם: „מתהלך בתומו צדיק אשרי בניו אחריו". הוא צייר בהספדו על אביו הגדול (שנשא בירושת"ו בערב ראש-חודש מנחם-אב תרצ"ח) את תמונתו הרוחנית, במלוא הזכות ובנעימות.

ואסיים דברים אלה באותן מלים שסיים אז הבן את ההספד הנ"ל:

„נפש צדיק — כי על כן אין לנו לשכוח כי החיים האלו, חיים של שכלול ושל שלמות בלתי שכיחים, היו גם כן חיי צדיק, חיי צדיק בדורותיו, שהאריך ימים על כמה דורות של היהדות האשכנזית. חיי צדיק בחייו ובמותו. בין הידיעות על ימיו האחרונים של אבי ז"ל שקבלתי אותן בכתב, נכתב לי שעוד שלושת ימים לפני פטירתו השתתף בשיעור הקבוע שתלמידיו למדו לפניו בביתו. לאחר גמר השיעור התעלף, ורק פעמיים חזרה אליו הכרתו. בפעם הראשונה ביקש לקדש קידוש, בחשבו ששבת היום — כבר נכספה נפשו ליום שכולו שבת. בפעם השניה ביקש להניח תפילין, וכך, עטוף בטליתו ומעוטר בתפיליו של רבנו-תם חיכה לשעתו האחרונה".

זכר איש נעלה ומרומם זה, זכר צדיק לברכה!

פרק ששים־ושש ה

נאפיקורוס לנאמנין

ד״ר נתן בירנבוים זצ״ל

מנהיגי עם ישראל מעת תום הנבואה הם החכמים, הרבנים. הם הדריכו והם מדריכים את העם „על פי התורה אשר יורוך״. כל מה שנעשה בישראל — „אדעתא דרבנן״ נעשה. מנהיגי החולין שלנו, המדינאים, מנהיגינו הם אך במדה שהם מוסמכים ע״י גדולי התורה. והרי זהו העקרון הראשי של „אגודת־ישראל״, שבראשה עומדת „מועצת גדולי התורה״. כל עוד מועצה זו מחליטה בכל השאלות, „אגודת־ישראל״ היא בריאה, שלמה ונאמנה לעצמה. אילו היו מתחילים גם במחננו להבדיל בין שאלות „תורניות״ המשתייכות לתחום הרבנים, לבין שאלות „מדיניות״ שבהם יפסקו המדינאים, היינו רואים בזה סימן שאגו״י סרה ח״ו מדרכה הטהורה והאמיתית.

ואני, כל השנים שהייתי פעיל בשורות ה„אגודה״, ראיתי שמנהיגינו המדיניים היו כפופים למנהיגינו התורניים. מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ״ל ונשיאנו רבי יצחק־מאיר הכהן לוין — להבדיל בין חיים לחיים — פעלו על־פי הוראותיהם של מרן רבי חיים־עוזר ושל האדמו״ר הקדוש מגור זצ״ל. הם עשו כך, מכיון שכל מ ק ו ר ם, דרכם, מדיניותם ומטרתם — הכל היה אך ורק: תורה.

רק מנהיג אחד ב„אגודת־ישראל״ ידעתי, שמקורו הראשון לא היה תורה, ושדרכו מראש לא היתה „סוגה בשושנים״ — אל תקרי שושנים אלא ששונים״ (שבת ל:) — ושנעשה בכל זאת מנהיג אגודתי מובהק, במלוא מובן המלה. איש שהגדיל את התורה והאדירה, איש שקידש שם־שמים ברבים וקנה נפשות לשמים, שסבל הרבה, שרעב הרבה ולא נטש אפילו

נפטר באסרו־חג פסח, שנת תרצ״ז.

חצי טפח מן האמת הצרופה, לאחר שהכיר אותה, הלא הוא: ד"ר נתן (נחום) בירנבוים זצ"ל, האיש אשר האדמו"ר הקדוש רבי ישראל מצ'ורטקוב זצ"ל קראו: „הגאון בתשובה", ואשר הגראש"ב שפיצר גאב"ד המבורג אמר עליו ברבים, שהוא נתון ליראי השם כ„נס להתנוסס מפני קשט", דהיינו שממנו ילמדו — לא רק הרחוקים, אלא בראש וראשונה הקרובים עצמם — את כח הקשט והאמת שבתורתנו הקדושה.

במה היה כוחו של בירנבוים כל־כך גדול? האם בזה שהיה איש הרוח? הרי כאלו לא היו חסרים בימיו לעם־ישראל, לכל שכבותיו. שמא בזה שהיה סופר, מחבר מפורסם? בירנבוים עצמו היה קובל שיש לנו מחברים וסופרים, וביניהם גבורי־עט, יותר מדי. כלום בתור איש מדע, בתור חקרן עמוק, אמן? והרי כל התכונות האלה לא היו כי אם חלקים בלבד של אישיותו, אבל לא אישיותו עצמה.

ואולי גדל כוחו כ„בעל תשובה"? כדבריו של הרב ד"ר פנחס כהן במאמר שכתב לכבוד בירנבוים, במלאות לו ששים שנה: „כל מי שנתברך בכח המחשבה, כורע ברך לפני אדם אשר עבר שני עולמות ובחר ביניהם"?

לי עצמי נראה, שבירנבוים היה למנהיגנו הגדול, למנהיג אגודתי, מפני שהיה המתוודה הגדול. גאוניותו התבטאה בזאת, שקרא למלחמה נגד ה„מתיהו אחר־ס" (כביטויו של הרבי מצ'ורטקוב זצ"ל).

אכן, כדי להבין את גאוניותו בכל עומקה, יש לדעת ולהכיר מקרוב את תכונות נפשו.

ד"ר נתן בירנבוים היה בעל מדות נשגבות, אך שורש כל מדותיו היתה צניעותו. כל מי שבא מן החוץ וראה את ד"ר בירנבוים בקומתו הזקופה, כל מי ששמע מפיו נאום מלהיב ומשכנע בכל הדרו, או קרא מאמר מפרי־עטו והוא מפואר בכל יופיו, כל מי שנפגש אתו רק פעמים נדירות — עלול היה לחשוב שד"ר בירנבוים היה איש גאה. אבל מי שהכיר אותו היטב — ואני זכיתי לחיות עמו במחיצתו שנה אחרי שנה — נוכח לדעת, כי בירנבוים היה כולו צנוע. היה לו קשה מאד לדבר על עצמו, על עניניו, על דאגותיו, על תקוותיו. הכל היה כמוס אתו.

— — — ולפתע הוא מגלה את מצפוני לבו לפני קהל ועדה, כותב את חיבורו הזוטר, שהיה מעשהו הגדול־שבגדולים: „מאפיקורוס למאמין!"

חיבורו „עם־השם" — יתכן שכתב אותו מתוך התלהבות; את חיבוריו האחרים כתב אולי מתוך חקירה והגיון, אך את החיבור הזה על עצמו, את החיבור הזה כתב ד"ר בירנבוים מתוך יראת־שמים טהורה. הייתי במחיצתו במשרד ה„אגודה" בציריך מבוקר ועד ערב בימים ההם,

בימים שכתב וידוי זה מתוך דמעות ואנחות. הוא כתב כשעיניו למטה ולבו למעלה. ראה למטה וראה טעויות חייו, ראה למעלה וראה את האמת הנצחית, והוא, הסופר המתוודה, נעשה לעד ולנאמן.

אנו, הצעירים שבילו אז תמיד במחיצתו: ר' משה לייטר, ר' פנחס אנגלרד (ז"ל) ואני, אשר הוצאנו אז ביחד בהוצאתנו „ארצנו" את חיבורו הקטן הזה — כולנו היינו עדים ליסורי נפשו כאשר כתב, כשהאמת-בלבבו בלבד היא אשר הניעה אותו לוידוי זה למרות כל צניעותו, בניגוד לכל מהותו. ראינו לפנינו גילוי נדיר של גאוניות — וכה בחרנו את ד"ר בירנבוים למנהיגנו.

ועוד זאת ראינו בימים ההם, בשנת תרע"ט. בירנבוים היה אז בן חמישים-וחמש שנים, הוא היה מפורסם כאחד מגדולי החוקרים, הסופרים והמחברים. ואחרי כל אלה חזר בירנבוים ונעשה תלמיד בבית הספר והתחיל „ללמוד". בכל יום אחרי הצהרים, למד שעה-ומחצה עד שעתיים, אצל אחד מחוג הנוער שלנו. דרכי הלימוד והלכות התורה היו זרות לו, הוא למד אז מסכת ביצה, והמושגים: „מוקצה", „נולד", „הכנה" ועוד — הכל היה רחוק ממנו, והוא, החקרן הגדול, איש המדע, שאל ושאל עד שכל המושגים היו נהירין לו על בוריים.

עוד אני זוכר: ישבנו פעם אצלו בשיחה ידידותית והוא גילה לפנינו טפח ממחשבותיו על היהדות. בתוך דבריו אמר: אם אני חושב על טעמי המצוות ועל תכליתן הסופית, אזי נראה לי שלא ניתנו אלא לצרף את האדם. כאשר אמרנו לו שכיוון לדברי המדרש (ב"ר מ"ד), היה כל האיש הזה מלא שמחה ואושר: ברוך השם, שכיוונתי לדעת גדולים!!!

מצד אמו היה ד"ר נתן בירנבוים חוטר גזעו של בעל הש"ך. כמה פעמים ביקש ללמוד עמו את הש"ך. וכאשר היתה הזדמנות לצטט לפניו דבר בשם הש"ך, היה כל-כך מאושר — זה היה דומה עליו כפגישה עם זקנו וכאילו ברכו זה בדרכו אל-על.

כותבי הדורות יכתבו בודאי על ד"ר בירנבוים וימצו את מלוא היקף גדולתו והשפעתו על התנועות השונות בעם ישראל, במאה האחרונה. זהו תפקידם. אני כתבתי רק מן הדברים שהתרשמתי מהם עמוקות בצירוף, אף כי הייתי קשור בו בקשר-של-קיימא עד שכבה נרו, למרות שבשנותיו האחרונות היינו רחוקים זה מזה, הוא בהולנד ואני בסקנדינביה.

**
*

במאמר שהקדשתי לאיש הגדול הזה בי' אייר תרצ"ד, ליום מלאות לו שבעים שנה, ואשר נתפרסם ב„איזרעאליט", כתבתי בין השאר:

„בתורת זקניו שב בירנבוים לתורה, אחרי שעבר את הדרך הרחוקה בכל „אירופה שלהם"; הוא עבר את הדרך מ„אפיקורוס למאמין", הוא לחם „עבור הנצחיות", ועתה הוא הולך עמנו ולפנינו „בצל ההבטחה".

„הוא הלך בדרך זו אחרי שהכיר את המהות ואת התפקיד של „עם השם". ואחרי שהכיר את מהומות הזמן נעשה למנהיג ה„עולים". ועוד היום נשמע „הקול" לעורר את מצפוננו, לזקק ולצרף את נפשותינו.

„עוד היום הוא עומד בשורת הלוחמים בלי עייפות. עוד היום הוא המורה לכל הנבוכים. עוד היום הוא עושה גדולות, עבד האמת וסולל דרך לאמת.

„כד הוינן זוטרי" כבר אהבנו אותו, „השתא דקשישנן" ונוכחנו לדעת איך קשה היא המלחמה עבור האמת, השתא אנו אומרים אליו: „רבינו, למדנו אורחות החיים!" מפני שיגעת למצוא את האמת מצאת את דרך האמת, את תורת האמת, את אלקים ואת דברו ואת חותמו: אמת!"

***

במכתב גלוי ששיגרתי לרגלי פטירתו של ד"ר בירנבוים זצ"ל אל ידידי היקרים חברי פועלי־אגודת־ישראל בפולין, ואשר נתפרסם ביום השלושים לפטירתו בבטאונם „יודישער ארבייטער שטימע", כתבתי בין השאר:

„יחד אתכם רוצה אני להתאבל, יחד אתכם רצוני לשוח בנתן בירנבוים — או מוטב שנקרא לו למנהיגנו הגדול בשם הקודש: נחום בירנבוים — כי מיד ברגע הראשון כשנתקבלה הידיעה על פטירתו היתה לי ההרגשה, שעם נחום בירנבוים הלכה מאתנו הדמות האידיאלית של פועל אגודאי.

„נחום בירנבוים — ‚פועל'? הוא, אציל הרוח, הגאה, העובד הרוחני ‚פאר־אכסלאנס'? ובכל זאת אני אומר שכך הוא. ולא משום שאני מוצא בקרבכם את מיטב המוחות המשכילים ביותר שלנו, אלא משום שההשתייכות לפועלי־אגודת־ישראל אינה ענין שבמוח ובודאי לא ענין שבאגרוף, אלא — לפי הכרתו של בירנבוים ז"ל — ענין שבלב.

„פתירת הבעיות הגדולות של העם היהודי, לא בשכל הקריר המחשב שכר כנגד הפסד — ואחת הבעיות החמורות שלנו הריהי הבעיה הכלכלית — ולא באופורטוניזם זריז, השוקל ומודד את משקל הכוחות ומסגל עד אהגיעה את הדרך לצרכי היום באופן מיכאני — אלא ממעמקי הלב היהודי הרותח לא פתרון בפראזות, בדיבורים נאים, בנאומים זולים או ב„שטרות" על

העתיד', נושאי נחמה, אלא בסיסמאות אמת, נצחיות, סיסמאות התורה — היא היא ,פועלי־אגודאיות' אמיתית.

„לפיכך היה נחום בירנבוים המנהיג הגדול של חוגכם־חוגנו. לפיכך היה במותו משום אבידה גדולה לעם ישראל, לאגודת־ישראל — אבל אבידת פועלי־אגודת־ישראל היא הגדולה ביותר.

„הנפטר הגדול היה ,דוקטור למשפט', בימי חורפו אף ניהל לשכה משלו לעניני דין ומשפט, אבל משהשליך אחריו את המקצוע, נתגלה לו מקצועו כחוויה, כשליחות: הוא נעשה „פרקליטם הגדול של משפט ואמת". בלבו החם חי צערו של עמנו, חיו המצוקה והלחץ הגדול של ההמונים, להט בו ,צער בת עמי'. ומתוך החוויה הזאת יצר נתן בירנבוים את יצירתו הגדולה בת האלמוות — שבעדה אנו חבים לו הכרת תודה ונאמנות עולמית.

„הנדע להשתמש כהלכה ובנאמנות בירושתו ?' שאול שאל המספיד אחרי מיטתו, השאלה הזאת מקפלת באמת את כל יחסנו אל הנפטר הגדול.

„בירנבוים אינו צריך להספדים, ולמאמרי ההערצה שלנו. עוד בהיותו אתנו בחיים נרשם בספר הגדולים, הגדולים ביותר שקמו לנו. הספדינו אחרי מותו אינם אלא הצטעקות של נשמותינו המבקשות הקלה בסבלן. מה שהוא צריך ודורש מאתנו, אינו אלא זה: שנעמוד על מגן מפעלו, על הגשמת תביעותיו. נחום בירנבוים רוצה, לדעתי, שנקיים בו דברי רב: ,אחים לי בהספידא דהתם קאימנא' (= ,הספידו בחום כיוון שאני שם'). ,שם' פירושו: בעולם האמת והנצחיות.

„לא למענו, אלא ל מ ע נ נ ו, עלינו לעשות את צערנו ואבלנו גדול וחם. הוא הרי שרוי שם, בעולם שכולו טוב, אבל אנו כאן ועלינו נפל הפור להמשיך במה שהוא התחיל — ללכת בדרך שהוא, בעין הנשרים שלו, צפה לנו מרחוק, זוהי הדרך היחידה והנכונה של עמנו להבראתו ולעתידו הבטוח.

„,אידיאל היושר של התורה' — זו הסיסמא הגדולה של פועלי־אגודת־ישראל" — היתה סיסמת חייו, לה נלחם ונפתל במלחמותיו הישרות והטהורות. בה נתגלמו תביעותיו העקשניות, המתמידות, ואזהרותיו. הבה ונלכה אנו בדרך הזאת. כי אז נלך בדרכו, כי אז נעבוד ב,שרות ההבטחה' *.

„ואולם: היזהרו, ניזהר כולנו מלחקות, מלהעתיק את בירנבוים העתק שלא כהלכה.

„בירנבוים היה אמנם מעמיד שאלות, עתים שאלות בלתי נוחות, מגרות,

---

*) שם אחד מספריו של ד"ר נתן בירנבוים ז"ל.

מזעזעות עצבים. אבל בירנבוים נתן לנו תמיד את התשובה הפותרת, הגואלת. בשבילו היו השאלות תמיד אמצעי ולא מטרה — חשובה היתה לו בעיקר התשובה על השאלה, התשובה שנבעה מתוך לבו הרותח, העשיר והטוב. שאלותיו של בירנבוים ביקשו להקיץ אותנו מתרדמתנו, ליטול מאתנו את עייפות הלילה, ותשובותיו של בירנבוים סיפקו לנו את העבודה ליום. ואם בענינים רבים עדיין לא התחלנו בעבודה — הרי זו אשמתנו אנו בלבד ולא אשמתו.

„בצוק העתים האלה, שעה שהיאוש כל־כך קרוב לנו, אל נא נענה את נפשותינו, אל נא נטיל בהן פצעים וחבורות על ידי שאלות בלא תשובות. כי בכך אנו פורשים מדרכו של נחום בירנבוים. שהרי לא היה האיש סופר הכותב נאה, אלא מעורר גדול ועצום, שלא השכל הקר דחף לו את העט לתוך היד — אלא הלב המפעפע.

„כך ורק כך נציל את אגודת־ישראל, את פועלי־אגודת־ישראל ואת עצמנו.

„אסיים בדבר מפי הידיד והתובע הגדול:

„עלינו לכרות ברית מתוך התחברות למופת, תכליתית, תחת דגלה של תורה ולשם שמירתה, כדי להידבק בה', כדי לעדן את לבותינו ולשמור על יפעת ההוד של צלם האלקים".

פרק ששים־ושבעה

הקברניט

הרב ד״ר פנחס כהן זצ״ל

הברכה ששרים לפני הכלה בשעת חופתה, מברכים בה גם את גדולי אומתנו: ,,לא כחל ולא שרק ולא פירכוס ויעלת חן״ (כתובות יז) — לא כחל לעין ולא שרק לפנים ולא פירכוס לשער. השיר לכבוד יופיה החיצוני של הכלה נעשה שיר לכבוד יופיו הפנימי של תלמיד־חכם. נבין היטב כי כן הוא, מפני שהמדרש מדמה במקומות שונים את התלמיד־חכם האמיתי לכלה. ונבין עוד יותר טוב, אם השיר הזה יתפרש לנו בדרך משל. העין היא צוהר לנפש — ,,טוב־עין הוא יבורך כי נתן מלחמו לדל״ (משלי כב, ט); ,,אל תלחם את לחם רע־עין ואל תתאו למטעמותיו״ (שם כג, ו). פניו של האדם הן כראי משקף לרוחו ולחכמתו: ,,חכמת אדם תאיר פניו״ (קהלת ח, א); שערו של האדם מעיד על כל אישיותו [ראה בפירוש הש״ר הירש זצ״ל לויקרא (יד, ח) ולבמדבר (ח, ז)].

אדם, אשר עמקות וטהרת נפשו הן טבעיות ונובעות מפנימיותו, עד שאינן זקוקות לשום סממנים חיצוניים; איש אשר רוח ,,בו״ ולא שנתעורר על ידי דברים שהם ממנו ולחוץ; אישיות שהיא חזקה ומגובשת כחטיבה אחת, ואינה כפירכוס, כקליעת השער המלאכותית — איש אשר כל אלה לו הוא נקרא לעמוד בראש, הוא מחוייב לעמוד בראש. כך בדקו ומצאו חז״ל ברבי זירא (ראה: בכתובות, שם) וכך מצאנו גם אנו אצל מנהיגנו הנעלה רבי פנחס כהן.

אין רצוני ואין בסמכותי להעיד עליו כעל תלמיד־חכם גדול, כעל יועצה המדיני של היהדות החרדית, כעל הנואם המפורסם וכעל האח־בצרה של היהדות החרדית בפולין, שאת ה,,חדרים״ שלה הציל בשעת צרה. על כל

נפטר ביום ז׳ תמוז, שנת תש״ח.

אלה יעידו „קרואי העדה". אני רוצה רק להעיד על האיש של צדקה, על המורה לצדקה, כפי שהכרתיו בכל הזמן שהייתי קרוב לו, שבועות וגם חדשים — בזמנים המבורכים של ימי הפעולה האגודאית בוינה.

מדי פעם נודע לי מחדש: זהו האיש שאינו מכחיל את עיניו, שאינו מאדים את פניו, שאינו קולע את שערו. הוא ממאן לדעת מכל הדברים הללו ואיננו זקוק להם.

נפשו ולבו — אפשר לציין עובדות לאין־ספור, שתאשרנה כי הוא איש כולו טוב וכולו מיטיב, מעונין בגורלו של כל מי שבא למחיצתו. אומרים שיש לדון את האדם על פי יחסו לסביבתו התמידית, כלפי פקידיו. ראיתי את הרב כהן ביחסו לפקידי משרד „ועד הפועל" בוינה במשך שנים רבות. תשומת־לבו לכל צרכי הפקידים היתה בלי גבול, כל מי שביקש ממנו דבר ידע מראש את הכלל הגדול שלו: „חציו שלי וחציו שלך". הוא מקיים את אימרתו של רבי אליעזר: „בואו ונחזיק טובה לרמאים", ואף פעם אינו מעלים את עיניו מן הצדקה. טובתו זו לא נבעה מתוך אדישות, כפי שהיה נדמה לפעמים, אלא היא היא נפשו ולבו, היא שימשה רק כביטוי מעשי לרגשותיו העמוקות.

רוחו — נבצר ממני להבין את רוחו ואת רוחניותו. אך את זאת אבינה, שאם אומרים כי הוא היה „פיקח", הגם שהוא באמת היה „פיקח" בכל נאומיו ובכל מאמריו, אזי נוגעים רק בקליפה ולא בגרעין. אם היו עוקבים אחרי תנועותיו בישיבות התנועה ומבחינים איך שלפתע־פתאום הנו עסוק בבעיות מתימטיות; אם היו יודעים שבחשכת־לילה קם האיש הזה ממיטתו כדי להעמיק בסתרי הקבלה, שכן דעתו אינה נותנת לו מנוח; מי שיודע שבכל רגע ורגע רוחו מתגברת עליו, כל מי שידע את אלה הבין מאליו שהאיש הזה אינו רק פיקח, אלא „חכם ונבון" — התגלמות מוחשית של „אכן רוח היא באנוש".

עם כל זאת: נפש עדינה ורוח עמוקה ועשירה, הלא הם פחות או יותר מתת אלקים, אבל אישיותו ואופיו של האדם אינם „מתנה" אלא פרי עמלו. אישיותו של הרב פנחס כהן היתה פרי אמונתו לבדו. האיש הזה: התורה עיצבה אותו. אמונת־חכמים היתה המקור וגם הסייג לאמונתו. „והעולם ומלואו", המעצב — לפי חכמת אדום — את האופי? העולם השפיע עליו ועל אישיותו רק במדה שהוא בנוי על החסד ועל האמת. אף פעם לא השלים הרב פנחס כהן עם זרמי הזמן, אף פעם לא הלך אחרי „המועיל", הוא לחם עבור „הטוב" — ואין טוב אלא תורה. ומאחר שההמון

רודף בדרך כלל אחרי הבצע, אחרי מהומות העולם, לכן היינו רואים אותו תכופות בדד וגם עזוב.

ואעפ"כ — ואולי דוקא מפני כן — היה „יעלת חן". מהו קישוטה של הכלה ביום שמחתה, מה חינה ומה נעימותה? הוה אומר: צניעותה! וצניעות היא גם מדתו של תלמיד־חכם אמיתי. צניעות נפשית היתה גם מדתו של הרב פנחס כהן. צנוע היה, כדברי החכם מכל אדם (משלי יא, ב): „ואת צנועים חכמה". חכמתו היתה פרי הליכתו הצנועה עם קונו. חכמתו היא לא החכמה של האיש הבוטח בעצמו, אלא חכמתו ואושרו של האיש המפחד תמיד. במו אזני שמעתי מפיו את הוידוי (תהלים פה, ט): „אשמעה מה ידבר הא־ל ה' כי ידבר שלום אל עמו ואל חסידיו ואל ישובו לכסלה" — הלואי אשמע ואבין את הקול ממרומים, כדי שאדע מהו שלום עמו, הלואי אשמע ולא אכשל בהלכה ובהליכה.

ואף זאת: „כל מי שהוא מוציא דברי תורה ואינן ערבין על שומעיהן ככלה שהיא ערבה לבעלה, נוח לו שלא אמרן". בדברים שאומרים מנהיגי העם צריכים להבדיל בין ה„מה" של דבריהם לבין ה„איך" של דבריהם. רבי פנחס כהן היה מראשי עם־התורה, מראשי „אגודת ישראל". הוא ייצג את „האגף הימיני ביותר". אעפ"כ היו לו רק „מתנגדים" אבל לא „שונאים". כי בכל שקלא־וטריא עמו, הן בכתב והן בעל־פה, היה משמיע לא רק דברי ויכוח ותוכחה, אלא גם דברי אהבה ואחוה — כי על כן היה האוהב־ישראל האמיתי.

ועוד: „מה כלה זו מקושטת בכ"ד מיני תכשיטין, כך תלמיד־חכם צריך להיות זריז בכ"ד ספרים". התנ"ך מגלה לנו את היהדות בכל שלימותה ובכל יפיפיותה וכולו קודש. וכן מוכרח הת"ח להעיד ע"י חייו על העושר הפנימי שיש לנו, לחרדים אל דבר ה', עד שכל רואיו יבואו לידי מחשבה אחת: כך היא דרכו של תלמיד־חכם!

***

לאור כל האמור נהירא לנו כוונת השיר לכבוד רבי אמי ורבי אסי (שם, בכתובות): „כל מן דין וכל מן דין סמוכו לנא" — אלה הם מנהיגינו! אין לנו צורך בסרמיסין, שמסרסים ההלכות, ולא בסרמיטין, שאומרים רק „זעיר שם — זעיר שם", ולא בחמיסין, שמגלים רק חומש ומכסים רוב התורות, ולא בטורמוסין, שמלמדים רק חצי דבר („כעוגה האפויה כשהיא כמו כדור ולא השוו פניה ולא תקנוה" — הערוך). אנו זקוקים לאנשים שהם שלמים, שלמים בעצמם ושלמים בתורתם (והמהרש"א

מוסיף: „כי בעונינו רבים מהרבנים שנכשלים בזה הדור, וראוי הדבר לתקן ע"פ חכמי ארצות וקצינים". ואם בדורו של המהרש"א כבר היה המצב כך, מה נענה אנן אבתריה ?...)

דור יתום אנחנו. כמה צורות של „יהדות" יש בזמננו. אלו מטיפים לפני „מאמיניהם" „מצוה" זו ואלו „מנהג" זה, והעם ההולך מחשכים חושב שכזו היא היהדות ר"ל. אך הנה קם ועמד לפנינו האיש השלם עם תורתו השלמה, זה האיש מורנו רבי פנחס כהן זצ"ל, האיש שאיננו מוותר, איננו בורר, אלא לומד ומלמד ושומר ועושה את כל התורה כולה.

ולא היה הדור יתום בהיות רבי פנחס כהן זצ"ל שרוי בתוכו.

פרק ששים־ושמונה

הרוח החיה באופנים

הרב ד״ר שלמה אהרמן ז״ל

פטירת ידידנו הרה״ג ד״ר שלמה אהרמן ז״ל מפרנקפורט־צירי‍ך, בכ׳ סיון תשכ״ה, האבילה את היהדות החרדית וגרמה צער רב בקרב המחנה הגדול של מכיריו ומוקיריו, ובתוכם אני שעבדתי עמו יחד כיובל שלם בשרות ה,אגודה׳. הלך מאתנו ידיד נאמן ומסור, איש שמשנתו היתה שלמה ושעבודתו היתה שלמה.

בהופעתו האחרונה כאן בארץ, בשנת תשכ״ד, בימי הכנסיה הגדולה החמישית, היה צר לי מאד שהנוער שלנו אולי ישמור בלבו תמונת א ו ת ו ז ק ן ולא ישמור את דמותו המקורית של המנוח, שהיה כולו מעשה וכולו יצירה.

אעתיק כאן את הדברים שרשמתי עליו בזכרונותי בשנת תש״ד, בראותי בו את המארגן הגדול: ,,ארגון האגודה בכלל והפעולה לטובת ארץ־ישראל בפרט היו בעיקר פרי עבודתו״. כן כתבתי אז: ,,ד״ר שלמה אהרמן היה תמיד בעיני כאחד מ,פלאי העולם׳: פעולותיו הרבות, דיבורו כמעין המתגבר, למדנותו, ידיעותיו בחכמות העולם, רצונו לעזור לכל ובכל, תמיד ער ותמיד פעיל. נראה שעמדתו הבולטת הכריחתו להיות גם ,מדינאי׳, וזהו אולי הצל היחיד שראיתי בו בכל שנות ידידותנו״...

אחד ממתנגדיו בפרנקפורט חישב לגנותו באמרו: ,,אם אהרמן נואם נאום לפני המון גדול ורואה פתאום ברחוב הסמוך תינוק בוכה, אז בכי התינוק לוקח את לבו ומסיח את דעתו מכל הנאום ומכל השומעים, כל כך פזיז הוא האיש הזה״. ואני חושב שדוקא משל זה מוסיף מאד לשבחו: לא כל־כך ,,פזיז״ אלא כל־כך ,,רב להושיע״ הוא האיש הזה. וזו תפארתו — כי מה נחשבת כל פעולת ה,,פעיל״, אם אינו ראשית־כל ה,,פועל ישועות״ ?

נפטר ביום כ׳ סיון, שנת תשכ״ה.

מובן מאליו, שבדברים הקצרים האלה לא התכוונתי לתת תיאור של ידידנו רבי שלמה זצ"ל. הוא היה במחננו ממש האיש ש„ידיו בכל", האיש אשר בכל ענין חשוב ב„אגודה" עמד תמיד במרכזו. ואולי יש רק להוסיף: הוא היה תלמיד־חכם גדול, התלמיד המסור ביותר לרבו האהוב הגאון רבי שלמה־זלמן ברויאר זצ"ל. הוא היה גם הידיד האינטימי ביותר של ד"ר יצחק ברויאר ז"ל. אעפ"כ שמר תמיד אמונים למורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, ועבור נאמנות זו שילם בזמנים מסויימים מחיר די יקר.

אולם מחובתי לומר לבני הדור הצעיר, „אשר לא ידע את יוסף": לא הרב ד"ר אהרמן שראיתם כאן בארץ־ישראל בשנים האחרונות הוא ה„ד"ר אהרמן האמיתי". כי רבי שלמה אהרמן, החל משנתו ה־25 ועד שנתו ה־65—70, היה הרוח החיה באופנים! בצורה כזאת יחיה זכר דמותו הטהורה בלבנו, ובצורה כזאת תשמור אגודת־ישראל את זכרו הברוך לנצח!

***

מדברי הש"ס בשבת (קנג.) אנו לומדים, שדברי הספד על אדם שהלך לעולמו זקן ושבע ימים אינם כל־כך קלים, וכמו שמבאר שם רש"י: „שאין בני אדם נכמרים כל כך על זקן, ומיהו לאדם חסיד כי מחממו בהספידא מחממי ובכו כולהו". דברי רש"י מתייחסים לפניית האמורא רב אל הספדן שלו: „אחים לי בהספידא דהתם קאימנא".

נדמה לי, שהביטוי „דהתם קאימנא" מתכוון להשמיענו, שהספדן יתאר את חיי הנפטר בדייקנות כזאת, כאילו היה הלה עומד מחדש לפני קהל השומעים בכל חיי־חיותו. ואולי ניתן לפרש בזה את דברי הש"ס בברכות (ג:) „אין אומרים בפני המת אלא דבריו של מת". דבריו הם מעשיו, מדותיו ודיבורו בדברי תורה, כי זה כל האדם.

חסיד: לפי דברי רש"י בשבת (קכ.) נקרא חסיד, רק מי שמוותר משלו. זוהי מדה הנובעת מפנימיותו של אדם, ממעמקי נבכי נפשו.

כל זה אני מדגיש בבואי להעלות קוים לדמותו של ידידנו היקר הרב ד"ר שלמה אהרמן זצ"ל. קשה הוא התפקיד, ולי הוא קשה במיוחד, אחרי יובל שנים של עבודה משותפת לטובת „אגודת־ישראל". בעבודה זו לא היינו תמיד שוה בשוה, כי אני הייתי תמיד זהיר מאד והוא היה תמיד דוחף ומדרבן, הוא היה שרוי תמיד בתוך החיים המדיניים ואני הרחקתי מהם, הוא לחם תמיד — ביחוד בתקופות הקודמות — עבור השיטות הקיצוניות ביותר ואני הייתי תמיד נוטה לפשרות (בחלקן תחת השפעת מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל), ורק פה בארץ־ישראל, לאור השפעת

התנאים המקומיים, באתי לידי הכרה שיש רק „או — או" ולא „זה — וגם זה". אעפ"כ אני מרשה לי לומר שתמיד היתה בו מידת החסידות, לוותר. כבר הדגשתי, כאמור, שהיה קשור בחבלי ברזל ברבו הגדול רבי שלמה־זלמן ברויאר זצ"ל. הלה לחם בזמנו כידוע עבור ה„שיטה ההונגרית" בתוך ה„אגודה". רבי יעקב רוזנהיים ראה בהתגשמות שיטה זו את חורבן ה„אגודה" — — — והרב ד"ר אהרמן עמד בתווך, בין היריבים. תמיד היה לי לפלא, איך בכל זאת הוא שומר אמונים לרבי יעקב רוזנהיים, מבלי שעמדה זו תשפיע במאומה על יחסו לרבו, אשר בישיבתו היה הוא גם מרצה שיעורים במשך זמן־מה.

אמרנו: מעשיו ומדותיו ודיבורו של האדם, הם המהווים את אישיותו.

מ ע ש י ו של ד"ר אהרמן (אני מדגיש „ד"ר" ולא „רב", כי עשרות בשנים הוא מנע את עצמו מלהשתמש בתואר „רב", ורק אחרי שהתחיל בעבודתו ברבנות בפאריס — יותר מתוך אונס כמתוך רצון — היה מוכרח לחתום כ„רב ד"ר אהרמן"): אף אחד לא היה דומה לו בזריזותו ובססגוניותו. האהבה לארץ־ישראל בערה בו והניעה אותו לצעדים שרבים מאתנו לא הסכימו להם, אבל הוא עמד על שלו ולחם מלחמה כל־כך עקבית, עד שכולם נתנו חלקם בעבודה של „מרכז ארץ ישראל" בפרנקפורט והשלימו עם תכניותיו, אע"פ שהיו לפעמים מעל לכוחה של ה„אגודה". אין זו מטרתי כאן לכתוב על פעולתו בקרב הקהלה האורטודוקסית בפרנקפורט, אבל שמעתי מידידים, שכמה פעמים שכח את תפקידו כרופא שניים — שממנו פרנסתו — ומסר את כל זמנו ואישיותו לטובת הקהלה האהובה. אשתו ע"ה סיפרה לי, שב„זמני חרום" לא ידע אכילה שתיה ו ש י נ ה, שם לילות כימים, ולא יום ולא שניים, אלא כמה ימים.

מ ד ו ת י ו: כירושה מאביו הגדול, אשר זכיתי עוד לבקרו בסוף ימיו בליבק, היכן שרב הקהלה, ידידו מנעורים הרב שלמה קרלבך זצ"ל, הכין לו שם מקום מכובד של מנוחה — היתה בו אהבת הבריות למעלה מן הטבע, אע"פ שבעיניו היא היתה טבעית בהחלט. אהבתו זו גרמה לכך שהיה סבלן גדול, שאף פעם לא היה מן העולבים, אלא תמיד מן הנעלבים. דומה שהיה מקדים שלום לכל אדם, וראשית כל למתנגדיו, והיה תמיד עליז, וידע עד מות אשתו ע"ה רק שמחה, והיה מקיים תמיד: שמחתי ושימחתי! הוא ידע להחליק כמה מצבים מתוחים ע"י דיבורו הטוב וע"י לבו הטוב, המושג של „שנאה אישית" היה זר לו כל־כך, עד שהוא פשוט לא הבין איך שמחלוקת לשם־שמים יכולה להתפתח למחלוקת אישית.

ולבסוף: ד י ב ו ר ו. הוא היה נואם גדול, תמיד מלא חן, אבל יותר

ממה שהיה נואם, ואף יותר ממה שהיה מחבר, אע"פ שגם בזה היה כוחו גדול מאד — הוא הוציא לאור את הירחון הפרנקפורטאי „נחלת צבי", במשך כמה שנים, בכשרון גדול — יותר מכל אלה היה „ידען" למופת. בלי הגזמה: לא אמר דבר, אפילו בשיחה סתם, בלי להזכיר את מקורו בש"ס או במדרש או בשום ספר של ראשון או אחרון. ידוע שהיה מדבר במהירות יתירה, ואם במהירות כזו שכח פעם לציין את המקור, היינו בטוחים שבסוף דבריו „יתקן את המעוות". ואף זאת היתה מעלתו: אף פעם לא אמר אותו דבר בסגנונים שונים. הוא היה כל־כך בקיא בתנ"ך וזכרונו היה כל־כך עצום, עד שתמיד היה מדבר דבר חדש בעתו. ויחד עם זה שמעתי מידענים גדולים — שהיה למדן גדול מאד, שמלבד בקיאותו בש"ס למד במשך חייו כמה וכמה מסכתות בעיון עמוק וידע כמה וכמה סוגיות חמורות בעל־פה.

למדנות זו היא שעמדה לו בשנותיו האחרונות, כאשר הוא, הזקן המופלא, לימד בציריך בכמה חוגים מכסה גדושה של שיעורים תורניים. אינני יודע מדוע הוא עמל כל־כך הרבה. נראה שתמיד היה נאמן לעקרון ש„שונא מתנות יחיה", ומתנות וכל מה שהיה דומה להן היו לו ל מ ש א. כך היתה דרכו בנעוריו, כך בכל עבודתו לטובת הכלל וכן גם בשנותיו האחרונות.

ובכן, דומה שניתן להמליץ את דברי רש"י הנ"ל: „מיהו לאדם חסיד כי מחממו בהספידא מחממי ובכו כולהו". הוא היה הסמל של „לפנים משורת הדין", שקידש את עצמו במותר לו.

***

ברם, יש לנו להדגיש עוד: לא זהו העיקר ש„יבכו כולהו", וביחוד אחרי שמועדי האבל עליו חלפו מכבר. העיקר הוא, שאנו רואים את דרכו ושומעים תמיד מי היה האיש המורם־מעם הזה, ונקיים: „ואזניך תשמענה דבר מאחריך לאמר: זה הדרך לכו בה כי תאמינו וכי תשמאילו".

ד"ר שלמה אהרמן ז"ל ילך לפנינו, ואנו נלך אחריו, נשמור באמונה את זכרו ונשאוף לחיות לפי מעשיו, מדותיו ודיבורו. בני הדור ירגישו את עצמם כתלמידיו ויורשיו הנאמנים, אז יהיו הם בניו, והוא — חשוך הבנים — יבנה מהם.

פרק ששים־ותשעה

ידיד אלקים ואנשים

ד״ר שמואל (ליאו) דויטשלנדר זצ״ל

הדברים הבאים נכתבו ביום פטירתו, תשעה־באב תרצ״ה, בפקודת מורנו רבי יעקב רוזנהיים, זצ״ל

אם נרצה לצאת ידי חובתנו כלפי ד״ר שמואל דויטשלנדר זצ״ל במדה שהוא ראוי לה, מוכרחים אנו לאסוף כמה אנשים בעלי מקצועות שונים ותכונות שונות, וכל אחד מהם ימצא בו את חברו וידידו הקרוב ביותר. הנה עומד לפנינו המחנך ומתאר אותו כחוקר ואמן הפידגוגיה, המטביע את חותמו על חינוכם וגידולם של נפשות צעירות; הנה עומד לפנינו חוקר התנ״ך ומשורר את שירו של האיש שידע מאין כמוהו לפרש ולבאר את ספר הספרים; הנה מופיע המדינאי, המצביע על תכונותיו של המנוח ליישר הידורים ולגשר על פני ניגודים, להדק יחסים בין בני־אדם שונים באופיים ולאחדם למטרה מאוחדת; הנה בא המארגן ומתאר איך שדויטשלנדר הפליא לעשות במפעליו הכבירים, שעל ידם הוא נכנס עוד בחייו בהיסטוריה של עמנו, והנה בא איש המדע והספרות ומשבח ומהלל את המלומד רב הידיעות ד״ר שמואל דויטשלנדר.

ואם באים כולם יחד ומתארים אותו כאחד משלהם, הרי שכל אחד מהם מתאר רק צד אחד של מהותו, פעולתו וכשרונותיו, ולא את יתר הצדדים. אכן, היה זה המפליא אצל ד״ר דויטשלנדר, שהיה כל־כך רב־צדדי, ובכל זאת שלט בכל צד לחוד שליטה מלאה.

אלמלי היה פיו הטהור אשר נדם לנצח מסוגל עתה להשיב על השאלה: מי ישיר עכשיו את שירת חייך? כי אז היינו שומעים ממנו את התשובה: אף אחד לא! כי הוא היה כל־כך צנוע ושום דבר לא היה נמאס לו יותר

נפטר ביום ט׳ באב, שנת תרצ״ה.

מכבוד אישי. אם מקצועו אילץ אותו להופיע תכופות בפני בני־אדם, הרי שההרצאה כשלעצמה אמנם לא הכבידה עליו, אולם דברי הברכה של מנהל האסיפה, ה„הספד בחייו" — כפי שהוא היה מכנה את זאת — היו לו תמיד למעמסה.

אם היינו קוראים את בני האדם שהיו דם־לבו, שהם ידברו מלבם על ד"ר שמואל דויטשלנדר, כי אז ויופיעו בראשונה תלמיד או תלמידה של בית־הספר לדת („רעליגיונס־שולע") של „עדת ישראל" בברלין, שם כיהן דויטשלנדר כמורה במשך שמונה שנים — השנים העשירות ביותר בחייו במובן החינוכי והרוחני, כפי שהוא עצמו רגיל היה להגדירן. ותלמיד זה לא היה מדבר מאומה, אלא פורץ בבכי מר: על כי נעשינו יהודים גמורים בעלי הכרה, על זאת אנו מודים לך, ליאו דויטשלנדר; על ידך היה התנ"ך להתגלות האלקית בחיינו, איננו יכולים לבאר פסוק מוקשה בתהלים מבלי שאתה חי נגד עינינו, כי הפירוש והביאור שאתה נתת לפסוק הזה עוד חי בקרבנו גם עתה, אחרי חמש ועשרים שנה. היית מורנו ומחנכנו, מייעצנו וידידנו. אתה היית התוכן של תקופת עלומנו. כל אימת שפגשנוך שוב אחרי שנים ובפיך פירוש חדש על מזמור שבתהלים, אזי נזכרים היינו בימים המאושרים ההם. בימים ההם השלכת מעליך את כל המעמסה של מנהיג יהודי והיית בשבילנו, מחדש, את מה שאהבת ביותר: המורה והמדריך!

ואחר־כך יופיע בן־ישיבה ליטאי, כנציגם של ראשי ותלמידי הישיבות בעולם. הוא ידבר בשם כמה וכמה אלפים, אשר ד"ר ש. דויטשלנדר הצילם ופעל למענם על ידי „קרן התורה", להפיץ ולהרבות את לימוד התורה בכל העולם. בימי מלחה"ע ה־1 הובא ד"ר דויטשלנדר למזרח־אירופה, שם כיהן כיועץ המיניסטריון הליטאי לעניני דת בקובנה. מגעו של ד"ר דויטשלנדר — שהיה בנו של תלמיד־חכם מהונגריה, הרב רבי נתנאל דויטשלנדר זצ"ל — עם גדולי התורה בליטא, הטביע עליו את חותמו לכל ימי חייו. הוא השליך אז מנגד את משרתו הכבודה בגימנסיון הממלכתי בגרמניה, שנשמרה לו ע"י הממשלה במשך כמה שנים, הוא פסח על מינויים אחרים בתור מנהל בתי־חינוך יהודיים ממדרגה ראשונה, הוא לא חש להבטיח את עתידו ומעמד רעייתו, הוא כיוון את דרכו אל העתיד, העתיד הרוחני של עם ישראל. כש„אגודת־ישראל" העולמית הזמינה אותו אחרי הכנסיה הגדולה הראשונה לארגן את „קרן התורה", שהיתה אז בעצם רק על גבי הנייר, ראה הוא בעיני רוחו את הישיבות הגדולות בכל העולם, את גדולתן ואת תפארתן הרוחנית, כמו את עניותן וסבלן החומרי, והוא דיבר כשמואל בשעתו:

„דבר כי שומע עבדך". את מה שפעל ד"ר שמואל דויטשלנדר במשך שתים־עשרה שנה כמנהל „קרן התורה" — תקצר היריעה מהכיל. מי שיכתוב את תולדות „קרן התורה" יכתוב ממילא גם את תולדותיו של דויטשלנדר, כי שמו קשור עם „קרן התורה" כשלהבת בגחלת. תודתו של אותו בן־ישיבה לד"ר דויטשלנדר היא תודתם של אנשי התורה לאדם הזה, שהקריב את עצמו ואת חייו על מזבח התורה, שפעל כעבד וגם כאדון ומנהיג במפעל הנהדר שהקים למען התורה.

תלמידה של „בית־יעקב" מאיזו פינה נידחת בפולין תיגש גם היא אל הדוכן. ובשם רבבות בנות ישראל מפולין, ליטא, רומניה, סלובקיה וארץ־הקודש היא תעיד שה„ערר־דוקטור" הציל את נשמתן כשליח ההשגחה העליונה, לצידה של שרה שנירר ז"ל. האדם הגדול רב המעוף והצופה למרחקים, כליל המדעים ובעל הכשרון, המארגן הגאוני, השלים את מפעלה של האשה הצדקנית בעלת הלב החם, להעמיד בנות ישראל נאמנות בלב ונפש ליהדות הצרופה והמסורה.

היה מספיק להיות נוכח בשעת הלימודים בסמינריון „בית יעקב" בקראקא, ואחר־כך גם בווינה, או בקורס אחר של ימי החופש שהמציאה מחשבתו של ד"ר דויטשלנדר — כדי להתלהב ולהתפעל, כדי להיווכח ולראות בעליל איך הוא מגולל לפני שומעות־לקחו את כל מכמני הספרות העולמית — שהיה בקי בה מאין כמוהו — בשביל להוכיח אחר־כך את עליונותה של היהדות הנצחית מתוך דברי המלכים דוד ושלמה או הנביא ישעיהו. „זהו שלנו, ואיננו זקוקים לספרות אחרת", „בתי אל תלכי ללקוט בשדה אחר" — — — כי בשדה שלנו נמצאים הפירות היפים ביותר. כה קירב את נפשות בנותינו ליהדות והפך את יהדותן לברכה ולאושרן הנעלה והנשגב ביותר.

והצד השני הקשה — סיפוק האמצעים ל„בית יעקב" ול„קרן התורה" — לזה היו נתונים דאגתו ונדודי שנתו בלילות של האיש שגילה כל־כך הרבה שמחת הנפש ביום, והעניק גם לאחרים מזוהר חייו ומהותו.

אחר־כך יידחק עוד אחד בלתי־קרוא, איזה דלפון נצרך ומחוסר־אמצעים מן המחוז הגדול של ה„ליאופולד־שטאדט" הוינאי, והוא יספר לנו על לבו הטוב של דויטשלנדר — ואולי היה זה שבחו הגדול ביותר — שהיה האדם העדין והטוב ביותר, שלא נתן אף פעם לבעל יסורים לצאת מביתו ללא חיזוק ועידוד; הוא יספר לנו, שהאיש הזה, המורם־מעם שהיה שייך לכולם, עמד לשרות כל אחד, שהיה בעל צדקה מעין כמוהו, איש אשר

צרות הכלל לא מיעטו את רגשותיו כלפי צרות הפרט — ואפשר שקינתו של אדם זה תישמע ביותר לפני כסא הכבוד.

וכה היתה נמשכת קינה אחרי קינה, על מעשיו הטובים ומפעליו של ד"ר שמואל דויטשלנדר ועל כל מה שהעניק לעולמנו: המארגן, המנהיג, האדם! זו היתה תודתם של אלה שישבו בצל העץ ונהנו מפירותיו.

***

ברם, אם יודעים כיצד גדל העץ הזה ואיך הועברו שתיליו־נטיעותיו ממקום למקום, כמה קשים היו ימי עלומיו, כמה מחלות סבל בימי עמידתו, וכי הוריו מתו עליו עוד בימי ילדותו — או־אז אפשר להבין במקצת מה גדול היה המפעל של החינוך העצמי שביצע ד"ר דויטשלנדר בנפשו.

אמנם כן: רבי מאיר הילדסהיימר זצ"ל היה ליתום הזה אפוטרופוס מסור ונאמן, המורה באכמן זצ"ל באלטונה חינך אותו כאב־יתומים מובהק במקצועו, בית גיסו הג"ר חיים ביברפלד זצ"ל היה ביתו במשך כעשר שנים ושם ראה „תורה וגדולה במקום אחד" — אבל למעשה הוא חינך את עצמו בזה שהקשיב לקול הוריו נוחי־עדן ואבות־אבותיו וידע לכוון את דרכו על פי ספר החיים שליווהו בכל ימי חייו, מימי־נעורים ועד לשעת פטירתו — התנ"ך.

עינו היתה פקוחה להכיר כיאות את מאורעות התקופה. בהיותו כבן עשרים שנה יסד את „צעירי אגודת ישראל" בברלין, וכאשר המלחמה טלטלתו לליטא, תחילה כאיש צנזורה ואחר־כך כאיש החינוך, נעשה עד מהרה המושיע לאחיו היהודים: מושיע מרצון, כי הנכונות לעזרה היתה צמודה בו משחר ילדותו והוא הנותן הרגיש את עצמו תמיד כמקבל. יחד עם ידידו הרב ד"ר יוסף־צבי קרלבך, רבה הראשי של המבורג בעתיד, יסד אז את הגימנסיון הריאלי בקובנה, ויחד עמו הניח את היסודות למערכת החינוך הפורחת „יבנה" בליטא. בזמן ההוא הופיע ספרו „שם ויפת" — צלצלי שירה מערב־מזרחיים — היחידה מעבודותיו הספרותיות המרובות, שעליה היה מסתכל בגאון מסויים.

גדולי ליטא אהבוהו. עשרות בשנים לאחר מכן עוד היו עיניהם נוצצות, כל אימת שדיברו אודותיו.

המנהיג הצעיר היה זכאי להצביע בגאוה על פעולתו הארגונית והחינוכית, עת הטיל עליו הועד־הפועל העולמי של „אגודת ישראל" לעבור לוינה, בשנת תרפ"ג, כדי להנהיג שם את המשרד וביחוד לנהל את מרכז „קרן התורה". הוא הביא אתו את כל הדרוש למשרד כזה: מרץ־ברזל

שאינו נרתע מפני שום מפריע, התמדה שאינה יודעת גבול, אהבה טבעית לכל הנברא בצלם, מטען עשיר של הרגשות עדינות והכשרון לרכוש לעצמו משתתפים בעבודה, שהלכו באש ובמים למענו, אף כי למרות כל מדת טובו לא היה בכלל מסתפק־במועט בדרישותיו כלפי העובד המסור.

המשרה החדשה תבעה ממנו התמסרות מלאה. ואעפ״כ: בישיבת המועצה המרכזית בקראקא, באלול תרפ״ד, כשנפגש לרגלי עבודתו עם הגב׳ שרה שנירר ע״ה והכיר כי הענין של „בית יעקב״ מבטיח את עתידן של בנותינו והתפתחות חינוכן, לא ידע בנפשו מעצור וקיבל על עצמו את כל העבודות הקשורות בזה: את ההנהלה הפידגוגית ואת יצירת המבנה הארגוני של תנועת „בית יעקב״.

ידידיו הזהירוהו לא לאמץ את כוחותיו, אבל הוא החזיק מעמד. יחד עם שרה שנירר ע״ה יצר את המפעל שעשה את שניהם בני אלמוות. הוא יצר את המפעל, את רשת החינוך המסועפת, את המרכזים בקראקא, בוינה ובצ׳רנוביץ, ואת הבנין הענקי בקראקא. על כל אלה חייב העולם היהודי להודות לו. ומשלא מצא מנוח לכף רגלו ונשאר ירחים שלמים רחוק מביתו, וכאשר דיבר פה ושם ושם ופה על „גיטה״ — היתה מנקרת במוחו רק מחשבה אחת: להצעיד קדימה את העבודה שהציב לעצמו, על כל הקשיים הפנימיים והחיצוניים שהיו כרוכים בה.

תכופות היה מצבו קשה ומר מאד, אבל מעולם לא התלונן. ובכל זאת, בסיום ספרו „מפעל החינוך של היהדות המסורתית״ — הספר שעל ידו קנה לו שם־עולם בלא־יודעין — כותב הוא: „שני הדברים, ההתגברות על האנוכיות של הזרמים השונים והתגברות על האנוכיות של הפרט, הם תנאי מוקדם להצלחת מפעל ההצלה של „קרן התורה״ — והפעולה למען הילד היהודי היא מפעל הצלת היהדות. כששומרי המקדש הלכו לגולה לא גלתה השכינה עמהם, אבל כשתשב״ר הלכו לגולה גלתה השכינה עמהם״. אם ד״ר דויטשלנדר הכריז מלחמה נגד האנוכיות והכיר את העבודה למען הילד היהודי ע״י „קרן התורה״ ולמען הבת ע״י „בית יעקב״ בתור מטרה אחרונה, הרהר אז מן הסתם על ההפרעות המרובות, על חוסר ההבנה וקשיחות הלב מצדדים שונים שהתייצבו נגד המטרה.

אבל הוא התגבר על כל הקשיים וידע לשבור כל התנגדות, וכה נמצאו לו עוזרים בכל העולם כולו, שתרמו ל„בית יעקב״ ול„קרן התורה״ מפני שרצו לגרום לו נחת־רוח ולהעניק לו כבוד ותהלה. כבוד כזה, ששימש לטובת המפעל, היה רצוי גם בעיניו — — —

**
*

ימים מעטים לפני פטירתו השלים ד"ר דויטשלנדר את השנה ה־46 לימי חייו, כמנין שנותיו של ראש ישיבת־חכמי־לובלין זצ"ל. מי לא יזכור את הרב מלובלין, הגאון רבי מאיר שפירא, הידיד שאתו מצא דויטשלנדר שפה משותפת באופן כה מזהיר. שניהם מסרו את חייהם למען „אגודת ישראל", שניהם הלכו למרום אחרי שפעלו למעלה מכוח אנושי, שניהם חיים וקיימים בלב אלפים ורבבות שזכו לתורה ויהדות מכוחם ומהווים „קדיש" נצחי לנשמותיהם ושניהם יכלו לבנות מבחוץ עולם יהודי חדש, מפני שעולמם הפנימי היה שמור על ידי „עזר" שעמד לימינם בעבודתם הקדושה. רבי מאיר שפירא וד"ר שמואל דויטשלנדר — כאן הדוקטור מגרמניה ושם הגדול מגאליציה ומפולין — באו משני עולמות ונפגשו בעבודתם המשותפת. שניהם היו חשוכי בנים, אבל הם היו לאבות ולמחנכים של אלפי־אלפים צעירים, אשר חיו את ה„קדיש" לעילוי נשמתם.

כל ימי קיומה של ישיבת־חכמי־לובלין — זעקה כל אבן מקיר בקול קינה ונהי על כי נעקר מתוכנו האילן הפורח רבי מאיר שפירא, וכל זמן קיומו של הסמינריון בקראקא — נאנקה כל אבן בקיר על סילוקו של ד"ר שמואל דויטשלנדר. ממאות אלפי לבבות התפרצה הקינה אשר יסד מהר"ם מרוטנבורג: „אוריד דמעות עדי יהיו כנחל ויגיעו לקברות שני שרי אצילי"!

**
*

באחד מפרסומיו על „קרן התורה" כותב ד"ר דויטשלנדר על שורת הגדולים שהלכו מאתנו בשנים האחרונות זה אחרי זה: ה„חפץ חיים" שהיה מצפון עמנו, ה„צ'ורטקובר רבי" שהיה נשמת תנועתנו, רבי מאיר שפירא הידיד מלא עוז, ורבי משה־מרדכי אפשטיין, הקדוש של ארצנו הקדושה. בחוג הגדולים האלה נכנס גם הוא עצמו — והוא חי לעד בתודעתנו ובזכרוננו.

רבי שמואל דויטשלנדר — ידיד ה' וידיד אנשים — זכר צדיק לברכה!

פרק שבעים

החוט המשולש

ראי"ז פרידמן, ראי"ג פרידנזון וריי"ל אורליאן — הי"ד

יש בדידות ויש בדידות.

יש בדידות של שמחה ובטחון, ויש בדידות של כאב וקללה. „איכה ישבה בדד" — אמר הקב"ה: אני אמרתי „וישכן ישראל בטח בדד עין יעקב על ארץ דגן ותירוש אף שמיו יערפו טל" (דברים לג, כח), עכשיו יהיה בדד מושבם (סנהדרין קד). בבדידות מרה יושב אני כעת... נפשי מלאה געגועים לכל הידידים היקרים שהיו לי בכל קצוי העולם האגודאי ואינני יודע איפה הם רועים. את אחי אנכי מבקש, את כל האחים בדעה ובמעשה, אשר עמהם יחד יגעתי לבנות את עולמנו ואת אגודתנו, וכבר נקפו שנים רבות ולא שמעתי מהם. השמים נתקדרו עלי בעבים, אינני רואה שום קרן־אור שתנחמני ושתחזקני. פונה אני כה וכה, ואין איש — — —

ותישאני רוח ואשמע אחרי, מן העבר, הדי־קול ובנות־קול של ידידים ואהובים, אשר עמהם חייתי בגופי ואשר עמהם אני עתה בחיי־רוחי. קולות אני שומע מכל הארצות אשר שם היינו וחיינו, אשר שם שאפנו למטרות נשגבות, אשר שם שאבנו יחד ממעיני השמחה. כי העבודה המשותפת היתה לכולנו לשמחה וגם למצוה, שמחה של מצוה. עתה נתפרדה החבילה: הידידים שלי אינם, ואני אנה אני בא? — — —

אני פותח את התנ"ך, כדי למצוא בדבריו הקדושים עידוד וחיזוק. וקורא אני בספר דניאל, הספר של גלות בבל, על ה„ילדים אשר אין בהם כל מאום וטובי מראה ומשכילים בכל חכמה ויודעי דעת ומביני מדע ואשר כוח בהם לעמוד בהיכל המלך... מבני ישראל ומזרע המלוכה ומן הפרתמים", על הבחורים שהיו עם דניאל.

ניספו בשואה הנאצית.

ואני קורא שם על חנניה מישאל ועזריה, ומוצא בפירוש השמות: חנניה חונן ה׳, מישאל ששאלתו אמו מא־ל, עזריה עצר ה׳ — והנה לפתע צפים ועולים לפני עיני־רוחי דמויותיהם של שלושת הידידים, שבהם הייתי קשור כל כך, שלא התגאלו בפתבג המלך וביין משתיו, שלא אכלו מתרבות הגויים ושלא נהנו משולחנם, ואעפ״כ ,,נראה מראיהם טוב ובריאי בשר מן כל הילדים האוכלים פתבג המלך״. אני רואה אותם איך שרודפים אחריהם, ואעפ״כ: ,,די לאלהך לא איתנא פלחין ולצלם דהבא די הקימת לא נסגוד״.

רואה אני אתכם ידידי היקרים, הקרובים — אך כל־כך רחוקים. אני רואה אותך אלכסנדר־זושא פרידמן, ה,,חנניה״, המחונן מאת השם בכל כוחות הרוח והנפש — ואותך אליעזר־גרשון פרידנזון, ה,,עזריה״, שעצר ה׳, שהיה כולו עצור־כוח־ורוח לפעול לטובת כבודת בת מלך — — — ואותך יהודה־לייב אורליאן, ה,,מישאל״, אמך שאלה אותה מא־ל, שתעשה עבור בנותינו כדי שתגדלנה לאמהות כשרות בעמנו.

שלושת אהובי נפשי הטהורים! תמיד ראיתי ביהדות הפולנית את מקור חיינו, עושרנו ואושרנו. היא היתה האחות הגדולה שלנו, הניצבה מרחוק לדעה מה יעשה לנו. ממנה נעשו לנו בתים; בתי כהונה, בתי לויה ובתי מלכות. היא היתה החומה ובנינו עליה טירת כסף.

ואתם שלושת ידידי, אתם הייתם לי כעין סמל של היהדות הפולנית, של היהדות האגודאית דפולין.

,,אם חומה היא, נבנה עליה טירת כסף״: רבי יוחנן פתר קרא בישראל״ — ועתה בזמן גלותנו, ראינו את עמנו, עם ישראל, מיוצג ע״י היהדות הפולנית על רוב גדוליה, המוניה, קהלותיה ומוסדותיה.

,,דבר אחר: בחנניה מישאל ועזריה הכתוב מדבר ...אמרו הם לפני הקב״ה: רבש״ע ,,אנו חומה״, ואנו מעמידין מצוות ומעשים טובים כחומה — ,,ושדי כמגדלות״, עתידין אנו להעמיד בעולמך כתות של צדיקים כיוצא בנו. ,,אז הייתי בעיניו כמוצאת שלום״, אמר להם הקב״ה: כשם שירדתם לכבשן האש בשלום כך אוציא אתכם משם בשלום״ (מ״ר).

רבי אלכסנדר־זושא, רבי אליעזר־גרשון ורבי יהודה־לייב! אתם ירדתם בשלום ובשלימות נפשכם לכבשן האש, זאת היא אבלותנו הנוראה; אבל הקב״ה מוציא אתכם משם בשלום, ואתם חיים חיים נצחיים תחת כסא הכבוד — זאת היא אמונתנו הקדושה.

אתם העמדתם צדיקים כיוצא בכם בעולמו של הקב״ה, זאת היתה עבודתכם הגדולה.

ממך, רבי אלכסנדר־זושא, זכינו לארגון, לחינוך ולספרות — שאין דומה להם בעברנו, ובכולם ראינו צורתך, הצורה של האיש המחונן, הצורה של האיש היהודי, שלא אכל מפתבגם. אתה היית מן ה„ילדים אשר אין בהם כל מאום", מום לא היה בך ואף לא מאומה של מום היתה בך (כדחז"ל). הכל היה בך שלם ותמים, טהור וטוב־מראה. שבת אחת, שבת שלמה, שבתתי בביתך לפני שנים ועוד היום היא חרותה על לבי, השבת עם איש שכולו היה חסיד ו„מבין במדע" כאחד.

ממך, רבי אליעזר־גרשון, זכינו לבנין עולמן של בנותינו, „בנות אגודת ישראל". אתה הכרת כי היית מן „המשכילים בכל חכמה", הכרת לפני כל מישהו אחר, כי התוכן של „בית יעקב" זקוק למסגרת של „אגודת־ישראל". אתה הכרת גם את צידה השני של המטבע, שהארגון של „אגודת ישראל" בלי תנועת „בית יעקב" אינו כדאי, ובכן עשית לתנועתנו כנפיים ע"י ה„בית יעקב ז'ורנאל". יצרת לבנותינו עולם חדש, עולמן. היית גדול בכל מעשיך, וגדול גם בידידותך מול נאמניך — וגם לי כריע וכאח היית.

ביליתי שבוע אחד במחיצתך בלודז'. ראיתי בעבודתך היום־יומית, מבוקר ועד ערב, טרוד בלי הרף, לבך פתוח, ידך פתוחה, ו„אשר כח בך לעמוד בהיכל המלך" — כי לא הלכת ללקוט בשדה אחר, שאבת את השקפתך ממקור ברוך וכה קנית את עולמך.

ממך, רבי יהודא־לייב, זכינו לטוהר הרעיון, להתעמקות ולפנימיות. היית ה„בצלאל" שבנה את מקדשנו הטהור, הקרוי בשם „בית יעקב". היית חושב מחשבות, החקרן העמוק שידע לעשות בזהב ובכסף ובנחושת. הבנת לצרף כל מתכת ולזקקו שבעתיים. הן ה„פועלים" שבקרבנו, האנשים החזקים, והן ה„בנות" בקרבנו, הרכות והענוגות, הזכות — אלו ואלו שמו כל בטחונם בך. היית מ„יודעי דעת", היו בך דעה בינה והשכל ממנו יתברך, זה היה סוד השפעתך הגדולה על כל הנלווים אליך: „תחלת חכמה יראת ה' ודעת קדושים בינה" (משלי ט, י).

כברכה משולשת אתם עומדים לפני, חברי וידידי היקרים. הייתם „סריסים בהיכל מלך בבל", שנסתרסה ע"ז בימיכם. מלחמתכם היתה מלחמת גבורים, לעקור את העבודה־זרה בכל צורה שהיא מלב הנוער ולהשריש בו את האמונה הטהורה והצרופה, שהיתה לכם מורשה ושהנחלתם אותה גם לדורות הבאים אחריכם. מעידים אנו עליכם מתוך כאב וגם גאון: „וחבל לא איתי בהון" (ראה: סנהדרין צג).

כברכה משולשת אתם עומדים לפני, חברי וידידי היקרים. הייתם

בני־ישראל במלוא מובן המלה. הייתם מזרע המלוכה, זרע אמת ממלכו של עולם. הייתם מן הפרתמים, שרים ודוכסים בקרבנו. העמדתם בעולמו יתברך כתות של צדיקים כיוצא בכם, וכן עוד עתידין אתם להעמיד. לא את דורכם בלבד חינכתם, ולא רק את הנוער החרדי בפולין הדרכתם, כי גם הדורות הבאים, גם דורות העתידים, גם הם יחיו מכם ויבנו את ביתם על היסודות שיצקתם.

שמות זרים ניתנו לחנניה מישאל ועזריה בחצר מלך בבל, שמות שאין אנחנו מבינים כמעט. אך לנו, לדורנו ולדורות אחרינו, יחיו האצילים האלה בשמותיכם — השמות היקרים לנו והמושרשים בנפשנו.

„אז הייתי בעיניו כמוצאת שלום" — זאת היא נחמתנו בענייננו. הקב"ה הוציא אתכם לשלום, ואתם לכו לקץ, תנוחו ותעמדו לגורלכם לקבל חלקכם עם הצדיקים לקץ הימין, באחרית הימים.

(דפים מיומני שכתבתי בימי גלות־שבדיה)

פרק שבעים־ואחד

ידידי אנשי

רבי אהרן (ה.א.) גודמן ז״ל

ארבעים ושתים שנה הייתי קשור בו בידידות עמוקת־שרשים. פגשתיו לראשונה בשנת תרע״ט, בציריך. הוא היה אז פליט מאנגליה; אני — פליט מגרמניה. ערב־ערב נפגשנו במועדון הפליטים. הוא היה איש „מזרחי״ צעיר ונלהב; אני — אגודאי מסור, וכל אחד מאתנו לחם על צדקת רעיונו בקנאות לוהטת, עד שערב אחד הודיעני מר גודמן כי הוא נוסע מחר לארץ־ישראל כדי לבדוק את מצב העניינים על אתר. אחרי זמן קצר חזר משם, כשהוא נהפך כולו. רושם כל־כך עמוק עשתה עליו אישיותו של רבי יוסף־חיים זוננפלד זצ״ל, עד כי שוב לא נותר בלבו מקום בשביל ה„מזרחי״. הרעיון האגודתי לפת אותו בעוז עצום. מני אז החלה ידידותנו האגודאית, והוא שמר לי אמונים — וגם אני לו — בכל עשרות השנים שנקפו עד יום פטירתו — גם לרבות בזמנים שהמזג החלש שלי לא היה יכול לסבול את אופיו הסוער, עד שחליפת המכתבים היום־יומית ביניגו שותקה כמעט למשך ירחים שלמים.

לצד אישיותו של הרב זוננפלד, עשתה על גודמן רושם עמוק ביותר גם אישיותו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ״ל. אחרי נשואיו עם הגב׳ מרים (תבלח״ט) לבית ארלנגר מלוצרן, רעיתו המסורה, שדאגה למענו יום־יום עד שעתו האחרונה, נסע גודמן עם אשתו הצעירה לרבי יעקב רוזנהיים ושאלו: האם יש בשבילו תפקידים אגודתיים? רוזנהיים השיבו: „תהא בא־כוחי בכל העניינים שלי באנגליה״ — וברכו. גודמן נעשה מאז נאמנו של רבי יעקב רוזנהיים ובמשך עשרות שנים שם לילות כימים, כדי למלא שליחות נעלה זו באמונה שלמה ומסורה. הוא ראה את עצמו

נפטר ביום ב׳ מרחשון, שנת תשכ״ב.

עד יומו האחרון, כשלוחו של נשיאנו. כל מאמריו וקריאותיו: „חזרה לקטוביץ", אשר הנחילו לו אי־אלו מתנגדים בארץ־ישראל, ואפילו בתוך הנהלת אגו"י המקומית, כל אלה לא היו שום דבר אחר ממילוי תפקידו, כפי שהוא הבין אותו לפי אופיו ומזגו החזק. הוא מיאן להשלים עם ה„מציאות" בארץ־ישראל, כי השקפתו האיתנה היתה שה„אגודה" היא הסתדרות עולמית. הדאגה עבור היהדות בבואנוס־איירס מוטלת על אגו"י לא פחות מהדאגה עבור ירושלים והיא מחייבת את ה„אגודה" להתחשב ביהודי ברצלונה כביהודי בני־ברק. אנחנו, בארץ־ישראל, אמנם סבלנו בזמנים מסויימים מעמדתו זו. אבל אני מעיד — ומכתבים רבים של מורנו רבי יעקב רוזנהיים מאשרים זאת — שכל מה שר"א גודמן עשה דרש וכתב, הכל נבע מלבו הטהור וממצפונו הער. אם חשדוהו באמביציות אישיות, הרי כל הקרוב קרוב אליו ידע שכל מה שעשה עשה ל ש ם ־ ש מ י ם בלבד, מתוך עמדה המסרבת לדעת מפשרות כלשהן, יהיו איך שיהיו.

יחסי האישי אליו נבע מרחשי תודה וידידות. כשבאתי בשנת תרפ"ה לאנגליה, כדי לארגן שם את „קרן התורה" בשם המרכז העולמי, נשא ר"א גודמן את כל המשא הכבד על כתפיו, רכש ידידים, רבנים ועסקנים, שהפכו את הרעיון למציאות.

כאשר באתי בשנת תש"י לאנגליה בשם „מרכז בית יעקב", היה ר"א גודמן חולה, אבל למרות מחלתו עזר בלי ליאות להפעיל את המגבית בהצלחה.

כשביקרתי בשנת תשי"ד באנגליה, יחד עם ידידנו רבי יהודה־מאיר אברמוביץ מתל־אביב, בשליחות ה„חינוך העצמאי" — שוב היה ר"א גודמן האיש שפתח עבורנו דלתות נעולות ולבבות אטומים.

בהוציאי לאור את ספרי „דברי בן שלמה", היה ר"א גודמן החותם הראשון. כן פעל ועשה, כדי שארגונים חרדיים יסייעו לי במימון הדפסת הספר.

ולבסוף: כאשר נמלטתי עם כל משפחתי מדניה לשבדיה, בריש שנת תש"ד, ללא שום אמצעים — היה הוא עוד פעם הראשון שחש לעזרתנו, בהעבירו אלי באמצעות הקונסוליה הבריטית סכום הגון. גם כעבור שנתיים, כאשר באו הפליטים לשבדיה ובתוכם כמה אגודאים, עזר לנו להלהיב את התומכים האמריקאיים, וכן איפשר לנו להקים ולקיים בית עבור רבים מהם, עד שסודרו הענינים ב„ועד ההצלה".

כאמור לעיל: שמר לי הוא ז"ל אמונים תמיד, גם בזמנים שיחסו לועד־הפועל בארץ־ישראל היה מתוח. כן ראיתי אותו גם אני תמיד כ„ציר

אמונים מרפא", ראיתי בו את „הציר הנאמן לשולחיו", נאמן לכל אלה אשר אי־פעם העניק להם מחום לבו הגדול.

ואת זכרונו הברוך אשמרה באהבה ובאמונה, לנצח נצחים. אזכור לעד את הידיד שלא איכזב מעולם. משוכנע אני כי בתולדות „אגודת ישראל" יתפוס ר"א גודמן את מקומו כאחד מאישיה הגדולים הפעילים ביותר, כאיש שאמונתו ניצבה איתן כסלע בלב־ים, ואשר אחרי שהכיר את מקומו עמד על אותו מקום ללא מורך ומבלי לפנות לצדדים, אלא: כל פינה שפנה לא היתה אלא דרך ימין; כהאיש שנשא את „דגל קטוביץ" בצורה שהוא הבין את התפקיד של קטוביץ. בנקודה זו היה האיש העקבי ביותר.

לפני קבורתו הספידו הרב המפורסם ד"ר שלמה שינפלד, ידידו ורעו משך עשרות שנים בהנהגת היהדות החרדית באנגליה. הוא הטעים בדבריו, כי כאשר ברך ה' את נח ואת בניו (בראשית ט, א) רמז בשמותיהם את ברכת המזיגה של תכונותיהם. גם בחייו ובפעולותיו של ידידנו ר"א גודמן ראינו מזיגה נפלאה זו. הוא זכה לשם עולמי על ידי פעולותיו בכל השטחים, וראש לכל: בהצלת נפשות בלי מספר. מזגו היה חם ולבו תמיד בוער, זה היה היסוד לפעולתו הנצחית, אבל אולי גם הסיבה שמתנגדים קמו לו. ואולם סוף־כל־סוף הרי ידע לקרב אליו גם את המתנגדים על ידי י פ ת, ע"י יפיפיותו, כאשר פתח ביתו ולבו לכולם וקירבם אליו במתק־שפתיו ובקסם־אישיותו!

***

מקומו של ר"א גודמן ז"ל שמור לו בשורת הלוחמים האמיצים ביותר למען התורה וארגון עם־התורה, אשר עליהם ועליו נאמר בשיר חג־התורה:

„ותזכון די תיתבון בעילא דרתא
ארי תציתון למלי דנפקין בהדרתא!"

פרק שבעים־ושנים

איש אמת ואמונה

ר' אליעזר סירקיס ז"ל

בפרק המוקדש להרב הגדול רבי עזרא מונק זצ"ל, סיפרתי, שפעם התארחתי אצלו ועל שולחנו פירש את הגמרא בסוף מכות: „בא דוד והעמידן על אחת עשרה". את הפירוש עצמו אינני זוכר עוד, אבל כשהבאתי את פירושו לפני מורי ורבי בהמבורג, הגיב הרב בדברים האלה: „הרב מברלין יכול לפרש כן, כי הוא עצמו דובר אמת בלבבו — כרב ספרא".

דברי מורי היו צפים מחדש בזכרוני, כל אימת שזכיתי לשבת בצוותא עם הרה"ח ר' אליעזר סירקיס ז"ל, במשרדי הועד־הפועל של „אגודת־ישראל" בירושלים עיר הקודש — כמעט יום־יום, במשך שנה ומחצה.

הכרתי את ר' אליעזר סירקיס עוד בפולין, כאחד ממנהיגי היהדות החרדית, כנציג ה„אגודה" ב„סיים" הפולני השני [בשנים: תרפ"ב—תרפ"ח] לצידו של הגר"מ שפירא זצ"ל מלובלין, כנגיד וכאיש מעשה. את שמעו שמעתי וידעתי שהוא מן האנשים המורמים־מעם, מן החסידים המקורבים של הרבי הקדוש מגור זצ"ל. ברם, רק כאשר באתי עמו במגע תמידי הכרתי את אישיותו הגדולה לכל פרטיה, שניתן בעצם להעמידם על אחת: „ודובר אמת בלבבו — כרב ספרא".

אמת לאמיתה, להכירה ולחזקה, להשרישה בכל הלבבות, להביעה בכל מלה שמוציאים מן הפה, לדון כל דין אמת לאמיתו, להתרחק מאד מכל דין מרומה — זאת היתה השאיפה העליונה של איש אמיתי זה. זאת היתה המטרה היחידה בחייו של איש־אמונים זה.

נפטר ביום כ"ה אלול, שנת תשי"ב.

„אמת מרחקא מיליה (א־מ־ת), קושטא לא שכיח, אמת מלבן לבוניה (מושכבין תחתיה אותיות כמין לבינה), קושטא קאי (שבת קד) — האמת היא נדירה בעולם השקר, אך היא הדבר היחיד שקיים לעולם. אם נאמרו דברים אלו על סתם בני־אדם, החיים ופועלים בעולמם הפרטי, בארבע אמות שלהם — על אחת כמה שקשה להיות איש שכולו אמת, כאשר עומדים על הזירה הציבורית ומתעסקים בצרכי ציבור, במדיניות.

ר׳ אליעזר סירקיס היה מעורה בכל אלה: היה עסקן מנעוריו, היה מדינאי מעודו, נזדמן לו לדון בנסיבות שונות — ותמיד, ולעד: דובר אמת בלבבו ודן דין אמת לאמיתו.

דבריו היו אמת, חיכו הגה אמת, מעשי־ידיו היו אך אמת והיה הוא גופו נטע שורק כולו זרע אמת. ומפני שהיה כולו אמת היה איש־אמונים ורב פעלים, ציר נאמן לשולחיו, עד־אמונים לא יכזב וציר־אמונים מרפא. כסלע בלב־ים עמדה איתן אמונתו.

יש כמה סוגים של שוחד לעוור עיני פקחים ולסלף דברי צדיקים: „אבן חן השוחד בעיני בעליו אל כל אשר יפנה ישכיל״ (משלי יז, ח). ר׳ אליעזר סירקיס ידע שהשוחד מעוור ומסלף, שוחד בכל צורה שהיא, וראשית־כל בצורות אשר עליהן מרמזים ראשי התיבות: שלום חן, דיבוק חברים.

הוא היה איש שלום, הוא ידע למצוא חן בעיני הבריות, הוא היה החבר הנאמן — אבל אף פעם לא נטה מן האמת ולא שינה את האמת שבלבבו מפני השלום המדומה, או כדי להגדיל חינו בעיני הדורש, או מפני שהדורש היה חברו. למעלה מכל אלה שמר את האמת ועשה משמרת למשמרתה.

אזניו שמעו תמיד את דבר ה׳: „כי ריב לה׳ עם יושבי הארץ, כי אין אמת ואין חסד ואין דעת אלקים בארץ״ (הושע ד, א). אם האמת נעדרת, אז אין חסד ואין דעת אלקים. במקום האמת, שם גם חסד ודעת אלקים. וכה היה הוא עצמו, מכח אמיתו ואמונתו, איש מלא חסד ודעת אלקים. הוא שקל את כל דבר במאזני האמת והמשפט, רק אחר־כך הוציא את המסקנה והיא היתה תמיד מלאה חסד ודעת.

הרבה היה לנו ללמוד מספרייתו המפורסמת, אך יותר ויותר היה לנו ללמוד מבעל הספרייה, ממנו עצמו — בהידמותו אל יוצרו: „פועל אמת שפעולתו אמת״.

**
*

כמה דברים יש לי עוד להגיד עליך, ר׳ אליעזר הטהור: על נדיבות לבך, על טוב־עינך, על כמה מדות ומעלות שראיתי בך בשנים האחרונות, כאשר זכיתי להיות ולחיות עמך בצוותא חדא. אך מכל הדברים האלה מצאתי גם באחרים, ואילו בעל „שפת אמת״ כמוך — זו היא התמונה היקרה מכל בימינו אנו, לא תסולא בפז ובפנינים.

„ינקותא כלילא דוורדא, סבותא כלילא דחילפא״ (שבת קנב). אתה נשאת גם בגיל שיבה את נזר הוורדים — עטרת תפארת האמת שהיתה חלקך ונחלתך.

פרק שבעים־ושלושה

ספראוסייפא

ר' שלמה־זלמן מוזס ז"ל

אזכרה ימים מקדם: בשנת תרפ"ז ביקרתי בפעם הראשונה בפרשבורג וביקשתי ממרן הגאב"ד רבי עקיבא סופר זצ"ל הסכמה לדרוש בקהלתו לטובת ה„אגודה". מרן זצ"ל, החביב והידידותי, לא זו בלבד שהסכים מיד לבקשתי, אלא הוסיף בחינו המיוחד: „אתן לך גם נושא לדרשתך. היום בבוקר בפתיחת הזמן דרשתי לפני בני הישיבה על דברי הגמרא בע"ז (יז): „אי סייפא לא ספרא ואי ספרא לא סייפא". הפירוש הוא, שבשתי דרכים מבטיחים את היהדות החרדית: אם על ידי תוספת־כוח מבפנים, ע"י הלימוד בין כותלי הישיבה, ואם ע"י העבודה מבחוץ, ע"י המאבק עבור קדשי האומה, ע"י ארגון הלוחמים לביסוסם וחיזוקם (וראה לעיל בפרק נ"ט).

ואם אנו מתבוננים ושמים לב למהלך ההתפתחות של אגו"י תמיד ולדרך מנהיגיה, נבחין מיד עד מה התאמתו דברי הגאון מפרשבורג. הכרח הוא שבראש „ארגון התורה" עומדים הרבנים, שלראשה תענוד אגו"י את כתר התורה של „מועצת גדולי התורה"; אבל העבודה היום־יומית, העבודה הארגונית והמדינית, הכל נעשה על־ידי „האנשים מן השורה", על־ידי בעלי־בתים מתנדבים או פקידים, שכל זמנם מוקדש לדברים האלה — ובאמת דורשת העבודה הקדושה הזאת את כל האדם ואת כל זמנו. כך אנו מבינים את מה שמורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל כתב פעם, כי עבודת הכלל כמעט לא השאירה לו שעה פנויה ללמוד. כך התלונן גם ד"ר שמואל דויטשלנדר זצ"ל, כי בהיותו עסוק כולו בעבודת „קרן התורה", לא הגיע ללימוד התורה עצמה.

כולנו, כאשר היינו עסוקים ב„סייפא", הזנחנו מעט (או יותר) את

נפטר ביום י' טבת, שנת תשכ"ד.

ה„ספרא". במשך כל השנים אשר אני עומד בשורה, ראיתי רק יחידים, יוצאים מן הכלל, שזכו לדברי המדרש: „הסייף והספר ירדו כרוכים מן השמים", ואשר מלחמתם לטובת אגו"י נבעה מתוך תורתם, שתורתם ולימודם קיבלו זוהר וצביון מתוך עבודתם למען ה,אגודה'.

אחד מן היחידים האלה היה ידידנו הרה"ח ר' שלמה־זלמן מוזס ז"ל. כח זה ומדה זו עשו את ידידנו — יותר מכל מה שמשבחים אותו — לאחד המיוחדים שבעדרנו.

מיד אחרי עלותי ארצה באתי אתו במגע קרוב ולבבי. אני הייתי מלא רשמים חדשים, חפצתי להתבטא בפני חברים־לדעה את מה שהיה רוחש לבי, אך לא יכולתי, כי השפה היתה זרה לי כמעט. ואז בא רבי שלמה־זלמן, בלבו הטוב, בכשרונותיו הברוכים ובשליטתו המושלמת בכמה שפות, ועזר לי. אז הכרתי את דרכו, לקשר כל רעיון תורתי בהכרה האגודאית, לגשר בין השקפה אגודאית ובין כל דבר־תורה שהוא. בכל דבר חז"ל מצא רמז לרעיון האגודאי, ולכל ענין אגודאי מצא מקור או סמך בדבריהם. וכל אימת ששמע גם ממני כעין „חידוש" כזה, היה אסיר־תודה עד מאד. ובכל פעם שהשמיע בעצמו „חידוש" כזה, היה מאושר לאין־קץ.

הבאתי לו פעם מכתב של רבו האדמו"ר רבי אליעזר הגר זצוק"ל מויז'ניץ, וכאשר ראה את כתב־ידו של רבו האהוב פרץ בבכי נסער ולא היה מעצור לשפע השתפכות רגשותיו (והעתיק לעצמו את כל המכתב).

בפעם אחרת הבאתי לו מכתב ממורנו רבי יעקב רוזנהיים, כדי שיתרגמנו לעברית. הוא ראה ברעיונותיו של רבינו הגדול סמיכות לעניני קבלה. רק אחרי שבועות ואחרי כמה הפצרות החזיר לי את המכתב, כשהוא יודע את מכתבו של רבינו — שהיה כתוב בסגנון הרם והעדין ואף הקשה־במקצת שלו — בעל־פה, מלה במלה (את גוף המכתב, ראה להלן, פרק ע"ו).

**
*

נראה לי, שהאהבה המיוחדת שרחש לבי לידידנו ר' שלמה־זלמן, נבעה מכוחו לא להיות אף פעם מעונין בדברים של ה„מפלגה" אשר לא היו מבוססים על „ספרא". כי היה האי גברא יקירא איש־תורה בכל־כולו, וההתעסקות בעניני ה,אגודה' נשארה אצלו תמיד בתחומים התורניים. הוא היה סייפא־וספרא. עבורו ועבור כל עבודתו הפוריה והמסועפת ירדו הסייפא והספרא כרוכים מן השמים.

הוא היה אישיות כולה תורנית, ואכן: משום כך היה הוא האגודאי למופת!

פרק שבעים־וארבעה

אחד מבני חבורה

ר' אלחנן ליף ז"ל

בסמיכות הפרשיות נצבים־וילך אפשר למצוא נחמה פורתא, לפרקים, כל אימת שדודי יורד לגנו ללקוט שושנים ואחד מן החבורה ומן המעולים והמובחרים שבה נעדר מאתנו: „אתם נצבים" — „וילך משה"!

משה רבינו אשר כמוהו לא קם נביא עוד בישראל, המנהיג הגדול ביותר בכל תולדות העם — הולך, הוא מת שם בארץ מואב על פי ה' — ואילו עמו: „אתם נצבים היום כולכם"! הוא, עבד ה' השלם, מת, וישראל עודם נצבים ועומדים במעמד גדול כבמעמד הר סיני: „ראשיכם שבטיכם זקניכם ושוטריכם כל איש ישראל..." היחיד, ויהיה הגדול שבכולם, מוכרח ללכת, אבל הרבים נצבים ונשארים אפילו אם המנהיג והמנהל עזבם — במדה והם ממשיכים להיות נצבים לפני ה' אלקיהם. „כל איש ישראל — טפכם", מפרש בעל־הטורים: לומר שיהיו ישראל בעיני הראשים לנהלם ולהדריכם כטפם. „ראשיכם שבטיכם", ולא „ראשיכם ושבטיכם"? להורות — לפי הש"ר הירש — שהשבטים לא יהיו עומדים אצל הראשים אלא השבטים הם הראשים, כוחם של ישראל גנוז בשבטים לאחר שנתמנו להם ראשים להנהיגם, וכדברי התנחומא: „ראשיכם שבטיכם" — אע"פ שמניתי לכם ראשים זקנים ושוטרים, כולכם שוים לפני, שנאמר: „כל איש ישראל".

מותו של הידיד והחביב, האגודאי והחסיד, רבי אלחנן ליף ז"ל, באלול תשכ"ו, היה אבידה קשה במחנה „אגודת ישראל" עבור כולם. ועבור רבים יחידים במחנה זה — אבידה אישית, מכיון שרבים רבים אהבו אותו כאח קרוב, אשר הבין והעריך את השקפת הזולת גם כאשר היתה שונה מהשקפתו,

---

נפטר ביום ח"י אלול, שנת תשכ"ו.

במדה והיו לה רגלים במחנה התורה. הוא היה אחד מחברי הנשיאות של ה,אגודה' באנגליה, הוא היה במשך עשרות שנים אחד מטובי סופרנו ותמיד לחם למען אחדות המחנה, מבלי שירצה לדעת מכל הסכסוכים הפעוטים שמסכנים תכופות את הרעיון המרכזי ואת העבודה השלמה. לבו החסידי הרגיש בצערם של קרובים וגם רחוקים, שכלו החד מצא דרך גם כשהאחרים כבר אמרו נואש, אהבתו את השלום בלטה לא רק בישיבות ההנהלות ובבמות הרבים, אלא עוד יותר במכתבים אישיים שהרבה לכתוב במאמץ ליישר ניגודים בין אדם לחברו, לגשר ולקשר חברים שהתרחקו זה מזה. הרבה מכוחו תרם לעבודה זו, שהיא עבודה ציבורית אמיתית, ואת הכל עשה בהיחבא. הוא היה ספרא וגם סייפא, אבל ידע תמיד לתת את משפט הבכורה לספרות.

עוד בשנת תרפ"ט פגשתיו ב ר י ג ה. שם שאב ממעיינות הקדושה והטהרה של האדמו"ר רבי יוסף־יצחק זצוק"ל מליובאוויץ'; שם ראה ברבי יואל בראנצ'יק, תלמידו המובהק של בעל „חפץ חיים", את הסמל של החינוך התורני; שם למד אצל ידידנו הגדול והבלתי נשכח, רבי מרדכי דובין, מיהו אגודאי באמת ומדינאי בטהרה; שם ישב במערכת „דער ריגער היינט" והשפיע בנעימות ימינו ובחן כתיבתו על ההמונים, קירבם אל רעיון ה,אגודה'. שם, בריגה, התפתח למנהיג בישורון, כמו שראינוהו והוקרנוהו בלונדון, אחרי עשרים שנה — מהן שנים של סבל נורא ומהן שנים של עבודה קדושה והתמסרות שלמה.

עבודתו בלונדון ידועה היטב לציבור האגודאי. רבים מאתנו, בבואם ללונדון לזמן־קט, זכו להכנסת האורחים המפורסמת בביתו הצנוע. הוא קירב את כל הבאים מרחוק. גם זוגתו הצדקנית ובנותיו הצנועות, עמדו לימינו ועזרו לו — כי גם המעשה בפנים ההיכל, היה יקר לו מאד, ועשה אותו ממעל לכוחותיו. הוא היה מכניס אורח כעין אברהם אבינו — ועוד מדות היו בו ממדותיו של אברהם אבינו.

כולנו ידענו את רבי אלחנן והיינו עדים לכך, שכל עבודתו העשירה היתה אך ורק לשם־שמים — לא היתה בו שום נטיה לשלטון ולהיות גדול מאחיו; הוא היה באמת מנהיג מוכשר ומוכר מאד, אבל בעצמו שאף להיות „איש מן השורה". עליו ועל פעולתו רבת הענפים ורבת ההצלחה אנו מעידים בלי שום הפרזה, שהיה „קובע את המקום לתפילתו", ולכן נאמר עליו בצדק אחרי מיטתו: „אי עניו, אי חסיד מתלמידיו של אברהם אבינו [אשר גם הוא קבע את ה„מקום" לתפלתו — (ברכות ו:)]. הוא למד מבוראו להתחסד עם כל חסיד ולהיתמם עם כל גבר תמים — להיות תמים

עם כל איש שהיה תמים עם ה׳ אלוקיו. היה אהוב למעלה ונחמד למטה, ומצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם.

**
*

על הראשים, שנשארו לנו לברכה, מוטל החוב, לראות את כל אחד ואַחד מחברי „אגודת ישראל״ כטף, דהיינו לדאוג את דאגות חברי ה,אגודה׳ באהבה אמיתית, לרכז את כל כוחם למען מטרתנו, עד שכל אחד מהם יתגבר בכוחו כשבט שלם. המנהיגים יהיו מנהיגינו, אבל תמיד יזכרו — ביחסם לכלל כולו — שלפני הקב״ה כולם שוים, המנהיג כנהוג, כקטן כגדול.

בדרך זו פעל רבי אלחנן ליף זכרו לברכה, ולכן זכה לעולמו הנצחי — ופעולתו לפניו!

שער רביעי:

שופריה דיעקב

[לזכר מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ״ל,
מייסד ונשיא ,,אגודת ישראל״ העולמית,
אשר גוע ויאסף אל עמיו זקן ושבע־ימים
ביום ח׳ מרחשון, שנת תשכ״ו לפ״ק]

פרק שבעים־וחמשה

זה ספר תולדות אדם

מאת: הרב יצחק־מאיר לוין

כל זמן שרעיון „אגודת ישראל" ירחף בעולמנו — ואנו מאמינים שהרעיון הזה יהא קיים עד ביאת משיח צדקנו, כדברי המדרש: „נעשו בני ישראל אגודה אחת מיד הם נגאלים" — נזכור את מייסדה, מחוללה והוגה הדעות של אגודת־ישראל, מורנו ר' יעקב רוזנהיים זצ"ל.

בהיזכרנו בשנותינו הצעירות, עת רעיון אגודת־ישראל ליכד את כולנו ונתן לנו תוכן בחיינו, ידענו אז וכך יודעים היום בכל מקום, כי רבי יעקב רוזנהיים ואגודת־ישראל הם היינו הך, כחטיבה אחת, ולא ניתן להפריד ביניהם.

אין שיעור לעמל וליגיעה שהשקיע ר' יעקב רוזנהיים באגודת־ישראל בכל הזמנים. בעבודתו למען אגודת־ישראל עשה הכל אך ורק לשם־שמים, כשם שהוא עצמו כולו היה לשם־שמים, ללא שום פניות.

אגודת־ישראל, במשך זמן קיומה, עשתה גדולות ונצורות ואין לתאר זאת במלים; היא הצילה מאות אלפי נפשות לתורה וליראת שמים והצילה דורות שלמים. בתקופות הקשות והנוראות של בלבול המוחות והנסיונות הקשים, חידש ר"י רוזנהיים לעמנו ונתן לדור הצעיר והמבוגר, רעיון אשר באמצעותו אפשר היה להחזיק מעמד בכל התקופות הקשות הללו.

אמרתי: רבי יעקב רוזנהיים חידש. אבל לאמיתו של דבר אין אגודת־ישראל דבר חדש, אלא רעיון ישן־נושן מאותו זמן שאבותינו ואבות־אבותינו עמדו על הר סיני ושמעו את „אנכי ה' אלקיך". לאחר אלפי שנות גלות נחוצה היתה התחדשות להחזרת עטרה ליושנה, וזה היה רעיונה של אגודת־ישראל ובזה נטל רבי יעקב רוזנהיים חלק בראש.

הרוח החיה מראשית אגודת־ישראל

בשנת תרס״ט התקיימה אסיפת ההכנה הראשונה של אגודת־ישראל בהמבורג ובה השתתפו כ״ק מו״ח זצוק״ל הרבי מגור, הגאון ר׳ חיים סולובייצ׳יק מבריסק, הגאון ר׳ אליעזר רבינוביץ ממינסק, הגאון ר׳ אליעזר גורדון מטלז, הגאון ר׳ חיים עוזר גרודזנסקי מוילנה, אאמו״ר זצ״ל הגאון מבנדין, וכמובן גאוני גרמניה כמו הגאון ר׳ שלמה זלמן ברויאר מפרנקפורט, הגאון ר׳ יצחק־אייזיק הלוי מהמבורג שהיה ממייסדי אגודת־ישראל, וכן גם נציגי יהדות התורה בעולם כולו, וכבר שם היה ר׳ יעקב רוזנהיים הרוח החיה.

ר״י רוזנהיים היה פעמים רבות בוורשה, ושתי הפעמים הראשונות היו בתרע״ג ובתרע״ד, ומאז היתה לי הזכות להכירו ולעבוד עמו במשך כל התקופה, והיתה בינינו אהבה וידידות אמת, קשר אמיץ ועבודה משותפת ממש. לא עשיתי שום דבר בלי תיאום עם דעתו, וגם הוא עשה כן, ובדרכי באגודת־ישראל למדתי הימנו הרבה מאוד.

בי״ב סיון שנת תרע״ב התכנסה אסיפת היסוד של אגודת־ישראל בקטוביץ. ר׳ יעקב רוזנהיים היה הנואם המרכזי. נאום היסוד שלו הפך מכבר לנכס היסטורי של יהדות התורה. גם אם אנו קוראים אותו כיום, מוצאים בו רוח חיה ורעננה, כאילו נאמר רק עתה.

כיצד היתה עבודתו בוועידה הראשונה של אגודת־ישראל? הוא עמד בקשר עם צירי כל הארצות, עם כל גדולי ישראל ובראשם הגאון ר׳ חיים סולובייצ׳יק מבריסק. הוא עבד על כל פרט ופרט, תיאם וגישר בין כל אי־ההבנות, השקיע כל כוחותיו ליישר הדורים. ביום עבד ובלילה היה ער ופועל מתוך דאגה, שהכל יהיה מוכן ומודפס למחרת היום.

גדול היה כוחו של רוזנהיים בניסוח דברים ובהבעת רעיונות. ניקח לדוגמה רק קטע אחד מנאומו לפני 56 שנה בקטוביץ:

„התורה חדלה למעשה לצערנו להיות הנקודה המרכזית של כלל ישראל כולו, וזאת היא על כן משמעותה של אגודת־ישראל, לעורר לתחיה את גוף כלל ישראל, שזה מאה שנה נשדדה ממנו נשמתו, להחזיר לו נשמת חייו, להבריא את כל אבריו למען יוכלו לפעול בהתאם לצו נשמתו״.

ואמר בכל הזדמנות, כי „רעיון אגודת־ישראל הוא, שהתורה היא הנשמה המארגנת של עם ישראל״.

חלקו ביסוד אגודת־ישראל בפולין

מאז ועידת קטוביץ התפתחה אגודת־ישראל ונעשו כל ההכנות לקיים את הכנסיה הגדולה הראשונה בשנת תרע״ד, אבל פרצה אז מלחמת־העולם הראשונה והתכנית לא יצאה לפועל בזמן. אולם גם בעיצום ימי המלחמה לא פסק ר״י רוזנהיים לפעול. בתרע״ה בא בראש משלחת של אגודת־ישראל לוורשה, שבתוכה היו הרב ד״ר פנחס כהן ז״ל, מר זיגמונד פרנקל ז״ל ומר אברהם הירש ז״ל. כבר אז ראו אותו כאיש חי ורב־פעלים. הוא עשה כל דבר במרץ לא־ישוער. מיד לאחר־מכן שלח לוורשה את הרב ד״ר כהן ז״ל ואת הרב ד״ר עמנואל קרלבך ז״ל ושניהם עשו בפולין גדולות ונצורות בכל השטחים. פעלו בשטח החינוך, צדקה וחסד, ובעיקר נטלו חלק בהקמת אגודת־ישראל והשתתפו באסיפה הראשונה שלה בוורשה בשנת תרע״ז.

הם יסדו עתון בשם „דאס אידישע וואַרט״ שהיה לשם ולתפארת וכך נתנו פֶּה ליהדות החרדית. כל זה בא מיזמתו של ר״י רוזנהיים, הוא עמד מאחוריהם, גייס את הכספים, ובכלל הכל נעשה תוך התיעצות אתו. פעולות אלו הן שנתנו את הדחיפה הראשונה להקמת אגודת־ישראל בפולין.

אחרי המלחמה העולמית הראשונה, בשנת תרע״ט, התקיימה בשווייץ ועידה עולמית של אגודת־ישראל. שוב היה רוזנהיים הראש והראשון בוועידה. באותו זמן, מאחר שגרמניה היתה שרויה במלחמה, הועבר המשרד הראשי של אגודת־ישראל לציריך שבשווייץ, אבל גם שם התנהלה העבודה בהתאם להוראות מפורטות שנתקבלו מר״י רוזנהיים מפרנקפורט־דמיין.

סיפוק רב שאב ר״י רוזנהיים מהקמתה והרחבתה של אגודת־ישראל בפולין, ומאז נתהדקו הקשרים ביניהם.

אינני יכול למסור על כל האסיפות, הפגישות והוועידות שהשתתפתי בהן יחד אתו, וקשה לזכור את הכל, ואמסור רק מה שעלה בזכרוני.

בי״ג אב שנת תר״פ, לאחר המלחמה, התקיימה אסיפה ראשונה של אגודת־ישראל בפרשבורג. ר״י רוזנהיים עמד, כמובן, בראש. אני הייתי נציג אגודת־ישראל בפולין, ומכיוון שעמדנו אז לאחר כמה שנים של פריחת אגו״י בפולין, מסרתי דו״ח מפורט על העבודה למרות כל הקשיים, ועל כך שאגודת־ישראל מתחילה להתגשם במקום אחד. דיברתי במשך שעה וראיתי את השמחה שקרנה מפניו של ר״י רוזנהיים.

במוצאי שבת נשא ר״י רוזנהיים את נאומו הגדול. נוכחו שם גדולי הדור, כמו: הגאון ר׳ מאיר אריק, הגאון ר׳ אברהם־מנדיל שטיינברג מברוד, הגאון ר׳ יוסף־לייב בלוך מטלז, הגאון ר׳ עקיבא סופר מפרשבורג, יבלח״ט הגאון מפוניבז׳ רבי יוסף ש. כהנמן, שכוכבו עלה אז, ועוד גדולי תורה

אחרים ממקומות שונים, במיוחד מצ'וסלובקיה. ר' יעקב רוזנהיים הלהיב את השומעים בנאומו המרתק. כולם, ובתוכם גדולי התורה, הקשיבו ממש בפה פעור. הוא התחיל בדברי ההקדמה של בעל „מסילת ישרים": „לא חיברתיו ללמד בני האדם את אשר לא ידעו, אלא להזכירם את הידוע להם" וכו'. הוא הבין להזכיר את הדברים הידועים, הוא היטיב להסביר במדה כזו, שעד היום הזה קיימים אצלי הדברים ואיני יכול לשכוח אותם.

ר"י רוזנהיים בכנסיות הגדולות

הוא השתתף מספר פעמים בוועידות של אגו"י בפולין וחי את התפתחותה שם, ומרשים ביותר היה בעת הופעותיו בכנסיות הגדולות, בראשונה ובשניה בוינה, בשלישית במרינבד וברביעית, בסוף ימיו, בארץ־ישראל.

הוא דיבר גרמנית רהוטה ועמוקה, ובכנסיות או בוועידות אחרות היו רבים שלא הבינו אפילו מלה אחת בשפה זו, אולם דברים היוצאים מן הלב נכנסים ללב, כך שדבריו, גם אם לא הובנו, השיגו את שלהם בגלל ההתלהבות הגדולה שבה נאמרו. כולם, מכל חלקי העולם, במיוחד בכנסיות הגדולות, ראו בר"י רוזנהיים איש מורם מעם, דגול מרבבה.

כבר דובר הרבה על כך, עד כמה העריצוהו ואהבוהו גדולי ישראל ועל כך שהכתירוהו בכנסיה הגדולה השניה בתואר „מורנו הרב". קשה לתאר במילים את המעמד של הכנסיה הגדולה השניה, על גדולי התורה שהיו בה, הצירים מכל חלקי העולם, ואותו רגע שבו כולם קידמו בתשואות סוערות את ההכרזה על התואר שנישאה מפיו של הגאון רבי מאיר שפירא זצ"ל, ורוזנהיים עמד אז שבור ורצוץ, שהרי אף זו היתה אחת ממידותיו המופלגות, הוא היה הצנע לכת במידה שאין למעלה הימנה. כתב התואר שניתן על דעת כל מועצת גדולי התורה של הכנסיה הגדולה השניה, היה חתום על־ידי: החפץ־חיים, הרבי מגור, הגאון רבי חיים־עוזר גרודזנסקי, הגאון רבי מאיר שפירא, הגאון רבי אהרן לוין והגאון רבי יהודה־לייב צירלסון.

ר"י רוזנהיים לא עשה באמת שום דבר בלי התיעצות עם גדולי ישראל, במיוחד עם החפץ־חיים והאדמו"רים מגור ומצ'ורטקוב. עם הרבי מגור עמד בקשר באמצעותי, עם הרבי מצ'ורטקוב עמד בקשר באמצעות בנו הרה"צ רבי בער פרידמן זצ"ל, ועם הגאון רבי חיים־עוזר עמד בקשר הדוק וכמעט יומיומי.

זוכרני אסיפה סגורה ומצומצמת אחת לפני פתיחת הכנסיה הגדולה הראשונה בחדר מיוחד, בה השתתפו: החפץ־חיים, הרבי מגור, הרבי

מצ׳ורטקוב, רבי חיים־עוזר, ר׳ יעקב רוזנהיים, הרב פנחס כהן ואנכי. דיברו באסיפה מה צריכה להיות אגודת־ישראל. אני זוכר בין השאר, כי החפץ־חיים אמר, כי אגודת־ישראל אינה צריכה לדבר על אחרים, אלא על עצמה. הוא לא מסכים, אמר, להגדרה של מזרחיסטים, ציוניסטים ובונדיסטים, אלא ההגדרה צריכה להיות: יהודים קרים כקרח, יהודים קפואים, יהודים פושרים, יהודים חמים ויהודים לוהטים...

הרבי מצ׳ורטקוב אמר, כי הוא סבור שאגודת־ישראל צריכה להיות רק הוד ואצילות, שאפשר יהיה ללמוד ממנה, היא צריכה להיות תמיד ברמה הגבוהה ביותר שלא תרד ממנה אף פעם.

הרבי מגור דיבר על הנאמר בגמ׳ ובתוספות באוהב לטעון ושונא לפרוק מצוה בשונא יותר מן האוהב כדי לכוף את יצרו, איך אפשר להיות שונא ליהודי והלא אסור לשנוא יהודי? הרי רק כשראה בו דבר עבירה ואז הלא מצוה לשנאותו, אם מצוה היא למה נאמר לכוף את יצרו? אלא מאי — אמר — כמים הפנים לפנים, אם אני שונא מישהו שראיתיו בדבר עבירה, הרי אם כמים הפנים לפנים, הוא שונא אותי מפני שאני שונא אותו ואז אשנאהו מפני שהוא שונאי, וזה כבר בגדר של לכוף את יצרו. לאחר מכן אמר הרבי מגור על הפסוק „תכלית שנאה שנאתים, לאויבים היו לי״: השנאה צריכה להיות רק כשהיא לשם תכלית. תפילת שמונה־עשרה היא כולה דברי אצילות, ואילו באמצע מופיעה תפילת ולמלשינים, התפילה הכי חריפה, ומי חיבר אותה? שמואל הקטן. אפשר הרי לחשוב כי תמיד קילל, באה המשנה באבות ואומרת: „שמואל הקטן אומר בנפול אויבך אל תשמח ובכשלו אל יגל לבך פן יראה ה׳ ורע בעיניו והשיב מעליו אפו״, התנא מעיד כי פסוק זה היה שגור על פיו של שמואל הקטן, וזו גם צריכה להיות הפרוגרמה של אגודת־ישראל — סיים הרבי מגור זצ״ל.

מורנו ר׳ יעקב רוזנהיים ישב כל הזמן והקשיב לשיחם של מאורי ישראל. כך הבין את אגודת־ישראל וזו היתה גם דרכו בה.

תקיפותו ובקיאותו

אך לא תמיד היה מתון, הוא גם ידע להיות חריף ותקיף. זוכרני באחת הכנסיות הגדולות שאמר בין היתר: רצינו ואנו רוצים להטות את כל היהודים להשי״ת ולאגד את כל בית ישראל באגודת־ישראל, אולם גם אם לא נצליח הרי אנחנו וביתנו נעבוד את ה׳. הוא הזכיר זאת פעמים רבות ותמיד אמר: אנו נמצאים בבדידות מזהירה, רצוננו להסביר לכל בית ישראל שאי אפשר להתקיים בלי נשמתנו־תורתנו הק׳, אבל עד שלא נצליח

שכל העם יכיר בכך ועד שלא יבוא היום הזה, הרי בינתיים אנחנו וביתנו, בית אגודת־ישראל, נעבוד את ה׳, הגם שנישאר לבדד.

היה זה בזמן שהתנהל מו״מ לכניסת אגו״י לסוכנות היהודית, ז.א. להסתדרות הציונית, ולא קיבלה את התנאים שלנו. הסוכנות היהודית היתה אז בשיא הפעילות, עמדו לרשותה כספי־תועפות, ואגודת־ישראל כמו תמיד סבלה אז ממחסור חמור בכסף, אולם באגודת־ישראל העקרון מעל לכל — כאז כן גם היום, במדינת ישראל.

מפליא היה בבקיאותו ובידיעותיו. אני נזכר באסיפה פומבית בוינה, בה דיברנו שנינו, הוא התרכז אז בנאומו בעיקר בעניני ארץ־ישראל, הזכיר כמעט כל מקום בש״ס בו מוזכרת ארץ־ישראל וידע להתאים לכל דבר פירוש אקטואלי מן הימים בהם עמד, ודבריו היו בטעם ובחן רב.

כבר אמרתי, כי אין לשער ולתאר כמה עמל ויגיעה השקיע באגודת־ישראל כדי לתת את הדחיפה מרעיון למעשה. דרכו לא היתה בכלל סוגה בשושנים, אף פעם לא חסרו באגודת־ישראל חילוקי־דעות ומחלוקת, ומאז ועד היום עדיין השטן מרקד בינינו, כי מאז באה אגודת־ישראל לעולם באו ההסתרות והמחלוקות ואי אפשר לתאר עד כמה סבל מזה ר״י רוזנהיים.

פרשה מיוחדת בחייו הם מכתביו. הוא עמד בקשר עם כל גדולי ישראל כמעט, עם כל עסקני אגודת־ישראל ועסקני הכלל, ענה על כל מכתב, ולו של ילד או ילדה. כל מטרתו בתשובותיו היתה איך להטות אותם יותר לה׳ ולתורתו.

היה איש סדר למופת. דאג לשמור על קשר עם כולם. אם השיג משהו באיזה מקום, למען אגודת־ישראל, היה מודיע מיד לכולם, בין אם ישב בפרנקפורט־דמיין, בלונדון, בניו־יורק או בתל־אביב. כאשר כתב מכתבים לפולין או לא״י, או לכל מקום אחר, הוכיח תמיד התמצאות ובקיאות מפליאה ממש בכל הנעשה באותה ארץ אליה כתב, ובכלל, מכתביו היו פרקים נפלאים ונבחרים בתורה, דרך־ארץ ונימוס, שכן מימיו באמת לא פגע ולא העליב איש.

במקום גדולתו — ענוותנותו

אא״ז רבי חנוך־העניך מאלכסנדר זצ״ל אמר פעם, בבחינת ע׳ פנים לתורה: „אמר ר׳ יוחנן, בכל מקום שאתה מוצא גדולתו של הקב״ה שם אתה מוצא ענוותנותו״, אם אתה מכיר באדם גדלות וגאונות ואתה מבקש לדעת אם הן נובעות מהקב״ה או לא, הרי אתה צריך לבדוק אם יחד

עם הגדלות הזו יש גם עניוות, ואם כן, הרי זו הוכחה שגדלותו היא מהקב"ה, וזה היה אצל ר"י רוזנהיים, שהיה מן הנעלבים ואינם עולבים.

כאמור, עבד באגודת־ישראל בכל השטחים, במיוחד פעל למען תנועת „בית־יעקב" הן בפולין והן בא"י, והוא פעל לא רק בעניני אגודת־ישראל אלא גם בעניני הכלל; יהדות גרמניה, יהדות מערב־אירופה קודם כל, ואחרי־כן בכל עניני יהדות העולם בכל פינה.

במיוחד, פעל בעניני הצלה אחרי מלחמת־העולם השניה. ולא רק בעניני כלל, בכל ענין, פעל בשלימות ובמלוא מסירות הנפש, אלא גם בעניני הפרט, היה עושה זאת באותה המסירות כמו בעד הכלל. צדקה וחסד שלו, היו בלי שיעור וערך.

חבל, חבל, שהדור הצעיר, ואפשר כבר לומר גם על הדור המבוגר, לא ידעו מיהו ר' יעקב רוזנהיים, ומאד חשוב כי יפרסמו את מעשיו, כדי שכל אגודאי יוכל לראות כיצד צריך להיראות אגודאי אמיתי ונאמן.

הוא ידע להסיק את המסקנה המתאימה מכך שהוא עומד בראש תנועת אגודת־ישראל, שכל־כך הרבה גדולים, צדיקים וחסידים היו חברים בה. הוא עבד על עצמו כדי להיות ראוי לאיצטלתו, גדל ועלה במדריגות התורה, יראת שמים ועבודת ה' מיום ליום. כל ימיו קבע עתים לתורה, בכל רגע פנוי היה עוסק בתורה, היה בקי בש"ס, ספרי מוסר, מחקר וקבלה, בלי לדבר כבר על התנ"ך ומפרשיו שהיה מלא וגדוש בהם. תפילתו היתה נלהבת ונפלאה, ומי שראה אותו התפעל ממש מעבודת ה' שלו. כך היה הצנע־לכת וכך היה מסודר ודייקן נפלא, ומחלק את זמנו בדייקנות של רגע.

רבינו המאירי אומר על המאמר „אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו", אם אתה צריך להכיר אדם, לך למקום שהוא עובד וגר, שם תכירנו. ביקרתי אצלו פעמים רבות בפרנקפורט, בלונדון, בניו־יורק ובשנותיו האחרונות — בארץ, וראיתי את ההתנהגות שלו בכל השטחים, והוא היה באמת איש־מופת, וכל אגודאי צריך ללמוד הימנו, שכן אין בכלל אלא מה שבפרט, וכל אחד צריך לעבוד על עצמו בלי הרף, אבל יותר מזה — כל התנועה צריכה ללמוד מר"י רוזנהיים איך לנהל את אגודת־ישראל.

השקפתו של ר"י רוזנהיים היתה כי צריכים להחזיק בצורה איתנה בשיטה, אבל הדרך לשיטה, אופן הדיבור, ואופן המעשה בע"פ ובכתב והיחס עם אחרים — צריכים להיעשות בדרכי נועם ונחת. הוא קיים וגילם במהותו את מאמר הגמרא: „ואהבת את ה' אלקיך, שיהא שם שמים מתאהב על ידך", מטרתנו היא קידוש השם וצריך ליזהר מכל חילול ה'.

איש האמת

הוא היה איש אמת, זו היתה דרכו באגודת־ישראל וצריך ללמוד מזה, כי לא רק המטרה צריכה להיות צדק, אלא גם הדרך למטרה צריכה להיות „צדק צדק תרדוף".

באחד מנאומיו אמר: אינני יודע אם ילדינו, נכדינו או הדורות הבאים יזכו באמת להגשים את רעיון אגודת־ישראל, אבל פעם בוודאי זה יהיה. פה ושם עשתה אגודת־ישראל רבות, אם זה בשטח החינוך, „בית יעקב" ועבודות שונות אחרות, אבל בכל זאת אנו עומדים עדיין בהתחלה. אגודת־ישראל היא ענין מיוחד, מקורי, וזאת למדנו מר"י רוזנהיים, לעשות הכל רק לשם־שמים, כי קיומנו מבוסס רק על זה.

בפולין נוכחנו בעבודה שנעשתה בשביל אגודת־ישראל יומם ולילה במסירות־נפש. מתחילה היתה אגו"י רק איגוד רעיוני ואחר־כך כשגדלה, כבשה את הקהלות ונכנסה לעיריות ול„סיים", עברה לפעמים מאיגוד רעיוני לאיגוד של אינטרסים, וזה נגד מהותה של אגודת־ישראל. שפת אמת תיכון לעד, אם הכוונה תהיה באמת רק איך לעשות יותר לשם־שמים, רק כך יש לה זכות קיום.

נמצאים אנו כיום בתקופה של הסתר־פנים, גם במדינת ישראל. מצד אחד נגלים לעינינו נסים מבפנים ומבחוץ, רואים בעליל מזה עשרות שנים כי כאן בא"י הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל, אולם מצד שני, במקום להתקרב להשי"ת מתרחקים ממנו, מחנכים דורות על יסוד „כל הגויים בית ישראל", התפנית היא כיום שמאלה־שמאלה, וזאת למרות שרואים כי כל אלילי החילוניות כבר פשטו את הרגל, אין יראת אלוקים במקום הזה, אין רעיון ואין חזון.

אבל ב"ה שאנו רואים את גודל קדושת ונצחיות אגו"י, איך תודעת רעיונה וחיוניות קיומה חדרו כל־כך אצל רבים, וזאת למרות שסיבות פנימיות וחיצוניות הניעו גורמים עוינים למחוק את אגו"י מעל המפה הפוליטית של המדינה. בעיקר מעודדים אנחנו מהדור הצעיר, בני ישיבות ובנות „בית יעקב" וזה יכול לחזק אותנו ולהביאנו לתקוה שאולי עוד נקיים בדור הזה את דבריו של ר"י רוזנהיים שיבוא דור שיגשים את אגודת־ישראל. ולכן: הבה ננסה להקים מחדש את אגודת־ישראל, וכל אחד יעשה זאת בכל לבבו, נפשו ומהותו, לעשות זאת אך ורק לשם־שמים. נקיים את דבריו, נראה איך מסר את נפשו למען אגו"י, נראה כל זאת ונבנה מחדש את אגו"י, וזה יוכל להיות זכרון־הנצח הטוב ביותר לר"י רוזנהיים.

ב„אגודת־ישראל" — מקום לכולם

על דעת גדולי ישראל הניח ר״י רוזנהיים את אחת מאבני היסוד של אגודת־ישראל, כי היא צריכה להיות אוטונומית על יסוד „נהרא נהרא ופשטיה", כלומר: כל ארץ תנהג לפי מנהגיה, נימוסיה, והמנטליות שלה. יש דברים הנהוגים בארץ מסויימת והם טובים ביותר עבורה ואינם טובים לאחרים, ולכן נהגו באגודת־ישראל בכל מקום כפי מנהגי המקום ואגודת־ישראל היתה ארגון־גג לכל ההסתדרויות של הארצות השונות. כיום חלו שינויים גדולים, כאן בארץ וגם בחו״ל נתאספו יהודים מכל הארצות והדבר הזה יוצר קושי מסויים, אך יש להתגבר עליו.

הדבר אמור כלפי כולם, במיוחד כלפי יוצאי מערב־אירופה, שם נולד וחי ר׳ יעקב רוזנהיים, ולא רק הוא אלא גם חבריו אשר יסדו והקימו את אגודת־ישראל — ומדוע התרחקו יוצאי גרמניה ומערב־אירופה מאגודת־ישראל? בוודאי שיש טענות צודקות, אבל צריך לעשות הכל כדי שבאגודת־ישראל יהיה מקום לכולם.

בנאומו בקטוביץ אמר ר״י רוזנהיים, כי אגודת־ישראל צריכה להיות בנויה על בסיס עממי, כל חבר צריך לחוש כי הוא חלק מהגוף הכללי ויכול להשפיע את דעתו בשעת הבחירות, באופן זה ירחש לה אימון והיא תהיה באמת באת־כוח הכלל. יש לעשות, איפוא, את כל המאמצים כי אגודת־ישראל תהיה מסגרת לכל יראי ה׳ וכולם ירגישו שהיא שייכת לכולם.

זכותו של ר״י רוזנהיים זצ״ל גדולה מאד. במדרש נאמר: „כד דמך רבי אבוה, אחזיה ליה י״ג נהרי דאפרסמון, אמר: אלין דמאן? אמרו ליה: דידך. אמר: אלין דאבוה ואני אמרתי לריק יגעתי ולהבל כוחי כיליתי". הרבה פעמים יש שחושבים באגו״י „לריק יגעתי ולהבל כוחי כיליתי", אבל באמת, כל יגיעה, כל עמל וכל מעשה אינם הולכים לאיבוד, הכל נאסף בספר תולדות אדם, ואכן, בספרו של ר׳ יעקב רוזנהיים ז״ל נרשם הכל.

„אז נדברו יראי ה׳ איש אל רעהו ויקשב ה׳ וישמע ויכתב ספר זכרון לפניו ליראי ה׳ ולחושבי שמו", אמר הנביא מלאכי. אם לא כל ההחלטות מוגשמות, אבל ה„אז נדברו" קיים ועומד. כל האסיפות, הכינוסים, ההתוועדויות, הדיונים והפעולות — יש לגביהם „ויקשב ה׳ וישמע ויכתב ספר זכרון לפניו ליראי ה׳ ולחושבי שמו". גדולי ישראל מכל הארצות בדור העבר תלו תקוות גדולות באגודת־ישראל, כולם דיברו בהתלהבות על אגודת־ישראל, וקשה לי לתאר במלים מה שהם אמרו על אגודת־ישראל.

נכון שהם חשבו על אגודת־ישראל שלמה, כפי שצריך להיות, ונקוה שעוד תהיה כך.

מורנו ר׳ יעקב רוזנהיים היה כולו אגודת־ישראל, וזכותו גדולה מאד. נתפלל כי יהא למליץ יושר למשפחתו ולכל אגודת־ישראל, ויהא זכרו ברוך.

(מתוך דברי מספד ביום השלושים להסתלקותו
של מורנו זצ״ל, בבית אגו״י בירושלים)

פרק שבעים־וששה

קוים לדמותו

(מאת המחבר)

מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ״ל, שנתבקש לישיבה של מעלה זקן ושבע ימים ביום ח׳ במרחשון תשכ״ו, לא היה רק מנהיג־המונים במובן הרגיל של המלה, כי אם בראש וראשונה: נגיד הרוח, איש אשר פי שניים ברוחו!

כשהגיע מוהר״י רוזנהיים זצ״ל לזקנה — ביום ט״ו מרחשון שנת תרצ״א — והוציא לאור את ספרו „אהלי יעקוב״, המכיל מבחר ממאמריו והרצאותיו בשפה הגרמנית, לא הקדים לו שום דברי פתיחה. קרוב לודאי, שאת כל מה שהחשיב מתוך מסכת חייו ופעליו, רמז בנקודות־הדגש שהציב על כמה אותיות משם ספרו „א׳ה׳ל׳י׳ יעקו׳ב״, המצטרפות ביחד לתיבת „אליהו״, כשם אביו זצ״ל, ובכך שהקדיש את ספרו „לזכר הורי האהובים זצ״ל״.

את אופיה של אמו הצדקנית, מתאר מוהר״י רוזנהיים זצ״ל בפרק הפתיחה לזכרונותיו, כמי ש„כולה היתה משועבדת למסירות נסערת, יהא זה בקיום המצוות — אם בעשה־טוב ואם בסור־מרע — ויהא זה בפעילותה והתעסקותה כעקרת הבית, כרעיה, כאם, כבת או כאחות; או יהא זה מפעלה החביב והגדול לעזרת העניים מיסודו של רוטשילד, שלו הקדישה אחר־כך את כל חייה״. הוא מבחין באישיות אביו „את הרגשת האחריות כלפי אלקים ותורתו, כלפי מצפונו וכלפי העולם — מושג־יסוד מוסרי זה היא הנקודה המאפיינת את דמות דיוקנו״.

גם הוא זצ״ל, שהיה בן יחיד להוריו — ירש מהם תכונות אלו. כל אשיות־חייו הושתתו על אדנים אלה. מעל לכל מפעלי חייו הכבירים והנאדרים, התנשאה אישיותו בת־השלימות, הימנה קרנו זהרורי יופי רוחני מופלא, משהו מעין „שופריה דיעקב״. כל מעשיו הטהורים, הזכים כבדולח,

נבעו מן המעין הצלול של מוסריות ללא־רבב שפיכה בחביוני נשמתו הגדולה. הוא זצ"ל היה, מלבד אחד השומרים והמלבים של גחלת התורה והיהדות במישור הכלל־יהודי, גם אחד השומרים הנאמנים לצלם אלקים בעולם.

הוא הגבר הוקם על, שנבחר על ידי ההשגחה העליונה לייסד את „אגודת ישראל", אשר מטרתה היתה כפי שהוא ניסחה ביפי־סגנונו הבהיר: „להחזיר לכלל ישראל את נשמת חייו ולהקים מחדש את עם התורה!" מאז דרך כוכבו בשמי יהדות־התורה, לפני יותר מיובל שנים, רכש את אימונם של כל מאורי ישראל והיה למושג־צמד זהה עם השם „אגודת ישראל", עד שהמליצו עליו גדולים וטובים „לא יעקב ייקרא עוד שמך כי אם ישראל", על כי גילם בכל הווייתו את הנשמה הפועלת בגוף „אגודת־ישראל", את השבת אשר בימי המעשה שלה.

בצדק נוכל לקרוא אחריו: „יעקב אבינו לא מת". מורשתו הרוחנית, כמו מפעל חייו האגודאי, חיים וקיימים. הגיגי־רוחו אשר הביעם בעטו הפורה, אין ספק שבכוחם להבקיע לבבות אטומים ולהחיות נשמות קפואות. וחוב קדוש הוא הדבר, שיתורגמו כל כתביו לעברית, כדי שהאגודאים של היום, וביחוד הצעירים, ידעו מעט מן האיש הזה שמדותיו משתקפות לא לבד בתוכן מאמריו, אלא גם בסגנונם הטהור והעדין.

***

אם אי־אפשר לצייר את ריח הפרח ולמשש את צבעי התמונה — קל־וחומר שאי־אפשר לתאר את אישיותו ואת אופיו של מורנו זצ"ל. הכל היה אצלו מכוסה בצעיף צניעותו היתירה וענוותנותו בלי גבול. לפיכך אינני יכול לרשום יותר מקוים לדמותו. דמותו עצמה נראית רק למי שמעמיק מאד בכתביו ובפעולותיו, אחרי שלא זכה להכיר את חייו עצמם בכל טהרתם וקדושתם.

***

תורתו — כבר בילדותו פעמה בקרבו האהבה לתורה. כל חייו היו שאיפה יזידה לרדת לתוך־תוכה, לעומק סודותיה. ניתן להבחין בזה אם קוראים את זכרונותיו, בהם תיאר את הדרכים השונות שהלך בהן כדי לעלות מעלה מעלה באורחות החיים האמיתיים; אם מלווים אותו בחיפושיו אחרי האמת העליונה ואם מכירים את עוצמת אושרו כאשר מצא לבסוף את החבר הנאמן ללימודיו, ואשר אתו למד בעיון רב ארבעים שנה בלי

הפסק מדי־יום־ביומו, עד שגמרו כמעט את כל הש״ס והם נעשו ידידים אינטימיים גם בעבודת הכלל, אע״פ שחברו זה — הרבני והחכם ר׳ יעקב שטרויס — היה לפי מזגו כולו נחבא אל הכלים.

ידיעות מורנו זצ״ל בתנ״ך ובספרי מפרשי התנ״ך היו בלי גבול. הוא עצמו כותב בזכרונותיו (דף 44): „פירוש המלבי״ם וכתבי מארקוס (רבי אהרן מארקוס מקראקא — יליד המבורג) פתחו לפני פתח חדש לידיעת היהדות: היא חדלה מאז להצטמצם בעיני בעולם המחשבות של רבי שמשון רפאל הירש בלבד, והתחלתי לראות בה סך־הכל של מסורת התנ״ך, התלמוד והקבלה. סך־הכל שיש לסכמו ולהשיגו יום־יום מחדש, מתוך יצירתם הרוחנית של גדולי ישראל מכל הדורות״.

אומרים שהיו לו גם ידיעות בחכמת הקבלה. הוא עצמו לא רצה אף פעם לדבר מזה. נאומו הגדול: „דער אגודיסטישה איינהייטס־געדאנקה״ („רעיון האחדות האגודאי״) אותו התכוון לנאום כפתיחה לכנסיה הגדולה השניה, וחזר בו רק אחרי שהיינו טוענים בפניו כי מעטים בלבד יבינו את עומק רעיונותיו, היה בנוי כולו על רעיונות הקבלה (וראה בספרו: „אהלי יעקוב״, עמ׳ 308—318).

הראב״ד דהמבורג, רבי אלחנן גומפרץ, אמר לי פעם כי אין בלבו שום ספק שרבינו זצ״ל היה בקי בכל הש״ס — אע״פ שגם את זאת הסתיר מפני מכיריו, ואפילו מפני הקרובים לו ביותר. אביא כאן רק פרט אחד מביקורי האחרון אצלו בתל־אביב. היה זה יום הולדתו ה־83 או ה־84. לפתע, בתוך השיחה, פרץ רבינו זצ״ל בבכי: „אומרים בש״ס (שבת קנא־קנב) ,תלמידי חכמים כל זמן שמזקינין חכמה נתוספת בהם ודעתם מתישבת עליהן׳ (זו לשון הברייתא בסוף קנין), ואני לומד כעת ,זבחים׳ ועומד לפני כמה ,תוספות׳ שם כלפני פרשה סתומה!״ השבתי לו, שהוא שיבח בהזדמנויות שונות את החריפות של אבי־מורי ז״ל — וא״מ בעצמו הפסיק מיום הולדתו ה־75 את לימוד התוספות לחלוטין, באמרו: הלימוד ניתן לנו לזקנים לשמח את נפשנו ולא להכביד על מוחנו, די לנו אם אנו זוכים להבין את דברי הגמרא עם רש״י. „נחמתני בני נחמתני״, קרא רבינו זצ״ל לעברי בהתרגשות גדולה, ואחרי ימים קבלתי ממנו מכתב אשר בו הביע רגשותיו, כי מה שאמרתי לו בשם א״מ היתה התשורה הנאה ביותר ליום הולדתו.

אני מביא כאן את הדברים, כי הם לאות לנו, איך שרבינו זצ״ל קיים מצוות תלמוד־תורה גם בגילו המופלג.

**
*

ע ב ו ד ת ו — מי שלא ראה ושמע את תפלת רבינו, לא ראה ושמע תפלה מימיו. את ה„פסוקי דזמרה" זימר מדי־יום־ביומו בקול נעים, מ„ישתבח" התפלל הכל בלחש, ורק מתוך תנועותיו ומבכייתו החרישית הרגשנו איך שכל עצמותיו אמרו: ה' „מי כמוך"!

אספר עובדה: בשנת תש"ו הייתי פעם ראשונה בארצות־הברית. הרב בנימין הלברשטם, הרבי מרודניק, הזמין אותי להיות אורחו. סרבתי, כדי שלא להטריחו, והלכתי עם בני למלון. שם לא הרגשתי בטוב. אמרתי, איפוא, לבני שיתקשר עם הרב הלברשטם וישאל אם יסכים שאבוא אליו, ללון במעונו. הוא הסכים בשמחה, ועוד באותו ערב באתי אל מארחי. הלכתי מיד לישון, כי הנסיעה משבדיה לניו־יורק היתה אז מאד מעייפת, וארכה למעלה משבועיים. אחרי לילה של אי־שקט העירני באשמורת הבוקר, בשעה חמש, קול תפלה נרגשת. אמרתי בלבי: וכי אין זה קולו של ר"י רוזנהיים? (כי לא ידעתי שמורנו זצ"ל היה מתפלל בבית הכנסת של הרב הלברשטם, אשר שכן בקומה הראשונה של ביתו).

אצתי למטה והנה עומד שם מורנו זצ"ל ומתפלל ושר את „פסוקי דזמרה". חפצתי לברכו לשלום, אבל הוא סירב. רק אחרי שסיים תפלתו נתן לי שלום בלבביות, כדרכו.

תפלתו של רבי יעקב רוזנהיים היתה לי כעין קבלת־פנים לביקורי הראשון ב„עולם החדש", ושימשה בעיני כאות־לטובה ביחס לכל הביקור. אחרי התפילה לוויתיו אל ביתו הקרוב של בנו, ידידי רבי שמואל, שם שאלתיו: איך הוא מרגיש בבית התפלה „נוסח ספרד"? תשובתו היתה: אינני מרגיש באיזה נוסח מתפללים, אני מתפלל את שלי, ורק דבר אחד מפריע לי, שהם חוגגים לפרקים כמה וכמה „יארצייט'ן" של אדמו"רים ואז מאחרים בגללי את קריאת־התורה עד שאני מסיים את התחנונים — וזה רע לי מאד" (ואין לשכוח את הפרט, שהוא היה מתחיל להתפלל שעה קודם הציבור, והציבור המתין עליו באמירת ה„קדושה" עד שסיים תפלתו): „מה שהם אינם אומרים תחנון, זוהי זכותם ומנהגם מאבותיהם החסידים, אבל מה שממתינים עלי — למורת רוחי".

וכה ראינו גם מתוך תפלתו את ...ענוותנותו.

***

ג מ י ל ו ת־ח ס ד ש ל ו — אם מספרים מגמילות חסדיו של אדם, אזי פג כבר טעמה של גמילות־חסד זו, כי כל פעולתה צריכה להיות בסתר. אבל בשני מקרים אוכל להעיד בבירור על גמילות־חסדים של מורנו זצ"ל.

לפני ששים שנה, באחד מימי שנת תרס"ו, שלח הרב הישיש דהמבורג, רבי מרדכי־עמרם הירש זצ"ל לקרוא אליו באשמורת הבוקר את אבי מורי. נבהלנו במקצת, כי רק לעתים רחוקות שלח הרב אחרי אבא. כאשר חזר אבי מן הרב, סיפר לאמי שהרב ביקש ממנו לסייעו בענין מסויים של צדקה ונימק: „אם ר"י רוזנהיים דורש ממני דבר צדקה אני מוכרח לעזור לו, כי האיש הזה כולו צדקה". חושבני שהיתה זו הפעם הראשונה שהזכירו בבית הורי את השם: „רוזנהיים", והמטרה שלשמה ביקש את עזרת הרב היתה דבר־צדקה — וכה נעמדה לראשונה תמונתו של ר"י רוזנהיים לפני עיני־רוחי ולפני עיניהם של אחי הצעירים, באור של־צדקה.

בפעם השניה היינו אני ומשפחתי מטרת צדקתו. כאשר ברחנו מדניה לשבדיה, בעירום ובחוסר־כל, קבלנו מבני בכורי ר' יצחק נ"י, שהיה שרוי אז בניו־יורק, סכומי־כסף חשובים — כמעט מדי שבוע בשבוע. מאחר שגם בני היה „פליט", לא הבינונו מהיכן הוא השיג כל־כך הרבה כסף, והוא סירב לגלות לנו את שם הנותן, כי כן ציוה זה עליו. רק אחרי זמן רב נודע לי מי היה הנותן: ר"י רוזנהיים! ומפי ידידי מפרנקפורט שמעתי אחר־כך, כי עוד בנעוריו היה מורנו זצ"ל נותן וחוזר ונותן — הבן הנאמן של הוריו, שכל חייהם היו שרשרת זהב של צדקה אשר פיזרו מממונם הם ומקופת ה„בארון", אשר הן אביו והן אמו היו נאמניו.

**
*

זהירותו — הוא העיד על אביו ז"ל שהיה הסמל של „אשרי איש מפחד תמיד", וכך נחרת גם על מצבת האב במצוות בנו (ראה בזכרונותיו: עמ' 220). שאיש בעל שיעור־קומה כרבינו זצ"ל יהא זהיר ומפחד, יתרון זה נראה בעינינו כדבר טבעי ומובן מאליו. אעפ"כ ארשה לעצמי להביא דוגמא לזהירותו זו, שהיתה יוצאת־מן־הכלל ממש. כאשר בני בכורי חזר בפעם הראשונה מן הישיבה למעונו בקופנהגן, כתב לנו שיתנהג אצלנו כפי שהוא רגיל להתנהג בישיבה. הבנתי אל מה ירמוז בני בזה וחששתי, פן ייחשב הילוך כזה בקהלתי מעין יוהרא. פניתי, איפוא, אל מורנו זצ"ל בשאלה: האם עלי להשפיע על בני שיתנהג כדרך שמתנהגים הטובים ביותר בקהלתי? והוא השיב לי מיד, לא להשפיע חס־ושלום על בני בשום אופן „שיתנהג כמנהג אבותינו מקדם", כי מה שחשבנו אנו שהוא „מנהג אבותינו" זה היה באמת מנהג מושחת לחלוטין, מנהגי הגוים מסביב לנו שהיינו מחקים — אולי כשוגגים; אבל עתה, אחרי שאנו לומדים מבנינו את האמת, חטא ואיסור הוא לחזור ל„מנהג אבותינו" זה.

באותו מכתב הוסיף מורנו זצ"ל לאמור: על משכבי בלילות אני בוכה, איך היו מתירים באשכנז שהבנות תזמרנה זמירות בנוכחות זרים, איך שכחו מן האיסור החמור של „קול באשה..."

**
*

נ א מ נ ו ת ו — ה„אמרי אינשי" (ב"ק צב): „בירא דשתית מיניה לא תשדי ביה קלא", שימש עבורו ככלל גדול בתורה. וכתוצאה מכך: כל מי שעשה לו טובה אי־פעם, שעזר לו בעבודתו או פינה מכשולים מעבודתו לטובת הכלל — שמר לו אמונים תמיד, ללא שיור. ר' אהרן גודמן ז"ל היה איש־אמוניו בלונדון. היו זמנים שמזגו הקשה פגע במזגו הרך והרגיש של מורנו זצ"ל, אבל אף פעם הוא לא הרשה להשמיע בנוכחותו דיבור של ביקורת על גודמן. גודמן היה ידידו, וכל מה שאומרים נגד ידידו הרי זה כאילו נאמר נגד עצמו. יתירה מזו: כאשר נסיתי פעם, אחרי בואו לארץ־ישראל, להשפיע עליו שישכין שלום בין פאג"י ואגו"י ה„רשמית" — מה שהיתה ההתנגדות של פאג"י ל„אגודה" אינני יודע עוד היום, אחרי שבע־עשרה שנים של „רבנות" אצלם — ובתוך הפגישה דיבר אחד מחברי פאג"י קשות על רבי יצחק־מאיר לוין, ביטל הוא מיד את הישיבה וציוה עלי להישאר אתו. הוא אמר אז אלי בזה הלשון: „נדמה לי שאף פעם לא דרשתי ממך אלא רק ביקשתי, אך בזה הרגע אני דורש ממך לעמוד תמיד ותחת כל התנאים לצידו של רבי איטשה־מאיר, אלמלא היה הוא עומד לימיני במשך השנים לא הייתי משיג אף פעם את מה שאולי השגתי בעזרת השם". ואשר לנאמנותו כלפי ואל אנשי ביתי — דבר זה רמזתי כבר במילי דהספידא שהשמעתי ליד מיטתו: „אבי, אבי!" אבהותו היתה ממש בלי גבול.

**
*

מ ד י נ י ו ת ו — אינני מומחה בשטח המדיני. ואולם אחרי קראי את מאמרו: „בסיס ושורש המדיניות האגודתית" („אהלי־יעקוב", ב', מעמוד 270 עד 302) נתברר לי, איך שנישא את המדיניות מתהום החולין לרמת המצוה וקידוש השם. הבנתי עכשיו ביתר בהירות את פתגמו הידוע של רבי חיים־ישראל אייז ז"ל: „אומרים שהמדיניות מקלקלת את האישיות, ואני אומר שאישיותו של ר"י רוזנהיים מקלקלת את המדיניות". בזה רצה רח"י אייז להצביע על הקו המוסרי בחייו של מוהר"י רוזנהיים, הקו שבלט בעבודתו המדינית. המדינאים מוכרחים לפעמים לעשות מלאכתם גם

בטכסיסים. אבל האיש הזה היה כולו אמת ותמימות ומאום של מום לא היה בו. נדמה לי, שאת דברי רח"י אייז — אשר נאמרו בשנת תרע"ח — מאשרים כל מנהיגי אגו"י שעבדו שכם אחד במשך עשרות שנים עם מורנו זצ"ל.

**
*

ר ג י ש ו ת ו — מורנו זצ"ל היה רגיש מאד, לפיכך לא סבל מלה של ליצנות, לא בביתו ולא בציבור, ואפילו לשמוע מילתא־דבדיחותא לא היה נעים לו. הוא ידע מרגישותו זו, שבעיני היתה מעט מופרזת.

בכנסיה הגדולה השלישית פרצו סכסוכים רבים בינו ובין ד"ר יצחק ברויאר ז"ל. המקור לסכסוכים האלה לא היה ידוע לי. אך בכל אופן: האוירה ביניהם היתה מתוחה מאד. יום אחד בא אלי הגאון רבי אהרן קוטלר זצ"ל ודרש ממני להשכין ביניהם שלום. השבתי לו: איך אוכל להכניס את ראשי בין ההרים? אעפ"כ, השיב הגאון, נסה וברכתי מלווה אותך. הלכתי אל ד"ר ברויאר ואמרתי לו בשם הגאון מה שאמרתי. ד"ר יצחק ברויאר השיב לי: „אתה טועה וגם ר"י רוזנהיים טועה. שניכם חושבים כי אנשי ברויאר שונאים אותו, האמן לי כי זוהי טעות! אנו אוהבים את הבדיחה ואולי גם מעט להתלוצץ, וליצנות ושנאה — האחת סותרת את השניה. הצרה היא שרבי יעקב רוזנהיים הוא רגיש יותר מדי, אבל משום כבודו של משלחך ומשום כבודו של ר"י רוזנהיים אני מבטיח לך, כי עד סוף הכנסיה הגדולה לא ישמעו ממני יותר שום בדיחותא וכדומה, העלולים להשפיע על מצב־רוחו".

הבאתי את הדברים בצורה המתאימה לפני מורנו זצ"ל, והוא השיב מיד: „יודע אני בעצמי שאני רגיש יתר על המדה, אבל בעשותי חשבון־הנפש הריני מכיר תמיד שתכונה זו יש בה מן היתרון יותר ממה שיש בה חסרון — מי שהוא בעצמו רגיש, יחוס תמיד גם על רגשותיו של הזולת".

ועוד פרט מאלף — מנסיוני האישי. במשך עשרים שנים תמימות (מתרע"ד עד תרצ"ד) השתתפתי בקביעות בבטאוננו „איזרעאליט" וכתבתי בו מאמרים לאין־ספור. ואף פעם לא קרה שעורך העתון — כלפי חוץ: ידידי ר' זליג שכנוביץ ע"ה, וכלפי פנים: מורנו ר"י רוזנהיים זצ"ל — ישנה מה מצביונו של מאמר, ואפילו לא מסגנונו, אם בקיצור ואם בהוספה. מורנו זצ"ל היה משנן תכופות לעוזריו את העקרון שהיה נר לרגליו: „מאמר בלי שם המחבר מודפס על אחריות המערכת, קנינו המוחלט של העתון הוא; לא כן מאמר ששם מחברו המלא עליו, שהוא נשמר קנינו הרוחני הבלעדי של

הכותב, הוא הנושא באחריות על כל מה שנאמר בו ואין לנו רשות לנגוע בו כהוא־זה". אם המערכת לא היתה תמימת־דעים בנושא מסויים עם דעת הכותב, הרי שהדגישה זאת בראש המאמר, או שבאה בדברים עם המחבר. אך לשנות מאמר או לקצרו, אפילו במשהו, ללא ידיעת הכותב — דבר זה לא התיר מורנו זצ"ל מעולם.

עוד בטרם לקח מורנו זצ"ל את הנהלת ה„איזרעאליט" לידיו הטהורות, היה עסוק במשך שנים מספר בהוצאת ספרים. הוא ניהל אז את כתב־העת המקצועי "Der Tourist" אשר הביא לו הכנסות טובות הודות לשני סוכנים מוכשרים, אבל כפי שמתאר רבינו בזכרונותיו (עמ' 78/79) הרי „תפוצת העתון ומספר מנוייו לא התאימו כלל וכלל — ולו גם במדה המועטה ביותר — למספר זה של חברי איגוד התיירות, ומאות הפנסיונים המלונים וכו' אשר פרסמו בו את מודעותיהם לא יכלו להפיק מהן את התועלת המקווה... מצפוני היה יותר מדי רגיש כדי שאוכל להתעלם מיסוד מוסרי מפוקפק זה של כל העסק, ביחוד לגבי הכלל: אסמכתא לא קניא אשר הטיל בספק את תוקף חוזי הפרסום האלה מבחינת המשפט העברי! לאחר שבררתי את הדבר במשך הזמן השפעתי על שותפי מוריץ א. לב שיקבל בידו בתור בעל יחידי את ה„טוריסט"... ומלבד חוזה על הנייר לא נשאר לי שום דבר מכל העסק הזה, גם זו לטובה..."

בדברים האלה, המעידים על יושר־לבו של מרן זצ"ל, תנומק גם התנהגותו כעבור זמן, לאחר שנטל את ה„איזרעאליט" תחת חסותו, כעורך ראשי. היו לו כאמור עוזרים — ואני הקטן בתוכם — והוא דרש מעושי העבודה שיכתבו בסגנון טהור ועדין, כשהוא משמש להם בזה מופת־למופת בסגנונו אשר היה כעין מוסר חי. ברם, את הסיפוק הגדול שאבנו מכך, שאף פעם לא שינה אפילו מלה אחת במאמרינו, אף פעם לא סבלתי בכתיבתי מלחץ או השפעה מכוונת כלשהי מצידו. הוא ראה את עצמו כאחראי, אבל לא עלה בדעתו הרמה להיות ה„בעלים" על ה„איזרעאליט" ועל שותפיו לעבודת הקודש. היינו כולנו מכובדים וגאים להיות עוזריו בעבודה זו. אם מאמר כלשהו זכה להערכתו המיוחדת — והוא נהג להודות כמעט עבור כל מאמר שקיבל מאתנו — היה זה לכולנו שיא השמחה. אהבתנו אליו, גם בתור משתתפים ב„איזרעאליט" — גדלה משנה לשנה. החל משנתי העשרים התחלתי לפרסם בו מפרי־עטי, כמעט בכל שבועיים — לכבוד העתון שלנו ולכבוד המנהיג שלנו.

למען האמת, הרי שמורנו זצ"ל לא היה מרוצה מכך שעוזריו יכתבו ויפרסמו דברים תחת פסיבדונים ובעילום־שם, על אף שהוא בכבודו ובעצמו

נהג לפרסם את כל מאמריו בעילום־שמו. אמרו שאביו זצ״ל ביקש ממנו שינהג כך. ברם, הלכה למעשה לא ראינו אף פעם במנהגו זה משום דבר מוזר, שכן הסגנון של מורנו זצ״ל היה כל־כך מקורי, יצירה לעצמה, עד שהקוראים ידעו רוב־רובם — ועל־כל־פנים: הקוראים האגודאים כולם — שמאמר זה הוא מפרי־עטו של „העורך הראשי״ (תואר שנפשו הטהורה סלדה הימנו כל־כך...)

והרי לנו בזאת דוגמא נוספת לעדינות רוחו של מורנו זצ״ל, למדה בה כיבד את דעות הזולת והשקפותיו, ועד כמה היה רגיש לבל יפגע ברגשותיו ויצר חלילה את תחומי הבעתו.

**
*

ענוותנותו — כולם, אפילו מתנגדיו, הכירו את ענוותנותו היתירה. קשה לתאר בעט דומם איך שהיה עניו עד תוך־תוכיות נפשו. אזכיר את ביקורי בישיבת קמיניץ, בשנת תרצ״ט. הישיבה היתה אגודאית עד מאד ורבי ראובן גרוזובסקי זצ״ל, חתנא דבי נשיאה, היה מן הקנאים שבמחננו. בקמיניץ לא הבינו איך יתכן שמורנו זצ״ל, העומד בראש עם־התורה, לא ביקר אף פעם במוסדות התורה, בישיבות. הבהרתי להם: היא הנותנת! פרישה זו מוכיחה, לאמיתו של דבר, באיזו מדה מופלגת מעריך מורנו את הישיבות. יודע הוא שאם יבקר בישיבה זו או אחרת, יהיו מכתירים אותו שם בכל מיני כתרים. והוא, המארגן והנשיא של עם־התורה, יודע ומשוכנע כי בישיבה יש לכבד את רוח התורה, אך ורק אם גדולי ישראל מייצגים אותה. רבי ראובן אמר אז, כי קשה להבין איך איש שהוא כל־כך עניו מסוגל להחזיק מעמד כמנהיג ה„אגודה", בה נמצאים גם אנשים שאינם בעלי ענוה יתירה; הוא אף פעם לא שמע על כך, שאיזה איש יפגע בכבודו של המנהיג.

עבורי היתה הראיה המכריעה לגודל הענוה שהיתה מנת־חלקו: תגובתו על ההחלטה פה־אחד בוועידת צירים, שנת תרע״ט, לייסד מושבה בארץ־ישראל על שמו: „גן שושנת יעקב". הוא ידע לעכב את ביצועה של החלטה זו במשך כמה שנים, עד שסוף־סוף נשתכחה.

ואולי גם תגובתו על הכתרתו בתואר „מורנו הרב" ע״י גדולי הדור, בכנסיה הגדולה השניה: כל הכנסיה צהלה, אך הוא היה ממש שבור. „וכי באמת מגיע לי עונש זה?" — כה אמר בדמעות לאנשים שעמדו לידו.

בקשר לאותו מאורע, ארשה לעצמי ציטוט קצר מתוך התיאור המרהיב בספר „רבי מאיר שפירא — במשנה, באומר ובמעש״ מאת ר׳ אהרן סורסקי (כרך שני, עמ׳ שמא), בו יסופר על „אחד הרגעים היפים ביותר של הכנסיה הגדולה":

„...רבי מאיר שפירא זצ"ל, רבה של פיוטרקוב דאז ומחולל ה,דף', ניצב על הדוכן ומוסר בשם „מועצת גדולי התורה" את החלטותיה. כולו אומר הדר ואצילות, יופי וקסם, חן הוצק בשפתותיו. הוא מוסר את החלטת המועצה להכתיר את רבי יעקב רוזנהיים בתואר „מורנו". תשואות־הידד ומחיאות כפים סוערות רעמו באולם. רוזנהיים מנסה להתקומם: הוא מאושר בתואר שקיבל, אבל בתור תושב פרנקפורט הריהו כפוף לתקנות ה„אגודה" המקומית, שאינן מאפשרות לו לקבל תוארים מסוג זה...

„וכאן מתנשא הרב שפירא במלוא קומתו התמירה, אומר בתוקף ובקול פסקני: הלא זה עתה קראנו את ההחלטה בנוגע לסעיף 4; כי בנוגע לעניינים בעלי אופי כל־עולמי מופקדת סמכות ההכרעה היחידה בידי „מועצת גדולי התורה העולמית". איננו מוכנים, לפיכך, להקטין אפילו במלוא נימה את כוח השפעתה של המועצה העולמית, עד כדי שתהא כפופה לתקנות מקומיות של איזה סניף שהוא. ר' יעקב רוזנהיים איננו שייך לעיר אחת או לארץ אחת, הוא לא של פרנקפורט גרידא, הוא שייך לכלל ישראל! לכן זוהי חובתו להרכין ראש בפני החלטת מועצת־גדולי־התורה ולקבל את התואר, לכבודה של היהדות החרדית המאורגנת בעולם כולו!

„באולם משתררת דומיה מתוחה. כל העינים רתוקות קדימה. מבחינים איך שר' יעקב רוזנהיים, במחשבה, נאבק עם עצמו. לבסוף הריהו מתרומם מכסאו, עיניו מלוחלחות, הוא מודה על הכבוד הרב שהנחילו לו, והוא מברך בקול נרגש: „שהחיינו"!...

***

ג ד ו ל ת ו — מה היה המקור לגדולתו? ד"ר מנחם (מקסימיליאן) לנדא ז"ל, במאמרו המקיף: „רבי יעקב רוזנהיים ומפעלו" [בספר היובל לכבוד רבי יעקב רוזנהיים] קובע לאמור: „המלה א ח ר י ו ת חרותה באותיות זהב על אישיותו של רוזנהיים, היא התעודה החזקה ביותר על סמכות מנהיגותו ונותנת הבטחה גמורה לאלו המנוהלים על ידו שאינם מסורים לידיים הרפתקניות". הייניך אייזמן, שהוציא לאור את ספר היובל הזה, מדגיש בפתיחתו: „האהבה שכבר שני דורות רוחשים לו, מראה על אישיותו, הוא האיש אשר בזמננו מהווה דוגמא לחיי קדושה וטהרה, אמונה ויראת ה', מסירות ורגש אחריות, דוגמא חיה אשר ממנה יש ללמוד שגם בימינו אפשר להגיע לדרגה גבוהה בסולם המדות, אם יש רק רצון איתן".

ולי הקטן נדמה, שהגשים את דברי בעל „חתם סופר": „רכב ישראל ופרשיו" — הוא הרכיב את האנוש ונעשה הסמל לפרישות, ועל ידי דרכו זו שבה הלך נגד משחר נעוריו נעשה: „רכב ישראל ופרשיו"! הרכב משוך והפרש מושך. על המנהיג מוטלת עבודה כפולה: הוא פועל כמשוך; הוא עומד תחת רשותם של גדולי העבר, שדבריהם מושכים את הרכב ודוחים אותו כדי שהוא ישאר באורחות המסורתיים, ומצד שני הוא מושך, יפה כוחו להכשיר את העולם לקראת העתיד עם תפקידיו — תפקידים שנוצרו היום ויקבעו את המחר. רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל שמע את קולות העבר והוא ראה את הגולד, ומתוך שמיעה וראיה זו, מתוך הבנתו העמוקה, היה הוא המסוגל ליסד את אגודת־ישראל ולנהלה — היא המבוססת כולה על העבר, שתפקידה הוא לפתור ברוח התורה את כל השאלות העולות יום יום על הפרק ולתקן בדרך זו את העתיד ולתקנו במלכות ש־די!

***

משפחתו — אינני רוצה להרחיב כאן בתיאור על חייו הפרטיים, על ביתו שהיה היכל שכולו אומר כבוד פנימי ועושר רוחני. או על יסוריו, כאשר מתו על פניו שני בנים ובת אהובים, וכאשר הלכה לעולמה זוגתו הצדקנית, עת ישב בגולה בלונדון. כל מי שזכה לבלות מפעם לפעם בצל קורתו, הרגיש את הקדושה שנבעה מכל ארבע פינות הבית — וכולנו ידענו שהוא לבדו היה המקור לקדושה זו.

על כל אלה לא אדבר. אדבר רק על דבר אחד, שרחשי תודתנו מחייבים להגידו: על יחס הילדים כלפיו. בביתו של בנו ר' שמואל בניו־יורק, כאשר עוד פעל במלוא כוחו, בביתה של בתו הבכורה הגב' בילה שלזינגר בתל־אביב ובבני־ברק, בביתה של הגב' יהודית (יטה) נוי ירושלים, בכל העשור האחרון ראינו מסירות־נפש של בנות וחתנים להנעים לו את ימיו ולהקל עליו את הלילות, מסירות־נפש בצורה שאין למעלה ממנה: על כך נתונה להם תודתו העמוקה של כלל־ישראל!

***

כפי שאמרתי בראשית דברי: קוים גרידא נסיתי לרשום, ולא הגעתי כדי המדה לצייר את הצורה השלמה של יחיד ומיוחד זה. הוא ופעולתו הם חלק אורגני מתולדות ימי עמנו. ומעשיו יעידו לדורות הבאים על מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, מייסד אגודת־ישראל, אשר בכל זאת נשאר בכל רגעי חייו האיש התם ויושב האוהלים.

פרק שבעים־ושבעה

אגרת אל המוחבר נואת נורנו זצ״ל

אני מעתיק כאן אחד מן המכתבים האחרונים של מוהר״י רוזנהיים זצ״ל, כתוב עוד בידו הטהורה, שקבלתי ממנו. תאריך המכתב הוא: י״ט חשון תשי״ב, דהיינו ימים אחדים אחרי כניסתו לשנת ה־פ״ב של חייו המבורכים. תוכן המכתב הוא: ל ח י י ב א ת ה ח י י ם! (המכתב תורגם בזמנו לעברית ע״י ידידנו המנוח, הרבני הגדול מהור״ר ש. ז. מוזס ז״ל).

מר יעקבזון האהוב, לאוי״ט.

קבלתי את מכתבך מיום י״ד חשון, שבא לידי בעש״ק, ואני משיב לך כדלהלן.

תמיד היה נראה לי שהפלוגתא — או יותר נכון הפלוגתא המדומה — בין רבי אליעזר ורבי יהושע אם נברא העולם בתשרי או בניסן, שורשה היא במחלוקת ב״ה וב״ש: אם נוח לו לאדם שנברא או נוח לו שלא נברא (עירובין יג), ושמחלוקת זו מובילה שוב לבעיה: אם רואים את המטרה הסופית של כל התהליך העולמי בהשארת הנפש ובשובו של העולם ומלואו לחיק האין־סוף, או בתחיית המתים, זאת אומרת: בסדר עולמי סופי בעתיד, המבוסס על רוח וגם חומר, לסוף החמישים אלף שנה [עיין בדרוש „אור החיים״ של בעל „תפארת ישראל״, ע״פ רבינו בחיי בפרשת בהר (ויקרא כה, ב)].

להלל היה ברור הדבר האחרון; בשבילו „היה עונג לחיות״, הוא ראה את העושר הכי גדול בהגשמת רצון הבורא על מרחב עולם רוחני־מוחשי. לעומת זה ראה שמאי את הנעלה והמוחלט ביותר בהעלאת העולם הנברא־המתחדש בכל שבעת אלפים על מדרגה יותר גבוהה — לחיק האין־סופיות של המאציל הראשון, ללא נדנוד חומר. ולפי זה הרי בשביל הלל המספר „שמונה״ הוא הנעלה ביותר (התחדשות עולם חומרי חדש)

ולעומת זאת בשביל שמאי מהווה זאת המספר „אחד" (האחדות המוחלטת) ולפי זה גם פלוגתתם לענין נר חנוכה — ופסקינן כבית הלל.

אם אנו אומרים ש„בתשרי נברא העולם", הרי פירוש הדבר: שהענין מוסב על מחשבת המאציל הקדמון, ומחשבה זו היתה בתשרי, ובאופן זה אין מה לשמוח בעולם הנברא עם צרותיו ועם היצר־הרע שבו, אלא יש לקבל הכל באהבה: נוח שלא נברא. אך אם בוא חודש האביב, אם תפארת שמש האביב בהאיר אור הגאולה של יציאת מצרים, היתה בריאת העולם הרוחני־חומרי בשביל השבע והתולדה — אז נוח לו לאדם שנברא משלא נברא.

ואם קידוש החמה מתבסס על תקופת שמואל (על ענין זה סובבו דברי שאלתי אל מרן הגדול זצ"ל, ע"פ מאמרו „קידוש החמה" ב„אהלי יעקוב" דף י"ב עד ט"ז) הרי זה אישור על השקפת העולם החיובית של הלל, עם כל מסקנותיה — בניסן נברא העולם, ואנו מחייבים את העולם ואת החיים כהלל.

והיה בזה שלום וברכה!

בברכות לבביות, המסור לך
יעקב רוזנהיים *

---

*) את המכתב הזה פרסמתי כבר בספרי „דברי בן שלמה" (דף כ"ה) לפרשת נח. אבל אחרי פטירת מורנו זצ"ל הרי הוא לי כעין צוואה רוחנית של האיש האהוב והיקר לכולנו, כ„סוף דבר" של כל פניותיו לחוגי „אגודת־ישראל" העולמית.

פרק שבעים־ושמונה

מפרנקפורט עד ירושלים

מאת: ד"ר חיים וייסמן

לא קל הוא לכתוב על מורנו ר' יעקב רוזנהיים זצ"ל.

מפני שגדול מאד היה האיש, משכמו ומעלה גבוה מכל העם, גדול בתורה, גדול ביראה, גדול במידות וגדול במעשים, פרנס וצדיק, גדול פרנסי ישראל בדורות רבים.

רק היסטוריון אמן, שיעמיק חשוב, שיאסוף בחריצות ובהתמדה את כל החומר הרב הקשור בפעולותיו בתקופה סוערת רבת הזעזועים, הסבל והתמורות, אשר נמשכה כשבעים שנה, ושיצליח להשתלט על כל החומר הזה, יוכל לתאר את דמותו המופלאה.

זאת ועוד.

אלה שזכו להכירו, לא ישכחוהו לעולם; כל אחד מהם זכור יזכרנו בסילודים, באהבה ובהערצה, עד יומו האחרון. והם בעצם אינם זקוקים למאמרים או לספרים על מוהר"י זצ"ל.

ואילו אלה שלא זכו להכירו, להם יתן כל הנאמר או הנכתב עליו, פחות מדי.

איה סופר ואיה ספר, שיתאר את דמותו?

ועל אף הכל, ואם כי לא עלינו המלאכה לגמור, אין אנו בני־חורין להבטל ממנה.

כל היודע משהו במסכת נפלאה זו, במסכת ר' יעקב רוזנהיים זצ"ל, יבוא ויכתוב, יבוא ויספר.

על ידי כך, נכין את הנדבכים לבנין הגדול, למונוגרפיה המקיפה שצריכה להכתב עליו.

ומי שיכתבנה, לא למען מוהר"י זצ"ל יעש, כי אם למעננו ולמען בנינו, על מנת שנלמוד ממנה הליכות־חיים בדרכי היחיד והציבור, עד עולם.

יראתו הקודמת לחכמתו

נדמה לי כי סוד גדולתו של מורנו ר' יעקב רוזנהיים זצ"ל טמון ביראתו הקודמת לחכמתו. יראת ה' היתה התכונה העיקרית והבולטת בדמותו, היא עיצבה את אישיותו, וכל רואיו העידו עליה.

דקדוקו במצוות היה למופת, כאחד מ„חסידי אשכנז" הקדומים.

מפי הרי"ם לוין יבלח"ט שמעתי כי אביו זצ"ל, רבה המפורסם של בנדין, הכיר את מוהר"י זצ"ל עוד בהיותו צעיר לימים, כשהיה נפגש אתו כל קיץ באחד ממקומות המרפא בגרמניה. כעבור שנים, כאשר שמו של מוהר"י זצ"ל התפרסם ברבים, סיפר הרב מבנדין לבני־ביתו: „כל שנה כשפגשתי אותו, ראיתי והכרתי בו, כי מאז השנה הקודמת עלה בתורה ובירא ה!"

איש פרנקפורט ע"נ מיין

כדי להבין את התפתחותו הרוחנית של מורנו זצ"ל, עלינו לזכור את המקום ואת התקופה בהם גודל והתחנך.

מוהר"י זצ"ל היה בכל ישותו, איש פרנקפורט.

קהילת פרנקפורט היתה עתיקת יומין, והוד קדומים ריחף עליה. במשך הדורות חיו ופעלו בתוכה מאורות גדולים. רבי שמעון מפרנקפורט (בעל „ילקוט שמעוני"), השל"ה הק', ה„פני יהושע", רבי פנחס בעל „הפלאה", רבי נתן אדלר (רבו של החת"ם סופר), הם רק אחדים מביניהם.

אמנם בימי ילדותו של מוהר"י זצ"ל, התרחקה מאד קהלת פרנקפורט מעברה הגדול. כעל כל קהלות ישראל במערב אירופה, גם על ק"ק פרנקפורט עברה כוס התרעלה של תנועת הריפורם. אם להשתמש בלשונו של מוהר"י זצ"ל („זכרונות", עמ' 29), כבר במשך עשרות בשנים לפני לידתו השתלט על קהילת פרנקפורט „שלטון העריצות של הריפורם", והיא הפכה ל„מוסד מיסיונרי המפיץ בריש גלי את ארס הכפירה".

בהשתלטות אנשי הריפורם על קהילות ישראל, היתה ללא ספק משום הפיכה רוחנית. ותוצאות נצחונה של מרידה זו, לא איחרו להתגלות.

כשהרש"ר הירש זצ"ל הגיע לפרנקפורט, כעשרים שנה לפני לידתו של מורנו זצ"ל, לא מצא בכל הקהילה אפילו נער אחד המניח תפילין. וכך מתאר הרש"ר הירש את דמותו של הדור הצעיר, את „פני הדור": צעירים „ללא תורה, ללא הדרכה... הנחפזים לקראת בתי הספר הגבוהים למדעים, כדי לשאוב שם... תחליף ליהדות ורגשי בוז אליה, אם כי לא הכירוה מעולם".

„הפיכת־הנגד" של הרש"ר הירש

ברם, בתקופת הביניים, בין בואו של הרש"ר הירש זצ"ל לעיר ולידתו של מוהר"י זצ"ל, נפל דבר בקהל עדת ישראל אשר בפרנקפורט. עלה בידי הרש"ר הירש זצ"ל לבצע הפיכת־נגד שהוכתרה בנצחון, לכל הפחות חלקי. הוא יסד „קהילה נפרדת", וריכז סביבו את השרידים אשר ה' קרא. קהילה זו שהתפתחה ושגשגה, החזירה את עטרת ק"ק פרנקפורט ליושנה, והיתה תוך שנים מעטות למעוז היהדות באשכנז ובמערב אירופה כולו.

אביו של מורנו זצ"ל, נמנה על המתפללים הראשונים במניינו של הרש"ר הירש זצ"ל, והמשתתפים הקבועים בשיעוריו. היה זה על כן טבעי ביותר שבנו, מורנו זצ"ל, התחנך כבר ב„בית הספר הריאלי" של הקהלה החרדית, מיסודו של הרש"ר הירש.

אין לטעות ולחשוב, כי בימי נעוריו של מוהר"י זצ"ל ולאחר כך, הצליחו הרש"ר הירש זצ"ל ומ"מ חתנו, הרש"ז ברויאר זצ"ל, לגרש כליל את רוחות הכפירה והתעיה מפרנקפורט. כפי שהוזכר כבר, היה הנצחון חלקי בלבד. הוא אמנם הצליח להחזיר למוטב חלק ניכר מאנשי המקום, ויסד קהילה לשם ולתפארת. אבל, קהילה זו היתה קהילת „המיעוט", ולידה המשיכה להתקיים הקהילה האחרת, הריפורמית, או הריפורמית־למחצה.

יתכן ואף אחת מההגדרות: „ריפורמית" ו„ריפורמית־למחצה", אינה מדוייקת. לאמיתו של דבר, היתה זו „קהילת־שעטנז", הדומה מאד לדמות „שירותי הדת היהודיים", המהווה לאחרונה את אידיאל החילוניים המושבעים בישראל: קהילה המתייחסת — לכל הפחות תיאורטית — יחס של „שוויון" לשני ה„זרמים" שבתוכה, לזרם ה„אורטודוקסי" הדוגל ב„אמונה בתורה מן השמים ובקיום מצוותיה", ולזרם ה„ליברלי" או ה„ריפורמי" הכפרני, המטפח תחליף של יהדות, מעורטלת מתורה וממצוות.

רוחות רעות המשיכו לנשוב בעוז בין יהודי פרנקפורט, הן רוחות החודרות מהעולם הלא־יהודי הזר, והן הבאות מבין אחיהם־הם. בנסיבות אלה, כדברי הרש"ר הירש זצ"ל, היה בהצלת כל נפש ונפש לתורה ויר"ש, „ממש נס".

מורנו זצ"ל היה ער עוד בנעוריו לסכנות שארבו לנפשו, וידע לספר כעבור עשרות בשנים, ב„זכרונות" שלו, (עמ' 24):

„ידעתי לבטים נפשיים דתיים, עוד בגיל רך ביותר. זכורני היטב יום אחד — בתקופה שהגעתי לגיל המצוות — כשהייתי לבדי בחדרי, והתפרצתי בבכי מר ומזעזע, בשפכי את לבי לפני בורא כל העולמים, שיחזקני ויזכני

להאמין בו באמונה שלמה. עד כדי כך גברו בימים ההם הנסיון וההשפעה המסוכנת של הסביבה הרוחנית, אפילו על נפש שטרם יצאה מתחום הילדות!"

כעת ברור לנו למדי, כי תפילתו זו של מוהר"י זצ"ל בימי נעוריו, נתקבלה ברחמים וברצון במרומים, ומשאלת לבו הטהור ניתנה לו.

מאבק ראשון

ברם, הוא לא סמך על תפילתו בלבד, כי אם מוכן היה גם להיאבק על נפשו בשעת הצורך.

ושעת הצורך הגיעה, עם גמר לימודיו בבית הספר הריאלי.

במשך כל שנות לימודיו בביה"ס, הצטיין מוהר"י זצ"ל בהישגיו בכל המקצועות, וקיבל תעודת גמר של „תלמיד מצטיין". לפי מהלך המחשבות והווי החיים באותם הימים, שומה היה עליו להמשיך את לימודיו באוניברסיטה.

„לו הייתי מגלה באזני הורי את הרצון לנסוע ללמוד באיזו ישיבה — ולא חשבתי אפילו על כך — היו רואים בזה מעשה שגעון", מספר מוהר"י זצ"ל בזכרונותיו (עמ' 20), והוא מוסיף בתוגה: „עד כדי כך ירדה אז פלאים המסורת העתיקה של הישיבה, בחוגים המכונים ‚האורטודוקסיה החדשה' במערב אירופה, שהרש"ר הירש זצ"ל נשא את עולה, מסורת שהיתה עוד לפני חמישים שנה, לכל הפחות בגרמניה הדרומית".

ואכן, השתדלו הוריו שבנם־יחידם, „התלמיד המצטיין", ימשיך בלימודיו באוניברסיטה. ברם, מוהר"י זצ"ל אשר ידע כבר אז על הסכנות הרוחניות שארבו לצעירי ישראל, תלמידי מוסדות השכלה הגבוהה, סירב ללכת בדרך מסוכנת זו. סירובו נבע מרצונו העז לשמור על יראתו, מכל משמר.

פרשה זו משנות נעוריו, נזכרת ב„זכרונותיו" שלו, במלים ספורות בלבד: (עמ' 23): „ביום 15 למאי 1886 (תרמ"ו), נכנסתי לעבור כפקיד מתלמד מן המנין בבנק עמנואל שווארצשילד בפרנקפורט ענ"מ, לאחר שנכשלו כל נסיונות אבי זצ"ל להכניסני למקצוע מסחרי קרוב יותר ללבו. לפני זה, התנגדתי בעקשנות לכל שידולי הורי להמשיך בלימודים וכו'... פחדתי באופן אינסטינקטיבי — וזכורני עוד היטב את הלבטים הנפשיים הללו — שהלימודים באוניברסיטה יכבידו מאד על המלחמה למען שמירת האמונה הצרופה ויראת השמים בלבי. אושר החיים על פי דרך התורה ולימודה, העונג הרוחני של ליל שבת או של יום הכפורים, היו בעיני יסודות

הכרחיים לחיים ראויים לשמם במידה כזו, שהעמדתי לנגד רצון הורי „לאו" מפורש, מתוך החלטה נחושה".

שמעתי ממקור נאמן, כי הנסיון בו התנסה מורנו זצ"ל באותם הימים, כאשר הוריו ביקשו ממנו להמשיך בלימודים באוניברסיטה, מחד, ואילו לבו אמר לו כי עליו להתרחק מהאוניברסיטה כמטחוי קשת, כדי לשמור על טוהר יראתו — השפיע לרעה על בריאותו. ההכרח להמרות את פי הוריו גרם לו צער רב כזה, שנחלש וחלה. הרופא שטיפל בו ידע את סיבת הדבר, ואמר להוריו: „עליכם לבחור בין בן בריא וחזק, ובין בן בעל תעודה אקדמאית". מובן מאליו שתשובת הרופא שמה קץ לשידולי ההורים, וכך סייעו למוהר"י זצ"ל מן השמים, ללכת בדרך אשר בחר בה.

„שויתי ה' לנגדי תמיד"

משירדה תכנית הלימודים באוניברסיטה מעל הפרק, פנה מורנו זצ"ל לחיי המעשה: הכשרה למקצוע שיפרנס אותו. אבל יחד עם זאת, קבע עתים ללימוד תורה בעמקות ודביקות הנפש, והתרומם בדרגות היראה.

הזכרתי למעלה את עדות רבה של בנדין זצ"ל. לעדות זו, אפשר להוסיף את עדותם של כל גדולי הדורות האחרונים אשר הכירוהו אישית, החל מרבי חיים מבריסק זצ"ל ועד גדולי ימינו שליט"א, ואשר כולם רחשו לו אימון והעריצוהו. אף הוא זכה יחיד בדורות רבים — כידוע — בכנסיה הגדולה השניה, להכתרה בתואר „מורנו", מטעם כל גדולי הדור, והחפץ חיים, האדמו"ר הזקן מגור, הגרח"ע גרודזנסקי, האדמו"ר רבי ישראל מטשורטקוב ורבי מאיר שפירא מלובלין, זכר צדיקים וקדושים לברכה, בראשם.

אם כי הצניע מאד לכת, ניתן לעין בוחנת להתבונן היטב ביראת השמים של מורנו זצ"ל. הייתי אומר, כי אפשר היה למששה בידיים ממש. מי ששהה בסביבתו, התרשם כי מוהר"י זצ"ל מקיים את „שויתי ה' לנגדי" ת מ י ד ממש, בכל עת ובכל שעה ובכל רגע. את"ל, אם כי היה שרוי בעולם העשיה, לא יצא מעולם מד' אמות של הלכה, כי שקל ממש כל צעד ושעל בפלס ההלכה.

מתרחק מ„היתרים"

בהיותו צעיר לימים, בשנים הראשונות אחרי נישואיו, יסד מוהר"י זצ"ל מפעל של הוצאה לאור. את עיקר פרנסתו ינק אז מכתב־עת גרמני בשם „דער טוריסט" („התייר"), אשר רכש אותו בדמים מרובים, ואשר היה בטאונן של אגודות התיירות הגרמניות.

בימים ההם, טרם נפוצה בעולם מה שנקרא בימינו „תיירות־חוץ". אבל בתוך גרמניה עצמה, הרבו הגרמנים לטייל ולתייר, והתקיימו אגודות שטיפחו וטיפלו בתיירות זו, והוציאו את כתב־העת הנזכר. ליהודים לא היה כל חלק בענין זה, בוודאי לא בתור שכאלה, וסבורני כי גם מספר היהודים שהשתתפו בתנועה זו כיחידים, היה פעוט ביותר.

ההכנסה הגדולה של כתב־העת נבעה מהמודעות שפרסמו בו בתי המלון וכדומה. והנה נודע למוהר"י זצ"ל כי סוכני העתון, בבואם לקבל את המודעות, מפריזים מאד בענין תפוצתו, ומוסרים למפרסמי המודעות אינפורמציה מוגזמת. בלבו של מוהר"י נולד ספק, אם מותר לו להמשיך בהוצאת העתון. הרי בעלי בתי המלון מפרסמים בו את מודעותיהם, באשר הם סבורים כי יש לו לעתון מספר קוראים גדול בהרבה מזה שיש לו למעשה; והרי על סמך זה הם מוסרים את המודעות. ואם כן, משהו לא בסדר, מפני שההלכה הוא כי „אסמכתא לא קניא".

מניח אני כי אפשר היה למצוא מאה פתחים ודרכים של „היתר", ובוודאי ובוודאי כי אלף אחרים במקומו, היו נעזרים בפתחים ודרכים אלה. אך לא כן מוהר"י זצ"ל. משעמד על הדבר, סילק את ידיו מהענין, אם כי היה בכך משום קרבן גדול מצדו והפסד מרובה.

והנה עוד מומנטים אחדים, מאלה שהייתי להם עד ראיה ושמיעה, העולים כעת בזכרוני:

בשנת תש"ז, בהיותו עוד באמריקה, התגלגלה בינינו השיחה לעתים קרובות על ארץ־ישראל ועל המצב בה. ידעתי אז מדבריו, כי טרם נוצרו התנאים שיאפשרו את עליתו ארצה.

באחת השיחות, שאלתי אותו אם לא חשב על ביקור בארץ. ותשובתו היתה (אני זוכר אותה כמעט מלה במלה): „בוודאי שביקור בארה"ק היה מעניין אותי מאד, והיה גורם לי עונג נפשי רב. ברם, אין עוד ביכולתי להשתקע בארץ, ומשאהיה כבר בארץ־ישראל, מהיכן אקח היתר' לצאת ממנה?"

ושוב: בוודאי, ועינינו הרואות, כי יש ויש למצוא „היתר". אבל, כאמור, מורנו זצ"ל לא נזקק ל„היתרים", פרט אולי למקרים של פיקוח נפש, פשוטו כמשמעו.

ואכן, בהיותי עקבי לשיטתו, ובהחמירו על עצמו, נמנע מורנו זצ"ל מלבקר בארץ, עד שעלה להשתקע. ומשעלה ארצה, לא עזב אותה עוד אפילו ליום אחד.

אימת הדין

בשנה הראשונה למגוריו בארץ, בקרתי אצלו בסוף חודש אלול, בשבוע של „סליחות" או בשבוע שלפניו. מוהר"י זצ"ל נראה חיוור וחלש. שאלתי לסיבת הדבר, וקבלתי תשובה מתחמקת במקצת, בערך „שום דבר, זה יעבור". או דומה לכך.

אך מפי בני משפחתו, נודע לי כי היה זה מאימת הדין, מפני „הימים הנוראים", ההולכים ובאים, וכי תופעה זו חוזרת ונשנית זה שנים רבות, מדי שנה בשנה, כפי שאמנם ראיתי בעצמי בשנים שלאחר מכן. מוהר"י זצ"ל היה מתכונן לימי הדין, מתוך מאמצי נפש כאלה, שהדבר סיכן ממש את בריאותו.

תפילתו הזכה

זכיתי לראות אצל מורנו זצ"ל, שנתקיים בו הפסוק „רצון יראיו יעשה". ידוע לי כי תפלתו נתקבלה ברצון, כי מן השמים נענו לו בענינים שונים, בסייעתא דשמיא כמעט חוץ לדרך הטבע, ולפעמים נתמלא רצונו בבחינת „טרם יקראו ואני אענה". אף ביציאתו מגרמניה הנאצית, כשנתיים אחרי עלייתו של היטלר ימ"ש לשלטון, נסתייע ב„סייעתא דשמיא" גלויה ובולטת.

יחסו לבריות

דוק של רצינות גמורה היה פרוש תמיד על פניו של מוהר"י זצ"ל. אך רצינות זו לא האפילה על סבר הפנים היפות ועל החביבות, בהם קיבל את כל הבאים במגע אתו.

הוא קירב אליו כל איש, כקטן כגדול, והכנסת־האורחים שלו היתה מעודנת ולבבית.

מורנו זצ"ל העריך כל איש, ואפילו שלא מבני ברית, לפי אמונתו בה', או — להבדיל — לפי היותו כופר בעיקר.

זכורני שיחה בשנת תש"ז, על פעולות ההצלה בימי השואה.

בראשית מלחמת העולם השניה, שהה מוהר"י זצ"ל בלונדון. משגברו התקפות ה„בליץ" הגרמני, עבר לניו־יורק.

בניו־יורק נודע לו על רציחות הנאצים. רבות התדפק על פתחיהם של שליטי אמריקה, ועד ל„בית הלבן" הגיע, במאמציו הכבירים להצלת אחים ממות. בהזדמנויות אלה, הכיר אישית את הנשיא רוזבלט המנוח, וכן את הנשיא טרומן.

בדברו על האחרון, התבטא מורנו זצ"ל בערך כך (ויש לזכור כי הדברים נאמרו עוד בשנת תש"ז): „התרשמתי כי הוא מאמין בבורא כל

העולמים, ולפיכך עזר לנו לפי יכולתו, ואפשר לסמוך עליו כי ישתדל תמיד לעזור לנו". עמדתו של הנשיא טרומן, בתקופת סיום המנדט הבריטי על א"י ולאחריה, אישרה את דבריו של מוהר"י זצ"ל.

ובכלל, השרה מוהר"י זצ"ל בביתו ובסביבתו אוירה של קדושה וטהרה, וכל הקרב אליו הרגיש זאת. לנכנס לביתו היתה תחושה שהוא נכנס לקודש פנימה, ובעצם הדריכה על סף ביתו, היה משום קריאה לטהרת המחשבה, להרהורי תשובה. כך היה בניו־יורק, בבית בנו ר' שמואל הי"ו, כך היה בבית חתנו ר' דוד שלזינגר הי"ו ברח' אחד העם בתל־אביב, ואח"כ ברח' הבעש"ט בבני־ברק, וכך היה לאחרונה בבית חתנו ר' מרדכי נוי הי"ו, בירושלים עיה"ק. ובוודאי כך היה בכל מקומות המגורים שקדמו להם.

אין כל פלא, איפוא, שהבאים בצל קורתו, התקשרו אליו בעבותות, אשר אהבת אין קץ ויראת כבוד שוזרו בהן יחד. יחס רבים ממעריציו אליו, היה מעין יחס חסידים אל רבם.

הרב בנימין זאב יעקבזון שליט"א, רגיל לספר, על אחד מביקוריו בקראקא, בשעה שהתכנסה בה „המועצה המרכזית" של „אגודת ישראל" העולמית. לכינוס זה הגיעו גדולי אדמו"רי פולין, והאדמו"ר הזקן מגור זיע"א ביניהם, מוקפים המוני חסידים, והרב יעקבזון יבלח"ט הסתובב ביניהם. כשאחד מקהל החסידים פנה אליו, אל ה„יקה", בשאלה מתגרה במקצת: „ומי הוא הרבי של מר?" ענה הרב"ז יעקבזון מיניה וביה: „הרבי שלי, הוא מורנו ר' יעקב רוזנהיים!" בתשובה שנונה זו, נתן הרב"ז יעקבזון שליט"א ביטוי לרגשותיהם של רבים מאד מבין מעריצי מורנו זצ"ל. לזה יש להוסיף, כי השאלה והתשובה הגיעו לאזניו של הגרא"ז מלצר זצוק"ל, ובפגשו כעבור ימים אחדים את הרב"ז יעקבזון שליט"א, אמר לו: „בחרת לך רבי טוב!"

„תתן אמת ליעקב"

מוהר"י זצ"ל דבק בכל נפשו ב מ י ד ת ה א מ ת, ואפשר לומר כי זכה ונתקיים בו הכתוב „תתן אמת ל י ע ק ב". הוא התרחק מן השקר ומהדומה לו, עד קצה גבול האפשרי.

ידוע הסיפור על הרבי הזקן מקוצק זיע"א. פעם אחת נגנב דבר מביתו. משמשו סיפר לו על כך, והוסיף: „מה הפלא? הרי הכל כאן הפקר, ומדוע לא יגנבו?" נתן עליו הרבי קולו: „מה אתה אומר, מדוע לא יגנבו?' הלא כתוב בתורה, לא תגנוב', והאיסור הוא כמחיצה גדולה!..."

אף מורנו זצ"ל כן, טהור לב כמעטים בדורותיו היה, ואף בעיניו היה האיסור שבתורה „כמחיצה גדולה", וכמעט לא האמין שיכול איש לעבור

על מחיצה זו. פעם אחת התלונן מישהו באזניו על אחד ממקורביו, והתרעם עליו כי מסר למוהר"י זצ"ל אינפורמציה לא נכונה. „כיצד אפשרי הדבר?" — ענה לו מורנו זצ"ל — „לא יתכן! הרי כתוב ,מדבר שקר תרחק'!"

היה רחוק מאד מתכסנות, וכלבו כן פיו. מסופקני מאד, אם מיום שעמד על דעתו, אמר אי פעם דבר שלא התכוון אליו בכל הרצינות, דבר שלא היה כולו אמת.

הוא דן כל אדם לכף זכות, והאמין ביושרו של כל אדם מישראל. אך משהגיע למסקנה כי מישהו מתנהג בצביעות, כי הוא אחד בפה ואחד בלב — ולא בקלות הגיע למסקנה זו — השתדל בכל הדרכים להתרחק ממנו ומלהפגש עמו, כדי שלא יצטרך לדבר אתו.

אם כי גדולים העידו עליו כי הוא בקי בכל הש"ס, ואם כי ידיו היו רב לו גם בחכמת הנסתר — ומקצת ממקצת מזה מתגלה גם באחדים מכתביו — ראה את עצמו כל ימיו כ„בעל בית פשוט", והיה סבור כי אינו ראוי כלל וכלל לכבוד הגדול שזכה לו, מצדם של כל גדולי ישראל.

כמה מאלפים הם בקשר לכך, דברי ה„שפת אמת" בפרשת ויצא, על הפסוקים: „ויקץ יעקב וכו' וירא ויאמר מה נורא וכו'" (שפ"א על התורה, ויצא, תרל"ד): „נכתב לשבח ליעקב אע"ה, כי איש אחר אם היה לו חלום כזה, עוד היה מתגאה. ועליו נפל פחד ויראה. וזה סימן שהיה איש אמת" וכו'.

עדי ראיה מספרים, שבמעמד הכתרתו בתור „מורנו" בכנסיה הגדולה השניה, ישב מוהר"י זצ"ל ו ב כ ה. לא רק שהכבוד הגדול לא הכניס בלבו הטהור אפילו כחוט השערה של גאוה, אלא ישב ובכה, שבור ורצוץ, בהיותו בטוח כי אינו ראוי לכל זה...

פרנס של כל בני הגולה

שמו של מוהר"י רוזנהיים זצ"ל ייחרת בדברי הימים של כלל ישראל, כאחד מגדולי הפרנסים הטובים של כל הדורות.

בצאת ישראל ממצרים, מספרים לנו חז"ל (תענית ט): „שלושה פרנסים טובים עמדו לישראל, אלו הן: משה ואהרן ומרים". בוודאי שברוב רחמיו העמיד הקב"ה לנו פרנסים טובים בכל דור ודור. גדולי התנאים והאמוראים, היו גם פרנסי דורותיהם, וכן לאחריהם גאוני בבל ברובם. ואילו במצוקת העתים, כשגדל פזורנו בין הגויים והקשר בין קהילות ישראל הלך והתרופף, נעשתה כעין „הפרדת סמכויות": גדולי התורה התרכזו

בהרבצת התורה בעם ועשו כל מה שביכולתם להגדיל תורה ולהאדירה, ואילו בצרכי הציבור עסקו באמונה פרנסים כשרים, כשהם כפופים ל„דעת תורה" של גדולי כל דור.

מעט מאד ידוע לנו על פרנסים אלה, ויש הסבר לכך.

בתנאי החיים הקשים, בגבור התלאות והיסורים, הגזרות והשמדות, לא היתה דעתם של אבותינו נתונה לכתוב את קורות העתים. נוסף לכך, בתנאי הפזורה שהלכה וגדלה, צומצם גם שטח פעולותיהם של הפרנסים, הלכה ופחתה הטריטוריה הנתונה לסמכותו של כל אחד מהם. הם פעלו לרוב בשטח הצר של קהילתם־הם, או לכל היותר בשטחן של כמה קהילות סמוכות, ורק לעתים רחוקות חרגו ממסגרת זו.

יוצא מן הכלל היה השתדלן הצדיק רבי יוסף מרוסהיים, הידוע בשם „רבי יוסלמן מרוסהיים", אשר מצודתו היתה פרושה בימי הקיסר קרל החמישי על כל קהילות ישראל בכל מדינות מלכותו הגדולה. כל בני עמו בארצות אלה ראו בו את פרנסם ומנהיגם, ואף הקיסר הכיר בו רשמית כ„נגיד ומצווה לכלל היהדות שלנו בקיסרות הקדושה". הודות לכל אלה, נשמר זכרונו של רבי יוסלמן מרוסהיים, אשר אשת נעוריו של מוהר"י זצ"ל היתה מצאצאי צאצאיו, בזכרונו של העם, לא נשכח ולא ישכח.

בתקופה המודרנית, עם התקדמות הטכניקה ואמצעי התחבורה, נפתחו אפשרויות גדולות לפעילות ציבורית ולהנהגה יהודית כלל־עולמית. ואכן, הגה מורנו זצ"ל את רעיון האחדות הארגונית של עם התורה, זכה להגשימו ביסודה של „אגודת ישראל", ועמד בראשה למעלה מיובל שנים, עד יומו האחרון עלי אדמות. על ידי כך היה מוהר"י רוזנהיים זצ"ל ל„פרנסן של כל בני הגולה" (פרשכבה"ג).

**
*

ארכו הדברים, אך לא תמו.

פרקי חייו ומשנתו של מורנו זצ"ל, תורה הם וללימוד הם צריכים. ומה שכתוב פה, מעט מזעיר הוא, מעשר מן המעשר, ועוד חזון למועד איה"ש.

חז"ל אמרו (סנהדרין צב): „כל פרנס שמנהיג את הציבור בנחת, זוכה ומנהיגם לעולם הבא, שנאמר, כי מרחמם ינהגם ועל מבועי מים ינהלם".

פרנס כזה היה מוהר"י רוזנהיים זצ"ל, והוא ינהיג בוודאי את ישראל כולו, לעולם הבא.

(נתפרסם ב„דגלנו", ניסן תשכ"ו)

פרק שבעים־ותשעה

לאור משנתו

מאת: הרב יוסף־אברהם וולף

רצונך לדעת — כך אמר לי פעם אאמו"ר רבי פנחס וולף שליט"א — מהי דמות החניך של רבי שמשון־רפאל הירש זצוק"ל? צא והסתכל בדמות דיוקנו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים, זכר צדיק לברכה.

ר' יעקב רוזנהיים הוא לפני הש"ר הירש כתלמיד לפני רבו. שואף הוא כל ימיו להיות בבואה דאותו גדול. ומידה זו, מידת התלמיד לפני רבו, אינה מצויה אלא במקום יראת־שמים בלבד, בחינת „ומורא רבך כמורא שמים".

דבר זה גדולי דורו ראו בו ושמעו עליו: יהודי המשכים בבוקר על־מנת ללמוד פרק במשנה ודף בגמרא, להשתתף באמירת תהלים — וחלילה לו מלבטל תפילה בציבור. שכן כל עבודת־הכלל, שעבורה נתפרסם שמו של רבי יעקב רוזנהיים ברבים, אינה אלא תפילה בציבור. לאדם מערכי לב — וההצלחה משמים. ולעתים קרובות ידמה, כי מנהיג זה היה אחד המעטים והיחידים שאינם שוכחים אף בשעת מעשה, כי הם אינם אלא שליחי ציבור בלבד, ולא בהם תלוי הדבר, כי אם בזכות שולחם.

ואף חכמתו עמדה לו. את דעת התורה הוא למד. מפי סופרים, ראש וראשונה הש"ר הירש, ומפי ספרים, כל ספרי האמונה למיניהם.

נשתדל לציין בשורות הבאות את הקו המגשר בין המחשבה והמעשה בעבודת הכלל שלו.

ספריו ומאמריו של ר"י רוזנהיים מתחלקים לשני סוגים בעיקר: עיוניים ומעשיים. בתור עורך ה„איזרעאליט" (מיסודו של הר"מ להמן זצ"ל) נקט עמדה לבעיות היום. בעיות היום באותה תקופה בגרמניה היו בחלק ניכר בעיות רוחניות. השפיעו אותה שעה אישים כגון הרמן כהן (הפילוסוף הגדול ביותר בסוף המאה הקודמת!) ואחרי מלחמת־העולם הראשונה, פרנץ

רוזנצווייג (אף הוא פילוסוף) ומרטין בובר (אשר כיהן מאוחר יותר כפרופיסור באוניברסיטה בירושלים, למרות שאשתו היתה נוצריה). מאישים אלה יצא קסם והקסים את הנוער החרדי. פרנץ רוזנצווייג נקט בדעה שהמצוות „ראויות" לקיום, אך אינן מחייבות, ונימק את השקפתו זו. מרטין בובר, ידידו האישי של פרנץ רוזנצווייג, דרש ריבוי הלימוד בתנ"ך (במיעוט, אבל לא בחיסול, של ביקורת־המקרא) אך ללא מצוות מעשיות. ורבי יעקב רוזנהיים, לעומתם, תיאר בנאמנות במאמריו את השקפותיהם של אלו והצביע בחריפות על נקודות התורפה שבהן, עד שרוזנצווייג עצמו העריך מאד את רמת הביקורת הזאת. המגמה הראשית של דברי הביקורת היתה: כל אחד מהוגי־דעות כופרים אלה בורר לעצמו איזה קורטוב מתוך היהדות ומושיב את החלק על כסא השלם. הוא העמיד את צ ר ו ת דעותיהם לעומת דברי דוד המלך: „לכל תכלה ראיתי קץ ר ח ב ה מצותך מאד". והואיל והנידון היו המצוות המעשיות, העביר ר"י רוזנהיים בפנינו סיכום קולע ביותר של הספר „חורב", היינו ביאור התכליות הראשיות של המצוות לדעת הש"ר הירש. ואנחנו הקוראים לא למדנו פחות מסיכומים אלה, ממה שלמדנו מתוך ההסתייגויות. מאמרים אלה נתנו חיזוק אמונה והעמקתה.

ואף על פי שהשטחים המדעיים שבמאמרי ר"י רוזנהיים היו רבים ושונים, אין כל ספק שהשטח ההשקפתי הוא שהיה הקרוב ביותר אל לבו.

מתוך כך נבעה גם דעתו על „אגודת־ישראל" וארץ־ישראל. שני המושגים הללו צמודים הם זה לזה, לפי מצבה של מלחמת התורה — — — עוד כיום.

מי דרש להעמיד את ארץ־ישראל במרכז העבודה של אגודת־ישראל? הוה אומר: ד"ר יצחק ברויאר זצ"ל. עמדתה של פועלי אגו"י כעת מזדהה עם דעת ברויאר — אך ורק בדרישה המעשית, אבל לא בנימוק הרעיוני. בנין א"י — פירושו אצל ד"ר ברויאר — הכנה לימות המשיח. הוא ראה בבנין הארץ את הדרך הראשית לאותה מטרה נשגבה. קללת „ושממו עליה אויביכם" הולכת ומתמעטת מעל גבה של ארצנו הק', סימן לבואו הקרוב של מלך המשיח. הגלות הפרידה בין עם וארץ, והנה הם חוזרים ומתאחדים. הם הם צעדיו של המלך המשיח. לדעה זו לא השאיר ברויאר אחריו יורש.

ר"י רוזנהיים — לא כך היתה דעתו. ובזה הסכימו עמו גדולי ישראל. כלום רבי חיים־עוזר זצוק"ל לא חייב את בנין א"י, כלום לא הוא בכבודו ובעצמו התעתד לעלות? וכי לא ידוע הדבר, שאף החפץ־חיים זצוק"ל כבר כמעט כיתת הנה את רגליו, ועדיין ביתו עומד בפתח־תקוה? גם פעולותיו של האדמו"ר הזקן מגור זצוק"ל ידועות כל צרכן, והש"ר הירש

תמך אף הוא להלכה ולמעשה ביסודה של פתח־תקוה. אבל, הן כל אלה רחוקים היו מלדרוש, שיהא דבר זה בדורנו תפקיד־התפקידים. לא כן עמהם. תפקיד התפקידים מהו? ועד הישיבות! לו התמסרו שני שרי קודש אלה, אותו טיפחו ויסדו. ואם עלינו לזרז את קצב הגאולה, הלא חיבר החפץ־חיים זצ"ל ספר שלם על הנושא הזה, מתוך נימוק זה. וזהו שם ספרו אשר יקרא: חפץ חיים. שמירת הפה מלשון הרע, הלא זוהי הכנת הדרך למלך המשיח שיבוא במהרה בימינו.

ר"י רוזנהיים לא שלל את בנין הארץ ח"ו. הלא מצוה מן התורה היא, כפי שהוא הדגיש בשם הרמב"ן אלף פעמים ופעם. ושמא תתפלא: הרק מצוה ככל המצוות — האם הדעה סובלת „לצמצם" את חובתנו כלפי הארץ? והנה הוא משיב: „לצמצם" — היתכן? וכי איזה צמצום יש כאן? הלא ידעת אם לא שמעת מצוה מהי? מצוות ה' מהי? הלא היא מושרשת בשרשים איתנים בעולם ה„מיטאפיסי", היינו בעולמות העליונים. ואין בשום אופן רשות לטעון, כי הבסיס: אחת ממצוות התורה, לא יספיק להמריץ את הלבבות לפעול ממש עבור א"י. ארץ־ישראל היא חלק של התורה, ואיננה התורה בעצמה ח"ו. זוהי הגישה הפשוטה והאמיתית ביותר. על יסוד גישה זו נבנה והוקם כל הישוב הישן על ישיבותיו, עריו, שדותיו ויקביו. אנשי הישוב־הישן, שבמסירות נפש נפלאה קיימו את מצות ישוב ארץ־ישראל, לא האשימו את אחיהם שבחוץ לארץ, ולא טענו שא"י היא תפקיד התפקידים.

לכאורה, לפום ריהטא, לפום השטחיות האכזרית, האוכלת אותנו בכל פה, יש כאן מעין צמצום. ואילו ר"י רוזנהיים אמר וכתב: „אך ורק היא (מצוות ישוב א"י) נותנת לנו את הכוח לעמוד בפני כל ההיסוסים והספיקות אשר עלולים כיום לחסום בפני יהודי מאמין את הדרך למלחמתנו (הרוחנית) למען א"י, ומאידך גיסא, רק בה הכוח להתגבר על הסכנה הנשקפת מריכוז כל הכוחות עבור ארץ־ישראל".

פירוש הדבר: יהודי מאמין החושש מפני סכנת ההתבוללות בא"י — באה מצוות ישוב א"י ומפזרת את ההיסוסים. שנית: יהודי מאמין הדורש את ריכוז כל הכוחות עבור א"י, וריכוז זה יגרום לפגיעה בשלימות התורה (וגורלו הרוחני של ה„מזרחי" יוכיח) — באה מצוות ישוב א"י ומחזירה את המצוה למקומה הראוי בתוך מסגרת התורה.

השטחיות האכזרית רואה את ה„מציאות". אך המציאות — חוויות היסטוריות ניתנות לפירושים שונים (כל עוד שאין אתנו נביא), מצב היסטורי משועבד לחוק התמורות רב התוצאות — ודבר אלוקינו יקום

לעולם. יידע האדם, כי אין הוא יודע את המציאות. וב״ה המעלים מאתנו את המציאות. כי בשעה שאנו רואים את אזלת ידינו בפני שלהבת הכפירה, ויש מים לכבותה, שכן אין מים אלא תורה, אך אין אנו יודעים את מלאכת הכיבוי — לאן נגיע ח״ו, בשעה שאנו חושבים כי כזאת היא המציאות. כלום לא התחילו כבר מנהיגים מדיניים משתי מפלגות דתיות לעורר ספיקות עמוקים ביותר לגבי המציאות? ומה אשמים אלו, שראו את הנולד? אך כשם שלא התלהבנו מן ה„מציאות״ בעבר, כן אין אנו מתייאשים ח״ו בהווה. אין אנו מתייאשים, כי הכפירה חלוף תחלוף. גדולה ממנה, בכמות, באיכות ובעמקות — הלכה לאבדון. יבוא היום ותרבות אירופה תהא שכוחה מעיקרה. לא יאמינו עוד בכוחם ובעוצם ידם, לא יהיה עוד המדע והאמנות לאור מטעה. ואילו תורתנו, ממנה אור יצא לעולם. רק זנבות האודים העשנים האלה אמנם נראים עוד לפעמים כשלהבת, עד שאור הנבואה יבהיר את מציאותם האמיתית.

מציאות מהי? זאת יודע רק הנביא, ולא אחר. היחס המעשי להוה מבואר בתורה. וגדולי ישראל — מתוך גרונם מדברת תורת ה׳.

***

ועוד הסביר לי פעם אאמו״ר שליט״א: רצונך לדעת מה היתה שאיפתו החינוכית של הגה״צ הש״ר הירש זצ״ל, צא והסתכל במורנו רבי יעקב רוזנהיים — כזה ראה וקדש!

רבי יעקב רוזנהיים זצ״ל הראה מתמיד בקיאות גדולה בספרי רבו הגדול. מפעלו של הרב הירש הוא בעל ממדים גדולים למאד: פירוש רחב מאד על חמשה חומשי תורה, פירוש לתהלים, לסידור התפילה, „אגרות צפון״, ספר „חורב״ על טעמי המצוות, 17 כרכים של הירחון „ישורון״, והרבה חוברות. בששת הכרכים של אוסף כתביו נאסף חלק גדול מכתביו אלה, הכוללים בין היתר מאמר על כל חודש וחודש בכל כרך (ואשר ראו אור לאחרונה בתרגום עברי, בסדרת הספרים „במעגלי שנה״, הוצ׳ „נצח״), סדרת מאמרים מקיפה על טעמי המצוות בכלל — ושל מילה, תפילין, ציצית בפרט; מאמרים פידגוגיים רבים שתורגמו לעברית, סדרת מאמרים על האשה, סדרת מאמרים גדולה על ספר ישעיהו, סדרת מאמרי ביקורת על גרץ, שלעומקה לפי״ד שאר המבקרים לא הגיעו, ביקורת החמרניות, מאמרים רבים על עצמאות הקהלות והרבה כיוצא בהם.

בקיאות בעושר מגוון זה יוצרת יחס נפשי עמוק לכל עניני תוה״ק,

הלכה ואגדה, וגם מטפחת לב ער למלחמתה של תורה בדורנו, נגד המחבלים הרוחניים והגשמיים.

אמנם נדמה לנו שאין מוצאים בכתבי ר"י רוזנהיים את כל התוקף של הביקורת הקטלנית כלפי התרבות המודרנית, כפי שהיא משתקפת במאמרים שונים של רבו, כגון: הביקורת כלפי גרץ, היהדות־וההילניזם, ועוד. רוזנהיים הבליט אהדת־מה כלפי הפילוסוף היהודי פרנץ רוזנצווייג (לא מדובר כאן על אהדה אישית), אף על פי שהוא נשאר „מודרני" גם בשלבי חייו האחרונים. לא ניכר כאן מספיק ה„הלנו אתה אם לצרינו" של הרב הירש זצ"ל.

אבל הניסוח, כי תכלית המוסר שבתורה משתקפת במושגים „קדוש" ו„ברוך" — הריהו מבט עמוק וממצה לתוך דבריו של אותו צדיק. „קדוש" — היינו השלמה עצמית, להגיע לאותה דרגה אשר בה היצרים והתאוות מכוונות אך ורק לשלימות, ושוב אין מלחמת היצרים. „ברוך" — היינו „מלא כל הארץ כבודו", השלמת הבריאה להדום רגליו יתברך. המציאות הפנימית של האדם, והמציאות החיצונית של כל הבריאה.

בסווגו את מצוות ה' לשני סוגים אלה, יסד ר"י רוזנהיים את העמדה שממנה הוא מבקר את ספרי הכופרים על האמונה. ביניהם: בובר, הפילוסוף הריפורמי הרמן כהן, רוזנצווייג (כנ"ל) ועוד. וכמו כן כלפי כתבים שונים, שהיו בעלי חשיבות רגעית.

גם תפיסתו האגודאית, „האתיקה (מוסר) של האגודאיות" — יצוקה על בניני־הרוח של רבו, אגודה — בתור הסתדרות — מושרשת ברעיון העמוק, של אחדות עם ישראל (המושג המודרני המלאכותי „עם התורה" אין לו מהלכים בכתביו). ישיבות ליטא, להט חסידי, בהירות הקו של תלמידי החתם־סופר, עמדה איתנה בתוך נחשול ההשכלה של תלמידי הש"ר הירש — הם ארבעה דגלים החונים מסביב לארון הקודש העומד בתוך אוהל מועד. גיוון אחדות מורכבת, איש על מחנהו ואיש על דגלו, הלא זאת היא עבודת ה'.

בשמענו את נאומו הראשון בת"א אחרי עלייתו ארצה, שמענו את תיאור יעודה של אגו"י: להעלות את הניצוצות המפוזרים בעולם הקליפות. כבר במאמרו על ברכת היוצר מפורש, כי לא תיתכן הבנת התורה על פי הנגלה בלבד. וידיעתו בהלכה רחבה היא. גם בדבר בנין הארץ הוא השתית את הכל על הבסיס של מצוות ישוב א"י, אחרי עיון גם בספרי האחרונים. ובכן: הלכה, אגדה, קבלה, מדיניות, הסתדרות, א"י — והיו לאחדים בידו!

ואחרון אחרון חביב: הוא הבין עוד קרוב לשנת תר"ס, שאין בנין

בעמנו, אם לא גדולי התורה בונים אותו. לא תיתכן אגו"י בלי רבי חיים מבריסק זצ"ל, האדמו"ר מגור זצ"ל וחבריהם. ולא פעם אחת נשמע ממנו, כי „כתורה יעשה", על פי דברי מרן רבי חיים-עוזר זצ"ל. ובאמת ובתמים הוא תמיד עיצב את דעתו בהסכמת הרח"ע וגם ביטל את דעתו כרצון הרח"ע.

כללו של דבר: חרדי אשכנז, ביניהם הוא שכן, העריצו אותו כאישיות, כתלמיד של רבם הגדול, כאיש הרוח, השואב מן התורה, ההלכה, האגדה והקבלה — את הליכות חייו, בחיי היחיד והציבור.

(מתוך ספרו „התקופה ובעיותיה", הוצאת „נצח" בני-ברק, תשכ"ה)

פרק שמונים

תאריכים וציוני-דרך בנתיב חייו

מאת: אהרן פורסקי

מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל נולד בט"ו מרחשון תרל"א (1870) בפרנקפורט ע"נ-מיין לאביו ר' אליהו ברבי יעקב רוזנהיים מהופנהיים ולאמו שארלוטה. האם היתה בת ר' יצחק קויפמן, בעל „הוצאת ספרים קויפמן" הידועה בגרמניה. אביו היה איש-אמוניו של הבארון וילהלם פון-רוטשילד לחלוקת כספים לנצרכים ולמוסדות חינוך וחסד, ורעייתו שארלוטה היא שניהלה את חליפת המכתבים עם גדולי הרבנים במזרח אירופה בענין התמיכות בשם הבארון, בזכות בקיאותה בתנ"ך ובשפה העברית. היא היתה הראשונה בנשי פרנקפורט שקיבלה עליה בהשפעת רבי שמשון-רפאל הירש זצ"ל לכסות את ראשה ובזכות זאת נברכה מפיו בבנה זה, מורנו רבי יעקב רוזנהיים, אשר הפך להיות מגדולי מנהיגי ישראל.

מוהר"י רוזנהיים התחנך בימי עלומיו בבית-מדרשו של רבי מנחם-מנדל הירש, בנו של הש"ר זצ"ל. רבי שמשון-רפאל הירש בעצמו עוד הספיק להשתתף בחגיגת הבר-מצוה שלו, בהעניקו לו את ברכתו: „וחזקת והיית לאיש", אשר ליוותה אותו כל ימי חייו. כשסיים חוק למודיו עבד כשוליא בבנק של שוורצשילד, ואח"כ אצל המו"ל פישר המפורסם, בברלין. בשנת תרנ"ז (1896) פתח הוצאת ספרים משלו. באותן השנים הרבה ללמוד בעצמו עד שהיה לתלמיד-חכם, וכן שקד על הרבצת שיעורי תורה לחוגים זולתו.

בשנת תרנ"ט (1898) בא בברית הנשואין עם גרטרודה, בת ר' שמואל שטרויס מקארלסרוהע, בנקאי עשיר ונדבן גדול (מקים „חצר שטרויס" לת"ח עניים בירושלים העתיקה) מצאצאי „הבעל-שם ממיכלשטאדט", רבי זעקל לייב וורמסר זצ"ל, תלמידו של הנשר הגדול רבי נתן אדלר זצ"ל מפרנקפורט וחותר-גזעו של הטפסר רבי יוסלמן מרוסהיים, נציגם ומנהיגם של יהודי גרמניה במאה ה-ט"ז למספרם, שכיהן בזמנו כ„ריש גלותא"

בזעיר־אנפין. מרעייתו זו נולדו לו 9 ילדים, ארבעה מהם חיים כיום בישראל ושניים בניו־יורק.

כתלמיד מובהק של הרש"ר הירש זצ"ל, דגל בהגשמת שיטתו בחיים הפרטיים והציבוריים. אחרי שהשתלם בתורה ובמדעים, התמסר לעבודת הכלל, כשהוא מייסד ומארגן במסירות מוסדות רבים לחיזוק היהדות החרדית בגרמניה, במזרח אירופה ובא"י. החשובים שבהם היו: „ההתאחדות לעניני היהדות החרדית" („פרייע פעראייניגונג פיר די אינטערעסען דעס אורטודוקסן יודנטומס"), „אגוד ידידי השבת", והקהלה החרדית „איזראעליטישע רעליגיאנס־געזעלשאפט" בפרנקפורט, אשר מוהר"י רוזנהיים שימש כחבר הנשיאות שלה כעשרים־וחמש שנה. הוא גם השתתף ב„אגוד הקהלות החרדיות בגרמניה" („בונד געזעטצעס טרויער יודישער געמיינדען דויטשלאנדס") וכמו־כן ב„התאחדות החרדים", ועוד, ועוד.

אך שיא מפעל חייו היה יסוד „אגודת ישראל" העולמית, שהוא שימש גם כנשיאה עד יומו האחרון. ביזמתו נפגשו שבטי היהדות ממזרח וממערב. הוא היה רוח־החיים בוועידת הומבורג (תרס"ט), באספת־היסוד שהתקיימה בקטוביץ (תרע"ב) ובכל שלושת הכנסיות הגדולות של אגו"י שהתקיימו לפני השואה. הוא עזר הרבה לישיבות הגדולות באירופה, לארגוני הנוער האגודאיים „צעירי אגודת־ישראל" ו„בנות אגודת־ישראל", לתנועת „בית יעקב" וכיוצא באלו. הוא סייע במדה מופלגת למערכת החינוך החרדית בארץ־ישראל, והוא ששיגר את הרב ד"ר משה אויערבך שליט"א, לצאת לפתח־תקוה ולמושבות כדי לייסד שם תלמודי־תורה משוכללים על טהרת הקודש — פעולות שנתרחבו בהמרצת ידידו הגרי"א הלוי זצ"ל, בעל „דורות הראשונים". רבה היתה השפעתו גם בהנהלת „פקידי ואמרכלי אה"ק באמסטרדם", הוועדה היהודית הגרמנית־הולנדית לעניני ארץ־ישראל, שעסקה בחלוקת כספים וסיוע לעוסקים במצוות ישוב א"י. הוא הצטיין מאד כנואם בחסד עליון, הכובש לבבות המונים בלהט־פיו.

גדולי הדור שנתנו בו עיניהם כמי שראוי לענוד לראשו את נזר הקברניטות הכלל־ישראלית, העריצוהו בלי גבול. עוד באלול תרפ"ג, בכנסיה הגדולה הראשונה בוינה, זכה לגילוי חיבה ויראת הכבוד מכל שכבות היהדות החרדית העולמית. אך לשיא ההערצה זכה מוהר"י רוזנהיים בכנסיה הגדולה השניה, בוינה תרפ"ט, כשהוכתר בתואר „מורנו הרב" על ידי צדיקים, אדמו"רים וגאוני הדור, כשבראשם: החפץ־חיים, האדמו"ר מצ'ורטקוב, האדמו"ר מגור, רבי חיים־עוזר גרודזנסקי מוילנא, רבי מאיר שפירא מלובלין,

רבי יהודא־לייב צירלסון מקישינוב ורבי אהרן לוין מריישא, זכר צדיקים וקדושים לברכה.

במשך עשרות שנים התבשמו קוראי גרמנית מיצירותיו הספרותיות בחוברות, בכתבי־עת ומעל דפי ה„איזרעאליט", שהיה עורכו הראשי. מאות מסות ומאמרים פרסם, מבחר מהם כונס אח"כ בשני כרכים בשם „אהלי יעקוב" (פרנקפורט, תרצ"א). בכתביו התגלה לא רק כ„סייפא", כמנהיג נועז, הלוחם ללא חת למען שיטתו והכרתו, אלא גם כ„ספרא", כהוגה דעות מקורי ובעל השקפות מוסריות ופילוסופיות ברוח האמונה היהודית. מפורסמות הן מסותיו הביקורתיות נגד הרמן כהן, מרטין בובר, פראנץ רוזנצווייג וכו', בהן קיפח שוקיהם של המקצצים בנטיעות כרם בית ישראל. במאמריו השפיע על התפתחותו הרוחנית של הנוער החרדי המשכיל ועיצב את השקפתו ותפיסת־עולמו. הוא שלט על בוריין בשפות: גרמנית, אנגלית, צרפתית, איטלקית, ספרדית ולאטינית — וכמובן היה בקיא בשפה העברית.

במרוצת השנים נודע בשערים כמדינאי בעל שיעור קומה, אשר לפני מלכים ורוזני ארץ יתייצב; כמנהיג בעל מעוף כביר, כמחולל תנועה עולמית, אך ביותר, כאחד מדמויות־האצולה המחוטבות מן הספירה העילאית ששמה: מבוע הזוך של היהדות, התורה בת־השמים. וכבר העיד עליו אחד מגדולי ישראל לפני יובל שנים ומעלה, האדמו"ר רבי שמואל מסלונים זצ"ל, כי רבי יעקב רוזנהיים הנו מיחידי־הסגולה הבודדים, המרגישים את קדושת השבת בכל רמ"ח ושס"ה שלהם. אף הוא הגיד מקצת שבחו של מוהר"י רוזנהיים בפניו ובלחצו את שתי ידיו — לעת פרידתם בפרנקפורט אחרי מיפגש מיוחד בעניני היסוד של אגודת־ישראל, אשר האדמו"ר מסלונים נמנה על מחולליה הראשונים — אמר לו: מחלקך יהא חלקי!

הכורת שעלה על יהדות אירופה — הגלה אף אותו מארץ מכורתו. בשנת תרצ"ה עבר עם משפחתו ללונדון. לאחר שרעייתו נפטרה שם — עבר לניו־יורק. שם עמד בראש אגו"י והיה פעיל במיוחד בעניני עזרה והצלה לשרידי יהדות אירופה. בשנת תשי"ב עלה והתיישב בארץ־ישראל, משאת נפשו כל הימים. כאן התגורר בבית בתו וחתנו הר' דוד שלזינגר בתל־אביב ולאחר מכן בבני־ברק.

**
*

הופעתו הפומבית האחרונה היתה בכנסיה הגדולה הרביעית של „אגודת ישראל", שנתכנסה בירושלים ביום כ"ח סיון תשי"ד. במעמד הפתיחה של

כנסיה־לשם־שמים זו נשא מוהר״י רוזנהיים זצ״ל את דברו אל המוני ישראל בפעם האחרונה, כשהוא מתגבר על חולשתו ומשמיע מדברותיו בעוז, בשארית כוחותיו. את הניסוח העברי של נאומו זה הטיל על האיש שרחש לו אימון: ר׳ משה שנפלד, הסופר והעסקן האגודאי הותיק, כיום בבני־ברק.

וכה אמר אז, בין השאר: „כל כנסיה אשר אנחנו זוכים לה מחדש מטילה עלינו את התביעה הגדולה: שנשים לנגד עינינו את המטרה הסופית של שאיפותינו ב,עזות דקדושה׳ כזאת, כמו בשעות חגיגיות יוצאות מן הכלל שאנו זוכים להן ואז יתברר לנו המרחק המבדיל בינינו לבין המטרה הסופית שלנו, לשלב היחודים. אגודת־ישראל אינה רוצה ואינה רשאית להעניק דבר חדש לעם ישראל, היא אינה רוצה ואינה רשאית באופן עקרוני להעניק דבר חדש. היחוד הראשון שלנו — מי לא יודע אותו — הוא ,שמע ישראל׳. היחוד השני הוא — ,ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד׳. והיחוד השלישי הוא יחוד העם היהודי, יחוד העם בן אלמוות, העם של התגלות הר סיני על אדמת הקודש מרום מראשון מקום מקדשנו! כל אחד משלושת היחודים האלה אינו אלא מהות ההיסטוריה היהודית, שנתעלתה למעלת ההכרה! גם אגודת־ישראל איננה אלא המהות של ההיסטוריה היהודית שנתעלתה למעלת ההכרה; היא הנסיון למעשה היסטורי גדול, להגשמת רעיון היסוד בתוך העולם היהודי ובתוך עמי העולם. נסיון זה התחלנו ברצון טהור זה כחמישים שנה, אולם בכוח מצומצם. ובזה על הכנסיה הגדולה למצוא תשובה ברורה לשאלה גורלית: האם הבינה אגודת־ישראל כראוי את אותות הזמן כאשר חשבה לחובתה היא לאחד את האברים המפוזרים של עם התורה לגוף אחד גדול ומוחשי: א) למען עתיד העם היהודי; ב) למען גורל העולם; ג) למען גורל עמי העולם? האם אפשר להגשים את האיחוד המשולש הזה? בעולם הרוח מתגבש הכל לקראת רעיון האחדות, סימן ניכר להתקרבות עקבתא דמשיחא. לפני עיני החוקר המפקפק מתגלה תבל ומלואה בכל אחדותה הסודית, המקום והזמן בתור גורמים מפרידים נכנעים לפלאי הטכניקה המתגברת עליהם, או לפחות להכרת האפשרות להתגבר עליהם באופן יחסי. עמי העולם נאבקים על שרשרת אחדות שתאחד אותם ותשמש בתור משקל נגדי למלחמה המסוכנת של האנוכיות, ברם עיני הבנים והבנות התועים של העם היהודי נשואות בגעגועים אל הגזע המוצק של עמם ומתוך מעמקי חביון נפשם הם נכספים לאחדות יהודית. אנו נהיה אשמים אם מחפשי דרך אלו יפלו ח״ו קרבן למושג האחדות המזוייפת הציונית — זאת האחדות הציונית הגוזלת מהעם היהודי את תפארת יחודנו ההיסטורית ומוסרת אותו לאחדות המדומה

של החומר. אנו נהיה אחראים על כך אם לא נציג לפני עיני הנוער שלנו, את יחוד עם התורה שנוצר על הר סיני בכל תוקף מציאות ארגון אחדותי חי וקיים. האחריות הגדולה הזאת בשביל העתיד והדורות הבאים, האחריות לפני הבורא האחד והיחיד, הרוצה באחדות גמורה ובאהבה רבה בין החרדים לדבר ה׳ — תעמוד נא נגד עינינו כאשר נתכנס למאבק רוחני קשה למען האמת. אגודת־ישראל תיבנה בידי הקב״ה בעצמו! יהי רצון שאנו נהיה ראויים להגיש את הלבנים ואת החומר לבנין זה, שותפים להקב״ה במעשה בראשית!״

***

מצב בריאותו הרופף, לא איפשר לו להמשיך בפעילות בחיים הציבוריים והוא פרש מן הזירה הפומבית ועסק בתורה, האריך ימים והגיע לשיבה מופלגת, כשהוא זוכה לראות דור שלשים ורבעים של צאצאיו, כולם זרע ברך ה׳. בשנתיים האחרונות לחייו התגורר בבית בתו בירושלים, וביום ח׳ בחשון תשכ״ו, שבוע ימים בטרם מלאו לו תשעים־וחמש שנה, נפרד מוהר״י רוזנהיים מעולמנו והלך לעולם שכולו טוב.

נוסח המצבה על קברו של מורנו זצ"ל
בחלקת הרבנים אשר בהר־המנוחות, ירושלים

פ"נ

איש האשכולות דגול מרבבה מורם מעם

מורנו הרב

ר' **יעקב** בהח"ר **אליהו**

רוזנהיים זצ"ל

מראשי קהל עדת ישורון בפפד"מ

מיסדה מחוללה ונשיאה

של אגודת־ישראל העולמית

זכה לראות דור רביעי הולך במישרים

נלב"ע בשיבה טובה, כבן צ"ה שנים

ח' חשון תשכ"ו

תנצב"ה

י דיו רב לו בתורה
ע קב ענוה יראת השם
ק בץ ורבץ פעלים למסורה
ב אהבתו לאחיו ובמסירותו להם

ב רוך כשרונות ובכל מדה מהוללה
נ שיא בעמו ונבחר במורים

א גודת ישראל יסדה וחוללה
ל לחום מלחמת ה' בגבורים
י דעוהו וכבדוהו גדולי דורו
ה כתירוהו בכתר „מורנו הרב"
ו הוא באמונת חכמים עבד בוראו

ז מן יחד מזרח ומערב
צ רורה בצרור החיים תהיה נשמתו
ל חיי העולם הבא תהא נחלתו

פרק שמונים־ואחד

אמא ע"ה *

אמי ע"ה עודנה עומדת בפני עיני רוחי, כבימי־חייה עלי אדמות; שמחה ובטחון בה' האירו תמיד את פניה, והיא הקרינה מהם על כל אלה שבקרבתה.

אמונתה הזוהרת בה' ובטחונה בו, נסכו עלינו, ילדיה, ימי־ילדות מאושרים — ואף כאשר גדלנו, שאבנו מהם עוז וחדוה.

לאבי זצ"ל היתה אמא ע"ה עזר נאמן; ואם כי נשארה תמיד בצל, היא היתה לו סעד ומשענת, בנתיבי חייו הברוכים, מאז היותו ראש וראשון לחרדים לדבר ה' בקהילתו פרנקפורט, כאשר התרומם לנהל את שלומי אמוני ישראל במדינת אשכנז, ואף כאשר הוקם־על להנהיג את עם ה' בעולם כולו, בתור נשיאה של „אגודת ישראל" העולמית.

בחדוות החיים שבה, בכשרונה הגדול להכיר את הטמון בכל איש ואיש, עמדה אמי ע"ה תמיד לימין אבינו, ולא פעם הפיחה בו כוח ועוז להתגבר על הקשיים הרבים שנערמו בדרכו.

כעת עוד, בצר לי, פונה אני לאמי בקריאת־עזרה, ובטוחה אני כי מגן־עדן מקום מנוחתה, היא אמנם עוזרת לנו, לכולנו, ומליצה טוב בעדנו.

בילה שלזינגר
לבית רוזנהיים

---

*) דברים לזכר רעיתו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, מרת גרטרודה ע"ה, שנכתבו ע"י בתה הבכירה לאוי"ט.

אחרית דבר

כאשר הקימו מצבה על קברו של מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל, נתכבדתי באותו מעמד להשמיע דברים אחדים לשמו ולזכרו הברוך, ואמרתי, שתפקידו של הכהן הגדול ביום הקדוש ובמקום הקדוש הוא לכפר „בעדו ובעד ביתו ובעד כל קהל ישראל" (ויקרא טז, יז), וגם רבינו הגדול פעל כל ימיו לטובת נפשו העדינה, דאג עבור משפחתו היקרה והקרובה לנו, והגדיל לעשות: לייסד, לארגן ולנהל את „כל קהל ישראל" ב„אגודת־ישראל". אמרו בגמרא (יומא מד.): „איזוהי כפרה ששוה לו ולביתו ולאחיו הכהנים ולכל קהל ישראל? הוי אומר: זה הקטורת". קטרת — מפורש במדרש תנחומא לפרשת תצוה — זו: ק'דושה ט'הרה ר'חמים ות'קוה. אלו הם האמצעים שעל ידם זוכה כהן־גדול להנחיל לו ולמשפחתו ולכלל־ישראל את הכפרה המבוקשת. ואינני רוצה להאריך ולתאר את מורנו זצ"ל בקדושתו ובטהרתו, או ברגשותיו של רחמים לכל זולת. שכן כל מי שזכה להכירו — יודע, ומי שלא זכה — אין בכוחי לצייר לפניו את האיש המרומם הזה, החד־בדרא, שהגשים את כל תקוותיו הטובות של עם הנצח.

אני מביא את הדברים האלה לסיום הספר הנוכחי של פרקי זכרונותי: „אשא דעי למרחוק". כל ימי עברי — במשך למעלה מיובל שנים — ראיתי תמיד במורנו זצ"ל את המרכז הרוחני והנפשי, שממנו קיבלתי הוראה, מוסר ותורה. הוא היה השם־דרך לי, ולכמה מחברי, כאשר התחלנו בעבודה לטובת „אגודת־ישראל", וכאשר המשכנו בה עשור אחרי עשור. תמיד קבע הוא ע"י אישיותו וע"י מעשיו את הדרך, את המטרה ואת האמצעים

איך להשיג מטרה זו. הסיסמא שלו היתה: „צדק צדק תרדוף" — לרכוש את הצדק אך ורק באמצעים של צדק. זאת היתה תורת חייו, התמצית של כל תורותיו. כל חייו הגשימו את הטוב שהוגד לאדם ואת הדרישה שנדרשה ממנו: „כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלקיך (מיכה ו, ח). וצניעות זו שכיסתה את כל מעשיו, היא היתה אולי המעלה הגדולה ביותר שבו. פשטותו היתה כל־כך טבעית, עד שכולנו לא נרתענו מפני ה„שופריה דיעקב אבינו", אלא ראינו בה בהחלט דבר טבעי מאד. „נאמן כפוף נאמן פשוט — צדיק כפוף צדיק פשוט — הכתוב הוסיף לנו כפיפה על כפיפתו, מכאן שניתנה תורה במנוד־ראש, ברתת וענוה יתירה (עיין שבת קד. ושם ברש"י). כה קיבל את התורה וכך מסרה לקטנים וגם לגדולים, וכולם קבלוה ממנו באהבה ובתודה.

דבר טוב ואמיתי הדגיש ידידנו הרב יונה מרצבך שליט"א, בדברי הספדו עליו: מדברים כל־כך הרבה שגדולינו הכתירוהו בזמנו ל„מורנו", אבל אנחנו יודעים ש„גדול מרבן שמו": „יעקב רוזנהיים", השם יעקב רוזנהיים היה לשם עולם!

ואגב: כמדומה שאין לנו להשלים עם מה שעיכבה ענוותנותו הרבה בחיותו בחיים חיותו. אם בציריך, בשנת תרע"ט, החליטה ועידה גדולה פה־אחד לייסד מושבה „גן שושנת יעקב" על שמו, הרי שעלינו להקים אותה. ומאחר שאז היה זה הנוער שקיבל עליו להגשים החלטה זו, נראה לי טוב וחגון, ש„צעירי־אגודת־ישראל" בארץ־ישראל ובכל העולם כולו יכבדו וינציחו את זכרון מוהר"י רוזנהיים זצ"ל ע"י הקמת מושבה זו, פעולה כזאת מתאימה בהחלט לשאיפות הנוער — ואילו אנו הזקנים נעשה אזנים לתורתו על־ידי הוצאת כתביו בשפה שהיא שוה לכל נפש.

**
*

מחובתי לחזור ולהדגיש כאן, כי אין להסתמך על מה שכתבתי בפרקי־זכרונותי כאילו כתבתי את תולדות אגודת־ישראל.

כל מה שכתבתי כאן — ובכלל זה גם מה שהעתקתי מ„זכרונות" — הכל נכתב מתוך הזכרון, בלי שום מסמכים בטוחים. הזכרון טועה ומטעה, וכש"כ הזכרון של איש שעבר את גיל השיבה. לדעתי החיוב מוטל על כל המוכשרים במחננו, להתחיל בכתיבת ההיסטוריה של אגודת־ישראל. כל מה שכתבתי אינו אלא כעין התעוררות לכתיבה זו. תקוותי שגם אחרים יעלו על הכתב ממה שנשאר חרות בזכרונם מימים עברו. מה שכתבתי אינו אלא זעיר משם וזעיר משם, ויכול לשמש רק כעין „סמוכין" לקבוע אמיתות דברים מסויימים כמות שחיו. כתבי מוחר"י רוזנהיים, וראשית־כל „זכרונותיו", יסייעו בודאי הרבה להעמיד בפנינו כמה „דברים כהוויתם", אך אף הם לא יספיקו — שכן תפקידם היה להראות לנו את הרוח ולא את החומר.

כמדומני שבכל מהלך הכתיבה נמנעתי מלחיות כעין „מבקר" כי הביקורת דורשת כשרונות שאין לי מטבעי וממזגי. רק פעמים בודדות דנתי אחרים. בפרק מ"ד השבתי להתקפות על „בית יעקב" ועשיתי כך רק אחרי שראיתי שאף איש אחד לא עמד בפרץ. הטענה: „אינו כדאי להשיב" היא לפע"ד רק אמתלה ודבר מזיק, בזמן שיש להגן על אחד ממכצרי ה‚אגודה'. כן אני פונה בפרק כ"א אל הרבנים והמנהיגים של „חוגי חתם סופר" להחיות ולחזק בקרב החוגים את רוח אגודת־ישראל כדעתו של בעל „דעת סופר", מרן רבי עקיבא סופר, שהיה היוזם והמייסד לכל „חוגי חתם סופר". שמעתי אומרים כי מרן זצוק"ל לא היה אגודאי אמיתי, אלא „שהיה כל־כך עדין ולפיכך לא רצה לצאת חוצץ" נגד מנהיגי אגו"י. מי שאומר כן שקרן הוא, ביודעים או בלא־יודעים, והוא מבזה את זכרו של מרן זצ"ל, כעין אותו מחבר שהשמיט בספרו על מרן זצ"ל את מעשיו הכבירים והתמידיים לטובת ה‚אגודה' (המחבר הזה הוא אמנם תלמיד־חכם גדול, ומר לי לבקר אותו, אבל האמת ניתנה לחיאמר). אמת, מרן רבי עקיבא סופר זצ"ל היה עדין מאד והיה קשה לנפשו לומר לזולת דברים קשים, אבל השתיכותו השלמה

לאגו"י היא עובדה, שמעיז להכחישה או להשתיקה רק זה שמחפש־לשוא אילן גדול לתלות בו את אי־נאמנותו שלו לאגו"י. אני פונה בזה אל היורש הגדול והחגון, הרח"ג רבי שמחה־בונם סופר, גאב"ד פרשבורג שליט"א, שהוא יתקן את המעוות, לשמו ולזכרו של הסבא הגדול תאוות נפש! וכן יעמיד לפני עיניו הטהורות את הדברים שכתב בפתיחתו לספרו הגדול של אביו, בעל „חשב סופר" זצ"ל: „כמו כן נבחר אז אאמו"ר לחבר „מועצת גדולי התורה" למלא את מקום אביו, ולקח חלק רב בפתרון שאלות הזמן הנוגעות לכלל ישראל" — — —

***

במשך התקופה שבה נתפרסמה שורת פרקי־הזכרונות הללו ב„המודיע" (בטאון אגו"י העולמית, שיוצא־לאור בירושלים) הגיעו אלי כמה מכתבי עידוד, המפליגים בשבח על חשבון תנועתנו ועל חשבון הדברים והאישים שנזכרו כאן. כן קבלתי פניות ותמיהות, על כי שכחתי להזכיר אישיות חשובה מסויימת או מעשה חשוב, ועל זה אני משיב כמתנצל בדברי נעים־זמירות ישראל (תהלים יט, יג): „שגיאות מי יבין מנסתרות נקני", אני מקוה שימחלו לי על מה ששכחתי ועל מה שנסתר ממני. כוונתי היתה, כפי שידידי יודעים, אך לעורר את האחרים שיעשו גם הם כמוני ושלפחות יסיימו דברים כעין אלה שכבר התחילו בהם. אני יודע שידידי ר' פישל גילרנטר נ"י עסוק בכתיבת „תולדות הקהלה החרדית בנירנברג", אני יודע שידידי הרקטור סינסון כבר השלים ספר גדול על „קהלת עדת ישראל בברלין", וכן אין לי ספק שכמה וכמה חברים נוספים חפצים להנציח את זכרון קהלותיהם ואנשי המעש אשר בתוכן, ויתקיימו בנו דברי רבי מאיר (סוטה ח:): „ומנין שכל פרושה ופרושה מצטרפת לחשבון גדול, תלמוד לומר (קהלת ז, כז) „אחת לאחת למצוא חשבון". לא רק הפרוטות מצטרפות, אלא גם הפרטים מצטרפים, מכמה פרטים מצטיירת תמונה כללית, דבר שמעיד על מראה אמיתות הכלל.

ואגב: תמיד התעסקו אנשים, וגם רבנים, חשובים מאד בכתיבת תולדות ימי עמנו וראו בזה חובה. כך למשל, ראיתי בשנתון של „יידיש ליטעראריש געזעלשאפט בפפד"מ" — לדאבוני נשארו בידי רק כרכים בודדים ממנו — שכמה גדולים וטובים, שהיו טרודים בתורתם יומם ולילה, העניקו בכל־זאת קצת מזמנם כדי לבאר ולברר ענינים היסטוריים. מצאתי בכרכים הנ"ל מחקרים על „ועד ארבע הארצות", על רבן עקיבא אייגר, על חברת גמילות־חסד בפפד"מ משנת תקמ"ז, על איחוד שלוש הקהלות הספרדיות בהמבורג בשנת תי"כ, ועוד, ועוד. שלא לדבר כבר מן העובדה המרשימה ביותר, שהגאון המובהק רבי יצחק־אייזיק חלוי זצ"ל מצא לנכון להדפיס תחילה את „דורות הראשונים", בו בזמן שחלק גדול מספרו „בתים לבדים" — המכיל את חידושיו למסכת חולין — עדיין היה שמור אתו בכתובים (אף כי מובן מאליו, שה„דורות הראשונים" עצמו הוא כעין תורה שלמה).

**
*

אני מסיים את שורת פרקי־זכרונותי הנוכחית, שאין בהם לא חידוש ולא דרוש, לא בקיאות ולא שום דבר של חכמה — בתודה לה', שזיכני לראיה אשר הביאה לידי זכירה, ואולי במדה מסויימת גם לידי עשיה (ראה: מנחות מג:). ראיתי בס"ד כמה וכמה גדולי ישראל, ראיתי את הקיבוצים הגדולים ביותר של היהדות החרדית, רכשתי לי ידידים אצילים, עבדתי יחד עם אנשים חשובים ומסורים, תרמתי את חלקי הצנוע לחינוך בנים ובנות, וראש לכל: ראיתי את מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל בעבודתו הקדושה והטהורה. כל הדברים האלו ביחד השפיעו עלי לטובה, בבנין־ביתי ובחינוך יוצאי־חלצינו שי', בעיצוב השקפתי ובסידור עבודתי היום־יומית.

ובכן: „אשא דעי למרחוק ולפועלי אתן צדק"!!!

אשא בכי ונהי:

[על תשע תלמידות סמינר "באר יעקב", שניספו באסון הטביעה ביום כ"ח ניסן תשכ"ג]

נר ה' נשמת אדם. הוא יתברך מטיב ומעלה הנרות בעולמו הזה עד אשר השלהבת עולה מאליה, זכה ובהירה, לאור באור החיים, בעליונים.

אל מול פניו יתברך יאירו תשעת הנרות. בחייהן קידשו את שמו בחיי טוהר. במותן עלו — בסערה השמימה.

„אשא דעי למרחוק — לשון זה משמש שתי לשונות, לשון שירה על שבחן של צדיקים ולשון שבר". (מדרש־רבה, תזריע, יד). הקינה על שבר בנות עמי הופכת לשירת חיים, לשבחן של תשעת התלמידות אשר צדקו ממנו ונעלו מאתנו.

„אשא דעי למרחוק" — הוקדש לזכרן, זכרונן לברכה. והנה בשוליו מוסיפים אנו שורות אחדות, לשמה ולזכרה של כל אחת מהן — מקצת שבחן שלא בפניהן!

משה־מנחם יעקבזון

אב"ד באר־יעקב

ומנהל הסמינר

ג י נ ה ע"ה

בת יעקב מימון

שנקטפה בדמי עלומיה — כ"ח ניסן תשכ"ג
שבע־עשרה היו שנות חייה
ת· נ· צ· ב· ה·

ג דושה חדות חיים
י ראה את ה' באמת
נ פשה עדינה ויפה
ה ליכותיה למופת

מ אור זוהר ישותיך
י ודע מחשך להבקיע
מ תק מסירות אהבתיך
ודוי עומק קרבתיך
נ צח ברכה ישפיע

נאהבים ונעימים — לא נפרדו גם במותן
בחייהן התמימים — שלום על משכבותן

פנינה ע"ה

בת שלום ממן

שנקטפה בדמי עלומיה — כ"ח ניסן תשכ"ג
שבע־עשרה היו שנות חייה
ת· נ· צ· ב· ה·

פ ירות צדקותיה
ר בים מני ים
ל עולמה בעלומיה
ה עלוהו נישא ורם

פ עימות לבה הטהור
נ בוכים פנים להאיר
י דיה הושיטה לתמכה
נ וכח כל צרה לשככה
ה ד צחוקה העלה ארוכה

מ שולבות יחד שתיהן
מ שולהבים סלה בעיניהם
נ רות נשמותיהן

שושנה ע"ה

בת מסעוד בן־חיים

שנקטפה בדמי עלומיה — כ"ח ניסן תשכ"ג
שש־עשרה היו שנות חייה
ת· נ· צ· ב· ה·

ש ושנה יקירתנו
ו רד, פאר משפחתנו
ש מימה עלית מאתנו
נ שארנו גלמודים כולנו
ה וסתרת תחת כנפי בוראנו

בן רגע נשמתיך הזכה
חיים החזרת לבוראה

הורת לנו דרך החיים
איך לשמור לעשות ולקיים
בהצנע בחכמה בחדוה
בזכרון דמותיך נתרומם

נ ו ר י ם ע"ה

בת חיים אוזן

שנקטפה בדמי עלומיה — כ"ח ניסן תשכ"ג
חמש־עשרה היו שנות חייה
ת· נ· צ· ב· ה·

מ עלות הסולם עלית
ר אשו שמימה מגיע
י ד לך ושם טוב קנית
מ ידותיו בך להטביע

א צת אך לקח לשמוע
ו אורחות חיים ללמוד
ז כית לשולחן גבוה
נ יסית ויכולת עמוד

הורת לנו דרך החיים
איך לשמור לעשות ולקיים
בשמחה בחכמה ובעוז
בזכרון דמותיך נתרומם

נ ו ר י ם ע"ה

בת שאול קעוד

שנקטפה בדמי עלומיה — כ"ח ניסן תשכ"ג
חמש־עשרה היו שנות חייה
ת· נ· צ· ב· ה·

מ רחוק ניצבת, אחותנו
ר כה, תמה, אבן חן
י בש בקדש באר חיינו
מ עיין כל שמחה ונוחם

ק וליך — קול פועה, מרחמת
ע יניך — אורו כשלהבת
ו גילו סוד לבבך, האוהבת
ד ופק כל מלאכת מחשבת

ב כורתנו גם ברכתנו
ר ק ידנו בעקביך אוחזת
כ י עצמת מאד מאתנו
ה שלכת לנצח האדרת

צ ד ק ה ע"ה

בת דוד הרמס קעטבי

שנקטפה בדמי עלומיה — כ"ח ניסן תשכ"ג
חמש־עשרה היו שנות חייה
ת· נ· צ· ב· ה·

צ דקה ממנו — בגבורה
ד לנו כי דליה דלינו
ק ברה — לנו שוקת שבורה
ה יא עלתה — מי יתן ועלינו

ה רחק כמטחווי קשת
ר חקה מעליה בטעם
מ עפילים על דרכה לרשת
ס גולת י־ה, דרכי נועם

כל חרדת חושך כי תמש
סר צלה אך להרפא
כי זרחה עליו השמש
שמש צדקה ומרפא

ר ח ל ע"ה

בת שלום עדני

שנקטפה בדמי עלומיה — כ"ח ניסן תשכ"ג
שש־עשרה היו שנות חייה
ת· נ· צ· ב· ה·

ר דפת צדקה וחסד,
ח יים עושר וכבוד
ל מצוא בעלמא דקשוט

ע דינות גן עדן עדיך
ד רך שלום נועם צעדיך
נ דרת — גם שלמת נדריך
י גמליך רם צור ילדתיך

הנאהבים והנעימים
בחייהם התמימים
לא נפרדו גם במותן
שלום על משכבותן

נ ז ל ע"ה

בת יוסף נסים קעטבי

שנקטפה בדמי עלומיה — כ"ח ניסן תשכ"ג
שש-עשרה היו שנות חייה
ת· נ· צ· ב· ה·

מ מרומים זרח אורה
ז יוה הודה והדרה
ל עולמנו לתפארה

נ שגבות נוראות דרכיה
ס פונים נפלאות מעשיה
י ראתה וחכמת חייה
מ דות טובה וחסדיה

ל א ארכו בגשם ימיה
ח וקות שמים חוקותיה
י דיה בידי אחותיה
י ד על כס אלוקיה
מ סרה לו לחיים חייה

נ ז ל ע"ה

בת אהרן טייב

שנקטפה בדמי עלומיה — כ"ח ניסן תשכ"ג
חמש־עשרה היו שנות חייה
ת· נ· צ· ב· ה·

מ ה אהבתי תורתך
כל היום היא שיחתי
ז דים הליצוני עד מאד
מתורתך לא נטיתי
ל ולא תורתך שעשועי
אז אבדתי בעניי

ט מנה שרעפי׳ה פנימה תמימה
יומם עמוד עזר להוריה
י קדו כמו אש לילותיה
ב התעלותה מימים ימימה

הוי אבדנו יקירתנו
חשכה אור בעדנו
תמליץ יושר עבורנו
נצח חרותה בלבנו

מפתח השמות

א.

אברמסקי, רבי יחזקאל — נח, קלט, קמו, רמב.
אברהמי, משפ' — קעד.
אבלס, ר' גרשון — רח.
אברמוביץ, הרב יהודה־מאיר — שנא.
אדלר, רבי נתן — נה, שפז.
אדלר, האחים — קב.
אדלר, רבי לייב — שכא, שכג.
אהרמן, הרב ד"ר שלמה — לה, לט, מ, עט, צט, שלו—שלט.
אוזן, מרים (בת חיים) — תיט.
אויערבך, הרב ד"ר משה — יא, מט, ע, קכג, רנח, שכד, תג.
אויערבך, הרב ד"ר יצחק — מח.
אויערבך, רבי זליג — נד, רלג.
אולמן, ר' דוד — נט.
אולמן, מר צ'רליס — סד, קנג, קנד, קסז.
אונה, הרב ד"ר יצחק — סז, סח, רעב.
אונדרוויסר, הרב — קעב.
אונסדורפר, ר' שמחה־בונם — קפ.
אוסטרוצר, ר' שמואל — נז, קעו, קעז, רלה, שה.
אופנהיימר, ד"ר זיגפריד — לו.
אוריאן, ר' יהודה־לייב — פה, פט, צו, צח, שמו—שמט.
אוריאן, גב' צילה (סורוצקין) — קעט.
אטלינגר, רבי יעקב — כח, נד, קלז, רכד, רמא, שכב.
אטלינגר, ר' יעקב — קלז.
אייבשיץ, רבי יהונתן — כד, כח.
אייזמן, מר הייניך — לו, רצט, שפב.
אייגר, רבי עקיבא — מו, סח, קעח, קפ, תיג.
אייגר, רבי שלמה — מו, קפ.
אייז, ר' חיים־ישראל — עט, קעז, שעח, שעט.
אייזיק, ר' יעקעלס — צב.
אייגל, ר' ניסן — קנב, קנח.
אייזלר, פרופיסור — קצד.
איסרליש, רבי משה (הרמ"א) — פג, צב, צג, צז, צח, קפב, קצד.
אלברג, הרב שמחה — קסט.
אלזס, ר' דוד — נט.
אלטמן, רבי יוסף — סח, שכב.
אלטר, אדמו"ר רבי אברהם־מרדכי מגור — פב, פג, צה, צח, קפג, קפה, ריט, רלט, רסא, רעח, שכו, שנג, שסג, שסו, שסז, שצ, שצג, שצז, תא, תג.
אלטר, אדמו"ר רבי ישראל מגור — קמד, קצד, ריט.
אנגל, רבי יוסף — צג.
אנגלרד, ר' פנחס — שכח.
אפשטיין, רבי משה־מרדכי — שמה.
אריק, רבי מאיר — שסה.
אריליך, ר' שמעון — רעט.
ארלנגר, הפרנס — פ.
ארלנגר, גב' מרים (גודמן) — שנ.
ארנטרוי, הרב ישראל — לז.
ארנטרוי, רבי חנוך — נ, סה.
ארנפרייז, ד"ר — נח, קמא, קמד, קמו, קמז, קנג, רלה.
אשר, רבינו (רא"ש) — שכה.

ב.

באב"ד, רבי אברהם־משה — ריט, שח—שיג, שטו.
באכמן, המורה — שמג.
באקשט, רבי אהרן — קצג.
בובר, פרופ' מרטין — שצז, תד.
בודנהיימר — מה.
בוימגרטן, רבי יוסף — לד, קא, קב.
בוימגרטן, הרב שלמה — רכ.
בוימינגר, ר' יצחק — צג, צה.
בולייי, סאלי — נח.
בונדי, הרב — סח, רנח.
בונדי, מר זיגמונד — קב.
בוצ'קו, רבי אליהו — פ.
בוצ'קו, הרבנית רבקה — פ.
בורנשטיין, מר אבא — קמז.
בורנשטיין, החזן — קמז.
בורכארדט, ד"ר מנחם — רכז.
ביברפלד, רבי חיים — עא, קכח, שמג.
ביגון, רבי יוסף — צו.
ביונים, ר' יצחק־מאיר — קסו.
ביליצקי, רבי אליהו — נו, נז, שה.
בינטר, הרב — סח.
בירנבוים, ד"ר נתן — יב, נז, עט, צד, צה, צח, קעג, רמד, רצח, שכו—שלא.

בירנבוים ד״ר שלמה — צא, צח.
בירנבוים, ר׳ אוריאל — ק.
בירנבוים, גב׳ לידיא — קעה.
בלוך, רבי יוסף־לייב — קצט, רכ, שסה.
בלוך, רבי אברהם־יצחק — קצט, ר.
בלוך, רבי אליהו־מאיר — קצט, ר.
בלוך, ר׳ יצחק — קמז.
בלוך, ר׳ שלמה — קמז.
בלום, הרב — נח, נט.
בליטנטל, ר׳ משה — רו.
בלוי, ר׳ יהודה — רח, ריב.
בלוי, רבי יעקב־ישעיה — רח, ריג.
במברגר, רבי יצחק־דוב מווירצבורג — כט, מז, נד, רכ, רכז, שכב.
במברגר, רבי זעקיל — מז, נד.
במברגר, הרב ד״ר שמעון — מז.
במברגר, הרב משה־אריה — סח.
במברגר, הרב ד״ר פנחס — רכז.
במברגר, הרב שלמה — רנח.
בנדי, האחים — שכה.
בן־חיים, שושנה (בת מסעוד) — תיח.
בנגיס, רבי זליג־ראובן — קכא.
בנגיס, הרב — קכא.
בן־ישראל, רבי מנשה — קעד.
בספריינד, הרב — סח.
בעש״ט — פד, קפח.
בר, ר׳ עזריאל — נ.
בראך, רבי שאול — קח—קיג, קטו, רעח—רפא.
ברנייס, רבי יצחק (החכם) — כח, כט, רמא.
ברויאר, הרב שלמה־זלמן — לג, לד, לז, לט—מב, מד, מח, נ, נז, ע, קפא—קפג, רג, רמ, רעב, רעו, רצט, שכג, שלז, שלח, שסד, שפח.
ברויאר, ד״ר יצחק — יב, לה, לט־מ, צח, שלז, שעט, שצז.
ברויאר, הרב ד״ר רפאל — סו.
ברויאר, הרב ד״ר יוסף — לז, מב, מז, קסו, קפג, רג, רמ, רמא.
ברויאר, גב׳ צפורה (הענשקה) — רו.
ברסלאור, ד״ר ליאו — סו, סח.
ברלין, רבי ישעיה — סח.
ברנצ׳יק, רבי יואל — עד, קכ, שנט.
ברוין, ר׳ יעקב־יואל — עט.
ברום, הרב ר״ש — פ, קעג.
ברלינגר, הרב אליעזר — קלח, קמו, קעה.

ג.

גודמן, ר׳ אהרן — מד, עט, קלו, קעח—קפ, שנ—שנב, שעח.
גוגנהיים, ר׳ שלמה — פ.
גוגנהיים, ר׳ יחיאל — רז.
גוטהרץ, ד״ר — קו.
גולדשמיט, ר׳ שלום — נ, סג, ק.
גולדשמיט, ד״ר יוסף — נח, רכז, רצח.
גולדשמיט, ר׳ יוסף — קסז.
גולדשמיט, ר׳ בועז — רכז.
גולדשטוף, אסתר — צו.
גומפרץ, רבי אלחנן — רנח, שכא—ה, שעה.
גומפרץ, רבי שמעון — שכה.
גומפרץ, ד״ר יחיאל — שכה.
גורדון, רבי אליעזר — ר, שטז, שסד.
גיברמן, הרב — מז, נו.
גילרנטר, ר׳ פישל — רז, שב, תיב.
גרודזנסקי, רבי חיים־עוזר — עא, פב, צד, קב, קל, קסו, קעא, קפא, קפג, רכט, רמז, רסא—ד, שד, שיז, שכו, שסד, שסו־ז, שצ, שצז, תא, תג.
גרינברג, רבי שמואל — ע, שכד.
גריפל, ר׳ אייזיק — פג.
גרפינקל, ר׳ לייב — ק.
גרוזובסקי, רבי ראובן — קסט, קצז, שפא.
גרינפלד, הרב ד״ר ישי — קעח—קפ, רכ, רלט.
גרוס, ר׳ יוסף — רלג.
גרוסמן, ר׳ יעקב — שכב.
גרינוולד, הרב ד״ר דוד — שכה.
גרץ — שצט.

ד.

דה־האס, הרב ד״ר — נט, קעב, קעה.
דובין, רבי מרדכי — קא, קיח, קיט, שנט.
דויטשלנדר, הרב נתנאל — עא, שמא.
דויטשלנדר, ד״ר שמואל — סג, סד, עא, פז, צא, צד—צו, צט, ק, קג, קכו, קל, קעג, קפב, קפד—קפו, קצד, רל—רלג, רלז, רלט, רע, שח, שמ—שמה, שנו.
דויטש, הרב ד״ר אברהם — ק.

דויד'ס, הרב — קעב.
דוקיס, הרב יחזקאל — כד.
דורכין, הרב זאב — קסט.
דושינסקי, רבי יוסף־צבי — קסז, רו.
דייטשר, ר' משה — צה.
דייטש, מר אדוארד — קג.
דייטש, ר' משה מרדכי — רח, ריב.
דינר, הרב — רלד.
דסלר, רבי אליהו־אליעזר — פא.
דסברג, הרב — קעב.
דעניש, ר' בעניש — קצט.

ה.

האר"י הקדוש — קח.
האנקה, גב' — צו, צז.
הגר"א (מוילנא) — כט, פג, פד.
הגר, אדמו"ר רבי ישראל מויז'ניץ — קפח, רלג.
הגר, אדמו"ר רבי מנחם־מנדל מוישובה — קפט.
הגר, אדמו"ר רבי חיים־מאיר מויז'ניץ — קצ.
הגר, אדמו"ר רבי אליעזר מויז'ניץ — קפח, קפט, שנז.
הגר, אדמו"ר רבי ברוך מסרט — פ, קו, קנח, קפט, רו, רלג, שא.
הגר, אדמו"ר רבי חיים־יהודה־מאיר מוישובה — קמו, קפט, קצב.
הגר, אדמו"ר רבי מרדכי מאנטיניה — קפח.
הויסדורף, ד"ר דוד — קעב־ג, קעה.
הולצברג, הרב ד"ר יצחק־רפאל — ר.
הולנדר, ר' ישעיהו — לו, רמג, רמד.
הופמן, רבי דוד־צבי — נט, סט, רעב, רפה.
הופמן, הרב מנדל — נט, סח.
הורביץ, רבי פנחס ("הפלאה") — שפז.
הורביץ, רבי יוסף־יונה־צבי — מג—מה, קט, קע, רעב, רפא.
הורביץ, הרב — נח.
הורביץ, רבי טוביה — צד, קפג.
הילדסהיימר, רבי עזריאל — נ, עא, עג, רפד—רפה, רפט, רצח, שכד.
הילדסהיימר, רבי מאיר — ע, עב, קיז, קיח, קכג—ה, קכח, קעג, רפה, רפט, רצ, שכד, שמג.
הילדסהיימר, ר' עזריאל (ת"א) — ע.
הירש, הרב שמשון־רפאל — יא, יב, כג, כז, כט, לד, מב, מד, נה, נט, סז־ח, עג, צ, קסו, קעח רכ, רלט—רמא, רפד־ה, שג, שט, שלב, שנח, שעה, שפז—שפט, שצו־ז, שצט, ת, תב, תג.
הירש, רבי מנחם־מנדל — תב.
הירש, רבי מרדכי־עמרם — כח, ל, נד, נז, סה, רכז, רכח, רנז, שכג, שעז.
הירש, ד"ר אמיל (בנימין) — מט, סב, סג, שכג.
הירש, הרב (מצוואלה) — קעב.
הירש, ר' אברהם — שסה.
הירש, ר' אברהם (ירושלים) — קעז, רח.
הירש, מר זיגמונד — רמד.
הירשהורן, הרב צבי — קד.
הירשלר, הרב — קיד.
הירשפלד, הרב — סח.
היינה, ר' שלמה — כט.
היימן, ר' שמשון — נ.
הכהן, אדמו"ר רבי חנוך־העניך מאלכסנדר — שסח.
הכהן, רבי ישראל־מאיר (ה„חפץ־חיים") — לז, פג, צד, קכ, רס, רסא, רסח, שד, שיז, שמה, שסו־ז, שצ, שצז־ח, תג.
הכהן, רבי יוסף־שמחה — קפג.
הלוי, רבי יצחק־אייזיק — רז, רנז—ט, רסב, שסד, תג, תיג.
הלוי, ד"ר שמואל — רז, רנח.
הלר, רבי יום־טוב ליפמן (תוי"ט) — צג.
הלברשטם, אדמו"ר רבי בנימין מרודניק — קנג, קסה, קסט, קפח, שעו.
הלברשטם, אדמו"ר רבי יחזקאל משינובה — רפא.
הלברשטם, אדמו"ר רבי שלמה מבובוב — קעט, קפח.
הלפרן, רבי שמואל — קעב.
הלפרן, גב' אסתר (וונקרט) — קעב.
הלברשטט, ר' פנחס — קעו.
המאירי, רבי מנחם — שסט.
המבורגר, רבי איציק'ל — כד.
המבורגר, הרב — סח.
המבורגר, אסתר (גרוס) — רלג.
הנדלס, הרב בנימין־זאב — קסה.

הרץ, ד״ר — מח.
הרץ, ר׳ חיים — קמג, קמד, קצב.
הרצוג, רבי יצחק־אייזיק — רלה.
הרצוג, האחים — קב.
הרשלר, רבי משה — רח.
השל, אדמו״ר רבי אברהם־יהושע מקופישניץ — קסו, קפז—ט.

ו.

וואַרבורג, משפחת — כה.
וואַרבורג, מר מאקס — סב, רעו.
וואַהל, ר׳ לייב — פג.
וואַריש, הרמן — קסח.
וואַגינר, הרב — קעב.
וואַזנר, רבי שמואל — רח.
ויטלס, ר׳ יעקב — קד.
וייס, רבי בנימין־זאב — פא.
וייס, ר׳ משה־יעקב — קיד.
וייסמן, ד״ר חיים — יז—יט, שפו.
וייל, ר׳ יוסף — קעז.
ויידנפלד, רבי דב־בריש מצ׳בין — רצה.
ויינברג, אדמו״ר רבי שמואל מסלונים — תד.
ויינברג, רבי יחיאל־יעקב — ע, קכח, רעג, שכד.
וולגילרנטר, רבי שלום־פנחס — קמו.
וולף, הרב פנחס — מז, שצו.
וולף, הרב יוסף־אברהם — יח, רלד, שצו.
וולף — נח.
וולף, ר׳ זאב — שב.
וולבה, רבי שלמה — קלו—קלט, קנ, קנג, קנז, קס, קסא, רח.
וולגמוט, ד״ר יוסף — סט, רפו.
וילהלם, ד״ר — נח.
וינקלר, הרב מיכאל־שלום — לו, עט, קכו—קל.
וינקלר, הרבנית — קכז.
וסרמן, רבי אלחנן — קצז, רסא.
וסרמן, הרב משה־שמשון — סח.
ורנר — סח.
ורדנבורג, הרב — קעב־ג.
ורדנבורג, ר׳ יצחק — קעב.
וורשנר, ר׳ וולף — שכב.
וורמסר, רבי זעקיל־לייב — תב.

ז.

זובר, רבי יעקב־ישראל — קכ, קלז, קלט, קמו.
זונגפלד, רבי יוסף־חיים — עט, שנ.
זונגשיין, ד״ר שמעון — עב.
זוסמן־סופר, רבי מרדכי־אפרים־פישל — ריג.
זוסמן־סופר, רבי שמעון־אליעזר — ריג.
זילברשטיין, רבי ישעיה — מד.
זיסמן, ד״ר אדולף — נ.
זלומון, איש פרנקפורט — לז.
זמבה, רבי מנחם — פה, צח.
ז״ק, רבי מנחם־מנדל — עד, קיט.

ח.

חודקוב, רבי מנחם־מנדל — קיח.
חייקין, רבי מאיר־חיים — קכ, קכט, קנח.
חייקין, הרב עזריאל — קכ, קכח־ט.
חסדן, רבי ישראל־זכריה־מנדל — קכ, קלז, קלט, קס.
חריף, רבי יהושע — צג.

ט.

טומפולינסקי, ד״ר דוד — קכט.
טיגרמן, הרב — קטו.
טייטלבוים, אדמו״ר רבי יואל מסאטמר — קמו, קסט, רעט.
טייב, מזל (בת אהרן) — תכד.
טירקל, ר׳ דוד — קא, קכג, קסט.
טל, הרב יוסטוס — קעב־ג, קעה.
טנצר, מר הרברט — קנד.
טרס, ר׳ אלימלך — קסט.
טרגר, ר׳ אברהם — רח, ריא, ריב.
טרומן, הנשיא — שצב־שצג.

י.

יואלזון, מר אדולף — נז, נח.
יונג, הרב ד״ר אליהו — צה, קכו, קנג.
יוסלמן, רבי (מרוסהיים) — שצה, תב.
יעקב, ד״ר — נח.
יעקבזון, רבי שלמה (אבי המחבר) — יח, כח, קל, קפז, רכז, רנח, רנט, רסב, שב, שיט, שכא—שכג, שעה, שעז.

יעקבזון רבי משה (מגנזן) — מו, רצט.
יעקבזון, ר' אברהם — מח.
יעקבזון, ר' משה — עב, רצד, רצט.
יעקבזון, רבי אברהם־ישראל — קלז—ט, קמו־ז, קנג, קנז־ח, קס.
יעקבזון, רבי נפתלי — קעד.
יעקבזון, ר' ישששכר (מלונדון) — קפ.
יעקבזון, הרב יששכר — פא.
יעקבזון, מרים — קסח.
יעקבזון, רעכיל (הלוי) — רז, רנח.
יעקבזון, הרב יצחק — קיח, קסה, קסח־ט, קצח, ריב, שעז.
יעקבזון, הרב משה־מנחם — יט, קלט, רח, רלד, תטו.
יעקבזון, רבי מרדכי־עמרם — קנח.
יעקבזון, ר' שלמה — ריב.
יעקובוביץ, הרב משה — מז.
יעקובוביץ, הרב ד"ר יוליוס — עא, עב.

כ.

כהן, רבי שבתי (הש"ך) — שכח.
כהן, הרב ד"ר פנחס — לה, לט, מ, מז, סו, עא, פב, צא, צח—ק, שכז, שלב—שלה, שסה, שסז.
כהן, הרב אשר־מיכאל — מח, עב, פ, שיח.
כהן, הרב ליאו — מח, שיח.
כהן, השו"ב — נח.
כהן, רבי פנחס־יעקב — סז.
כהן, ד"ר יונה — סח, קסז.
כהן, ר' אברהם — סח.
כהן, ר' זליג — סח.
כהן, ד"ר חיים — עב.
כהן, רבי יוסף — קכט.
כהן, רבי נפתלי — קלא, קלה.
כהן, ר' אוסקר — קעח.
כהן, אפרים — שכב.
כהן, מקס — מז.
כהן, הרמן — שצו, ת, תד.
כהנמן, רבי יוסף ש. מפוניבז' — רט, שה, שסה.
כ"ץ, רבי משה — קיד.
כ"ץ, רבי אברהם־אהרן — קיד, ש.
כ"ץ, רבי חיים־מרדכי — קצט.
כ"ץ, ר' יעקב — רו.
כ"ץ, רבי בנציון — רלג.
כרמל, גב' העני — ק.

ל.

לאו, הרב יוסף — קד, קיא.
לאו, הרב משה־חיים — קט, קיא.
לאעב, הרב ד"ר — נט.
לב, מוריץ א. — שפ.
להמן, רבי מאיר — שצו.
לובנשטיין, ר' יוסף — נח.
לובנשטיין, ר' אלכסנדר — קפ.
לוי, ד"ר ישעיהו — רז.
לוין, רבי חנוך־צבי — פב, רד, רעט, שסד, שפז, שצ.
לוין, הרב אהרן — יב, פג, קד, קסה, שי, שסו, תג.
לוין, הרב יצחק־מאיר — יב, יז, יח, פב, צח, קעט, רד, רו, רז, רי, שכו, שסג, שעח, שפז.
לוין, הרב פנחס־יעקב — יט, צח, קסח, רד, רז, רח, רלד.
לוין, הרב ד"ר יצחק, קסה, קסט.
לוינטל, הרב ד"ר אברהם — עא, עב.
לוינטל, יוליוס — סח.
לוינשטיין, רבי טוביה — עד, עח—פ, קה, קכו־ז.
לוינשטיין, רבי יחזקאל — רי.
לויסון, הרב — קעב, קעה.
לויסון, ר' שבתי — קעה.
לונצר, ר' בנימין־שלמה — קפ.
לוצאטו, רבי משה־חיים — צו־צז.
לוריא, רבי שלמה (מהרש"ל) — ריב.
ליברמן, הרב הלל — יט, רח, רלד.
ליכטיג, הרב ד"ר אריה — נו, קטו.
לייטר, רבי משה — עט, רמד, שכח.
ליאובער, הפרנס — קטו.
לייבאוויץ, רבי ירוחם — פא.
לייבוביץ, רבי ברוך־בר — קסט, קצח.
לייבוביץ, הרב מרדכי — קכט.
לייבוביץ, רודולף — קכג.
ליכטנשטיין, החזן — רד.
ליף, ר' אלחנן — קכ, שנח—שס.
לנדא, רבי יעקב — קכ, רח.
לנדוי, רבי יחזקאל („נודע ביהודה") — סה.
לנדא, ד"ר מנחם (מקסימיליאן) — שפב.

לנדסברגר, גב' חוה — רלב.
לנגה, הרב ד"ר גרשון — לד, קא, רלג, רנח.
לנגה, גב' גרטרוד (כהנא) — רלג.
לרנר, הרב מאיר — כח, רעב.

מ.

מאיר, רבי (מהר"ם מרוטנבורג) — שמה.
מארסן, הרב — קעב.
מארקוס, רבי אהרן — שעה.
מוזס, ר' שלמה־זלמן — קצ, שנו־ז, שפד.
מונק, רבי עזריאל (עזרא) — סט—עב, פח, קיח, קכג, קכח, קפ, רפ, רפד—ח, רצז־ח, שנג.
מונק, רבי מיכל — מז.
מונק, רבי ליאו — מז.
מונק, רבי אליהו — נד־ה, סו.
מונק, רבי שמואל — סו.
מונק, הרב משה הכהן — קמ.
מונק, הרב אליהו — קפ, רכ.
מוקוטובסקי, ר' אברהם — רח.
מורגנשטרן, אדמו"ר רבי מנחם־מנדל מקוצק — שצג.
מושל, הרב — נז.
מזרחי, רבי אליהו (רא"מ) — רלט.
מייאר, ד"ר אדמונד — מח.
מייאר, רבי יצחק — נח.
מיכל, סאללי — לד.
מיכלסקי, הרב ד"ר — סח.
מינץ, ר' בנימין — פט, קמ, קסז, רו.
מינצברג, ר' לייבל — קד.
מינסטר, ר' לייב — קו.
מייזלס, הרב צבי — קעט.
מייאנץ, רבי משה — שכב.
מייאנץ, הוגה — שכב.
מיימון, גינה (בת יעקב) — תטז.
מלצר, רבי איסר־זלמן — צח, שצג.
מלכיור, ד"ר מרדכי — קלו, קמה.
ממן, פנינה (בת שלום) — תיז.
מנס, הרב ד"ר שלמה — סו.
מנס, ר' מנחם — עט, פ, רז.
מנס, רחל (לוי) — רז.
מרוקו, החזן — קעג.
מרצבך, רבי יונה — סח, תי.
מרקוס, רבי ברוך — שא.

נ.

נאפוליון — כד, כח.
נאוויאזער, רבי אברהם־יצחק — שטז.
נובל, הרב נחמיה־צבי — לא.
נויבירט, הרב ד"ר אהרן — מט, קעד.
נויבירט, הרב יהושע־ישעיה — מט.
נויברגר, הרב — ר.
נוי, ר' מרדכי —שצג.
נוסבוים, ר' יצחק — מט, נ, סב, סג.
נתן, ד"ר נ"מ — כה.

ס.

סג"ל, רבי דוד (הט"ז) — פג, צג.
סופר, רבי משה („חתם־סופר") — מז, נד, סה, ק, קב, קו־ז, קיג־ד, קטז, קעח, קפ, קפח, קצד, ריג, ריח, רכד, רלג, רעג, רצד־ה, רצח, שפז.
סופר, רבי שמעון — צג, צז, קו.
סופר, רבי אברהם־שמואל־בנימין (כתב־סופר") — רעו.
סופר, רבי שמחה־בונם („שבט־סופר") — רעג, רצח, שד, שכב.
סופר, רבי עקיבא — קיג—טז, רד, ריח, רכה, רעג, רצא—ו, רצח, ש, שיט, שנו, ששה, תיא, תיב.
סופר, רבי אברהם־שמואל־בנימין — קיד, רצד, תיב.
סופר, רבי שמחה־בונם — קטו, תיב.
סופר, רבי שלמה אלכסנדרי — קו, קז.
סוויאטיצקי, אסתר — רד.
סולובייצ'יק, רבי חיים מבריסק — קצח, שסד, שצ, תא.
סורוצקין, רבי זלמן — יז, קכז, קצט, שיד—שיז.
סורוצקין, האחים הרבנים — ר.
סורסקי, ר' אהרן — יח, כ, רא, שפא, תב.
סטמפל, ר' פייבוש — צח.
סילבר, רבי אליעזר — סד.
סימנסון, הרב — סח.
סינאזון, רקטור — עא, תיב.
סירקיס, רבי יואל (הב"ח) — צג.
סירקיס, ר' אליעזר — קצד, שנג—ה.
סלנט, רבי שמואל — שכב.
סלנטר, רבי שאול — קעב.

סמסון, ר׳ אברהם — לו, קכו.
סמסון, גב׳ קרו — קמו.
ספרן־פוקס, רבי אלתר — קב.
סרלויס, הרב — קעב, קעד.

ע.

עדני, רחל (בת שלום) — תכב.
עמדן, רבי יעקב (יעב״ץ) — כד.
עמנואל, ר׳ ברוך — שכב.

פ.

פולאק, הרב יואל — רלב.
פולאק, משפחת — קעד.
פוזן, רבי זלמן — שכב.
פטוכובסקי, הרב ד״ר — עא.
פייכטונג, הרב ד״ר — קא.
פייסט, מרטין — לד.
פיילכנפלד, הרב ד״ר וולף — מו.
פינקל, רבי אליעזר־יהודה — פא, קצז.
פירסט, רבי ישעיה — קא, קב, קעג, קפו, קצא.
פירסט, הרבנית — ריג.
פירסט, ארטור — קב.
פינעאס, ד״ר תנחום־משה — קלו.
פירריא, ד״ר — קעב, קעה.
פישר, מו״ל — תב.
פישר, הרב סיני — סח.
פלס, ר׳ חיים — סב, פא, קפ.
פלס, רבי בנימין — פא.
פלסנר, רבי שלמה (הראשון) — מו, סח.
פלסנר, ר׳ פנחס — מו.
פלסנר, ר׳ שלמה — מו.
פלסנר, ר׳ יצחק — קכה.
פלוצקי, רבי מאיר־דן (ה,,כלי חמדה״) — צח, קפ.
פלעש, הרב משה — קג, רלב.
פלזנבורג, ר׳ משה — קג.
פלדמן, הרב דוד — סז.
פנטל, רבי מאיר — קסט, קצח, קצט.
פסלר, ד״ר בנציון — קד.
פפנהיים, ר׳ וואלף — צט—קא, קצד.
פפנהיים, ר׳ קלמן — ק.
פפנהיים, איזידור — קא.
פפנהיים, ברטה — קא.
פראגר, ר׳ משה — קמט, קנ.
פרום, ר׳ לייבל — פד, פט.
פרוש, ר׳ משה — רח.
פרידמן, אדמו״ר רבי ישראל מצ׳ורטקוב — צח, קפה־ו, רסה—רסז, רפב, רצח, שח־ט, שכז, שמה, שסו־ז, שצ, תג.
פרידמן, אדמו״ר רבי נחום־מרדכי מצ׳ורטקוב — רסז.
פרידמן, רבי ברני׳ו — קפו, רסז, רפב, רפג, שח־ט, שסו.
פרידמן, אדמו״ר רבי אברהם־יעקב מסדיגורה — קפז.
פרידמן, אדמו״ר רבי משה מבויאן — סז, קה.
פרידמן, אדמו״ר רבי מרדכי־שלום־יוסף מסדיגורה־פשמישל — נב, נח, קפז, קפח.
פרידמן, רבי אלכסנדר־זושא — פג, פד, קד, שמו—שמט.
פרידנזון, ר׳ אליעזר־גרשון — פג, פד, שמו—שמט.
פרידנזון, ר׳ יוסף — פג.
פרייא, רבי מאיר־לייב — קיד.
פריימן, הרב ד״ר יעקב — מו, עב, שכד.
פרנק, ד״ר — נט.
פרנקפורטר, רבי מנדל — כט, שד.
פרנקל, הרב ד״ר — מט.
פרנקל, ר׳ בריש — צב, צה.
פרנקל, ר׳ שבתי — צז, קנג, קסו.
פרנקל, רבי אברהם — רעג, רעד.
פרנקל, מר זיגמונד — שסה.

צ.

צדוק׳ס, הפרנס — נט, קעב, קעה.
צימר, ר׳ אוריאל — ריא.
צירלסון, רבי יהודה־לייב — שסו, תג.

ק.

קאהן, הרב אברהם — רלד.
קובר, ר׳ אהרן — מח.
קוטלר, רבי אהרן — קמ, קסח, קע, רכ, שעט.
קוטיק, הרב ד״ר שמואל — רנח.
קויפמן, ר׳ יצחק — תב.
קונשטט, רבי ברוך — רעב, שיח—שכ.
קורניצר, רבי עקיבא — צג.
קורניצר, רבי יוסף־נחמיה — צג, צז.

קורנפיין, הרב — עח.
קורצמן, ר׳ אלטר — צה.
קלגסבלד, ר׳ שלמה — קעז.
קליין, רבי אברהם־יצחק — סה—סז, קטו, רו, רעב, רצה, רצז—שב, שיט.
קליין, הרב זאב־צבי — ע, קכח, קל.
קליין, ר׳ שלמה — קטו.
קליין, מר סטיפן — קנד, קסו.
קירשנבריון, ר׳ אליהו — פה.
קלמנוביץ, רבי אברהם — ר.
קנובלביץ׳, רבי מרדכי — נו, קכה, קפ, שה.
קניפלמכר, רבי נתן־צבי — קכו, קכז.
קעוד, מרים (בת שאול) — תכ.
קעטבי, צדקה (בת דוד) — תכא.
קעטבי, מזל (בת יוסף) — תכג.
קפלן, רבי אברהם־אליהו — סט, רעב.
קפלן, רבי ישראל — קמו, רלד.
קפלן, הרבנית — רלד.
קצנלנבויגן, רבי יחזקאל — כד.
קרייזוירט, רבי חיים — קעז.
קרוך, משפחת — סז.
קרוסקל, מר הרברט — לו, קעד.
קרופפלד — קעב.
קריסטיאן, מלך דניה — קכט.
קריגר, ד״ר — רלב.
קרלבך, רבי יוסף־צבי — כח, לא, נז, נח, ריז, שג, שמג.
קרלבך, הרבנית שרלוטה־אלישבע — ריז.
קרלבך, הרב ד״ר עמנואל — מז, ק, ששה.
קרלבך, הרב ד״ר דוד — מז.
קרלבך, הרב אפרים — סז.
קרלבך, רבי שלמה — שג, שלח.
קרליץ, רבי אברהם־ישעיהו („חזון איש״) — רו, רט, שו.

ר.

ראט — נח.
רבינוב, רבי שמואל־יוסף — נז, סד, קעו־ז, קפ, רלה, רעב, שג—שז.
רבינוביץ, רבי חיים — קצט.
רבינוביץ, רבי אליעזר — ששד.
רוגוזניצקי, הרב — סז.
רודרמן, רבי יעקב־יצחק — קמו, ר.
רוזבלט, הנשיא — שצב.
רוזנהיים, רבי אליהו — שעג, שפח, תב, תז.
רוזנהיים, שארלוטה — תב.
רוזנהיים, מורנו רבי יעקב — יב, טז—יח, כו, לד—לו, לט—מב, מד, מח—נא, נג—נה, נט, סג, סו—סח, עא, עג, עט, פב, פח, צח, קי, קכח, קלו, קטה, קסח, קסט, קעט, קפ, קצז, רד־ה, רז־ח, רכג, רלז, רמ, רמב, רמד—רמט, רנז, רנט, רעה, רצה, רצח־ט, שב, שט—יא, שטו, שכ, שכב, שכג, שכו, שלז־ח, שמ, שנ, שנא, שנו, שנז, שסג—תיג.
רוזנהיים, ר׳ יעקב (מאופנהיים) — נג, תב.
רוזנהיים, ר׳ שמואל — שעו, שפג, שצג.
רוזנהיים, גב׳ בילה (שלזינגר) — שפג, תח.
רוזנהיים, גב׳ יהודית (נוי) — שפג.
רוזין, רבי יוסף (הרוגצ׳ובי) — קב.
רוזנבוים, ר׳ יוסף — מ.
רוזנבוים, גב׳ יהודית (גרינפלד) — צו, קפ, רל־א.
רוזנבלט, ר׳ יוסל׳ה — מו, נב, צב.
רוזנבלט, ר׳ לוי־יצחק — נב, צב.
רוזנברג, רבי שמואל — מג, קט.
רוזנצווייג, פרנץ — לא, שצו־ז, ת, תד.
רוטנברג, ר׳ יחזקאל — יט.
רוטנברג, רבי מרדכי — קעו־ז, שה.
רוטשילד, גב׳ אירמה — עט.
רוטשילד, גב׳ בעטטי — עט, צו.
רוטשילד, ר׳ יעקב — קעו.
רוטשילד, מר ליאו — קעו.
רוטשילד, בארון וילהלם — שעג, תב.
רוקח, אדמו״ר רבי יהושע מבלז — רפא.
רוקח, אדמו״ר רבי אהרן מבלז — קנ, רסא.
ריטר, הרב — קעא.
ריין, ר׳ יצחק — עט.
ריניץ, ר׳ שלום — קטו, רח.
ריינר, ר׳ שמואל — קט.
רפפורט, ר׳ מאיר — צה.
רפפורט, הרב — קב.

ש.

שבתי־צבי (שר״י) — כד.
שוב, רבי יוסף — פה, שיז.
שוואב, הרמן — נ.
שוסטר, הרב — קעה.
שוורץ, הרב — פ.
שוורצשילד, עמנואל — שפט, תב.
שטראוס, ר׳ יוסף — מה.
שטרויס, ר׳ יעקב — לו, רכג.
שטרויס, ר׳ שמואל — סח, תב.
שטרויס, גרטרודה (רוזנהיים) — תב, תח.
שטילר, אברהם — עה.
שטרן, הרב אשר־אנזל — כח־ט, נז, עו.
שטרן, רבי יוסף־נפתלי — פה, קו־ז, קפט, ריג, רלג.
שטרן, מרים — פה.
שטרן, הרב — קטו.
שטרן, רבי בצלאל — קטו.
שטרן, רבי משה — קטו.
שטרן, קרוסה (בורזיקובסקי) — קמג.
שטיינהויז, הרב דב־זאב — קכט.
שטיינהויז, ר׳ אברהם־שמואל־בנימין — רעו.
שטיינפלד, יוליוס — קב, קסו.
שטרנבוך, משפחת — פ.
שטרנבוך, רבי אליהו — פ.
שטרויכר, ד״ר — קו.
שטרוק, הרמן — רמג.
שינפלד, ר׳ שבתי — ק, קא, קצד.
שטיינברג, רבי מנחם־מנדל — שסה.
שיק, מהר״ם — קיא.
שכנוביץ, ר׳ זליג — לה־ו, נד, שעט.
שלזינגר, דוד — לד, מט.
שלזינגר, רבי יחיאל מיכל — לז, ריח, רעג, רעה, שיח־ט.
שלזינגר, הרב ד״ר שמעון — מז.
שלזינגר, הרב ד״ר משה — מט.
שלזינגר, משפחת — נב, רנז.
שלזינגר, רבי אליקום („רבי געטש״) — נג־ד, רמא.
שלזינגר, ר׳ דוד — נד.
שלזינגר, ד״ר ליפמן — נד.
שלזינגר, ר׳ משה — נד.
שלזינגר, הרב יחיאל — נד.
שלזינגר, ד״ר פלק — רז.
שלזינגר, ר׳ דוד (מבני־ברק) — רז, שצג, תד.
שלזינגר, רבי אליעזר — ריט.
שלימצק, רבי מרדכי — קכו.
שמעון, רבי (מפרנקפורט) — שפז.
שניאורסון, אדמו״ר רבי יוסף־יצחק מליובאוויץ׳ — קיז—קכ, קפה, שנט.
שניידר, הרב משה — לז.
שנירר, גב׳ שרה — צד—צה, ק, קג, רל—רלב, רלד, רלז, רלט, שמב, שמד.
שנפלד, רבי אביגדור — קעח־קעט.
שנפלד, ר׳ משה — תה.
שנפלד, רבי שלמה — קעט־קפ, רכ, שנב.
שערנסקה, לוטקה — צז.
שפיגל, משפחת — קעג.
שפיצר, הרב אברהם־שמואל־בנימין — כח, ל־לא, נז, סא, סז, קיד, קכח, קפח, קצא, רג, ריט, רכט, רמא, רעב—ו, רפו, רצז־ח, שד, שיח־ט, שכב־ג, שנג.
שפיצר, אליעזר — קב.
שפיצר, שלמה — קב.
שפיצר, רבי שלמה זלמן—קב, קפ, רלג.
שפירא, רבי מאיר — לד, פו—פח, צד, קסג, רסא, רסה, רסט—רעא, שה, שט, שמה, שנג, שסו, שפב, שצ, תג.
שפירא, רבי נתן — צג.
שפירא, ר׳ אשר — צה.
שצ׳רנסקי, הרב מאיר — רלד.
שקאפ, רבי שמעון — פג.
שרייבר, ר׳ בנימין־דוב — קז.
שרייבר, ר׳ משה — קח.
שרייבר, הרב שלמה אלכסנדרי — קז.
שרייבר, רבי משה (מוינה) — קצד.
שרייבר, גב׳ לינקה — קי.
שרר, הרב משה — קסט, ר.

ת.

תרשיש, הרב — נז.

ספרים וכתבי עת

א.

אבן עזרא — קעג.
אגרות צפון — שצט.
אהלי יעקוב — כו, לו, מח, רמו, שט, שעג, שעה, שעח, תד.
או"ה למושב — כד.
אוהב ישראל — קפח, קצ.
אור ממערב — לו.
אור זרוע — קג, רצא, רצב.
אורח חיים — קפא.
אור המאיר — רסט.
אזנים לתורה — שטו.
אידישע טריבונע (לונדון) — רמ.
איזרעאליט (פפד"מ) — טו, לו, מא, נ, נד, פ, קיא, רעט, רצז, ש, שט, שכח, שעט, שפ, שצו, תד.

ב.

באר שמואל — מג, מד.
בית־יעקב ז'ורנאל (לודז') — פג, צ, שמח.
בית יעקב, ירחון (ירושלים) — קמז, רז.
במעגלי שנה — שצט.
בעל הטורים — קנב, שנח.
בתים לבדים — תיג.

ג.

ג'ואיש אובסרוור (ניו־יורק) — קב.

ד.

דאס אידישע וואַרט (וורשה) — שסה.
דאס אידישע וואַרט (ניו־יורק) — קמט, קעז, רלד, רמט.
דברי בן שלמה — יח, ל, סה, קפה, רח, רלח, רנה, שנא, שפה.
דברי דוד — סא.
דברי שי"ר — שו.
דבש וחלב — לח.
דגלנו (תל־אביב) — שצה.
דגלנו (קופנהגן) — מ.
דורות הראשונים — סח, קלא־ב, רז, רנז—ט, רסב, תג, תיג.
דיוקים — מז.
דייטרונימיום — סט.
דעת סופר — רצא, תיא.
דער טוריסט — שפ, שצ.
דער ריגער היינט — שנט.
דפי צא"י באשכנז — מ.
דפי אגו"י — נ, צד.
דרכנו (וורשה) — פג.

ה.

הבאר — שב.
הדעה והדיבור — שטו.
הדרך (וינה) — עט.
הדרכה ללימוד הש"ס — קלב.
המאור הגדול — קלג.
המודיע (ירושלים) — טז, מט, נב־ג, רג, תיב.
המשפחה הישראלית ויעודה — מט.
הפלאה — שפז.
התקופה ובעיותיה — תא.

ו.

ויבן שאול — רפ.
וישאל שאול — רפ.

ז.

זכרון משה — מז.
זכרונות (יעקבזון) — יט, עו, קלט, קמב, קנב, קסא, קעד, קפה, קצז, רה, רח, ריז, רכה, רעג, ש, שלו, תיא.
זכרונות (רוזנהיים) — מח, נא, עא, רמ, שכב, שעה, שעז, שפ, שפז—ט.
זכרונות איש ירושלים — שכב.

ח.

חורב — שצז, שצט.
חזון איש — רו, שו.
חזקה רבה — סז.
חכם־צבי — כד, קעד.
חכמה ומוסר — לג.
חכמה עם נחלה — ע.
חכמי אה"ו — כד.
חפץ חיים — רלח, רס־א, שצח.
חשב סופר — תיב.
חתם סופר — צז, קז, קנ, קנא, רכה, רצב, שפג.
חתן סופר — קיא, קיד.

ט.

טאגבלאט" — פג.

י.

יד ושם לשמואל — קפד.
יודישע פרעססע (ברלין) — טו.
יודישע פרעססע (וינה) — טו, קכג.
יודישע ארבייטער שטימע — שכט.
יידיש ליטעראריש געזעלשאפט
(פפד"מ) — סה, תיג.
ילקוט דוד — קצו.
ילקוט שמעוני — שפו.
ים של שלמה — ריב.
ישורון (ברלין) — סט, רפו, שצט.

כ.

כלי חמדה — צח.
כנסת יחזקאל — כד, כח.
כסף משנה — רכז, רלט.
כתב סופר — סה.

ל.

לוח צעירי אגו"י (וינה) — לה.
לוח ארז — רמה.
לויטיקוס — סט.
לפלגות ראובן — קכא.
לקוטי בתר לקוטי — סא, רמה.
לקוטי בן חבר — סה.

מ.

מאירי — קלד.
מאפיקורוס למאמין — רמד, שכז.
מגן אברהם — קפא.
מגיני שלמה — צג, קפב־ג.
מגלה עמוקות — צג.
מהרז"ו — לג.
מהרש"א — לח, רנה, שלד.
מכתב מאליהו — פא.
מכתב סופר — קו.
מלמד להועיל — סט.
מלבי"ם — שעה.
מנחה טהורה — סה.
מנחת חינוך — קמד.
מנחת פתים — סה.
מנחת עני — כח.
מסלת ישרים — עז, שסו.
מפעל החינוך של היהדות המסורתית
— שמד.
משנה ברורה — קצט, ריג, רלח, רסא.

נ.

נודע ביהודה — סח, שב.
נחלת צבי (פפד"מ) — רלט, שלט.

ס.

ספר הזכרון (חתם־סופר) — ריג.
ספר היובל לכבוד ר"י רוזנהיים — לו,
מד, סז, רעה, רצט, שי, שפב.
ספר זכרון לרי"א הלוי — רנט.
ספר חסידים — קנ.

ע.

עטרת פ"ז — ריג.
עם השם — ריג.
עם התורה — קסה.
ערוך לנר — כח, רכד.

פ.

פה אש"ב — ל, קיד, רעג, רעה.
פירות מפוזרין — קלא, קמו, קצח.
פני משה — קלג.
פני יהושע — שפז.

צ.

צאינה וראינה — רלח.

ק.

קהלת עדת ישראל בנירנברג (כ"י) —
סה, שב, תיב.
קהלת עדת ישראל בברלין (כ"י)— תיב.
קול יעקב — רנט.
קצור שלחן ערוך — סז.
קרבן נתנאל — סח, קעד.

ר.

רד"ק — עב.
רמב"ן — קעג, רכד, שצח.
רמב"ם — רכז, רעד, שטז.
ר"מ שפירא במשנה, באומר ובמעש —
שפא.
רש"ר הירש מבשר ומגשים — רמה.

ש.

שבט סופר — קיג, קיד, קצא, רד.
שיר מעון — שיד.
של"ה — שפז.
שלחן ערוך — רלט.
שלושה דורות — קעח, קפט, רלט.
שמירת שבת כהלכתה — מט.
שם ויפת — שמג.
שערי שמחה — לג.
שערים (תל-אביב) — קסז.
שפת אמת —שצד.
שרידי אש — ע.
שרות ההבטחה — של.

ת.

תולדות ישראל ותכליתן — יא.
תולדות החינוך התורתי — רא.
תוספות יום טוב — צג.
תורה תמימה — לח, עז, רעד.
תכנית ומעש — רסא.